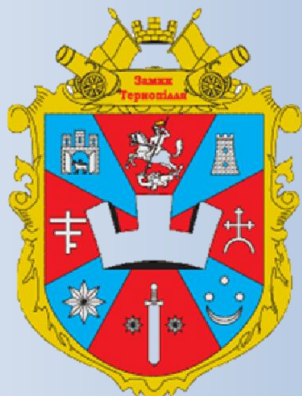

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний заповідник «Замки Тернопілля»

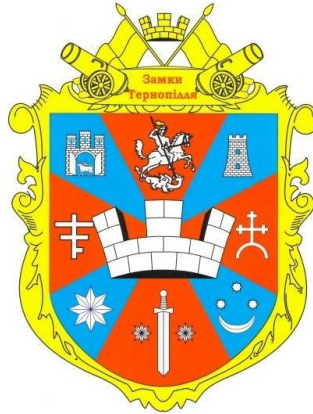

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№10/2020

Збараж - 2020

**Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний заповідник «Замки Тернопілля»**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№10/2020

Збараж - 2020

Збірник містить матеріали наукових конференцій, проведених Національним заповідником «Замки Тернопілля» в 2020 році, а саме:

Наукова конференція «Замки Тернопільщини: проблеми ревіталізації та пристосування» (3 грудня 2020 р., м. Збараж);

Наукова конференція «Культурна спадщина князів Вишневецьких» (16 жовтня 2020 р., заочна форма);

Наукова конференція «Теребовлянський та Микулинецький замки від середини XIV до початку XXI століття» (20 листопада 2020 р., онлайн режим);

Наукова конференція «Замки Борщівщини, як форпост оборони українських земель, та пам'ятки світової культурної спадщини» (25 вересня 2020 р., заочна форма);

Наукова конференція «Роль шляхти у становленні та розвитку замкового будівництва на Бучаччині» (20 листопада 2020 р., заочна форма).

Видання розраховане для істориків, культурологів, фахівців з охорони пам'яток культурної спадщини, музейних працівників, викладачів, студентів, та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рецензенти:

Степан Павлюк	доктор історичних наук, академик НАН України, професор, директор Інституту Народознавства НАН України
Микола Бармак	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук ТНПУ ім. В. Гнатюка
Володимир Місько	кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка
Богдан Строць	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональної археології Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охорона археологічної служби України»» Інституту археології НАН України
Марина Ягодинська	кандидат історичних наук, директор Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Редакційна колегія:

Анатолій Маціпура	генеральний директор НЗ «Замки Тернопілля»
Олег Заліщук	заслужений архітектор України, лауреат державної премії України в галузі архітектури, головний архітектор НЗ «Замки Тернопілля»
Володимир Чайка	заступник генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи НЗ «Замки Тернопілля»
Надія Макачук	учений секретар НЗ «Замки Тернопілля»
Тетяна Думська	завідувач сектору промоції та комунікації НЗ «Замки Тернопілля»
Зоряна Мазуранчик	молодший науковий співробітник НЗ «Замки Тернопілля»
Наталія Марціаш-Дир	молодший науковий співробітник НЗ «Замки Тернопілля»

*Рекомендовано до друку
Науково-методичною Радою Національного заповідника «Замки Тернопілля»
Протокол №10 від 11 листопада 2020 р.*

I. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ПРОБЛЕМИ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ»

Наталія Адамович

ДО ПИТАННЯ КОНСЕРВАЦІЇ ЗАМКУ XIV-XVIII СТ. У СКАЛІ-ПОДІЛЬСЬКІЙ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

До наших днів замок у Скалі-Подільській дійшов у стані руїни. Однак, чітко читаються складові три частини колишнього замкового комплексу. З південного напільного боку, у частині т.зв. шиї мису, майже на поздовжній його осі, розміщена підковоподібна в плані чотириригусна башта, що фланкувала вогнем в'їздову браму останнього будівельного періоду. На відстані майже 80 м. на північ від неї, замикаючи з півночі перший великий замковий двір і перетинаючи мис упоперек, лежать руїни двоповерхового палацу, який має типові для бароко XVIII ст. архітектурні форми. Між баштою і палацом, у межах видовженого прямокутного двору, не збереглося жодних надземних слідів фортифікації і забудови. З іншого боку палацу розташоване давніше укріплення, де вирізняється другий, трапецієподібний у плані, замковий двір, що прилягає до палацу з півночі. Повернута до палацу під кутом північна частина замку сформована на плані рівнораменного трикутника, гостра вершина якого звернена до краю мису. Основу цього трикутного укріплення з конфігурацією, максимально наближеною до форми мису, становлять рештки склепінчастої будівлі (близько 25x10 м.), що, як і бароковий палац, перетинала мис упоперек. Мури укріплення утворюють рамена трикутника, обмежуючи третій, найдавніший замковий двір [5, с. 289].

Ядро замку в Скалі-Подільській, сформоване на базі трикутника, з наріжником у формі зрізаного кута, звернутим до закінчення мису, в місці якого імовірно була вежа [6, с. 51].

Цікавим елементом є давня бійниця з внутрішньою камерою, що збереглася в південно-східному оборонному мурі наріжника. Зовні її щілиноподібний отвір має розміри 0,3 x 0,8 м. та розширюється всередину, утворюючи в плані трапецію з більшою основою близько 0,7 м. В мурі під бійницею – гнізда від дерев'яних балок; ними могли бути або консолі бойової галереї, або перекриття гіпотетичної вежі [6, с. 51].

Наративним історичним джерелом, яке вперше згадує поселення та замок (тоді ще – фортецю) «Скала» є «Хроніка Литовська і Жмудська...», яка в розділі «Выправа Витолта на Подоле» описує захоплення Вітовтом Поділля восени 1393 р. Точної дати будівництва замку не встановлено, але походження замків з наріжником (ангулом) пов'язують передусім з топографією мисових укріплень, датуючи їх періодом середини-кінця XIV ст. Фортифікаційні переваги цієї схеми, що дозволяла вести ефективний обстріл флангів, були незаперечними, а з введенням додаткового елементу – кутової вежі – була повністю виключеною поява «мертвих зон» [6, с. 51].

Про стан замку у XV ст. свідчить інвентаризація, проведена галицьким старостою Станіславом Ходецьким «четвертої неділі після празника Святої Катерини» 1494 року [1].

Старостинське місто перейшло у приватну власність щойно з 1515 р. (Ляницкоронські, Мерзеєвські, Тарло, Косаковські, Комарі). Останнім власником маєтків до вересня 1939 р. був Агенор Марія Йоакім Голуховський [5, с. 286].

За його ординаторства замок у Скалі вже перебував у стані руїни і пам'яткою він особливо не цікавився. Про це свідчить листування між консерватором відділу мистецтва і культури Воєводського Уряду у Львові Юзефом Піотровським, воєводським урядом у Тернополі і староством у Борщові за 1925-1928 рр. Зшиток листів зберігається у Тернопільському обласному державному архіві (Ф. 231. Оп. 4. Спр.686).

Варто відзначити, що після здобуття Польщею незалежності у 1918 р., одним із шляхів національної самоідентифікації в той період було обрано діяльність у галузі охорони пам'яток старовини, зокрема архітектурно-містобудівної спадщини. Дійсно, належна організація охорони пам'яток знайшла своє відображення в декреті від 31 жовтня 1918 року «Про опіку над пам'ятками мистецтва і культури». З цією метою були створенні консерваторські управління і визначено компетенцію консерваторів, до якої належало: здійснення безпосередньої охорони і нагляд за пам'ятками; організація місцевого архіву за пам'ятками; піклування про їх стан, контроль за проведенням робіт з консервації та реставрації в окрузі; надання фахових консультацій тощо [4, с. 151].

З 1920 р. консерватором пам'яток у Львові для всієї Східної Галичини та Волині був польський історик мистецтва Юзеф Піотровський. Він вивчав філософію у Львівському університеті та був асистентом університету на кафедрі історії мистецтв. У 1912-1918 рр. – писар охорони пам'яток Галичини та Буковини у Відні, а з 1919 р. – консерватор пам'яток мистецтва та культури. Юзеф Піотровський провів дослідження «Замок Ланьцут» (1933 р.), що містить стислий опис історії та колекцій резиденції у Ланьцуті. Також він є автором повного набору замкових фотографій, які зараз є власністю Замкового музею в Ланьцуті та Державного інституту мистецтв у Варшаві [12].

У листі від воєводського уряду у Львові до воєводського уряду в Тернополі від 6 серпня 1925 р. йдеться про те, що *«...консерватор стверджує, що руїни замку в Скалі над Збручем знаходяться в занедбаному стані. Повідомити власника Агенора Голуховського, що він зобов'язаний опікуватися пам'яткою»*.

Згідно декрету від 31 жовтня 1918 року про опіку над пам'ятками мистецтва і культури (арт. 15) – *«кожний власник нерухомої пам'ятки зобов'язаний забезпечити її зберігання від подальшої руйнації»* [10].

Лист було перенаправлено до староства в Борщові, на що була дана відповідь від старости: *«Руїни замку в Скалі складаються з 1 вежі і 2 зовнішніх стін колишнього замку, знаходяться в занедбаному стані, кілька десятків років ними ніхто не займався, не ремонтував і не консервував їх. Під дією погодних умов стіни розпадаються, згідно з отриманою думкою професіоналів вони більше не підходять для консервації і єдина вежа могла бути урятована, що однак вимагає значних вкладень. Власник руїн Агенор Голуховський не має наміру приступати до консервації, пояснюючи це браком коштів»* [3].

У наступних листах від консерватора Ю. Піотровського йдеться про те, що *«...збережена вежа і донедавна покрита дахом, повинна бути, безумовно, закріплена негайно, тобто знову покрита черепичним дахом. Вікна і двері мають бути забиті дошками і стіни поправлені. Відповідно до ст. 15 Декрету «Про догляд за пам'ятками» кожен власник нерухомої пам'ятки зобов'язаний забезпечити її існування. Прошу про це повідомити теперішнього власника. В разі не застосування положень Закону «Про охорону...» муніципалітет повинен*

виконати роботи за рахунок власника. Також прошу видати найсуровіший наказ про штраф за вивезення і висипання сміття на руїни замку, внаслідок чого воно не тільки спотворене але теж засипане так шкідливе, що нижні частини стін і фундаменти зникають чим раз більше» [3].

Відповіддю на цей лист було наступне: *«В справі ремонту руїн історичного замку. На виконання розпорядження з дня 20 липня л. 20526/27 в справі ремонту руїн історичного замку в тутешній гміні, Я (староста Сохрейбер – прим. автора) особисто пішов до пана Фердинанда Майєра - представника ординації скалецької, в справі теж зацікавленого. Пан Майєр обіцяв дах покрити в найближчі дні, що до ремонту мурів, облицювання вікон і дверей, то це буде зроблене кількома днями пізніше, тому що ідуть жнива і бракує робітників. Управа гміни сидкуватиме, щоб роботи біля замку були зроблені вчасно» [3].*

Останніми у даній переписці, були лист від Львівського воєводського уряду до Тернопільського воєводського уряду, перенаправлений до староства в Борщові, і звідти – до уряду міського в Скалі, який датується 12 березням 1929 року. У ньому були рекомендації від консерватора Юзефа Піотровського, *«щоб не замурувати вікон і дверей до вежі замку у Скалі, а лиш закрити їх, або забити дошками. Адже, легше витягнути цвяхи, щоб відкрити двері для проведення подальших досліджень. Окрім загорожі з колючого дроту потрібно встановити нагляд за руїнами, щоб вберегти їх від подальшого знищення» [3].*

17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли Збруч, вступили в збройну сутичку з польськими прикордонниками та зайняли Скалу. В перші повоєнні роки в Україні відновлюється державна система охорони пам'яток. Протягом 1945-1947 рр. ухвалюється низка важливих рішень вищого партійного керівництва та Ради Народних Комісарів України стосовно загальних проблем збереження історико-культурної спадщини. Вони оголосили пам'ятки *«під особливою охороною»* держави, започатковували їх обов'язкову державну реєстрацію, визначали принципи фінансування охоронних заходів. У складі Комітету у справах культурно освітніх установ було створено Управління охорони пам'яток культури і старовини, а в обласних відділах – відповідні сектори [2, с. 26].

Архітектурні пам'ятки були взяті на облік, обстежені та розділені на три групи використання: до групи позначеної літерою «А» відносилися пам'ятники архітектури, які не можна використовувати для практичних цілей; літера «Б» позначала пам'ятки архітектури, які можна використовувати під наукові та музейно-показові установи із збереженням їх художньо-історичного вигляду; літера «В» – пам'ятки архітектури, які можна використовувати для господарських цілей без завдання шкоди їх історико-художній цінності і передавання в орендне використання установам та організаціям. Згідно списку архітектурних пам'ятників Тернопільської області станом на 1 квітня 1958 р. замок у селищі Скала-Подільська віднесена до групи використання позначеної літерою "А" [8].

Згідно з Перспективним планом ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятниках архітектури Тернопільської області від 16 червня 1969 передбачалося проведення консерваційних робіт на руїнах фортечних стін, вежі і стін палацу. На проведення необхідних робіт потрібно було 40 тисяч рублів. Роботи планувалося провести у 1974 і 1975 рр. [7]. Нажаль, відомостей, чи проводилися такі роботи у Скальському замку ще не знайдено.

У 2008 році Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про передачу пам'яток архітектури та містобудування до сфери управління Міністерства регіонального розвитку та будівництва» замок XVI ст. у селищі Скала-Подільська Борщівського району було передано до складу Національного заповідника «Замки

Тернопілля», що дало можливість покращити збереження пам'ятки архітектури, яка має виняткову історичну та архітектурну цінність. За період перебування замку в складі заповідника були здійснені наступні ремонтно-реставраційні роботи:

- роботи по розчищенню підвальних приміщень від земельної маси та побутового сміття;
- роботи по ліквідації вивалу внутрішньої стіни;
- розшивка передньої стіни;
- земельні та будівельні роботи на пороховій вежі.
- розчищено завал підпірної стіни порохової вежі та підмурівка її, ліквідація її аварійного стану;
- проведено розчищення долівки порохової вежі від побутового сміття та пониження її рівня;
- будівельні роботи по ліквідації вивалів віконних проїмів (кам'яна кладка);
- встановлення дерев'яних щитів на вікна та двері Палацу замку (передня частина палацу) [5, с. 293].

Замок у селищі Скала-Подільська є одним з яскравих прикладів фортифікаційної архітектури, з плином часу від якої залишилися лише фрагменти. Але, завдяки матеріалам, які зберігаються в українських та зарубіжних архівах можна пролити світло на окремі етапи в історії будівництва або ж руйнації замку. Матеріали, віднайдені в Обласному архіві Тернопільської області дають можливість зрозуміти у якому стані була Скальська фортеця на початку ХХ ст. та які заходи були проведені задля її збереження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Грушевський М. Замок і місто Скала [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський // Опис подільських замків 1494 р. – 2003. – Режим доступу: <http://www.mrushevsky.name/uk/History/1895/OpysPodilskyxZamkiv1494/CastleSkala.html>.
2. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С.І. (відповідальний редактор), Денисенко Г.Г., Івакін Г.Ю., Катаргіна Т.І., Ковпаненко Н.Г., Скрипник П.І., Тимофієнко В.І., Титова О.М., Федорова Л.Д. – К.: Інститут історії України, 2015. – 486 с.
3. Листування воєводського управління у Львові з управлінням воєводським у Тернополі, 1925 – 1929 рр. // Обласний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 4. Спр.686.
4. Михайлишин О. Л. До питання про охорону пам'яток архітектури на Волині у 1920 - 30 -х роках в контексті збереження національної ідентичності / О. Л. Михайлишин. // Сучасні проблеми архітектури і містобудування. – 2010. – №23. – С. 149 – 159.
5. Підставка Р. Проблематика і стан досліджень замку в Скалі - Подільській / Р. Підставка, М. Сивий. // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2017. – №20. – С. 277 – 295.
6. Пلامеницька О. А. Замок у Скалі-Подільській / Ольга Анатоліївна Пلامеницька // Пам'ятки України. – 2005. – №2. – С. 43–53.
7. Рішення облвиконкому про затвердження плану охорони пам'ятників археології, історії, мистецтва і ремонтно – реставраційних робіт пам'ятників архітектури за 1969 р. // Обласний архів Тернопільської області. Ф. Р-3272. Оп. 1. Спр.212.
8. Списки архітектурних пам'ятників в Тернопільській області за 1958 рік. // Тернопільський державний обласний архів. Ф. Р- 3207. Оп. 1. Спр.105.
9. Aftanazy R. Skala / Roman Aftanazy// Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1986. – 346 с.
10. Dekret Rady Regencyjnej z dn.31.X.1918 o opiece nad zabytkami. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19180160036/O/D19180036.pdf>.
11. Guerguin B. Zamek Jazlowiecki / Bogdan Guerguin. – Warszawa: Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki, 1960. – s. 150.

12. Józef Piotrowski [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: [https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Piotrowski_\(historyk_sztuki\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Piotrowski_(historyk_sztuki))
13. Szulinska M. Skala nad Zbruczem. Dzieje. Architektura. Budownictwo. / M. Szulinska, J. Szulinski, J. Zelinski. – Warszawa: Stowarzyszenie "Wspolnota Polska", 2003. – 150 с. – (Zabytki kultury Polskiej poza granicami Kraju). – (A; вип. 4).

*Рис. 1. Фот. А. Д. Тютіч. - Київ, 1965.
// Матеріали з фондів Державної наукової
архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В.Г.
Заболотного*

*Рис. 2. Фот. Н. В. Федорец. - Київ, 1978.
// Матеріали з фондів Державної наукової
архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В.Г.
Заболотного*

Оксана Брегін

РОЛЬ ХРИСТОФРА ВІХРОВСЬКОГО В РОЗБУДОВІ ЗАМКУ У МІСТІ СКАЛАТІ

У багатій історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить пам'яткам оборонної архітектури – фортецям, замкам, оборонним храмам, міським укріпленням. Від рівня організації оборони залежала доля всіх поселень. Споруди оборонного типу зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для оборони великих феодалів і магнатів від народного гніву і частих взаємних нападів феодалів-сусідів. На місці давніх дерев'яно-земляних укріплень з'являються кам'яні укріплення княжих резиденцій і палаців, а згодом – укріплені династичні замки і садиби господарів краю. Головні транспортні торговельні шляхи проходили через більшість укріплених міст та містечок. Так само і Скалат завдяки своєму замку став центром торгівлі, культури і освіти.

Замок у місті Скалаті розглядається саме як один з об'єктів цієї великої системи оборонних твердинь Поділля, розвиток якої базувався на основі глибоких місцевих традицій одночасно увібравши передові прийоми античного та візантійського замкобудівного мистецтва [6, с. 98].

За своїми архітектурними ознаками Скалатський замок відображає важливий період розвитку оборонної архітектури другої половини XV – поч. XVI ст., хоч історичні документи повідомляють про його набагато пізніше походження, відноситься до типу ранніх регулярних замків і протягом наступних XVI та XVII ст. не зазнав значних трансформацій, викликаних розвитком військової справи, дійшовши до наших днів із збереженою в основному первісною оборонною концепцією.

Враховуючи те, що такі трансформації, в більшості випадків, суттєво змінювали архітектурний вигляд комплексів, цілковито переорієнтовували їхню оборонну концепцію, після чого вони безповоротно втрачали початкові риси, замок

у Скалаті є рідкісним зразком оборонного комплексу, що демонструє в основному один будівельний період з рисами притаманними одному типу замків [5, с. 463].

В основу структури збережених до сьогодні башт та залишків стін, вже були закладені правильні геометричні форми (чотирикутне подвір'я, п'ятигранні башти), однак ще помітно zdeформовані у плані. Новітні оборонні елементи виражені наявністю в стінах башт бійниць, призначених для легкої артилерії з допоміжними отворами, в які встановлювались опорні механізми під гармати, однак велика висота чотириярусних башт у співвідношенні до площі ярусів, відверто демонструють прийоми будівництва шестигранних або чотиригранних башт більш раннього нерегулярного типу замків. Між'ярусне перекриття башт ще в основному дерев'яне, для покрівлі застосовані давні форми дерев'яного шатрового даху. Оборонні стіни між баштами мають вже прямолінійну конфігурацію, однак ще відносно велику висоту, що сягала до верхнього рівня третього ярусу башт, з верхньою обхідною бойовою галереєю. З галереї в стінах прорізані бійниці вже для поширеної на той час ручної вогнепальної зброї.

Така оборонна структура замку була закріплена з приходом у 1630-ті рр. нового власника Скалата – галицького мечника Христофора Віхровського, який провадив масштабні роботи по відбудові та укріпленні споруд замку.

До цього періоду поч. XVII ст. відносяться:

- розбудова кам'яного двоповерхового палацу вздовж південно-східної оборонної стіни, в ранньоренесансному стилі із стриманими мало декорованими архітектурними формами фасадів та більш насиченими дерев'яними різьбленими елементами інтер'єрів;
- будівництво одноповерхових кам'яних господарських будівель біля північно-західної стіни;
- сучасну ломану конфігурацію отримала четверта оборонна стіна (північно-західна) з новою в'їздовою брамою та надбрамною вежею.

Новими комплексними дослідженнями, проведеними у 2007 р., що включали археологічні розкопки, архітектурно-археологічне обстеження нововиявлених об'єктів чи їх фрагментів, рельєфу та навколишнього ландшафту, історико-архівні та бібліографічні пошуки було встановлено, що первісна конфігурація північно-західної оборонної стіни відрізнялась від сучасної, її контур був заломаний вглиб оборонного рову на віддаль більше десяти метрів, таким чином первісно замкове подвір'я мало більшу площу і за формою у плані було п'ятикутним, на розі злому або поблизу знаходилась первісна в'їздова брама з вежею (Рис.1).

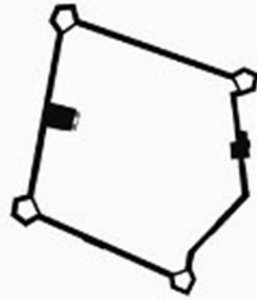
Власне в часи перебудов Христофором Віхровським було вирівняно стіни, а в'їздову браму перенесено у старому напрямку за нову стіну. Подвір'я отримало чотирикутний окрес в плані [9, с. 63].

Замок у місті Скалаті, як і інші фортеці, маючи великий перелік власників цілком припускає, що кожен з них чимось докладався до розвитку міста та замку, проте Скалатський замок приписують власне галицькому мечнику Христофору Віхровському. Це можливо через те, що Віхровський якщо не наново вибудував замок, то принаймні суттєво його оновив. За останніми археологічними дослідженнями, первісна форма замку була не чотирикутником, а п'ятикутником і тільки за Христофора Віхровського, замок було перебудовано у наближений до регулярного, тип фортеці.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архів філіалу «Укрзахідпроектреставрація» у Львові «Проект консервації обмерній чертежи пам. арх. Замка в г. Скалате, Тернопольской обл.» – 1959 г.

2. Гайдамака Г. Наш Скалатський край з глибини століть / Г. Гайдамака. С.11
3. Лоб. АН УРСР. — відділ рукописів — УК — 46.
4. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська обл. - Київ. 1973.
5. Кравченко. О. Шляхами Золотого Поділля Тернопільщина і Скалатчина» / О. Кравченко. — Нью-Йорк, 1983. — (Історичний збірник).
6. Лесик О. Замки та монастирі України / О. Лесик. — Львів, 1993.
7. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України / О. Мацюк. — Львів., 1993.
8. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України» / Орест Мацюк. — Львів: Центр Європи, 2005.
9. Савчин О. Кілька сторінок з історії Скалатчини / О. Савчин. // Русалка Дністрова. — 1998
10. ЦТДІ у Львові ф.148, оп.88, № 475, №20. Дело о подтвержд. привилегий г.Скалата — 1795 г.

Скалат - кін. XVI ст. *

Скалат
1630 р.

Наталія Ганусевич

ОБ'ЄКТИ КОМПЛЕКСУ МОНАСТИРЯ ОО.БЕРНАРДИНІВ: ЇХ ІСТОРІЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

Комплекс монастиря Бернардинів XVII-XVIII ст. у Збаражі — одна з найяскравіших і величних пам'яток міста. Розміщений у низинній частині, на правому березі р. Гнізни, що оминає пам'ятку з півдня, комплекс займає територію 2,15 га. В склад ансамблю входить: костел, монастирські келії з підземеллями, оборонна вежа-дзвіниця та залишки оборонних мурів.

Ченців-бернардинів запросив до Збаража князь Юрій Збаразький й використовував їх як військових капеланів. Пізніше, у 1627 р., коштом князя вибудовано дерев'яний монастир. Після смерті Юрія Збаразького (1631 р.) будівництво продовжив його спадкоємець Януш Вишневецький разом з дружиною Євгенією Катериною з роду Тишкевичів. Акт фундації монастиря відбувся 7.05.1637 р. Монастир отримав ранг конвенту формального, був невеликим. Внаслідок війн і турецько-татарських наїздів монастир не розширювався, а навпаки занепадав. Так, після турецької навали 1675 р. його було спалено. У Збаражі тоді залишилось тільки двоє монахів-бернардинів. Після цього вщент зруйнований монастир простояв пустою близько півстоліття. У 1687 р. його жалюгідний стан зафіксував генеральний візитатор А. Пашинський. Відбудову монастиря розпочали у 1720-х рр., коли Збараж перейшов у спадщину Юзефа Потоцького — майбутнього гетьмана коронного та каштеляна краківського. Будівництво комплексу закінчено в 1755 році. До цього часу відноситься бароковий декор на монастирі. У другій половині XVIII століття проводились оздоблювальні роботи в костелі. До цього часу відносяться архітектурний живопис, залишки якого дійшли до нашого часу.

В 1946 році монастир закрито (а з 31 травня всі монахи були репатрійовані в Польщу [7, с. 591]), приміщення використовувались для потреб лікарні, а з 1970 року там розмістили філію заводу [3, с. 211] «Кристал», де виготовляли прибори для воєнної техніки, пізніше напівпровідниковий завод "Квантор" [8, с. 19], а приміщення костелу використовується обласною типографією під склад паперу.

Внутрішнє планування монастиря Бернардинів – коридорне з одностороннім розміщенням келій. Келії муровані з тесаного каменю, двоповерхові. Перекриття виконане напівциркульними склепіннями з розпалубками. Кілька вікон північного фасаду оздоблені сандриками. Дах монастиря Бернардинів двосхилий покритий бляхою.

В 1994 році будівлі передано під охорону та збереження Державному історико-архітектурному заповіднику в м. Збаражі, з 2005 р. – Національний заповідник «Замки Тернопілля».

У 2019 році працівниками Національного заповідника «Замки Тернопілля» було проведено ряд реставраційних робіт по збереженню ансамблю споруд монастиря оо. Бернардинів. А саме: розчищено від землі і будівельного сміття півниці східної частини комплексу монастиря. Відновлено декілька вентиляційних віддушин, ведеться викачування води і осушення підвальних приміщень.

Для максимального збереження автентичності, відновлення первісного вигляду будівлі протягом 2019 року проведено підрядним способом (виконавець ТЗОВ «Укрполреставрація») і господарської роботи працівників Заповідника було проведено реставрацію фасадів келій (укріплені стіни і наново поштукатурений весь внутрішній монастирський дворик) монастиря оо. Бернардинів.

Підземелля монастиря оо. Бернардинів, ще одна тільки відкрита цікава локація для туристів. Велика частина якої затоплена водою і тільки невелика гілка підземних приміщень цього року була підготовлена для відвідування.

Підземні ходи – це, так би мовити, матеріалізована історія нашої краю, унікальні пам'ятки, дослідження яких дасть змогу глибше зрозуміти складні процеси, що відбувалися на наших теренах та визначали його майбутнє. Місто Збараж все знаходиться на підземних ходах. Хто не чув про них ще з дитячих літ? Легенди розповідають: «...підземні ходи були трьохповерхові і з'єднували між собою замок і костел Святого Антонія, який знаходиться у центрі міста. А були вони такі високі, що можна на конях скакати і каретою їздити, а нижній поверх був встелений кам'яною бруківкою...», можливо і не так все було, але тільки розчистивши їх від землі і дослідивши ми зможемо доказати або заперечити ці легенди. Монастирські підземелля частково підтоплені водою і знаходяться з західної сторони келій.

Цікаві підземелля є під костелом Святого Антонія з Падуї і Святого Юрія мученика, розмір яких співпадає з розміром сакральної споруди (вони закриті для відвідування).

У підземних криптах колись ховали померлих монахів, а також така честь була і у відомих людей того часу – власників міста чи меценатів храму. Всі підземелля храму і монастиря, за радянського часу, були перебудовані і суттєво знищені поховальні крипти. Підвальні переходи колись з'єднували храм і замок [6, с. 150] наразі важко розшукати, тому що на даний час вони заповнені водою. Тільки в 2000 році були оновлені віконні отвори першого поверху монастиря і підземелля, розсортовані людські останки для перепоховання, а рештки померлих були поховані у другий раз [1, с. 11].

Центральним об'єктом комплексу монастиря оо.Бернардинів є костел Святого Антонія з Падуї і Святого Юрія мученика. Перший храм побудований

власником земель – Юрієм Збаразьким у 1627 р. був невеликого розміру, мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (розм. 19X10 м.) [7, с. 177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям – обладнаний бійницями і оглядовою вежею [4, с. 48], яка знаходилася над притвором. На весь розмір храму була збудована і підземна зала, яка використовувалася для поховань. Храм був покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Підземними ходами монастир мав сполучатися із замком [3, с. 19]. Знищений турками Ібрагіма Шишмана у 1675 р. З монастирської хроніки довідуємося, що «костел був перетворений на попіл» [3, с. 20], згодом частково був відновлений та проіснував до 1745 р.

Син Юзефа Потоцького, Станіслав, воєвода київський та познанський, вирішив розпочати нове будівництво «від фундаментів». Крім нього фундаторами нового мурованого костелу стали його дружина Єлена з Замоїських, підचाший чернецький Франциск Іговський, Олександр Галецький та Анна з Писарських Ліпінська. Новий храм, значно більший за розмірами від свого попередника, зводився у 1746-55 рр. за проектом архітектора з Сілезії Йогана Ганца. 23 липня 1752 р. відбулася бенедикція костелу, освяченого в ім'я Святого Антонія з Падуї і Святого Юрія мученика.

Костел – головна акцентуюча ланка комплексу монастиря оо.Бернардинів. Це – тринавна базиліка з видовженим на схід прямокутним в плані вівтарем і увігнутою конфігурацією завершеного щипцем фасаду. Фасад фланкують дві триярусні вежі зі звуженими догори главами з ліхтарями [5, с. 25]. Завершення веж і декор фасаду стилізовані під ренесансну архітектуру після пожежі, що сталася в кін. XVIII ст. В інтер'єрі простір розкривається вглиб об'єму. Переkritтя – хрещаті та півциркульні з розпалубками на підпружних арках, що спочивають на потужних широких стовпах. До західної стіни примикають півкруглі в плані хори [10, с. 35].

Протягом 1756-1759 рр. костел був оздоблений пишним різьбленням і позолотою, які виконав львівський скульптор Антон Осінський. В інтер'єрі – ілюзорний архітектурний розпис стін виконаний у 1790-х роках Ігнацієм Барчем [9, с. 8]. Нові розписи з'явилися в костелі в 1865-67-х рр.. – автор А. Качмарський і Ю. Дюлль [2].

У 1941 році згорів дах костелу і вежі та сигнатурка. В 1942 р. костел був закритий і використовувався як склад. У післявоєнний час пограбовано предмети прикладного мистецтва. У 1970-х рр. зруйновано іконостас. В 1975 році відновлено дерев'яні конструкції та дах двох веж, але форма їх дещо відрізняється від попередньої [8, с. 19].

В 1996 році відреставрували два вівтарі, які знаходяться по обидва боки від головного вівтаря (вівтар Матері Божої і вівтар Ісуса Христа). У лівому вівтарі була встановлена копія образу Матері Божої Збаразької, вона була виготовлена стараннями арцебіскура Перемишля і освячена папою Іваном-Павлом II і передано в рідну парафію Ігнація Токарчука. Інші вівтарі були не реставровані, а стіни побілені в білий колір [11, с. 40].

У 2000 році силами римо-католицької громади проведено ремонтно-реставраційні роботи внутрішнього об'єму костелу і розпочато художній розпис вівтарної частини. Було повністю збито первісний декор і лише частково збережено його на склепіннях стіни правої середньої нави [8, с.21].

У 2012 році були проведені роботи по реставрації двох веж та верхнього фронтона костела Святого Антонія і Святого Юрія. Дані заходи були ініційовані дирекцією Національного заповідника «Замки Тернопілля», відділом охорони та

реставрації пам'яток історії і культури заповідника та настоятелем храму – отцем Берардом. Були пофарбовані металеві покрівлі та дерев'яні елементи обох веж костелу. Роботи проводили майстри І. Яремчук та М. Качуровський. Також проводилися роботи по упорядкуванні підвальних приміщень храму. Були демонтовані старі тепломережі, які встановлювались у 60-х рр. ХХ ст. Внаслідок чого були порушені фундаменти храму – з того часу пивниці костелу постійно підтоплюються. В 2018 р. були проведені реставраційно-ремонтні роботи по відновленні кладки стін цоколя і фундаменту споруди з подальшою гідроізоляцією, облаштуванням водостічних ринв, що дасть можливість здійснити відведення води з підвальних приміщень святині і провести осушення затоплених підземель монастиря.

На північ від костелу розташована в'їздова вежа-дзвіниця: в плані прямокутна, мурована з каменю в ренесансному стилі, як і перший костел і монастир. Збудована була за фундації Станіслава Потоцького в 1756 року і знаходилася між парафіяльним костелом і монастирським. На верхньому ярусі дзвіниці, а саме до 1946 р. знаходилися три дзвони. Вони мали кожен імена: св. Міхал, св. Вікторія, св. Антоній, були фондовані відповідно в наступних роках: 1743, 1755, 1829 [7, с. 200]. В період Першої світової війни російські війська зняли дзвони з парафіяльної дзвіниці, але монахи зберегли дзвони з костелу, а саме з сигнатурки та захристії.

Нижній ярус служив в'їздом на територію монастирського комплексу і з'єднувався з костелом дерев'яним переходом. Костел, згідно тодішніх будівельних традицій, знаходився на одній осі із дзвіницею і був зорієнтований по периметру північ-південь. Місце знаходження монастиря через відсутність архівного матеріалу залишається невідомим. Дзвіниця була покрита високим двосхилим черепичним дахом.

Коротшими боковими стінами дзвіниця примикає до оборонної стіни, якою був оточений монастирський комплекс, що був оборонним пунктом в середині міста. Міцно укріплені мури навколо монастиря облаштовані бійницями (не збереглися), які будувалися за всіма вимогами тогочасного фортифікаційного мистецтва і були тотожні замковим. З описів польських істориків згадується грубий мур з двома брамами і стрільницями [10, с. 34]. У 1649 р., переживаючи воєнні баталії Визвольної війни, місто вже було доволі сильно укріплене.

Існує й інша думка: дата побудови дзвіниці 1628-37 рр. співпадає з будівництвом першого костелу і відноситься до пізнього ренесансу. Однак, архітектурні форми сучасної будівлі вказують на її появу в першій половині ХVIII ст., тобто в період Бароко.

1970 р. приміщення дзвіниці використовується напівпровідниковим заводом «Квантор». В 1754 р. південна сторона дзвіниці була оформлена кам'яною вазою.

Окрасою споруди є фігура Святого Флоріана, який роками захищає місто від пожеж. Найбільша, яка знищила місто була в 1789 році, тому на даху дзвіниці була встановлена фігура Святого з глечиком води у руці, що поливає палаючий будинок (автор скульптури – невідомий).

З 1994 р. будівля дзвіниці була передана під охорону та збереження Національному заповіднику «Замки Тернопілля».

Згідно робочого проєкту за державні кошти проведено роботи по ремонту даху дзвіниці монастиря оо. Бернардинів:

- Розібрано дерев'яне перекриття, дахові конструкції та покрівлю дзвіниці, проведено реставрацію мурування стін, парапетів та карнизів, влаштовано заново дерев'яні елементи даху та покрівлю з листової сталі, проведено

вогнезахист дерево конструкцій, проведено теплоізоляцію покриття, влаштовано настил з дощок по перекриттю, перенесено прогін під перекриттям та розібрано металеву балку перекриття, розібрано черепичне накриття карнизів та влаштовано нове покриття карнизів із профнастилу, розібрано бутову кладку стін, замуровано вивали кам'яної кладки та кінці балок, заповнено пустоти між стінами бетоном, влаштовано бетонний блок, влаштовано блискавкозахист, огорожено покрівлю перилами.

- Влаштування дерев'яного перекриття нових дерев'яних конструкцій та фальцової, металевої покрівлі над входом у пивниці Дзвіниці.

На даному етапі керівник Архітектурної Майстерні ФОП Юрій Вербовецький розробляє проектно-кошторисну документацію на реставрацію дзвіниці з пристосуванням її під музей «Історія трьох культур» м. Збараж.

Досліджуючи історію комплексу монастиря, вивчаючи унікальну архітектуру зустрічаємо ще багато цікавих загадок, які ховаються у цих старовинних стінах. Добре що реставраційні роботи проводяться не спішно, тобто в силу обставин вони протяжні у часі. Тому що кожний відновлений елемент це цілий фрагмент нашої історії. Саме тому можна визнати, що інтер'єрний ансамбль костелу в Збаражі є цінною пам'яткою архітектури, скульптури і монументального живопису на території Західної України в другій половині XVIII ст., цікавим зразком синтезу мистецтв того часу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архів відділу реставрації НЗЗТ. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Костел св. Антонія Падуанського. Шифр 05-13/08. – С.7
2. Архів відділу реставрації НЗЗТ. Охоронний договір на пам'ятку культурної спадщини. Костел св. Антонія Падуанського. – Збараж, 2002. № 1а – 202. – С.4
3. Мандрик О.Є Храми міста. Рушник: літературно-мистецький збірник. – Збараж: Обрій, 2006. Випуск 2. – 211с.
4. Словник українського сакрального мистецтва. / ред. М.Станкевича. – Львів, 2006. – 287 с.
5. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі // Галицька брама: Збараж. / Гол. ред. Шишка О. - Львів: Вид-во "Центр Європи", 2004р. № 1 – 3 (109 - 111). Січень – лютий – березень. С.24 – 25.
6. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. – Tarnopol : Wyd-wo Tarnopolia, 1926. – S. 150.
7. Kachel Jozef. Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628-1946). – Kalwaria Zebrzydowska, 2001. – 602с.
8. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kosciol Ojców Bernardynów w Zbarazu. – Kalwaria Zebrzydowska, 2005. – 19 s.
9. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-histeryczny po Ukrainie zachodniej. Zmaza i okolice. Cz.1. – 84s.
10. Slaski Henryk. "Zbaraz w przeszlosci i teraznosci". Przewodniczacy Oddzialu zbaraskiego Podolskiego T-wa Turyst. - Krajoznawczego. Zbaraz.-Tarnopol, 1934. – 68s.
11. Szustakowski M. Od Zbaraża do Wrocławia – na Czarnym Tatarskim Szlaku. Wspomnienia. –Wrocław, 2010. – 674 s.

Тетяна Герасимчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ БУДИНКУ ПО ВУЛ. ГУНСЬКІЙ В М. КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Місто Кам'янець-Подільський має багату історико-архітектурну та культурну спадщину. Велика кількість об'єктів культурної спадщини знаходиться на території Нового плану нашого міста. Це будівлі споруджені в кінці XIX ст. – на

поч. XX ст. Саме, зараз, на такі споруди роблять акцент науковці, краєзнавці та архітектори під час своїх досліджень.

Згідно з рішенням Кам'янець-Подільської міської ради від 21 лютого 2013 р. №196 затверджено перелік об'єктів культурної спадщини м. Кам'янець-Подільського, що пропонуються для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, як пам'ятки архітектури місцевого значення. За даним переліком, під №3 вписаний житловий будинок по вул. Гунській, 9. Будівля датується поч. XX ст. та пропонується для внесення до категорії пам'яток місцевого значення.

Будинок за адресою Гунська, 9 знаходиться в південній стороні центральної частини Нового плану. Вулиця виникла у другій половині XIX ст. при проектуванні і забудові Нового плану. Назва вулиці Гунська є досить давньою та її пов'язують з племенами гунів, що проходили територією краю. У списку вулиць Кам'янець-Подільського за 1935 рік дана вулиця мала назву 18 Березня, а відповідно до переліку 23 вересня 1949 року – Паризької комуни. Це пояснюється тим, що саме 18 березня відзначався в СРСР день Паризької комуни, звідки й пізніша назва. З 1 червня 1992 р. рішенням виконкому Кам'янець-Подільської міської ради вулиці була повернута історична назва – Гунська. [10, с.51]

Одним з давніх історико-архітектурних джерел, що стосується досліджуваної території Нового плану є план міста 1884 року, на якому показаний поділ території міста на квартали з геометричною мережею вулиць, які оточували давню частину міста (Старе місто). Вулиці, які формували квартали різнилися за діловою активністю і транспортною насиченістю та ділилися на два типи: магістралі та житлові вулиці [6, с. 45]. На плані 1884 р. досліджувана ділянка показана не забудованою та знаходиться в межах 7 кварталу, який утворений рівнозначними вулицями (Рис.1).

Досліджуваний будинок зведено в 1912 р. під купецьку біржу. Розквіт біржової діяльності в Російській імперії розпочався з кінця XIX ст., кількість бірж постійно зростала і в 1911 р. становила вже 87. Купецькі зібрання, які існували як в багатьох містах України, так і в Кам'янець-Подільському, формували простір комунікації підприємницького прошарку, змістовним наповненням якого були професійні та благодійні устремління, і який водночас уможлилював як неформальне спілкування, так і насичене дозвілля. А будинки купецьких бірж відіграли роль осередку культурного життя міста [4, с. 164,170].

Відповідно до аерофотовідбитку 1916 р., досліджуваний будинок показаний п-подібний в плані і формує червону лінію забудови вулиці Гунської (Рис.2).

У 1917 р. в архівних документах досліджуваний будинок вже зазначався як житловий. Інвентарна справа на домоволодіння, що зберігається в фондах Заповідника дає можливість ознайомитись з описом будинку та вказує власників будівлі в першій третині XX ст. Так, довідка 1917 р. з податкової книги Кам'янецької Міської Управи інформує про те, що нерухоме майно, яке складається з кам'яного двоповерхового будинку, цегляного флігеля та сараю належить громадянину Зільберману Герту Меер-Лейбовичу [5, арк. 1].

На початку 1920 р. будинок був націоналізований. У цьому ж році в житловому будинку Зільбермена розміщується 5-а трудова школа [5, арк. 12]. Трудові школи здійснювали суто загальноосвітнє навчання дітей, спираючись на принципи безкоштовного, спільного навчання хлопчиків і дівчаток, обов'язковості відвідування школи дітьми шкільного віку [9, с. 14].

Будинок складається з 18 кімнат та кухні. Освітню функцію школи використовували 13 кімнат, з них: 5 кімнат займали класи, 3 кімнати – лабораторії,

1 кімната – кабінет фізкультури, 1 кімната – бібліотека. 1 кімната – канцелярія школи і ще 1 кімната – дитячий зал. Решта 5 кімнат слугували для охоронців та директора школи [5, арк. 12]. У школі навчалось 202 учні та працювало 14 вчителів [11, с. 4].

Відповідно до виписки з протоколу Житлової комісії від 29 серпня 1922 р., будинок по вул. Гунській, 9 закріплюється за Наросвітою [5, арк. 2].

Акт 29 грудня 1922 р. засвідчує передачу в користування на три роки домоволодіння за адресою вулиця Гунська, 9 (колишній будинок Зільбермана) представнику Кам'янецької Наросвіти громадянину Вишневському. Документ засвідчує, що для гідного подальшого збереження будівлі потрібно було провести ряд ремонтних робіт. В 1922 р. було відремонтовано дах, труби водовідведення, вікна, двері та печі; у 1923 р. – пофарбовано дах, поштукатурено та побілено приміщення; в 1924 р. – завершено поточний ремонт [5, арк. 5].

У 1923 р. відбувся огляд досліджуваного будинку представниками Укомгоспу м. Кам'янця-Подільського та Наросвіти, за яким зроблено висновок, що будинок потребував ремонту та був зайнятий трудовою школою. Шкільні аудиторії (класи) займали 19 кімнат, бібліотека – 3 кімнати та комора – 1 кімнату. Окрім школи на території садиби був ще житловий флігель на 4 кімнати та сарай [5, арк. 6]. В цей період школа україномовна з 7-річним навчанням [12].

Виписка з протоколу Житлової комісії при Камокрмісцгоспі від 21 травня 1925 р. головний будинок садиби був закріплений за Наросвітою, а саме за 5 трудовою школою, а флігель переданий Лісгоспу [5, арк. 17]. Проте, уже в 1926 р. флігель з усіма іншими будівлями перейшов у користування Наросвітою, адже кількість учнів зросла до 534 осіб [5, арк. 14].

В інвентарній справі на домоволодіння міститься формуляр нерухомого майна 1927 р., за яким головний будинок (корпус) садиби має площу $106,75 \text{ с}^2$ ($485,9 \text{ м}^2$) та об'єм 427 с^3 ($4147,3 \text{ м}^3$) [5, арк. 17]. Головний корпус двоповерховий, фундамент якого кам'яний, а стіни – цегляні, поштукатурені. Цоколь головного фасаду будинку обкладений тесаним каменем та має 6 балконів, які потребують капітального ремонту. Габаритні розміри будинку: $13,38 \times 7,98 \times 4$ сажні ($28,5 \times 17 \times 8,5$ м.). Загальна площа садиби становила 912 с^2 ($4151,6 \text{ м}^2$ або 41,5 сотки) [5, арк. 18].

У цьому ж 1927 р. директором 5 трудової школи був Борис Емільянов. Борис Емільянов – вчитель Маріїнської гімназії, кандидат богослов'я Київської духовної академії, який займався вивченням кириличного рукопису Євангелія XVII ст. – був директором трудової школи в 1921р., був директором I трудової школи, так званої Гімназії Емільянова [2, с. 9].

У 1933 р. в досліджуваному будинку розміщувалась V Фабрично-заводська семилітка, але приміщення для даного учбового закладу було замалим і адміністрація школи зробила письмове звернення до РВНО для передачі в їх користування домоволодіння №53 по вул. Петровського (сучасна Л. Українки, 47) громадянки Аделії Якубовської, садиба якої межувала з шкільною садибою [5, арк. 24]. Фабрично-заводські семилітки були перепрофільовані з трудових шкіл для того, щоб створити резерв для поповнення різних галузей народного господарства і культури кадрами. Такі школи давали загальноосвітні знання і прищеплювали визначені навички й уміння [8, с. 67].

Під час окупації міста в досліджуваному будинку німці розмістили гестапо – особливий слідчий і каральний орган нацистської Німеччини (1933–1945 рр.), який боровся переважно таємними методами з політичними противниками всередині країни і на окупованих територіях [13].

У післявоєнний час досліджуваний будинок зберігся, був двоповерховим, розташовувався по центру південної сторони кварталу та формував червону лінію вулиці Паризької комуни (Рис. 3).

У 1950-х роках будинок по вул. Гунській, 9 будинок був переданий Кам'янець-Подільському міському Компартії України, на той час тут працювали деякі відділи міськвиконкому [14].

В 1970-х роках були проведені ремонтні роботи в досліджуваному будинку. У березні 1973 року в будівлі розпочала роботу стоматологічна поліклініка, утворена шляхом трансформації стоматологічного відділення при міській лікарні в 1972 р. Першим головним лікарем поліклініки був Володимир Бондар, а з 1976 р. цю посаду обіймав Анатолій Кушко [3] (Рис. 4).

Потім у будинку на Гунській, 9 розмішувалися міське Товариство Червоного Хреста, яке зародилось в місті ще в революційні події 1917 р. Протягом 1919-1920 рр. в Україні була створена власна потужна система органів Товариства: амбулаторії, аптеки, санаторії та низка облаштованих шпиталів. Основну допомогу Український Червоний Хрест надавав цивільному населенню, а також армії. Український Червоний Хрест зберіг свій нейтралітет, і до нього з повагою ставились як уряди УНР так і УСРР [7, с. 87].

Пізніше в досліджуваній будівлі знаходилась станція швидкої медичної допомоги.

У жовтні 2000 року сесія міської ради передала приміщення під центр зайнятості. Ремонт будинку провела будівельна компанія «Кам'янець» (травень 2001 р. – червень 2002 р.). В 2002 році тут відкрито міський центр зайнятості, який діє до сьогодні [14].

Державна служба зайнятості – централізована система державних установ, діяльність якої спрямовується та координується Міністерством соціальної політики України. Державна служба зайнятості створена в грудні 1990 р. на підставі постанови Кабінету Міністрів Української РСР від 21.12.1990 №381 «Про створення державної служби зайнятості в Українській РСР» шляхом перебудови діючої на той час служби працевлаштування на спеціалізовану службу, до завдань якої належить забезпечення комплексного вирішення питань, пов'язаних з регулюванням зайнятості населення, професійною орієнтацією, працевлаштуванням, соціальною підтримкою тимчасово непрацюючих громадян [15].

Таким постає за свою більш ніж столітню історію один з будинків Нового плану міста Кам'янця-Подільського. Будинок відграв і відграє значиму роль у суспільному житті міста. Відділ наукової та культурно-освітньої діяльності НІАЗ «Кам'янець» в подальшому планує детальне вивчення новиявленого об'єкту культурної спадщини міста. Для цього буде розроблятися облікова документація, паспорт, облікова картка на пам'ятку місцевого значення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гарнага І. До 55-річчя визволення Кам'янець-Подільського.//Кам'янець-Подільський ВІСНИК, №12 – 19 березня 1999 р.
2. Герасимчук Т.А. Історія забудови частини кварталу на Новому плані.//Руський магістрат №11(вересень-грудень), 2019 /редкол: Фенцур В.В. та ін.К-П,2019. О – С.7-12.
3. Горбуленко В. Мільйони стоматологічної поліклініки. // Подолянин, 12 жовтня 2012.
4. Донік О. М. Станові та представницькі об'єднання купецтва України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. – 2009. – Вип. 16. – С. 159-172.
5. Інвентарна справа на домоволодіння по вул. Гунській, 11. – Фонди НІАЗ «Кам'янець» – інв. № 638/5520. – 24 с.

6. Єсюнін С. М. Забудова міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття та питання щодо її збереження (на прикладі м. Хмельницького) / С. М. Єсюнін // Праці Центру пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 17. – С. 39-50.
7. Кармалюк С. Соціальна допомога цивільному населенню та армії Українським Товариством Червоного Хреста в 1919-1920 рр. / С. Кармалюк, Ю. Кармалюк // Питання історії України. – 2011. – Т. 14. – С. 84-88.
8. [Кузів М. З історії виникнення професійної орієнтації в Україні \[Електронний ресурс\] / М. З. Кузів // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Ялта : РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», 2014. – Вип. 42. – С. 63-69.](#)
9. Ніколіна І.І. Загальноосвітня школа України 20-х –початку 30-х рр. XX ст. –Вінниця, 2013. –С.14
10. Прокопчук В.С. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського./ В.С. Прокопчук, І.О. Старенький. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2014. – 192 с. –С.51
11. Сесак О. та ін. Вчимося не заради школи, а для життя.//Подільнин, 5 жовтня 2001р.-С.4.
12. <http://school5kp.org.ua>
13. <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
14. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
15. <https://www.dcz.gov.ua/storinka/pro-sluzhbu>

Рис.1. План міста 1884 р.
Фрагмент міста 1916 р.

Рис. 2. Фрагмент аерофотознімку

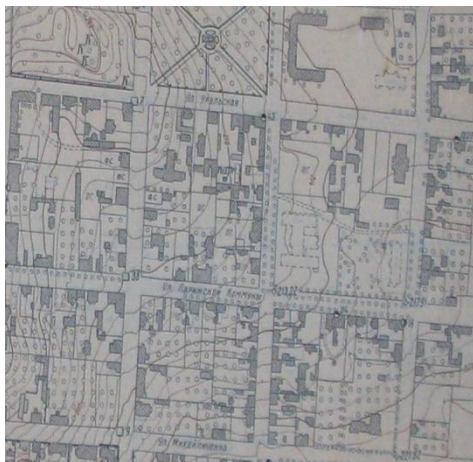

Рис. 3. Фрагмент плану 1948 р.

Рис.4. Фото 1970-х рр.
Головний фасад будинку по вул. Гунській, 9

Богдан Гринюка

МАЛОДОСЛІДЖЕНИЙ БАСТІОН СЕЛА КОЦЮБИНЦІ

У далекому минулому околиці й територія с. Коцюбинці Гусятинського р-ну Тернопільської обл. були заселені, на що вказують різні предмети матеріальної культури: кременеві сокири, фрагменти кераміки, металеві прикраси, монети, тощо. Місцеві мешканці не раз випадково натрапляли на такі знахідки при оранці чи будівництві хат і господарських споруд, але в науковій літературі цю інформацію переважно не фіксували. Натомість збереглися лише перекази.

Наскільки відомо з наукової літератури, перші археологічні дослідження на території с. Коцюбинці проводив білорусько-польський археолог Адам Гонорій Кіркор (1818–1886 рр.). Так, 16 червня 1876 р. він відвідав село на запрошення його власника – Самвела Оскара Городиського. Разом з А. Кіркором працював Владислав Пжибиславський – археолог, історик, член Краківської Академії наук. Мета їхньої поїздки до с. Коцюбинці полягала в дослідженні виявленого раніше поховання у «скриньковому гробі» [9, s. 25]. Переважно, такі захоронення були притаманні культурі кулястих амфор, що відноситься до епохи пізнього енеоліту (IV–III тис. до н.е.).

Увагу дослідника (А. Кіркора) також привернули залишки бастіонного земляного укріплення, яке знаходиться в східній частині села: в західній частині гострого мису, утвореного вигином лівого берега р. Нічлави. Замок чотирикутної форми з бастіонами на кутах з трьох сторін був оточений штучним ставком, а з південно-східної сторони – глибоким ровом. Станом на червень 1867 р. збереглися лише залишки земляного валу, а з північної сторони мешканці села та присілку Нараївка (тепер вул. Мала Нараївка і вул. Велика Нараївка) копали глину, яку використовували для будівництва будівель. Нижче знаходився цегляний вхід у підвал, але його засипала глина [9, s. 27]. Зі слів Станіслава Хруща дізнаємося, що в середині ХХ ст. підвал був кам'яний, а вхід до нього відкритий. У ньому знаходилися залишки стухлого зерна (проса, гречки і ячменю), а під стіною були пляшки з жовтою рідиною, залиті воском [4]. Сьогодні вхід у підвал засипаний землею (рис. 1).

На сьогодні важко встановити точну дату будівництва бастіону. Польський дослідник Александр Чоловський датував зведення укріплення XVII ст. [7, s. 52], а Ельжбета Горнова – кінцем XVI – початку XVII ст. [8, s. 348, 376]. З архівних джерел відомо, що на початку XVII ст. замок належав Яну Копічинському. У 1614 р. ним вже володів Павло Кренжелевський, а в 1632 р. власницями були Ельжбета і Катерина Кренжелевські. Станом на 1642 р., містечко Коцюбинці належало шляхтичам Станіславським, і у цьому ж році відбувся поділ маєтку між названими власниками і пані Воленською. До речі, в поборовому реєстрі 1628 р. укріплення згадують під назвою «Підвишенці» (Podwyszyńce) [8, s. 348, 376], а також йдеться про м. Коцюбинці [2, с. 203]. Тепер в селі ще й досі говорять, що раніше на цьому місці існував замок під назвою «Підвишенці», але в 1648–1649 рр. його, як і саме містечко, знищили татари [2, с. 208]. Справді, в той час на території Тербовлянського повіту внаслідок військових дій і пожеж зазнали руйнування чимало містечок. Серед них і Коцюбинці, де знищили 107 осель. Для порівняння в м. Хоростків було зруйновано 304 будинки, м. Копичинці – 205, м. Личківці – 168, м. Яблунів (королівське місто) – 113, м. Нижборк – 112 [8, s. 47].

У другій половині XVII ст. м. Коцюбинці, як і значна кількість населених пунктів Галичини, зазнавало постійних грабунків і руйнувань татарськими та турецькими загонами, які у 1672 р. брали участь у поході гетьмана Петра

Дорошенка на західноукраїнські землі [6, с. 146]. Після одного з таких нападів як містечко Коцюбинці вже не згадується. Йдеться відтоді лише про село [5, с. 64].

Відзначимо, що сліди паленини укріплення бастіону прослідковувалися при копанні глини. Місцеві жителі говорили, що на узбіччі рову (відділяє «замок» від вул. Мала Нараївка) на початку XX ст. «...видно було виразні сліди, що замок був тричі спалений...» [3, с. 322]. До речі, на карті 1763–1787 рр., де нанесено всі населені пункти Австрійської імперії, в т.ч. зображений і закинтий замок в с. Коцюбинці [10] (рис.2).

У XIX-XX ст. на території бастіону проживала сім'я Бали, яка використовувала його під город і господарські будівлі. Цікаво, що при побудові господарських споруд знаходили сліди кам'яної кладки, а на початку XX ст. Микола Бала в заглибленні знайшов золотий ланцюг, який продав за 100 «ринських» (200 корон) [3, с. 322].

У 2016 р. пам'ятка отримала охоронний номер – №2080 й занесена в реєстр як «земляні укріплення – замчисько Коцюбинці IV» [1]. На сьогодні територія бастіону поділена між двома дворами сімей Патери і Топольницької, які використовують пам'ятку під сад та город.

Таким чином, з'ясовано, що бастіон на території с. Коцюбинці появився на межі XVI-XVII ст. та використовувався для захисту від нападів кримських татар, козаків чи повстання місцевого населення. Пам'ятка (залишки бастіонних земляних укріплень) є перспективною для подальших стаціонарних археологічних досліджень адже в перспективі розкриє археологам час функціонування та внутрішню систему забудови.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архів Тернопільського обласного центру пам'ятко-охоронної діяльності. Перелік нерухомих об'єктів культурної спадщини Тернопільської області.
2. Гурик М. Соціально-економічний розвиток міст і містечок Галицької землі в другій половині XVI століття – першій половині XVII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07. 00. 01. – «Історія України». – Тернопіль, 2001. – 228 с.
3. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / За заг. ред. О. Соневицька, Б. Стефанович, Р. Дrajньовський. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – 926 с.
4. Приватний архів Богдана Гринюки. Інтерв'ю з С. Хрущом.
5. Сіреджук П. Джерела до вивчення історії виникнення міст Галицької землі в XV–XVIII ст. // Архіви України. – № 1. – Київ, 1986. – С. 58-66.
6. Соневицький Л. Студії з історії України // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософської секції. – Т. 202. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1982. – 311 с.
7. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 198 s.
8. Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590-1648. – Opole, 1963. – 293 s.
9. Kirkor A. O grobach kamiennych na Podolu galicyjskim // Materiały antropologiczno-archeologiczne. – Zeszyt I. – Kraków, 1877. – S. 17-35.
10. Second Military Survey (1763-1787) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=2886652.38771595%2C6282576.816778508%2C2898882.312241578%2C6290621.814005523&layers=osm%2C1%2C73>.

Рис. 1. Залишки бастиону (східна частина)

Рис. 2. Залишки бастиону в присілку Нараївка на карті Фрідріха фон Міга

Ольга Деревінська

КОЗАЦЬКИЙ ЦВИНТАР У КРЕМЕНЦІ: ДО ПИТАННЯ ОПИСУ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ

Місто Кременець як поселення із давньою історією славиться багатьма цвинтарями (некрополями), що несуть у собі пласт локальної історії. На невеличкому плато, що розташоване на схилі гори Черча знаходиться один із міських місць захоронень – козацький цвинтар.

Як знаходимо у історичних джерелах, первісна назва кладовища є П'ятницьке, оскільки на його місці у давнину стояла церква Святої Великомучениці Параскеви П'ятниці, коло якої були захоронення православних християн. А це місце в народі стало з часом називатися «п'ятницьке». Згодом ця дерев'яна церква була перенесена у інше місце, навпроти Богоявленського монастиря, де тепер знаходиться Хрестовоздвиженська Церква. Церква св. Параскеви згадується в люстрації Кременецького замку від 1552 р. в переліку п'яти церков міста Кременця: Святого Спаса, Святої Пречистої, Воскресіння Христового, Святого Миколая, Святої П'ятниці з власним священиком. В люстрації від 1563 р. згадується священик Никифор, якому було надано без плати два рента землі на подвір'я та два з половиною на город. Територія, на якій знаходилася церква, називалася Запоточчя, і була відділена від міста потоком Ірва, що до сьогодні можна простежити у топографії місцевості, оскільки залишки давнього потоку чітко простежуються [13, с. 26].

Згадується церква і в акті від 18 лютого 1636 р. в постанові польської урядової комісії про розподіл в Кременці церков між православними та греко-католиками, при чому П'ятницька залишалася за православними [15, с. 37]. В документі зазначається, що прихожани скаржилися на незручності підходу до церкви через крутизну схилу та просили дозволу про перенесення її на рівнину у передмістя Дубенське. Комісія дала дозвіл та перенесення, і воно відбулося. На новому місці вона знаходилася до свого зруйнування. Ще в період існування церкви на горі, на її подвір'ї ховали покійників, і на кінець XIX ст. це кладовище називали «П'ятенкою». На місці, де був престол церкви, стоїть дерев'яний хрест. Щорічно у вівторок Фоминої неділі здійснювалися проводи [13, с. 68].

Саме кладовище розташовувалося «від окописька жидівського і гірської дороги до гори Черча. Перед цвинтарем церква П'ятницька». А отже на кінець XVIII ст. воно займало набагато більшу територію ніж на даний час [12, с. 17], [7].

Інша назва кладовища – «козацьке», пов'язане із подіями 1648 року, яке пов'язане зі штурмом Кременецького замку. Про це свідчить народна традиція та легенда. Захопивши укріплення, козацько-селянські загони зазнали великих втрат. Цілий день українське воїнство та кременецький люд копали могили убитим товаришам, а на вечір, коли закінчилася панахида, уже сіло сонце. «Не годиться ховати героїв за пільми, – сказав до козацтва Максим Кривоніс, – поховано їх удосвіта. А зараз пом'янімо побратимів наших і спочинемо».

На ранок, коли козаки проснулися, то загиблих уже не знайшли, і тільки на місці домовин стояли довгими рядами сірі кам'яні хрести, а одна із могил була у формі бандури [5, с. 123], [2, с. 11].

Рішенням виконкому Тернопільської обласної ради депутатів трудящих №147 від 22 березня 1971 р. «Про затвердження списків пам'ятників культури загальносоюзного, республіканського та місцевого значення по Тернопільській області» у відповідності до рішення Президії Ради Міністрів Української РСР від 22 серпня 1968 р. «Про хід виконання постанови Ради Міністрів від 20 лютого 1967 р. №125 «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР» в окремих областях республіки» затвердив списки пам'ятників культури загальносоюзного, республіканського та місцевого значення по Тернопільській області відповідно до додатків №1, 2, 3 та виконкомам районних і Тернопільської міської ради депутатів трудящих, обласному управлінню культури, Управлінню обласної організації Українського товариства по охороні пам'ятників покладено забезпечити охорону, збереження та пропаганду пам'ятників культури. Даний документ був прийнятий за підписом голови виконкому Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих В. Лисенка. Відповідно до додатків, які залучені до рішення №147 у Кременецькому районі до пам'ятників історії внесено пунктом 16 Козацьке П'ятницьке кладовище.

19 квітня 1975 р. науковим працівником Тернопільського музею М. І. Бучиком було складено паспорт Козацького кладовища. Пам'ятку віднесено за типологічною приналежністю до пам'яток історії четвертої категорії. Цвинтар датовано 1648-1951 рр., тогочасна адреса об'єкта м. Кременець, кінець вулиці Калініна, гора П'ятинка [7].

У історичних відомостях зазначено, що це є кладовище козаків, які загинули в боях за звільнення міста (1648 р.) та в боях з польською шляхтою за звільнення українських земель (1651 р.). Коротко зазначено, що у жовтні 1648 р. під час походу Б. Хмельницького на Львів 7-тисячний загін М. Кривоноса при підтримці місцевого населення після тривалих боїв взяв недоступний Кременецький замок і звільнив місто. Через Кременець пролягав шлях українського війська у 1651 р., коли воно йшло у напрямку Берестечка.

У паспорті зазначено що жодна перебудова та реставрація на пам'ятці не здійснювались. У документі зазначено площу кладовища – 300 м². Згідно опису там знаходиться 80 козацьких могил, на 31-й збереглися повністю хрести, на 49-ти – пошкоджені. Середня висота хреста 80 см. Написи знищені, оскільки матеріал з якого виготовлені пам'ятники – камінь-вапняк. Зазначено що стан об'єкта є поганий. Балансоутримувачем цвинтаря згідно даного документа був комбінат комунальних підприємств м. Кременець.

Загалом, до паспорта залучено генеральний план розміщення козацького кладовища, виконаний 10 червня 1975 р., на якому зазначено розташування кладовища відносно житлових будинків, дороги, зазначено огорожу навколо пам'ятки, яка сьогодні відсутня.

Говорячи про науковий інтерес до кладовища як місце спочинку козаків, то він зафіксований у 30-х рр. ХХ ст. Саме тоді на кладовищі знайдено могилу з написом «Сотник Войска Запорожского помер 1665 г.» [14, с. 359-363], [3, с. 10-11]. Слід відмітити, що поодинокі поховання городових козаків відбувалися на П'ятницькому кладовищі ще, очевидно, з ХVІ ст., так як у люстрації за 1563 р. згадуються у місті козаки, як наприклад Василь Козак [4].

Наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. Товариство охорони пам'яток історії і культури під керівництвом заступника голови Заремби С. З. проводило дослідження кладовища без розкопок, піднімалися плити та хрести. Було знайдено козацьку люльку, підкови від козацьких чобіт, талісман – козацьке сердечко. По надписі на одній плиті було встановлено напис церкви Парасковії, на іншій «Преподобний» (очевидно похований священик). Під плитою у вигляді великої бандури, за їхньою версією, поховано полкового бандуриста. Гіпотетично на кладовищі поховано до 500 козаків [4].

У 1995 році на козацькому цвинтарі було встановлено пам'ятник у вигляді мальтійського хреста на честь козаків, загиблих під час штурму Кременецької фортеці, на якому видніється постать козака, що схилив у скорботі голову та козацькі регалії [12, с. 12].

Товариство охорони пам'яток історії і культури нарахувало на кладовищі 105 могил, як хрестів, так і надгробних плит. Три з них у формі бандур. Розташування могильних надгробків є несистематичне та не має чіткого планування. Більш густо могили знаходяться в центральній та південно – східній частині кладовища, а у західній переходять у окремі поховання. Хрести – різні за розмірами. Наймасивніший хрест з прямокутними раменами висотою над землею сягає 104 см., довжина рамена – 82 см., ширина – 16 см. Наймасивніший кам'яний хрест з трикутними раменами, який знаходиться в західній частині П'ятницького цвинтаря, має висоту 115 см., ширина рамен – 23 см., а їх довжина – 67 см. Є в меншого розміру хрестах ширина рамен – 20 см., але в більшості кам'яних хрестів ширина рамен від 16 до 20 см. Надписи на могилах виконані церковнослов'янською мовою та практично стерті. Довжина плити-хреста – 195 см., рамена – 84 см., ширина – 44 см.

Надмогильна кам'яна плита у вигляді бандури з хрестом на східній частині цвинтаря краще збереглася, вона увінчана зверху хрестом з трикутними раменами на відмінну від іншої надмогильної плити бандури без хреста з трикутними раменами, яка знаходиться в західній частині П'ятницького кладовища. Загалом, довжина плити-бандури 156 см., ширина – 118 см., довжина хреста – 52 см., трикутних рамен – 25 см. [11, с. 203].

Кабінет міністрів України постановою від 3 вересня 2009 р №928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» визнав згадану нами попередні постанови Ради міністрів Української РСР як такі що втратили чинність і внесено пам'ятку Козацьке кладовище 1648-1651 рр., м. Кременець, П'ятницький цвинтар до реєстру нерухомих пам'яток України як об'єкт культурної спадщини національного значення із присвоєнням номеру 190004-Н, наглядові функції покладено на Тернопільську обласну комунальну інспекцію охорони пам'яток історії та культури. У свою чергу, враховуючи клопотання Кременецько-Почаївського ДІАЗу, рішенням сесії Кременецької міської ради від 5 лютого 2014 р. №2845 з метою належного утримання пам'ятки історії національного значення, Козацьке кладовище передане на баланс КП «Кременецька оселя» [8], [9].

Отже, Козацьке кладовище у Кременці є цікавим об'єктом, яке вимагає здійснення археологічних досліджень з подальшими висновками та напрацюваннями, оскільки наявний у науковому обігу матеріал не висвітлює належно пам'ятку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрушків Б.М. Некрополі Тернопільщини, або про що розповідають мовчазні могили. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – 98 с.
2. Вітенко О. Легенда про П'ятницький цвинтар // Народна творчість та етнографія. – 1964, №6.
3. Ельгорт Б.Б. Кременець: історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1977. – 290 с.
4. Кременецький краєзнавчий музей. – 29334. – РК. – 361.
5. Крем'ячанка Н. Орлине гніздо. – Кременець. – 1995. – 264 с.
6. Охоронний договір на пам'ятку культурної спадщини Управління культури Тернопільської ОДА №132-09 від 18 листопада 2009 р.
7. Паспорт пам'ятника Козацьке кладовище Міністерство культури СРСР Пам'ятники історії та культури СРСР 2.4.390-2.19.9.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [Електронний ресурс] // № 928 від 3 вересня 2009 р. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP090928.html
9. Рішення двадцяті сесії Кременецької міської ради // №2845 від 5 лютого 2014 року.
10. Радзівський В. Кременецькі гори. Путівник. – Львів, 1976. – 58 с.
11. Рожко В. Козацької слави не змила віків течія (II пол. XVII ст. – 70-і рр. XX ст.) // Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. та ін. Національний пантеон «Козацькі могили». – 543 с.
12. Собчук В. Перлина в короні України: Кременець – Кременець, 2006. – 28 с.
13. Теодорович Н.И. История города Кременца. – Седлец, 1904. – С.101.
14. УРЕ, т.2., К. – 1960, с.359-363.
15. Чернихівський Г.І. Крем'янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство. – Кременець, 1992. – 202 с.

Ярослав Дзісяк

РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ЗАМКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ

Історія – у всій своїй повноті, це щось дуже незмірне та неосяжне. Саме у сфері Клію, як в релігії та філософії, є доречним термін «агностицизм» – складність або неможливість пізнання. І мова йде не тільки про пізнання того, що було як сукупності фактажів, а й того, чому відбулося саме так, що залишилося, а що зникло.

Життя будь-якого організму потребує догляду за ним. Архітектура, власне – фортифікація не є винятком. Персоніфікуючи історичну споруду, можна сказати, що щастя для неї полягає у розумінні людьми необхідності її життя, щоб воно не нагадувало убогий «Карітас» чи залишених всіма безхатьків. Архітектура є найбільш показним явищем мистецтва в історичному вимірі, щонайперше – фортифікаційні споруди. Різною мірою люди вправні у створенні об'єктів захисту життя, так і їхніх / його руйнації. Артилерійський обстріл XVI-XVIII ст. за лічені години міг завдати «важких ран» фортеці, часто – і смертельних для нього і його оборонців. Іноді замок міг вистояти місяці облоги і штурмів, якщо були наявні засоби для виживання. У XX-XXI ст. для руйнації замку потрібні десятиліття ... людської байдужості та забуття.

Володіти світом в епоху панування фортифікацій – це, передусім, нав'язати йому свій закон і волю. Відчувається аналогія з пізнішою концепцією Фрідріха Ніцше. Культура Середньовіччя і Нового часу були у волі короля, князя, магнатів,

які управляли і завдяки яким існував мир і справедливість, зрозуміло, у певних модифікаціях. У своїй світській частині європейське мистецтво означеного часу, чий найвагомійші твори замовляла мирська еліта, славало могутність [1, с. 258]. Як правило, могутність була виражена у фортифікаційній твердині, часто вона зображується на геральдичній атрибутиці. Тепер символи давньої вцілілої могутності слід звільнювати із забуття, з хаш, кропиви і колючок занедбання, що жалить і колить багатостраждальну Клію. «... А ще важче не протистояти життю, а приймати його» [2, с. 100] – цитата публіциста і філософа Тараса Возняка про страждальне життя людини трансформується на не-життя людського архітектурного спадку.

Переосмислення історії в суспільному масштабі – це не лише зняття і встановлення пам'ятників і побудова капличок. Повернути до життя колишню фортецю чи палац є значно важчою справою, аніж прийняти рішення на сесії органу місцевого самоврядування про перейменування вулиці. Маємо і протилежний приклад – легітимізація сільською радою руйнації частково вцілілою вежі і розібрати на будівельний матеріал, як це було на початку 1990-х рр. у с. Висічка на Борщівщині [3, с. 13]. Проте не варто робити поспішних висновків про погану сільську владу і таких же селян. Аналогічна деструктивність була (і є) притаманна різним народам у різних державах. Так, у 1910 році Роберт Кольдевей проводив пошуки Вавилонської вежі. Була розчищена частина стін, які оточували місце, де колись стояла легендарна вежа. Але замість високої вежі, які зустрічалися в інших місцях, поглядам археологів відкрився широкий рів, по середині якого зберігся квадратний блок з цеглин та обломків. Проте, не залишалось сумнівів, оскільки невдовзі були виявлені написи «Дім заснування небес і землі» і назва головного храму були вказані разом. Залишки вежі були чимало пошкоджені ще в давні часи, найбільше колись велична споруда постраждала в Новий час. Добрати ся до стін з опаленої цегли було неважко, і простолюдини розібрали корисну на будівництві цеглу на власні потреби [4]. У певних рисах люди є незмінні впродовж віків.

Тематика ревіталізації фортифікацій, їхнього повернення до життя закономірно викликає асоціації з таким напрямом філософської думки як Філософія життя, яка в центр проблематики поставила феномен життя. Звісно, асоціативний шлях мислення не обмежується предметом розгляду означеної філософської концепції. Питання сприйняття людиною навколишньої дійсності, в тому числі й проблематика архітектурного спадку минулого, тобто – життя таке, як людина бачить його крізь призму усвідомлених цінностей. Принагідними можуть бути ідеї різних філософів, істориків, культурологів. Комусь і фортифікації можуть видаватися невчасними, так і певний асоціативний шлях думок може видатись «невчасним міркуванням» (як у Ніцше) [5, с. 228]. Адже, філософ вважав, критично оцінюючи людину, що вона пізнає світ лише у тій мірі, в якій це потрібно для задоволення практичних потреб [6, с. 92]. Що ж, бачимо це на прикладі Висічки і Вавилону, але не всі одним мірилом зміряні.

За означенням чеського філософа Яна Паточки, питання буття залежить від ставлення людини до речей, до дійсностей... Суспільна репродукція життя – складний феномен, котрий торкається різних сфер, від природних сил і матеріалів аж до людських спільнот. ... Людське буття не можна редукувати на свідомість та її структури. Якщо потрібно прийти до буття, то необхідно переступити через свідомість [7, с. 126, 358]. Доречно уточнити: не переступити, а заручитись підтримкою свідомості, її усвідомленим розумінням необхідності збереження

фортифікаційних, замково-палацових споруд, їх відновлення, більше того – надання їм нової інкарнації.

Суміжним трактуванням ролі людської свідомості в ракурсі розгляду історії та її спадку є історична концепція Вільяма Дільтея, соціального філософа, культуролога і фундатора описової психології формується на засадах трактування вченим структури і функціональної сутності людської свідомості. Вона, на його думку, складається з трьох відносно самостійних пластів: предметного (відтворює реальність), емоційного (відбиває ставлення людини до цієї картини) і волі, в якій емоційні оцінки набувають форми імпульсів, спрямованих на трансформацію дійсності. Емоційний пласт свідомості складає основу людської активності, причому емоційність виходить за межі раціональної оцінки реалій. Втілюючись у волі, вона формує ту історичну реальність, яка не може бути досягненою розумом інших поколінь [8, с. 343], а часто й інших соціальних груп. Щоб зрозуміти історію, слід поринути, принаймні, спробувати, в переживання минулих поколінь. Історія – це така галузь знання, яка повністю перебуває в межах внутрішнього переживання. Історик повинен не просто відтворити історичну картину події, а й пережити її, витлумачити, показати як живу. У Дільтея постає життя в його цілісності, переживанні, розумінні, історичний життєвий взаємозв'язок [9, с. 149]. Останній термін можна проектувати на взаємозв'язок філософії, історії та культури, а також – і психології.

В дусі песимізму засновника філософії життя Артура Шопенгауера, доречно буде навести слова краєзнавця з Кам'яця-Подільського Ірини Пустиннікової. Втрат багато, а буде ще більше. Добігає кінця ресурс міцності у багатьох споруд, зведених на межі XIX-XX ст. ... Реальність жорстока, а краса не вічна, архітектура теж. ... Виживають лише ті споруди, котрі якось використовуються, хоча б під спортзал, зернохосовище чи магазин, як це було в радянський час. Використання давало хоч якийсь шанс вижити. Покинуті ж – руїнізуються і тих обвалюються. ... Неповага до руїн – це неповага до своєї ж історії, а рису цю в нас вдовбували всі радянські роки, насаджували і вдалося ж [10]. Іншими словами, неповага до історії – як занедбаний цвинтар.

Перефразовуючи науковий вислів, що життя – це форма існування білків, життя фортифікацій – це форма і вигляд існування каменя з його численими внутрішніми компонентами-частинами організму і ставлення до них носіїв білків, розуму і душі. Для кого живуть фортифікації? Для істориків та археологів, для туристів і фотографів, для кінорежисерів і письменників, можна ще перераховувати інші категорії потребувачів фортець, але й не менш важливо – для майбутнього. Певною мірою означена тематика спонукає й до іншої асоціативності: якщо є теорії Володимира Вернадського і Джеймса Лавлока про планету Земля як живий організм, чому б не надати життєвості фортифікаціям? Проте згадаймо вислів філософа імператора Риму Марка Аврелія: «Треба поспішати не тільки тому, що ми з кожним днем все ближче підходимо до смерті, а й тому, що втрата здатності правильного розуміння речей настає набагато раніше» [11, с. 82]. Отож, поспішаймо не втратити розуміння необхідності зберегти і відновити життя замків.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років. – К.: Юніверс, 2003. – 320 с.
2. Возняк Т. Філософські есе. – Львів: бібліотека журналу «І», 2009. – 200 с.
3. Палков Т. Замки Тернопілля: Історія та легенди. Путівник. – Львів: «Ладекс», 2011. – 66 с.
4. Что мы знаем о Вавилоне? // Интересная газета. Тайны истории J. – №22, 2020.
5. Філософи. 60 портретів. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2010. – 368 с.

6. Губерський Л., Андрушекно В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. – К.: Знання України, 2009. – 576 с.
7. Паточка Я. Єретичні есе про філософію історії. – К.: «Основи», 2001. – 374 с.
8. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. – К.: «Генеза». – 370 с.
9. Ящук Т.І. Філософія історії. Курс лекцій. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.
10. Золотнюк А. «Неповага до руїн – це неповага до своєї ж історії». // Вільне життя. – 23 жовтня 2020 року
11. Аврелій М. Розмисли. Наодинці з собою. Під заг.ред. П.А. Майбороди. – Харків: КСД, 2020. – 208 с.

Тетяна Думська

ДОСВІД ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПОДІЛЬСЬКИМ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧИМ ТОВАРИСТВОМ У 1930-1933 РР.

Початок ХХ століття відзначився створенням у Східній Галичині перших громадських організацій краєзнавчого та туристичного спрямування. Цей період характеризується значним піднесенням у сфері охорони і збереження історико-культурної спадщини. Краєзнавство і туризм набуває рис масового громадського руху, виникають туристично-краєзнавчі товариства, серед них і Тернопільське Воєводське товариство туристично-краєзнавче (незабаром перейменоване на Подільське туристично-краєзнавче товариство). Товариство формувалося як громадська державницька структура з ініціативи та за підтримки державної влади. Метою діяльності товариства було ознайомлення широких верств суспільства з історією і пам'ятками Тернопільського воєводства та поживавлення туристичного руху в краї [1, с. 2-3]. Фінансова діяльність базувалася на державних субвенціях, пожертвах меценатів, доходах від видавничої справи, екскурсійного обслуговування та з нерухомості. Вже у 1926 році організація стає доволі масовою. Починаючи з 1930 року у структурі Подільського туристично-краєзнавчого товариства офіційно діють кілька тематичних секцій, серед них Відділ пропаганди і преси.

Промоційна діяльність товариства велась у декількох напрямках. Відділ пропаганди постійно співпрацював з журналами та щоденними газетами, де розмішувалися статті про Поділля, як туристичну зону, подільські замки, Дністровський каньйон, водний туризм, печери, тощо. Актуальним було використання радіо, завдяки зусиллям товариства на радіо Львова, Варшави та Познані звучали записи, що розповідали слухачам про туристичні, рекреаційні та історичні принади Поділля, стимулюючи, таким чином, зростання туристичного потоку у цей регіон.

Кінематограф дозволив розширити рамки популяризаційної діяльності товариства. Краєвиди, природничі та історичні пам'ятки Тернопільського воєводства було знято на плівку у двох великих частинах загальною довжиною близько 2000 м. Першу частину пропагандистського фільму «Відвідай Поділля» було виготовлено і продемонстровано у всіх найбільших кінотеатрах Польщі, що суттєво сприяло туристичній популярності району. Друга частина фільму була лише відзнята, оскільки для подальшої роботи не було фінансової можливості. Товариство продовжувало роботу у даному напрямку і вело перемовини з міністерством щодо виділення субвенцій для підготовки великого звукового фільму для національної та, можливо, зарубіжної пропаганди Поділля [3, с. 9].

Не забувало товариство і про участь в різноманітних масштабних заходах, які дозволяли популяризувати регіон. Так, у 1931 році Подільське туристично-краєзнавче товариство взяло участь в Регіональній сільськогосподарській виставці в Тернополі. Збудовано спеціальний кіоск, в якому були представлені усі видання товариства, частково для продажу, а частково для безкоштовного розповсюдження [1, с. 7]. Опублікований проспект екскурсій привернув численних відвідувачів не лише до Тернополя на виставку, а й до багатьох екскурсійних місць, що перебували під опікою товариства, таких як Заліщики, Теремовля, Окопи св. Трійці, Кривче, Медобори та ін.

У 1932 році товариство взяло участь у виставці пейзажів Волині, надіславши туди ряд власних публікацій та пейзажів Поділля, за що отримало похвальний лист.

У 1933 році майже протягом року організація співпрацювала з Воєводським Комітетом Святкування Року Собеського в Тернополі, створеного на честь 250-річчя Битви під Віднем (1683-1933 рр.). Товариство взяло на себе зобов'язання вести широкомасштабну екскурсійну пропаганду та практичну реалізацію екскурсійного руху по всьому воєводству, воно було змушене докласти значних зусиль, щоб впоратися з цими завданнями та досягти реальних результатів у своїй роботі. В рамках цієї співпраці товариство підготувало детальний проспект, що містив таблиці цін зі знижками на квитки, розділ про транспортне сполучення, харчування та проживання з детальними цінами.

Товариство долучилось до Краєзнавчого з'їзду, що відбувся 17 вересня 1933 році в Олеську. Цей захід мав вагоме практичне значення, адже за його підсумками було сформоване звернення до влади щодо прийняття закону про туризм, а також вирішення важливих проблем галузі, як от поліпшення сполучення, запровадження знижок на залізничні квитки для туристів та організованих груп, встановлення туристичних інформаційних бюро на залізничних станціях тощо [3, с. 17].

Популяризація Поділля здійснювалась різноманітними засобами, серед них вагоме місце належить видавничій діяльності. У 1930-31 роках видається англійською, французькою, німецькою та польською мовами, величезним, як на той час, накладом у 30 тисяч примірників буклет товариства «Пізнавайте Поділля» („Zwiedzajcie Podole”), план Тернополя професора Йозефа Галічера накладом 3 тисячі, фотоальбом «Замки Поділля» тисячним накладом, брошуру «Наше Поділля» Томаша Кунзека – тритисячним. Накладом у 30 тисяч було видано серію поштових відкриток із зображеннями пейзажів Поділля, котрі також мали б прислужитися його популяризації [5].

Окрім того товариство ініціювало публікацію регіональних путівників. У 1931 році вийшли друком путівники по Бучацькому, Чортківському, Борщівському та Скалатському повітах, що містять карти та численні ілюстрації. Незабаром очікували публікації путівника Збаразьким повітом, ще по двох інших повітах путівники розроблялись. Також було надруковано путівник по печерах, окремих пам'яткових містечках («Przewodnik po Czortkowie i okolicach», «Przewodnik po Trembowli i okolicy», Czortkow, Brzozow та ін.) [2]. Особливої уваги заслуговує “Географічний словник”, підготовлений співробітником проф. Юзефом Галіцером. Це була перша робота такого роду, видана польською мовою. Словник охоплює близько 4000 географічні назви.

У 1933 році Подільське туристично-краєзнавче товариство видає оновлений проілюстрований план турів по воєводству, що містить цікаву інформацію про регіон, перелік послуг для туристів та актуальні ціни.

За посередництва видавництва Товариство спрямовувало популяризаційну діяльність і за межі воєводства, так варто згадати видання у Варшаві видавництвом

«Відомості туристичні» та "Ми в гостях" зошитів, присвячених Поділля. Ці видання, які містили описовий та ілюстративний матеріал, безсумнівно, є певним внеском у пропаганду регіону.

Для популяризації краєзнавства серед молодого покоління та залучення його до екскурсійно-просвітницької роботи Подільське туристично-краєзнавче товариство створює Секцію молодіжних краєзнавчих гуртків. Вона розпочала свою діяльність у 1932 році в Тернополі під керівництвом директора гімназії Домініка Пителя, а згодом діяла на території усього воєводства [3, с. 17]. Ці гуртки не лише розробляли та пропагували екскурсійні ідеї, організовували численні екскурсії, а й сприяли поширенню ідей краєзнавства у школах, виховували молоді в напрямку самостійної екскурсійної роботи.

У 1932 році товариство робить особливий акцент на глобальній пропагандистській діяльності. Цього року в Тернопільському воєводстві було прочитано близько 90 лекцій про екскурсії та туризм, а також про тему історичного значення замків та пам'яток на Поділлі, які проілюстрували майже 200 слайдів або фотографії [4, с. 85].

Результати промоційної діяльності Подільського туристично-краєзнавче товариства яскраво відображені у статистичних даних відвідуваності регіону. У 1930 році товариством було проведено 233 турів та екскурсій, в яких взяли участь 4336 учасників. У 1931 році – 420 турів із загальною кількістю 13 680 учасників. У 1932 році – проведено 198 екскурсій із загальною кількістю 4210 учасників. У 1933 році – 546 турів із загальною кількістю 27 600 учасників [3, с. 14]. Ці суттєві відмінності у кількості відвідувачів в окремі роки пояснюються тим, що екскурсійний рух залежав від певних масштабних подій у воєводстві, тобто пожвавлення, яке було в 1931 році, пов'язане з відкриттям Сільськогосподарської та регіональної виставки в Тернополі, а в 1933 році – з заходами, організованими до 250-річчя Віденської битви. Ці заходи спричинили протягом літа небувалий до цих пір екскурсійний потік у напрямку Олесько-Підгірці-Тернопіль. Очевидно, що як під час виставки в 1931 році, так і під час святкувань на честь короля Собеського в 1933 році, товариство успішно організувало туристично-краєзнавчу пропаганду і реалізувало план екскурсій, як внутрішніх, так і закордонних.

Збереглися дані, що дозволяють виокремити регіони, з яких в Тернопільське воєводство прибуло найбільше туристів. На першому місці знаходиться Львівське воєводство, на другому – Познанське воєводство, третьому – Краківське, четвертому – Волинське, п'ятому – Варшавське [3, с. 15]. З-за кордону Поділля відвідало 540 осіб з Румунії, 30 осіб з Чехословаччини, 9 – з Австрії, 5 – з Франції, 7 – з Югославії, 5 – з Болгарії та 2 – з Нью-Йорка.

Подільське туристично-краєзнавче товариство активно розгорнуло роботу у сфері краєзнавства і туризму на території Тернопільського воєводства. Організація користувалась підтримкою не лише держави, а й активних членів суспільства, що й забезпечило успішність її функціонування. Значна увага присвячувалась справі промоції Поділля як туристичного регіону. У своїй діяльності товариство використовувало різноманітні шляхи просування краю, такі як видавництво, радіо, кінематограф тощо. Варто зазначити, що практиковані організацією методи і нині є актуальними, а комплексна діяльність товариства є прикладом успішного цілісного підходу до розвитку туристичного потенціалу регіону.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Kapłon J. Podolskie Towarzystwo Turystyczno – Krajoznawcze. Zarys dziejów [Електронний ресурс] / Jerzy Kapłon – Режим доступу до ресурсу: https://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_podole_0.

2. Oficjalna strona internetowa Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.pttk.pl/>.
3. Sprawozdanie Wydziału Podolskiego Towarzystwa Turystyczno -Krajoznawczego w Tarnopolu – Tarnopol, 1934. – 32 с.
4. Парацій В. Подільське туристично-краєзнавче товариство (1925-1939 рр.): Аспекти краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності / Володимир Парацій – Збірник праць / Тернопільський міський осередок Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 3: Українсько-польські відносини: вчора і сьогодні. – Тернопіль: Рада, 2007. – С. 81–89.
5. Степаненко О. М. З історії Подільського товариства туристично-краєзнавчого [Електронний ресурс] / О. М. 3. Степаненко – Режим доступу до ресурсу: <https://zal-lib.pp.ua/z-istoriyi-podilskogo-tovarystva-turystychno-krayeznavchogo/>.

Альона Іваночко

АРТИЛЕРІЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ XVIII-XIX СТ.

На початку XVIII ст. султан Ахмед III віддав наказ відбудувати Хотинську фортецю. Однак на той час фортеці стіно-баштового типу були застарілі, тому, для підвищення обороноздатності, вирішили збудувати нові земляні укріплення розміром 250 X 1200 м. – так звану «Нову фортецю» [6, с. 47-48]. Оборона фортеці була значно посилена завдяки будівництву бастіонів і розташування на них важкої артилерії [6, с. 62].

Детальніше про облаштування фортечних бастіонів та артилерії на них у XVIII ст. дізнаємося зі статті Мехіра Айдин «Крепости турецкой империи». Автор зазначає, що османські правителі ділили фортеці на два типи: великі і малі (в залежності від функцій і призначення), а також групували по 3-5 ланок утворюючи ланцюжки укріплень. І одним з таких «ланцюгів» оборони, який, доречі, проіснував найдовше, були фортеці Очаків (Миколаївська обл.) – Бендери (Молдова) – Хотин (Чернівецька обл.) [10, с. 105].

Загалом, згідно автора, захист Османських фортець базується на трьох лінях оборони. Перша лінія оборони – передмістя, друга – бастіони нової фортеці і все розташоване всередині, і третя – цитадель, тобто замок. Такі цитаделі в народі називали «ахмедек» – місце останньої молитви, адже у XVIII ст. вони були застарілими і, по суті, не були потужною перешкодою, тому там дійсно залишалося тільки молитись Аллаху... Саме з цієї причини навколо Хотинського замку звели потужні оборонні укріплення Нової фортеці.

Боездатність будь-якої фортеці XVIII ст. залежала від її бастіонів. Слово «бастіон» означає «артилерійська батарея», тобто бастіон – це фортифікаційна споруда з рівною, облаштованою поверхнею на якій встановлювали гармати. У Хотинській фортеці 7 бастіонів [10, с. 115]. Необхідно зазначити, що на бастіон спочатку встановлювали артилерійський настил, а вже потім гармати. Ядра, якими стріляли з бастіонів зберігалися у приміщенні поряд яке називалося «підручний арсенал» (*koltuk cebehanesi*) [10, с. 119]. Звісно ж, окрім них були потужні і надійні склади припасів, склади інструментів (джебехане), возів, гранат, ядер, лафетів і пороху. Особливо велика увага приділялася наявності запасів артилерії, боєприпасів, інструментів, зерна і сухарів в прикордонних фортецях, як Хотинська [10, с. 123]. Один з найбільших складів ядер у Хотині мав розмірами 17,5 X 16,5 м. [10, с. 122]. До того ж, в цитаделі Хотина також знаходився арсенал пороху і склад боєприпасів [10, с. 110], що підтверджують археологічні знахідки. Наприклад в 2005 р. під внутрішнім мостом замку було виявлено скупчення чавунних ядер від гармат і гаківниць. Всі ядра чавунні, суцільнолиті у формах із двох стулок,

діаметром 4,5-4,8 см. (500 екз.), 2,2 см. (понад 1000 екз.). На цьому місці, очевидно, знаходилися склади з боєприпасами [7, с. 9]. У 2011 р. біля північно-західного кута Південної вежі знайшли 422 чавунні гарматні ядра різного діаметру [9, с. 5].

Кількість артилерії в кожній фортеці напряму залежала від її величини, значення і боєздатності. Згідно Мехіра Айдин в Хотинській фортеці було 227 гармат [10, с. 118]. Під кожну гармату виготовляли лафети, які до 1840-х рр. робили з дерева. Окрім гармат і артилерійського настилу на бастіонах фортеці розташовують артилерійські тури, або ж габіони. В Хотині автор подає кількість турів лише на двох бастіонах – бастіоні Генджелі Аги – 13 корзин, та бастіоні Аги Табйаси – 20 корзин [10, с. 120].

Найкраще ілюструє Нову фортецю з гарматами, настилами та габіонами «Проспектъ Хатинской крѣпости» 1769 року [1, с. 48] (Рис. 1). До того ж під цифрою 5 біля Бендерських воріт позначений «*артелерійской домъ*» – декілька одноповерхових споруд що були казармами для артилеристів (турецькою «топчу»). В свою чергу вони поділялись на майстрів з відливання гармат та власне артилеристів, які брали участь у бойових діях. Чисельність топчу фортечної артилерії Хотинської фортеці поки не відома. Також у складі гарнізону були: арабаджилари – лафетчики, які займалися транспортуванням артилерії; джебеджі – займалися виробництвом і ремонтом зброї; лагимджи – копачі тунелів, сапери, та хумбараджи на озброєнні яких знаходилися металеві бронзові, чавунні та скляні гранати [10, с. 108]. Підтверджують наявність хумбараджи археологічні розкопки. Наприклад 2005 р. на території замку, у внутрішньому дворі, знайшли фрагменти скляних та чавунних гранат [7, с. 9].

Згадка про артилерійські склади є у турецькому описі Валахії, Молдови, Криму, Тамані і Азову 1740 р авторства Ібрагіма Хамді Ефенді: «*Внутри цитадели находится... казармы артиллеристовъ... Въ нижнемъ этажѣ находятся магазины, изъ коихъ каменныя галереи и ходы ведутъ на поле.*» [11, с. 287]. Це ще раз підтверджує, що замок або ж цитадель дійсно використовувався як склад боєприпасів. Описуючи територію Нової фортеці автор зазначає: «*Внутри, справа от Константинопольских ворот, находились артиллерийские казармы и помещение для повозок, темница агалов и дворец дефтердара*», а також: «*...на краю ущелья пороховой магазинъ.*» [11, с. 288].

Побудова Нової фортеці була більш ніж виправдана, адже у XVIII ст. Хотинська фортеці тричі ставала ареною бойових дій Османської та Російської імперій. 1739 р. генерал-фельдмаршал Бурхард фон Мініх зі своєю 65 тисячною армією вирушив на Хотин з метою захопити Молдавію. Укріплення з артилерійськими батареями були зведені перед Хотином біля села Ставчани [5, с. 76]. У мемуарах Крістофа Германа фон Манштейна, який служив у російській армії 1736-1744 рр. згадується що 10 серпня 1739 р.: «*...из Хотина была слышна пушечная пальба в честь прибытия туда из Бендер сераскира Вели-паши с турецкой армией, которой он был главнокомандующий*» [14, с. 159]. 28 серпня турецькі гармати зробили понад 100 пострілів, але вбили лише одного коня [5, с. 76]. Після невдалої контратаки яничар турецьке військо почало безладно втікати кидаючи все зайве: «*Турки оставили отчасти в лагере, отчасти на дороге 42 чугунных орудия и 6 мортир; в лагере до тысячи палаток были еще не разобраны*» [14, с. 159]. 30 серпня корпус Мініха підступив до Хотина і по обіді місто з фортецею здали росіянам. Щодо кількості артилерії Манштейн пише: «*Орудий было на валу 157 и 22 мортиры, все чугунные, бесчисленное количество боевых запасов, а магазины полны провиант*» [14, с. 166]. В розпорядженні генерал-майора Хрущова, якого призначили комендантом Хотина, було 199 гармат і 28 мортир,

враховуючи здобуті під Ставчанами. Згодом до них додали 34 польові гармати і 6 мортир покинуті турками поблизу Пруту.

Свого роду святкування перемоги знаходимо у записках графа Мініха, де згадується що наступного дня після завоювання міста, рано вранці армія виступаючи з табору вишикувалась у стрій і, після відспівування подячного молебну, було здійснено постріл сто однією гарматою з Хотинської фортеці [13, с. 147].

18 вересня 1739 р. під Белградом було укладено російсько-турецький мир, а вже наприкінці жовтня прийшов указ повернути туркам фортецю у такому стані, в якому вона перебуває. Протягом листопада з Хотина вивозили награбовані цінності, військо переправляло здобич і майно через Дністер. Російські гармати довелося перетягувати по дну річки, а турецькі залишили на місці [5, с. 79-80].

Через 30 років після Ставчанської битви, 1769 р., під стінами фортеці знову точилися бої. Тоді фортецю захищав 20000 гарнізон під керівництвом візира Мехмед Еміна, а Першу російську армію очолив генерал-аншеф П. Голіцин. Про посилення фортечного гарнізону напередодні війни 1768 р. згадує у журналі щоденних записів генерал П.М. Кречетніков у березні: *«артиллерии ниоткуда не прибыло, кроме 25 пушек, кои привезены были из визира Хамза паши, назад...»* та серпні: *«...получено известие из Хотина, что на прошлой неделе прибыло военных людей разного звания до 200 человек между ними артилеристов 20 человек... в замок собраны все кузнецы и починают около ворот и пушек, делают цепи, а на какую надобность, того не знает»* [8, с. 55].

Досить вичерпну інформацію про стан фортеці та артилерії з припасами які дісталися росіянам після війни 1769 року подає «Журналь военныхъ дѣйствій армій ея императорскаго величества 1769 года». Згідно журналу російські військові захопили як трофеї 13 великих мідних мортир, 162 мідні і 5 чавунних гармат, 20000 ядер та 3 тисячі бочок пороху [12, с. 102-103.] Відомо, що в серпні 1771 р. розбиті та непридатні турецькі гармати з Хотинської фортеці відправили до містечка Садгора (тепер частина міста Чернівці), де на монетарному дворі тисячу пудів металу (16 тон) переплавили і викарбували монети на суму 3 224 рублі [4, с. 54].

У липні 1774 р. підписано Кучюк-Кайнаджирський мирний договір між Росією і Туреччиною, за умовами якого Хотинщина знову поверталася під владу турецької військової адміністрації. У «Журналі майора Пташинського» згадується церемонія повернення у фортецю турецьких військових під час якої гармати знову використали для салютування: *«Коли паром з російськими солдатами причалив до Браги, в Хотині тричі вистрілили з гармати і 300 турецьких солдат гарнізоном увійшли у Хотин»* [2, с. 5].

З 1787 по 1791 рр. розгорталася російсько-австрійсько-турецька війна. 1788 р. Хотинська фортеця була взята в облогу австрійськими військами під командуванням принца Й. Кобурга та російськими підрозділами корпусу генерал-аншефа І. П. Салтикова, Облога тривала майже 4 місяці і зрештою, 7 вересня 1788 р. фортеця здалася. Після залишення османськими частинами фортеці переможцям дісталось 200 гармат (за деякими даними 153 гармати і 15 мортир), 2 тисячі пудів пороху, 80 тисяч ядер і бомб, 8500 гранат а також інші військові припаси [6, с. 65]. 1793 р. в Хотин повернулася турецька військова адміністрація. Фортеця знову стала боєздатною і забезпечена артилерією.

Ареною бойових дій Хотин знову став у 1806 р., коли розпочалась чергова російсько-турецька війна (1806-1812 рр.). 19 листопада 1806 р. російськими військами було форсовано Дністер і зайнято фортецю Хотин [3, с. 32]. У 1808 р. у

Дунайських князівствах були посилені гарнізони російських військ. В Хотині розміщені військові магазини-склади провіанту, фуражу та арсеналу зброї. З Ясс до Хотина завезли 40 гармат [3, с. 34]. 3 квітня 1812 р. в фортецю підвезено артилерійські снаряди, збережено військовий госпіталь та польову експедицію. 28 травня 1812 р. був підписаний Бухарестський мирний договір, згідно якого Хотин перейшов до Російської імперії.

Після підписання мирного договору, у зв'язку з назріванням російсько-французької війни Хотин було перетворено у фортецю другого розряду, а Хотинському цинуту надано особливий статус, адже тут сходилися кордони трьох імперій: Росії, Туреччини, Австрії [3, с. 34].

Останні згадки про артилерію у Хотинській фортеці відносяться до 1849 р., тоді фортеця належала Інженерному відомству та відносилася до другого класу. На території фортеці продовжували залишати значний артилерійський парк з необхідним запасом ядер і порохових зарядів. Загалом нараховувалося 96 гармат: двадцятичотирьохфунтових – 15; вісімнадцяти фунтових – 21; дванадцяти фунтових – 21; шести фунтових – 6; три фунтових – 3; єдинорогів однопудових – 4; 1,2 пудових – 5; мортир п'ятипудових – 5; двопудових – 16. Однак до цих гармат було лише шість цілих лафетів, а решта були поламані [6, с. 66]. На планах ХІХ ст. позначені артилерійські казарми з відбудованою кухнею, артилерійські сараї та порохові підвали на території Нової фортеці, та три двоповерхових артилерійських цейхгаузи з пороховими підвалами під ними в самому Замку [1, с. 81-100]. Після втрати фортецею оборонного значення вся артилерія звідси була вивезена.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. / Є.В. Буйновська, Д.В. Позняков – Кам'янець-Подільський, 2018. – 104 с.
2. Волкова В. «Журнал майора Пташинського» як історичне джерело військових подій в Україні і Молдові в другій половині ХVІІІ ст. / В. Волкова // Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії і Туреччини у ХVІІІ ст. (до 275 річниці Славчанської битви). Матер. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2015. – С. 4–6.
3. Кожолянко О. Ліквідація турецького панування на Хотинщині на початку ХІХст. / О. Кожолянко // Хотинщина у складі Російської імперії (до 200 річчя підписання бухарестського мирного договору). Матеріали міжнар. наук. конф. – Хотин, 2012. – С. 31–36.
4. Комарницький С. Російсько-турецькі війни ХVІІ-ХІХ століть. Славчанська битва у війні 1735-1739 рр. / С. Комарницький // Славчанська битва 1739 року в контексті європейської історії ХVІІІ століття. Матер. Міжн. наук.-практ. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 48–55.
5. Масан О., Карпо В. Кампанія 1739 року за свідченням її учасників. / О. Масан, В. Карпо // Славчанська битва 1739 року в контексті європейської історії ХVІІІ століття. Матер. Міжн. наук.-практ. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 73–81.
6. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. / Л. Михайлина, С. Пивоваров – Хотин, 2011. – 128 с.
7. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. / С.В. Пивоваров // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця». – Чернівці. – 2005. – 22 с.
8. Пивоваров С., Ільків М. Матеріали про Хотинську фортецю напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр. у журналі генерала П.М. Кречетнікова. / С. Пивоваров, М. Ільків // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Подністров'я у середні віки та новий час. Матеріали науково-практичної конференції. – Хотин, 2017. – С. 54–58.
9. Пивоваров С.В. Мисько. Ю.В. Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2011 р. / С.В. Пивоваров, Ю.В. Мисько, М.В. Ільків // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця». – Чернівці. – 2011. – 104 с.
10. Айдын Махир. Крепости Турецкой империи / М. Айдын // Русский сборник. ХХІ. – Москва, 2017. – С. 101–124.

11. Брун Ф. Румынские княжества и Бессарабия около порловины XVIII ст. / Ф. Брун // Записки Бессарабского статистического комитета. Изд под. ред. члена комитета А.Н. Ягунова. – Т. 3 . – Кишинев, 1868. – С. 278–300.
12. Журналь военныхъ дѣйствій армѣй ея императорскаго величества 1769 года. Печатанъ въ Санктпетербургѣ при госдарственной военнѣ коллегіи. – 592 с.
13. Записки графа Миниха, сына фельдмаршала, писанныя имъ для дѣтей своихъ. – Санктпетербургъ, въ типографіи Н. Греча. – 1817. – 233 с.
14. Записки Манштейна о Россіи 1727-1744. – С.-Петербургъ, 1875. – 399с.

Назарій Івахів

ОПРИЛІВЦІ – МІСЦЕ МОНАХІВ ТА МУЧЕНИКІВ

*«Обійми Отчі поспіши відкрити мені,
блудно я прожив життя моє,
на багатство невичерпних щедрот твоїх
Спасе пам'ятаючи, нині не зневаж
зубожілого серця мого,
до тебе Господи у зворушенні кличу:
«Згрішив, Отче, перед небом і перед Тобою»»*

Топоніміка давньої Тернопільщини промовляє до нас своїми назвами: монастирище, церквище, цвинтарище, Свята гора, Божа гора та інші. Всі ці прадавні назви зберегли святість місць, на яких стояли вікові святині Волинської землі і святість свою отримали від Божого знамення, молитвами, постами, покаєннями і прощеннями, важкою фізичною працею ченців анахоретів, келіотів. Саме тут в горах південної Волині з'явилися і перші печерні монастирі в Почаєві, Збаражі, Решнівці, Крем'янці, Оприлівцях, Підкамені, Стіжку, на Божій горі та інших місцевостях того чарівного краю. І цю святість з святинь землі нашої, знамення Богородиці на цих горах передано нам як найбільший прадавній духовний скарб в українській православній духовній спадщині.

Таку глибоку пошану до печерних монастирів і їх насельників-ченців, які прийшли в них спасатися шляхом важкої фізичної праці, постами, молитвами, сльозами, неспанням, архімандрит Іссакий Виноградов казав: «Моя ряса пахне ладаном, груди метають кіпарис, нічого більше мені не треба Бог виповнив мій каприз», більше нічого не потрібно для монаха, Бог, Богородиця та їх Небесні покровителі. Бачимо з боку як самих ченців так і вірних у Візантії, а відтак і у нас в Україні, зокрема й на історичній Волині.

Природні печери, як правило, були тимчасовим місцем спасіння іноків через молитви, пости, важку фізичну працю, тобто місцем чернечих подвигів, одночасно ченці ще з доби св. Кирила і Мефодія власноруч вирубували в скалі печеру де влаштували церкву, келії, а складським, побутовим приміщенням служили їм природні.

Антоній Печерський бо не мав ні золота, ні срібла, а досяг усього постом і сльозами, так само і монахи з монастиря в с. Оприлівці та в інших селах і містах Волині. Саме ті, що створювали ці монастирі досягли вічного блаженства, бо праця створення, будівництва це не є легка справа.

Печерна обитель-скит на Святій Монастирській (Вселенській) горі була також важливим духовним осередком, який по виходів ченців з печер став спільножитним з відповідним уставом чернечого життя, і її насельники вже не

думали тільки про спасіння власної душі, а й про спасіння душ вірних, вони несли слово Боже, освіту до їхніх душ, творили відповідне духовне життя в цьому регіоні Волинської землі.

Маємо пам'ятати, що тогочасні монастирі були світильниками духовності, а ченці несли світло віри Христової до душ вірних, ставали засновниками, як в Чернихівцях, не лише кладовища-пантеону, а й храму Божого.

Монастирська, Вороняча (Вороняче око) і Лиса гори надзвичайно живописні місця, розташовані поблизу сіл Дубівці Тернопільського і Чумалі та Оприлівці Збаразького районів. Про кожну з них існують перекази і легенди. Найбільше їх про Монастирську – улюблене місце відпочинку молоді з навколишніх сіл. Тут надзвичайно багато позитивної енергії. За переказами, на цих трьох горбах у дохристиянські часи стояли дерев'яні ідоли язичників, які після прийняття християнства були чи то спалені, чи скинуті у багатоводну на той час річку Гнізну. Натомість ранні християни звели на горі Монастирській дерев'яну церкву приблизно XIII століття і монастир [1. с.24].

Святу обитель на Монастирській горі в Оприлівцях, без сумніву, заснували ченці-келіоти із монастирів Збаража [2], які прийшли сюди спасатися через молитви, пости, важку фізичну працю, ведучи відлюдний спосіб чернечого життя. Навколишня природа захоплює і дотепер всіх тих, хто торкнеться її душею, тут, як ніде, відчутна Божа рука в природі, відчутна присутність Творця.

Первісний храм, монастирські обителі були зведені з дикого місцевого каменю і, як на Вселенській горі в Збаражі, а сама Монастирська гора від сусідньої гори зі сходу на захід відокремлена була глибоким ровом.

Ця свята безіменна обитель на монастирській горі в Оприлівцях свої витoki бере з часів Батисевої повені. Після знищення Києва в 1240 році, монахи з Києво-Печерської Лаври втікали по всі тереторії Руси, а де зупинялися засновували маленькі монастирі. Наша святина кілька разів була зруйнована, але відновлювалась потому [3. с.253].

Незаперечне в тих розповідях старожилів одне: на святій Монастирській горі у Оприлівцях в середньовіччі процвітала безіменна свята чоловіча фортеця-обитель, ченці якої прославляли своїми молитвами ім'я Господнє, а в час небезпеки разом з іншими ставали зі зброєю в руках на захист святини, рідної землі, свого народу.

Монастир-скит на Монастирській горі в Оприлівцях віками живе в пам'яті народній, однак, на превеликий жаль, і дотепер ніхто не проводив жодних археологічних, історичних досліджень, ніби святина взагалі не існувала на історичній карті середньовічного волинського пограниччя.

Зробивши запит до Львівського державного архіву львівської області, отримав інформацію, що браття ордену бернадинів з 1400-х рр. до його знищення, почали опікуватися стародавнім монастирем. Цитую: «..тоді ж перейшли до Львівської архієпархії парафії: Броди з монастирем, Олесько з монастирем, ... Збараж з монастирем і Оприлівці з монастирем, якими опікуються брати Бернадини...» [4. с. 249].

Опрацьовуючи старовині карти Тернопільщини 1779 р., картографа Фрідріха фон Міга можна було замітити, що біля місця те стояв монастир, були ще й додаткові споруди, які залишив монастир після себе. Оскільки село Оприлівці було засноване в 1554 р., то воно не могло настільки розвинутиися навіть до знищення обителі. В селі станом на 1610 р. було два водяні млини, один із них був монастирський.

Якщо з'єднати старовині карти (Фрідріха фон Міга, Федора Шуберта, Австрійської військово-тактичної карти Західної України) з картою сучасною,

можна побачити, що навколо гори, де був монастир, є декілька дерев'яних хрестів, на місці яких в минулому були монастирські споруди.

Коли в майбутньому селі не було жителів, обитель була як пустинь (невеликий, у відлюдній місцевості монастир) тому братії потрібна була їжа. В колишніх монастирях усі монахи жили в пості, тобто їм потрібно тільки: хліб, вода і молитва, більше нічого.

Серед старожилів навколишніх сіл збереглись перекази, що ця свята обитель, як і святині Збаража, була спустошена 1589 р. татарами, про те і дізнаємось з історичних джерел: «Чотирнадцять років поспіль, у 1589 р., орда знову вторглася в Західне Поділля... під Тернополем татари стали табором, звідки розсилали загони руйнівників і грабіжників у навколишні землі тоді і знищили святий монастир в селі Опрілівці. Вони спалили села навколо Тернополя, увірвалися на його околиці, захопили багато полонених. Лише після поразки під селом Баворів були змушені відступити» [5]. Тоді, під час штурму впала основна твердиня оборонного ланцюга південного волинського пограниччя – Старозбаразький замок, а з ним і решта оборонних форпостів [6. с.104]. Під час нападу татар на території Оприлівців загинув татарський полководець, його поховали в лісі Пожарниця, біля монастиря, а накрили могилу плитою, на якій було інформація про монастир. Монастирську плиту у 80-х рр. було вивезено з села кримчанами.

Є й інша версія, яка дуже популярна серед жителів навколишніх сіл. Вагітна жінка піднімалась стежиною до монастирського храму на Монастирській горі, піт заливав очі, підкошувались ноги, і вона спересердя вигукнула: «А щоб ти запав!». Святиня по тих словах її зникла під землею. І дотепер старожили стверджують, що у великодню ніч чути переспіви дзвонів і піснеспіви вірних з-під землі, коли до неї прикластись і слухати [7. с.252].

«Браття, пам'ятайте наставників ваших, які проповідували вам слово Боже, і, дивлячись на кончину життя їхнього, наслідуйте віру їхню.» (Євр.13:7)

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Рожко В. Стежками історичної Волині (Божа гора, Крем'янець). Свобода. – Нью-Джерсі, США, 2005 10 червня. – С. 24.
2. Мечислав Шустаковський. Від Збаража до Вроцлава - по Чорнотатарській дорозі.- Вроцлав 2010. [Електронний ресурс]
3. Рожко В. Печерні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2008. – 253 с.
4. Антоні Шнайдер. Енциклопедія. Пейзаж Галіції. Том 1. – Львів. 1871. – 249 с.
5. ДМИТРО ВИРСЬКИЙ. «РОЗГРОМ ТАТАР І ТУРКІВ...» (ПАРИЖ, 1590) – АНОНІМНА РЕЛЯЦІЯ «МІЖНАРОДНА» ПРО НАБІГ ТАТАР 1589 Р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурса: <https://cutt.ly/Ehfqx0p>
6. Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. –104 S.
7. Рожко В. Бо земля ця свята. – Український Православний календар. – Баунд Брук, США, 2005. – 252 с.

Ганна Кіщенко

ГРАФ ДЕМИДОВ ТА ЙОГО ВКЛАД У РОЗВИТОК ВИШНІВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ

Палацовий ансамбль князів Вишневецьких є пам'яткою історії, архітектури та ландшафтного мистецтва XVI-XVIII ст. колишній оборонний замок XVI ст. – ядро комплексу – поступово трансформувалося з магнатського замку в розкішний

палац з багатими інтер'єрами і історичними реліквіями. Незважаючи на свої втрати, ансамбль і сьогодні вважається одним з кращих втілень традицій західноєвропейського бароко на території України.

На початку 60-х рр. ХХ ст. палац перепланували і використовували як адміністративну будівлю. В результаті проведеного ремонту були знищені навіть ті залишки інтер'єрів, які вціліли після воєн і пожежі 1944 р. Нині Вишневецький палацово-парковий комплекс увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» (НЗ «ЗТ»).

Відомості опису Вишневецької резиденції, опубліковані головним чином в ХІХ ст., Мають інформаційний характер, містять фактологічний матеріал в контексті історичних і культурних подій, що відбуваються в краї [2; 3, с. 25-27]. Окремі дослідження, проведені В. Томкевич, а згодом Р. Афтаназі, І. Ціборовська-Римарович стосувалися його інтер'єрів і знаменитих колекцій [6, с. 28-95; 8, с. 520-587; 10, с. 417-419].

Маловивченою залишається тема персоналій-власників палацу і їх впливу на долю споруди.

У другій половині ХІХ ст. Вишневецький маєток неодноразово виставляли на аукциони, а знамениті колекції палацу стали об'єктами уваги з боку всіляких спекулянтів.

У статті розглядається короткий період відродження в історії Вишневецької резиденції з 1905 р. по 1913 р., коли її власником був П. О. Демидов.

Павло Олександрович Демидов (1869-1935 рр.) На час свого переїзду в 1905 р. в містечко Вишнівець Кременецького повіту Волинської губернії встиг зайняти належне йому місце серед волинського дворянства завдяки своїм особистим якостям, освіті, матеріального становища. Не останню роль зіграло і гучне прізвище Демидових. Освіту Павло Демидов отримав типову для юнака з хорошої сім'ї. Спочатку навчався в Миколаївському кадетському корпусі, а згодом закінчив Миколаївське кавалерійське училище. Почав службу в 1890 р. кавалергардом. З 1894 р був «зарахований до Міністерства народної освіти» в якості титулярного радника. Благодійністю П. Демидов почав займатися вже з 1893 р. будучи почесним очільником Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі [5, с. 140]. Він заснував п'ять нових Демидовських премій, особливу увагу приділяв дітям незаможного дворянства та інших станів. У 1897 р. П. Демидов став управляючим дворянства Кременецького повіту, а пізніше – і всієї Волинської губернії. Якийсь час він числився чиновником особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ. З 1908 р. був почесним очільником Кременецького комерційного училища [5, с. 140-141].

Як багато представників свого роду, П. Демидов був шанувальник історії і старовини, був активним членом Московського історико-генеалогічного товариства [6, с. 45]. Безсумнівно, що він знав про дивовижну історію роду князів Вишневецьких, видатних діячів Литви і Польщі, скарби і колекції їх родового гнізда. Можливо, що бажання придбати Вишневецький маєток і оселитися в ньому з'явилося у П. Демидова близько 1905 р., коли він уклав другий шлюб з Еллою Федорівною Треповою (1985-1978 рр.), дочкою генерала Федора Федоровича Трепова (1854-1938 рр.).

Вишневецький палац на той час пережив кілька аукціонів, випадкових власників, жадібних і байдужих до його минулого. Перший аукціон відбувся в 1873 р. Власник Вишневецького маєтку, родич Вишневецьких гр. Володимир де Броель-Плятер не зміг сплатити борг по маєтку в сумі 600 тис. руб. на наступному аукціоні, який відбувся в 1878 р., фактично без будь-якої конкуренції Вишневецький маєток було

продано за заниженою вартістю в 270 тис. руб. київському градоначальнику, банкіру, раднику комерції І. Толлі. Як оцінювали колекції палацу, зокрема, живопис, показує документ, який знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві та має назву «Справа про оцінку старовинного замку в м. Вишнівець, що належить поміщику гр. Володимиру де Броель-Плятеру ». Відповідно до документа, збори історичних портретів, які налічували понад 600 полотен, оцінили оптом, кожен в залежності від розміру від 10 коп. до 3 руб. А знаменита Вишневецька бібліотека, яка містила багато рукописів, фоліантів XVI-XVII ст. і на момент аукціону налічувала 20981 тому, була оцінена в 16300 руб. 85 коп. Загальна вартість рухомого майна, включаючи старовинні меблі, фарфор становила 22774 руб. 89 коп. Граф Плятер пробував опротестувати результати продажу. Гучний процес тривав більше 10 років.

Подальшу трагічну історію Вишневецькою резиденції підтверджує І. Ціборовська-Римарович записом на форзаці книги з Вишневецької бібліотеки, яку зробив Д. Щербаківський: «Этот господин (Толли), не остановился ни перед чем - все распродал французам, британцам и немцам. Дошло до того, что даже надгробия с лабрадора, которые лежали в парке на могилах усопших, ушли к французам за очень небольшие деньги...» [6,с.45].

Уже після смерті І. Толлі в 1888 р. В. Плятер виграв у його спадкоємців судовий процес, але на той час колекції Вишневецького палацу не існували як цілісні зібрання [8, s. 531]. Ось в такому жалюгідному стані перебувала Вишневецька резиденція, коли її придбав П. Демидов. Хоча він і перевіз в Вишнівець частину своїх колекцій з Пермі, все ж розумів необхідність відтворення первісного вигляду, принаймні головних презентабельних залів палацу: дзеркального, білої зали Корибутів, залу Королів [6, с. 47]. Тому, П. Демидов ретельно розшукував по всій окрузі предмети, які колись перебували в палаці. Він стежив за аукціонами і по можливості купував Вишневецькі раритети. Демидову вдалося повернути в Вишнівець кілька старовинних предметів: столики, картини, дивани, бюро, шафи, дзеркала, колекцію зброї [8, s. 571]. Для проведення необхідних робіт він запросив в Вишнівець відомого київського архітектора В. Городецького.

Новий власник Вишневецькою резиденції активно займався благодійністю. Впродовж XIX ст. це була одна з небагатьох сфер прояви громадської активності громадян, яку заохочувала держава. І хоча здійснювати пожертвування вважалося нормою для всіх станів, внутрішні мотиви благодійності П. Демидова, очевидно, не були простим проявом філантропії, але були викликані високим почуттям відповідальності і обов'язку. Адже ще з часів Київської Русі, щедрість була головною ознакою знатного походження. Немає сумнівів, що щедрі грошові пожертвування Демидова сприяли розвитку закладів освіти, охорони здоров'я всього Кременецького повіту. Він також активно опікувався сакральні пам'ятки минулого, незважаючи на те, яким конфесіям вони належали. П. Демидов планував викупити руїни Вишневецького монастиря ордену кармелітів XVII-XVIII ст., але не отримав на це згоди Волинської православної єпархії.

У 1910 р. на власні гроші П. Демидов переніс прахи останніх князів Вишневецьких, графів Мнішеків і батьків кармелітів з крипти напівзруйнованого і пограбованого костелу св. Михайла Архангела на місцеве кладовище Вишневеця. Над склепом була встановлена каплиця, перенесена з костелу [7, с. 73]. Перетворення П. О. Демидова торкнулися і самого Вишневеця. На початку XX ст. це було невелике провінційне волинське містечко, що складається в основному з одноповерхових дерев'яних будівель, традиційної ратуші і торгових рядів на

центральної площі. Його багатонаціональне населення становило з передмістям близько 6000 чоловік і займалося виробництвом сільськогосподарської продукції, торгівлею і ремеслами [7, с. 78]. У місті працювали кілька шкіряних заводів і невелика суконна фабрика. Життя містечка оживляли тільки традиційні ярмарки, які проходили 6 разів на рік і збирали багато торговців з ближніх і далеких місць.

Благоустрій міст, розвиток їх побутової інфраструктури входило в сферу діяльності приватного купецького капіталу. За протекцією Павла Демидова підприємливі брати Григорій і Яків Грязунови в 1906 р. побудували в Вишнівці перший в повіті паровий млин з новітнім німецьким обладнанням. Вже через кілька років Вишневець перетворився на важливий центр торгівлі зерном. До речі, млин був закритий тільки на початку ХХІ ст. Підприємницька активність внесла новий імпульс не тільки в економічне, а й суспільне життя містечка. Городяни свої дерев'яні будиночки з мансардами і мезоніном обкладають місцевою якісною цеглою [7, с. 78-79].

У 1909 р. проводиться кам'яне покриття вулиць. Свої плани щодо резиденції П. Демидов не зміг втілити до кінця.

У травні 1909 р. тут народилася його улюблена дочка Єлизавета [1, с. 60]. Але в початку 1913 р. він раптово продає Вишневецький палац єврейському комерційному союзу. За свідченням місцевого краєзнавця К. Мазуркевича, комерційний союз планував використовувати Вишневецьку резиденцію як джерело будівельних матеріалів. Початок війни, на щастя, завадило цим намірам [9, с. 4]. У 1919 р. Демидови емігрували з Криму до Франції. Р. Афтаназі припускав, що, залишаючи Вишневець, Демидов зміг відвезти тільки свої колекції, залишивши значну частину майна наступному власникові [8, с. 572]. У фондах НЗ «ЗТ», в колекції іконографічних матеріалів зберігаються демидовські фотографії Вишневецької резиденції початку ХХ ст. [4].

Таким чином, перетворення П. А. Демидова як власника Вишневецької резиденції не тільки сприяли її фізичному збереженню, а й відновленню її історичного місця в культурному просторі краю. Вишневець же отримав новий імпульс для свого економічного і соціального розвитку. Час розставив свої акценти. В пам'яті багатьох злилися воедино титул родових власників палацу і ім'я людини, який зробив останню спробу його врятувати.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Демидов П. А. Родословная рода Демидовых, их благотворительная деятельность и медали в память их рода. Житомир, 1910. 64 с.
2. Кудринський Ф. Про визначні пам'ятки Вишневецького замку // Київська старовина. Київ, 1892. № 10. С. 124-136.
3. Лукомские В., Г. Вишневецкий замок. СПб., 1912. 47 с.
4. Національний заповідник «Замки Тернопілля». Ф. Колекція іконографічних матеріалів. Оп. 1
5. Пирогова Е. П. Материалы о жизни П. А. Демидова и история его коллекций // Уральский сборник. История. Культура. Религия. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. ун-та, 2003. Вып. 5. С. 138-149.
6. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України. Київ, 2006. 395 с
7. Шиян Л. Вишневець та князі Корибути Вишневецькі. Тернопіль: Горлиця, 2006. 88 с.
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. T. 5. 695 s.
9. Mazurkiewicz J. Krótki zarys dziejów Wiszniowca. Wiszniowiec, 1936. 25 s.
10. Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów zamku Wiszniowieckiego // Rocznik Wołyński. Równe, 1934. T. III. S. 413-437.

ІННОВАЦІЙНІ МУЗЕЇ ТА 3D МОДЕЛЮВАННЯ СКАЛАТСЬКОГО ЗАМКУ XVII СТ. ЗА ДОПОМОГОЮ РЕДАКТОРА ТРИВИМІРНОЇ ГРАФІКИ «SKETCHUP» І ВІЛЬНО-ЗАВАНТАЖУВАНОЇ ПРОГРАМИ «GOOGLE EARTH»

Не зважаючи на те, що у склад Національного заповідника «Замки Тернопілля» входить велика кількість замків Тернопільщини, це не є перешкодою для їх туристичного використання, організації екскурсійних маршрутів. Саме новітні технології дозволяють туристам побачити той чи інший об'єкт, в даному випадку Скалатський замок, за допомогою тривимірного комп'ютерного моделювання та відео безпосередньо на місці.

SketchUp – програма для моделювання трьох-вимірних об'єктів – будівель, меблів, інтер'єру.

Можна відмітити наступні можливості:

- підтримка плагінів для експорту, візуалізації, створення фізичних ефектів (обертання, рух, взаємодія створених об'єктів між собою та ін.)
- підтримка створення макросів на мові Ruby та виклику їх з меню. Макросами можна автоматизувати виконання одноманітних дій. Доступна функція завантаження та використання багатьох готових макросів, створеними іншими користувачами.
- підтримка створення «компонентів» – елементів моделі, які можуть бути створені, а потім використані багато разів, а потім відредаговані – і зміни, зроблені в компоненті, відображаються у всіх місцях, де він використаний.
- бібліотека компонентів (моделей), матеріалів та стилів робочої області, які можна поповнювати своїми елементами чи завантажувати готові через Інтернет.
- інструмент для перегляду компонентів в розрізі та можливість додавати до моделі виноска з позначенням видимих розмірів в стилі креслень.
- можливість працювати з шарами.
- можливість створення динамічних об'єктів (наприклад: відкриття дверей при кліку вказівника миші).
- можливість побудови січень об'єктів.
- можливість роботи з сценами, та анімувати переходи від сцени до сцени.
- підтримка створення моделі реальних предметів та будівель.
- вказання реальних фізичних розмірів, в метрах чи дюймах.
- режим перегляду моделі «від першого лиця», з управлінням як в відповідних 3D-іграх.
- існує можливість встановлювати географічно достовірні тіні в відповідності з заданою широтою, довготою, часом доби та року.
- інтеграція з Google Earth.
- можливість додавати в модель поверхню землі і регулювати її форму – ландшафт.

Проекти SketchUp зберігаються в форматі *.skp. Також підтримується імпорт та експорт різних форматів двохвимірної растрової та тривимірної графіки, зокрема: *.3ds, *.dwg, *.ddf; *.jpg, *.png, *.bmp, *.psd, *.obj. [1, с. 2]

Подальше редагування експортованого файлу в відповідних застосунках може здійснюватись без будь-яких обмежень. Плагін V-Ray для SketchUp дозволяє візуалізувати тривимірні сцени. SketchUp, також може використовуватися разом з Google Earth (з англ. Earth — Земля (планета) офіційна назва українською мовою: Google Планета Земля) – це безкоштовна, вільно-завантажувана програма компанії

Google що відображає віртуальний глобус. В рамках даного проекту в мережу Інтернет було викладено аерофотознімки та сателітні знімки більшої частини Землі. Для деяких регіонів ці знімки сягають дуже високої якості. Програма поширюється під двома різними ліцензіями: Google Earth, безкоштовна версія та Google Earth Pro, що пропонується для комерційного використання. Програму, яка первісно була англomовною, перекладено 37 мовами, зокрема й українською мовою.

Програма-ресурс Google Earth («віртуальний глобус») та 3D-редактор SketchUp являють собою складові компоненти єдиної родини програмних продуктів, так що користувач може легко переносити інформацію з одного пакету в інший [3].

Так, зокрема, при моделюванні копій архітектурних споруд можна легко імпортувати аеро або супутникову фотографію потрібної будівлі, а також топографію місцевості з Google Earth, а потім «будувати» віртуальну будівлю-модель на фундаменті, яким буде супутникова фотографія будівлі-прототипу. А для того, щоб побачити щойно створену в програмі SketchUp 3D-модель «у віртуальному житті» на рельєфі Google Earth, досить клацнути іконку на панелі інструментів. Для обміну інформацією між програмами достатньо, щоб обидві вони були встановлені на комп'ютері користувача [1, с. 3].

Нині традиційні музеї, експозиції, які створюються за тематично-жанровим принципом, вже не здатні виконувати головного завдання: пробуджувати активність широкої публіки. Тому на зміну таким музеям приходять нові форми інноваційних музеїв, такі як віртуальні музеї, еко-музеї, музеї транснаціональних культур, національних меншин, та інші. Також удосконалюються музейні комплекси, модернізуються традиційні музеї, створюються нові форми роботи з відвідувачами. З інформаційним розвитком суспільства постійно зростає кількість людей, що надають перевагу мережі Інтернет порівняно із звичайним телебаченням чи радіо. Тобто нині сучасні інформаційні технології є невід'ємним компонентом музеїв. Музеї застосовують новітні цифрові технології для поширення інформації про фонди. Експонати оцифровуються, створюються бази даних про зібрання і колекції для широкого загалу. Також сучасні музеї застосовують новітні підходи до організації музейних приміщень та експозиційного простору; маркетингові комунікації, які популяризують музей, визначають його роль у культурному середовищі та налагоджують зв'язки з відвідувачами (музейний менеджмент та музейний маркетинг) [6].

Одним із видів інноваційних музеїв є віртуальний, в якому експозиційний матеріал знаходиться в електронному просторі та доступний для широкого кола відвідувачів. Віртуальні музеї представляють собою вдалий приклад застосування інтернет-технологій для вирішення проблем зберігання, безпеки і широкого, швидкого та легкого доступу до експонатів. Головною його особливістю є те, що людина без великих затрат та долань значних відстаней, може відвідати музей, навіть побувати на його віртуальній екскурсії.

Отже, можна сказати, що інноваційні музейні заклади набувають все більшого поширення. Це все пов'язано із стрімким розвитком інформаційних технологій, із цікавістю людей до всього нового та із зміною принципів організації музейного середовища [7, с. 8].

Тобто, розвиток туризму як суспільного феномену та індустрії туризму як складової господарського комплексу країни, забезпечується загальним рівнем соціально-економічного розвитку країни, і залежність ця обоюдна. Отже, за частковим дослідженням ринкових процесів у туризмі можна відстежити глобальні соціально-економічні та соціокультурні зміни, притаманні сучасному етапові

розвитку людської цивілізації та визначити їх регіональні особливості. Адже для країн, які мають розвинену ринкову та туристичну інфраструктуру, інноваційні технології нині використовують для: підтримання інтересу до окремих туристичних об'єктів, залучення нових туристів, підвищення рівня їх комфорту та створення ексклюзивних послуг.

Тоді як для України інноваційні технології важливі з позиції вирішення нагальних проблем у туристичній галузі (підвищення рівня сервісу, удосконалення матеріально-технічної бази, збереження пам'яток культури тощо).

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що інноваційні технології у туристичній галузі є вимогою часу, що дозволяють не тільки підвищувати якість послуг, але і раціонально використовувати всі наявні ресурси як для туристів, так і для власників туристичного бізнесу. По мірі розвитку НТП будуть розвиватися і інноваційні технології у туристичній галузі, які дозволяють відкривати нові можливості для інноваторів та роблять туризм доступним для різних категорій населення.

3D модель Скалатського замку може бути використана для подальшого впровадження інноваційних технологій та як досвід їх використання на інших об'єктах заповідника. Результати дослідження можуть використовуватися при підготовці лекційних курсів, оглядових екскурсій (як наочний матеріал), створенні експозицій та демонстрації на Інтернет сайтах.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/SketchUp>.
2. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sketchup.com>.
3. Google Планета Земля [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.google.com.ua/intl/uk/earth/download/gep/agree.html>.
4. Жежнич П.І. Структурна та формальна моделі віртуального музею / П.І. Жежнич, Ю.В. Ришковець – 2010.
5. Жураєва К.А. Інноваційні технології у туризмі. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua>.
6. Роль музеїв у соціокультурному та економічному житті країни: зарубіжний досвід [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/04.htm>.
7. Экомузей Трех Культур [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.greenways.by/index.php?content&id=105&lang=ru>.
8. Музейні квартали [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.disser.com.ua/contents/29250.html.

Рис. 1. 3D модель Скалатського замку

Степан Костюк

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ЗАМКІВ МАЛЯРСЬКИМИ ЗАСОБАМИ **МИХАЙЛА ДИРБАВКИ**

Упродовж березня – травня 2020 р. у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї проекспоновано персональну виставку «Тернопільські святині» знаного майстра пензля Михайла Дирбавки. Після завершення проєкту автором подаровано установі тематичну роботу «Зарваниця. Церква Свято-Троїцького монастиря» [1]. Загальний фонд художника у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї налічує, зокрема, кілька десятків одиниць зберігання [2].

Біографічна довідка. Дирбавка Михайло (нар. 15.01.1944, с. Котиківка Городенківського району Станіславщини, нині Івано-Франківщина) – майстер різьблення на дереві, живописець, графік. Закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва (1973). Працював у Тернопільському художньо-виробничому комбінаті. Учасник обласних, всеукраїнських та зарубіжних виставок (від 1977). Персональні виставки у Тернополі (1985, 1986, 2004, 2015), Збаражі (2013). Займається різьбленням на дереві, оформленням інтер'єрів, практикує монументально-станковий живопис (портрети, пейзажі, натюрморти), графіку. Член Національної спілки художників України (1993).

Подальший виклад започатковує «збаразький триптих».

Позиція перша. Картина живописна. «Збаражський замок» (картон, акрил, 48x68 см., 2009 р.): панорама баченого – загальний вигляд сучасного довкілля оборонної твердині XVII ст.: передній план відтворює впорядковану рівчасту улоговину, земляні насипи якої «підпирають» бетонні скісні опори; вгорі зліва – центральна будова комплексу, справа – в'їзна брама (огляд правобічної частини комплексу); блідо-блакитне, «посипане» жовтими хмарами, тихе небо; кольорова гама – зелено-коричнево-фіолетова, мажорна оптимістична (репродукція 1).

Позиція друга. Картина живописна. «Збаражський замок» (картон, темпера, ПВА, 2009 р.): центральною складовою змалюваного бачиться в'їзна брама (вигляд частини комплексу зліва) Збаразької фортеці, доповнена сьогодишнім бетонним (дві пари опори) стилізованим переходом; зліва пропорції кам'яниць «охолоджують», навіваючи спомини минувшини, барвисте кущове гілля; жовтохмарне небо; кольорова гама – зелено-світло-фіолетова (репродукція 2).

Позиція третя. Картина живописна. «Збараж. Вид із замкової гори» (картон, темпера, ПВА, 50x74 см, 1993 р.): передній план – кучугури снігу, поміж засніжено-оголених крон стародавніх дерев парку простежується низина жовтостінних помешкань; двома високими хрестовивершеними вежами підпирає небо храм (другий план); кольорова гама-біло-сіро-коричнево-темна (репродукція 3). «Тернопільську широчінь», забудовану «вчора», наповнює наступна робота.

Позиція четверта. Картина живописна. «Ягольницький замок» (картон, олія, 2003): передній план – внизу посередині «вивершує» долину однобудинок (коричневий дах), зліва «захищений» зеленими кронами пишних дерев; справа – білоцвітне ошаття насаджень; позаду – зелене узвиштя; рельєфну особливість закутини «втягує» чотирикорпусно-триповерховий кам'яний прямокутний комплекс; кольорову гаму: зелено-коричнево-сіру «накриває» голубе небо, затулене білими хмарами (репродукція 4).

Регіональну «масштабність» художнього осмислення М. Дирбавкою минулого, сприймається інша робота.

Позиція п'ята. Картина живописна. «Одеський замок» (полотно, олія, 50x70 см., 2016.): передній план – густі деревонасадження поміж «рясних» трав; позаду –

пологе узвишся «возносить» добротну кам'яницю, котру покриває полум'яний «омофор» чистого неба; кольорова гама – коричнево-сіро-червона (репродукція 5).

Висновки. Запропонований виклад суттєво збагачує дотепер відому «візуальну» інформацію художнього відтворення минувшини. Гранично реальне, виписане «теплыми» кольорами, зображення спроможне увиразнити інтер'єрне насичення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Костюк С. Щедрість художників: [Про подаровані Станіславом Ковальчуком, Михайлом Дирбавкою, Тетяною Балбус, Антоном Грибом роботи Тернопільському обласному краєзнавчому музеєві] //Вільне життя плюс. – 2020. – 26 черв. – (Вісті з музею).
2. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

* Тут і далі збережено авторську сигнатуру атрибуції.

Репродукція 1

Репродукція 2

Репродукція 3

Репродукція 4

Репродукція 5

Марія Мигалевич

ПИТАННЯ ГАЛИЦЬКОЇ СПАДЩИНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ АНДРІЯ II ХРЕСТОНОСЦЯ ТА ЛЕШКА I БІЛОГО (1205-1214 РР.)

У статті ми здійснюємо спробу розглянути, як угорський король та краківський князь змінювали своє ставлення до спадщини Данила і Василька Романовичів від битви під Завихвостом до укладання Спішської угоди. Їхня політика поступово змінювалася від опікунства над сиротами до намагань включити галицькі землі у склад своїх володінь. Це впливало на міжнародний статус князівства, його силу та обороноздатність. На нашу думку, тема дослідження є актуальною, оскільки витоки угорсько-українських конфліктів можна простежити з часів війни за галицьку спадщину.

Основою джерельної бази є галицько-волинський літопис за Іпатським списком у перекладі Л. Махновця [11]. Бібліографічну базу нашого дослідження складають праці М. Грушевського [8], В. Пашуто [12, 13], М. Котляра [10], Л. Войтовича [1; 2; 3; 4], М. Волощука [5; 6; 7], Р. Підставки та З. Мазуранчик [14].

Битва при Завихвостом, що сталася 19 червня 1205 р., була наслідком прикрої випадковості, але призвела до надзвичайно руйнівних наслідків, які мало не зупинили процес об'єднання Галицького та Волинського князівств в одне державне утворення [13, с. 241]. Романа Мстиславича вбили на території, підвладній краківському князю Лешку Білому, що був двоюрідним братом і близьким союзником Романа.

Є кілька версій перебігу подій, що пояснюють, як Роман Мстиславич знайшов свою смерть [3, с. 287]. За першою, поширеною в польських джерелах, галицько-волинський князь вів завоювальницьку війну з метою захопити Люблін, за другою, він втрутився у боротьбу між Лешком I та опольським князем Владиславом Тонконогим на стороні останнього. За третьою версією, яка вперше озвучив французький хроніст XIII ст Альберік де Труа-Фонтене, Роман виступив на допомогу Філіпу Гогенштауфену [9, с. 104] (дружина Романа, візантійська царівна з династії Ангелів була рідною сестрою дружини Філіпа [2, с. 9] проти Оттона IV. У цьому протистоянні Роман Мстиславич та Лешко I Білий займали різні сторони, оскільки Вельфів підтримував папа Римський, якому краківський князь не міг суперечити. Щоб допомогти німецькому королю, Роман мусив пройти через польські землі, можливо в умовах секретності, що й призвело до нерозуміння Лешком (можливо, лише деякими частинами його війська) намірів галицького князя [3, с. 287]. Ми схилиємося до третьої версії, і вважаємо, що швидше всього мали місце бути непорозуміння між сторонами та трагічна випадковість, ніж протистояння Лешка і Романа. На відсутність конфронтації вказує те, що Лешко після смерті галицького князя не вдавався до агресії проти його володінь, більше того, він надавав прихисток вдові та дітям Романа [9, с. 104].

Бажаючи того, чи ні, краківський князь відкрив скриньку Пандори, адже опосередковано став причиною початку кривавої боротьби за галицьку спадщину. На нашу думку, тривалість конфлікту та кількість залучених в нього сторін, як Рюриковичів, так і представників інших династій спричинена трьома факторами. Перший: багатство галицького князівства, що знаходилося на перетині торгових шляхів, мало значні поклади солі і болотних руд. Другий: дуже сильні бояри, що прагнули зробити князя слугою їх інтересів. Роман Мстиславич провадив жорстоку репресивну політику для приборкання боярської опозиції, тому вони не хотіли опинитися під владою його жінки та дітей. Складається враження, що вони були

готові запрошувати на престол кого завгодно, лиш би не Романовичів [10, с. 168]. Третій (на нашу думку, ключовий): питання династичної спадковості.

Роман Мстиславич походив із волинської гілки Мономаховичів, а галицькими землями володів на праві завойовника. Тому легітимність маленьких Данила і Василька Романовичів, віку чотирьох і двох років, як спадкоємців галицького князя, відразу ж була поставлена під сумнів, однак волинські дядьки ніколи не заперечували їх династичних прав, хоч і намагалися зробити сиріт дрібними удільними князями, глибоко залежними від старших родичів. Також спірним було питання їх законнонародженості. З першою дружиною, Предславою Рюриківною, Роман Мстиславич розлучився [2, с. 363], а потім разом із батьками насильно постриг в монахи [4, с. 521]. Ніяких питань щодо законності другого шлюбу князя не виникло, оскільки наречена належала або до сім'ї василевса Алексія III Ангела, або була родичкою константинопольського патріарха Іоана Каматероса. Станом на 1205 р. Візантійської імперії вже не існувало, зате було багато зацікавлених сторін у визнанні Романовичів бастардами. Династична криза, що склалася після загибелі Романа Мстиславича, залишала досить широке поле для трактування питання, хто ж має бути легітимним галицьким князем. Претендентами виступали всі нащадки Ярослава Осмомисла (окрім синів Володимира Ярославича, які перебували в угорському полоні) [1, с. 18], нащадки Романа Мстиславича від першого шлюбу, а також іноземні монархи. Конфронтація не могла закінчитися, бо жодна сторона не мала достатньо сили аби приборкати галицьких бояр.

Попри труднощі визнанням легітимності походження, Данилу і Васильку дуже пощастило з матір'ю. Окрім напівміфічної княгині Ольги, ми не знайдемо на сторінках літописів згадок про настільки амбітну, розумну та активну жінку, яка б виступала на рівні з чоловіками та користувалася великою повагою при королівських дворах. Це служить додатковим підтвердженням гіпотези про візантійське походження Романової княгині. До того ж, вона була династично пов'язана з домом Арпадів, літопис вказує на те, що княгиня доводилася угорському королю «ятрівкою».

Андрій II втрутився в боротьбу за галицьку спадщину майже відразу, оскільки княгиня просила в нього захисту від нападу Рюрика Ростиславича, що наступав в союзі з половецьким військом. У Сяноку відбулася зустріч, Андрій повністю підтримав вдову, надав військову допомогу, а Данила Романовича прийняв як «милого сина свого» [11, с. 369]. Цю фразу можна трактувати дуже широко: від висловлення звичайної люб'язності та співчуття до визнання Данила васалом і тимчасовим спадкоємцем угорського престолу [1, с. 40] (на той момент Андрій II не мав синів, Бела IV народиться в 1206 р. [2, с. 15]). Приблизно в цей період король додає до своїх титулів rex Galitiae et Lodomeriae [8], отже, він, опікуючись сиротами, взамін вважав їх своїми васалами і хотів втягнути Галичину та Волинь в орбіту Угорщини. Аналогічна політика приєднання земель на підставі особистої унії чи встановлення васальних відносин успішно проводилася династією Арпадів, наприклад, щодо Хорватії. Галицьке питання стало першим серйозним геополітичним викликом для Андрія II, що сів на престол у травні 1205 р., можливо тому він проявляв таку впевненість та активність, адже приєднання Галичини стало ділом честі.

Наступний рік став набагато складнішим для вдови та її дітей. До Галича повернулися представники боярства, раніше вигнані Романом. Вони почали вести переговори з синами сіверського князя Ігоря Святославича (його другою дружиною була донька Ярослава Осмомисла), яких вважали законними спадкоємцями

престолу. Прямими нащадками галицької династії були молодші князі Роман та Ростислав, яким старші брати Володимир і Святослав планували дати невеликі уділи в Тербовлі та Звенигороді. Між Ігоревичами тлів конфлікт вже на стадії вступу в нові володіння. Починання молодих князів підтримали інші представники чернігівської династії, бажаючи витіснити спраглих до володінь конкурентів з рідної землі [1, с. 42]. За Ігоревичами стояла досить значна потуга, протистояти якій не наважився ні Лешко Білий, ні Андраш II, ні Всеволод Велике Гніздо, що мав бажання посадити сина в Галичі. За таких умов Романова вдова не мала шансів і втекла з Галича до Володимира.

Ігоревичі без клопоту опанували Галичину і на досягнутому зупинитися не бажали. Вони вирішили відібрати всю спадщину юних Романовичів. Вони відправили до Володимира гінця з вимогою прийняти за князя Святослава Ігоревича та видати йому малих княжичів. Княгиня з дітьми знову вимушені були рятуватися втечею під покровом ночі. Прихисток вони знайшли у Кракові при дворі Лешка Білого. Це було взимку 1207 р. [3, с. 292].

По дорозі з Галичини, родич Ігоревичів Всеволод Чермний захопив Київ [1, с. 43]. Надмірне посилення Ольговичів стривожило краківського князя та угорського короля, які отримали потужних сусідів замість слабкого малолітніх князів, тож вони вирішили виступити разом щоб допомогти Романовичам. Лешко відправив до Угорщини Данила разом з послом В'ячеславом Лисим. Літописець цитує красиве звернення краківського князя до короля: «Я не спом'янув звади Романової, бо тобі він другом був і ви клялись були оба мати приязнь до племені його, що лишилося в живих. А тепер прийшло на них вигнання. Тому нині підім і, взявши, передаймо удвох їм отчину їх» [11, с. 370].

Роман Ігоревич вважав, що його несправедливо обділили при розподілі спадщини, він повинен отримати всю Галичину, бо, хоч і є молодшим братом, але доводиться внуком Ярославу Осмомислу, тоді коли інші Ігоревичі – ні [1, с. 44]. Відновити «справедливість» йому допомогли галицькі бояри та угорський король, яким не потрібна була єдність між Ігоревичами. Володимир втік у Путивль. Приблизно у той самий час, осінню 1207 р., волинські Мономаховичі звернулися до Лешка Білого з проханням вигнати Святослава Ігоревича з Володимира. Краківський князь, попри благородні наміри, діяв за принципом «розділяй і володарюй», бо по чергово підтримував то Інгваря Ярославича, то Олександра Всеволодовича у конфлікті за володіння Володимиром. Він відмовився визнавати Василька Романовича законним князем Володимира, вважаючи, що дитина на такому важливому престолі утриматися не може. Тому Лешко намагається встановити довготривалі династичні зв'язки. 1207 р. датують його шлюб з Гремиславою Інгварівною [2, с. 367]. Краківський князь все ж не забув про Василька і змусив родичів надати йому уділ в Бересті. Ситуація у Волині не стала стабільною, бо у 1208 р., після того, як поляки повернулися додому, між Інгварем Ярославичем та Олександром Всеволодовичем вибухнула усобиця, а у 1209 р. на ослаблені землі напали литовці та ятвяги, літопис про це згадує так: «Біда ж була в землі Володимирській од воювання литовського і ятвязького!».

Роман Святославич недовго князував в Галичі, бо Андрій II, «довідавшись про беззаконня галицьке і смуту» (вочевидь із уст проугорськи налаштованих бояр), послав палатина Бенедикта Бора. Князя захопили, коли він перебував в лазні, (це свідчить про те, що він не думав, що угорці діятимуть проти нього [6, с. 84]) та вивезли в угорський полон. Угорці жорстоко поводитися з городянами, про Бенедикта Бора літописець згадує так: «він був мучитель боярам і городянам, і, блуд чинячи, [він і вої його] оскверняли і жінок, і черниць, і попадь. Управду він

був антихрист мерзотними ділами своїми». В таких умовах бояри (можливо лише їх частина, налаштована вороже до Угорщини) запросили на княжіння пересопницького князя Мстислава Німого. Він прогнав Бенедикта Бора, але в Галич йому вступити не дали, навіть більше, підняли на сміх, сказавши «Княже! Ти вже на Галичиній могилі посидів єси, ото ж, і в Галичі ти княжив єси!» [11, с. 371].

Ігоревичі тим часом вийшли з полону. Роман просто втік, а Святослав зумів порозумітися з Лешком I, у 1209 р. видав дочку Агафію за його брата, Кондрада I Мазовецького [2, с. 363]. Можливо, що цим шлюбом скріпили договір, за яким Святослав відмовився втручатися у справи Волині [3, с. 294]. Володимир сів у Галичі, його син Ізяслав – в Теревовлі, Святослав – у Перемишлі, а Роман – у Звенигороді [2, с. 360]. Цього разу вони діяли згуртовано, прагнучи помститися та зламати опір бояр. У 1210 р. було страчено близько 500 чоловік. Частина бояр врятувалася втечею і прислала посольство до угорського короля, очолене Володиславом Кормильчичем. Данила Романовича запрошували на княжіння, а Андрія II просили надати військову допомогу. Король «з великою охотою» [11, с. 372] погодився виконати їхнє прохання.

Перемишль здався без бою, після того, як Володислав Кормильчич звернувся до тамтешнього боярства, сказавши, що не варто «ложити свої душі» за тих, хто вбиває рідних, безчестить дочок та відбирає отчини. Святослав Ігоревич опинився в угорському полоні. Щоб взяти Звенигород, довелося зібрати велике військо, що складалося не лише з угорських частин, допомагати племінникам прийшли всі волинські Мономаховичі, на певний час облишивши внутрішні чвари, а також надіслані Лешком Білим польські війська. На стороні Романа Ігоревича виступали половці. Під Звенигородом відбулася люта битва, в якій жодна сторона не здобула перевагу [10, с. 171]. Звенигородський князь розумів, що без допомоги зняти облогу не зможе, тож намагався втекти в Шумськ, щоб отримати підкріплення. Його переслідували і полонили разом з Ростиславом Ігоревичем. Звенигородці після цього здалися. Володимир Ігоревич з сином Ізяславом змогли втекти з Галича та відірватися від погоні.

Данила Романовича посадили на батьків престол в галицькому соборі Успіння Богородиці. Юний князь воз'єднався з матір'ю, яку спершу навіть не міг впізнати. Бояри намагалися показати молодому володарю не стільки відданість, скільки силу. Відбулося безпрецедентне в історії руських земель явище: бояри відчули себе в праві винести смертний вирок князям. Є. Пчолов висуває версію, що наказ дав угорський король [15, с. 79], однак, ми схиляємося до думки, висловленої в літописі: бояри викупили з угорського полону Святослава, Романа, Ростислава Ігоревичів та Ярославу Рюриківну, жінку Святослава [4, с. 521], і повісили їх. Навіть вид розправи підкреслював зневагу до них і додавав приниження, оскільки смерть через повішання вважалася ганебною та нечистою, годилася для звичайних злочинців, але аж ніяк не для знатних бранців.

Володислав Кормильчич не збирався ділити владу з княгинею [1, с. 49], тож вигнав її відразу після того, як угорці пішли додому. У зв'язку з цим літопис дає першу згадку про дії безпосередньо Данила Романовича і його характер воїна [10, с. 171]. Юний князь не хотів прощатися, плакав за мамою, а згодом витягнув меч і намагався вдарити тіуна, що мав його забрати. Княгиня не мала сили, щоб протистояти боярам, тож заспокоїла сина і поїхала у Белз, а вже звідти відправила посланців до Андрія II. Зимою 1212 р. угорці повернулися в Галич. Володислава Кормильчича, його братів Яволда і Ярополка, і Судислава Бернатовича взяли в полон. Зламати опір бояр не вдалося, бо Судислав відразу відкупився, Яволд і Ярополк втекли і запропонували престол Мстиславу Німому. Княгиня з Данилом

знову втекли до Андрія II. Лешко Білий тим часом прийшов в Белз, забрав його у Василька та передав Олександрові Всеволодовичу.

Літом 1213 р. угорський король зібрався у великий похід, одних звісток про який вистарчило, для того щоб Мстислав Німий облишив претензії на Галич і повернувся в Пересопницю [8]. Ця випава не відбулася, бо Андрій II мусив приборкувати змову баронів, що вбили королеву Гертруду Меранську і замахнулися на його життя. Йому було не до галицьких справ, тож Володислав Кормильчича відпустили з полону. Боярин зібрав навколо себе військо з русичів, а також найманців угорського та чеського походження, тому зміг безперешкодно вокняжитися у Галичі. Він почувався достатньо впевнено, щоб кинути виклик устоям тогочасного суспільства, адже вважалося, що право володарювати належить виключно представникам династії Рюриковичів. Вчинок Володислава Кормильчича переданий у галицько-волинському літописі, створеному волинянами, вкрай вороже налаштованих і до Володислава, і до галицького боярства в цілому. Такий поворот подій не міг бути позитивно сприйнятий сучасниками, сусіди не збиралися терпіти у Галичі князя-боярина [7, с. 44].

Розуміючи, що Андрій II поки що не в силах їх захищати, Данило з матір'ю вирушили до двору Лешка Білого. Польське військо об'єдналося з дружинами волинських князів і рушило на Галич. З військової сторони Володислав Кормильчич проявив себе краще, ніж попередні галицькі князі разом взяті, це свідчить про його високий авторитет серед підданих, про те, що вони пов'язували його інтереси із своїми. На річці Боберці (нині знаходиться в межах Перемишлянського та Жидачівського районів Львівської області) відбулася велика битва, у якій Володислав Кормильчич потерпів поразку, але зумів зупинити наступ на Галич. Поляки та волиняни пустошили околиці Теремовля, Збаража і Моклекова, взяти змогли лише маленьке містечко Биковен, що свідчить про високу обороноздатність згаданих населених пунктів [14, с. 167]. Похід завершився невдачею і поляки повернулися додому, «взявши здобич велику».

До того часу Андрій II встиг приборкати зрадників, його не задовільняло і надзвичайне посилення Володислава Кормильчича, і те, що Лешко I взявся вирішувати галицькі справи. Угорський король пішов на польські землі не з метою їх завоювання, а щоб примусити краківського князя до перемовин [3, с. 296]. Лешко I відправив до Андрія II посольство на чолі з воєводою Пакославом Лясотичем, який передав послання: «Не гоже є боярину княжити в Галичі. Візьмино ти дочку мою за сина свого Коломана і посади його в Галичі» [11, с. 374].

Осіною 1214 р. у м.Спіші (тепер Словаччина) уклали угоду щодо поділу галицької спадщини між Арпадами та П'ястами. Перемишль мав відійти до володінь Лешка I, Романовичі отримували Володимир [13, с. 264], а маленький угорський принц Коломан ставав королем Галичини. Угоду скріпили династичним шлюбом Коломана і Саломеї Польської (нареченим було п'ять і три роки). Однак вона не могла забезпечити довгий період стабільності. Ні Андрій, ні Лешко не мали достатньо сил, щоб зламати опір бояр, які мали привід повстати, бо папа Інокентій III благословив коронацію Коломана за умови навернення галичан в католицизм та участь їх духовенства у церковному соборі, що планувався [8]. Л. Войтович висловлює думку, що саме бояри примусили Андрія II порушити умови договору і повернути Перемишль, оскільки боярам, які мали великі землеволодіння, було невигідно, щоб їх землі були під юрисдикціями різних монархів [3, с. 298].

Ми розглядаємо угоду в Спіші не просто як короткотривалий військовий союз, а як завершення цілого етапу у війні за галицьку спадщину[8]. Впродовж 1205-1214 рр. суверенітет князівства поступово зникав, ми бачимо, як Андрій II і

Лешко І спершу поводитися обережно, мотивуючи свою політику виключно благородною опікою над сиротами, а згодом починали діяти більш відкрито, не приховуючи, що вважають себе сюзеренами над галицькими та волинськими землями. Лешко поведився з волинськими князями як зверхник [3, с. 295], як третейський суддя, чиє слово буде останнім у вирішенні суперечок, ми вважаємо це класичною моделлю поведінки сюзерена по відношенню до васалів. Андрій II також вважав галицьке князівство сферою свого впливу, але майже щороку грубою силою вирішував місцеві конфлікти, однак по-справжньому закріпитися там не зміг через опір місцевої знаті. Цей монарх вважав метою своєї зовнішньої політики приєднання Галичини [12, с. 200], хрестовий похід, водночас не маючи можливості скарати на горло вбивць своєї жінки.

На нашу думку, справжніми переможцями в першому десятилітті конфлікту, що мав протривати сорок років, вийшли галицькі бояри. Ми більш ніде не побачимо згадок про бояр, що виносять смертний вирок князям, про боярина на престолі, про бояр, що використовують як іграшку короля великої держави, а князів іноді запрошують ради того, аби підняти на сміх. Показовим є те, що Ігоревичів стратили, а Володислав Кормильчич, який замахнувся на княжий титул, відбувся почесним засланням, жив ще багато років і мав значні володіння [5, с. 20-21]. Втім, перемога боярства була короткочасною, бо нарощуючи силу та володіння, вони втрачали своє князівство, робили його беззахисним перед майбутнім нападом монголо-татар.

Галицьке князівство стало суб'єктом міжнародної політики, для поновлення його колишнього статусу знадобилося ще тридцять років боротьби та блискуча перемога під Ярославом у 1245 р. В угорських королів залишився титул *rex Galitiae et Lodomeriae*, і водночас територіальні претензії. Конфлікти, спричинені ними, не вичерпані до наших днів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Александрович В.С. Войтович Л.В. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип.3). Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В. 2013. 240 с.+карта-вкладка
2. Войтович Л. В., Целуйко О.П.. Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник. Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – 464 с.
3. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2014. – 478 с.
4. Войтович Л.В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: в-ць О.В. Пшонківський, 2006. 781 с.
5. Волощук М. Володислав Кормильчич: Угорське перебування 1214–1232 рр. Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука, Чернівці, 10–11 квітня 2009 р. Чернівці, 2009. С. 20–21.
6. Волощук М. Король Ендре II – князі Ігоревичі галицькі (чернігівські): проблеми взаємовідносин (1208–1209 рр.). Карпати: людина, етнос, цивілізація, Івано-Франківськ, 2009, Вип.1, С. 84–94.
7. Волощук М.. «Вокняження» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність. Вісник Прикарпатського університету, 2009. Вип. XV [Електронний ресурс] Режим доступу: https://shron3.chtyvo.org.ua/Voloschuk_Myrosлав/Vokniazhenyie_halytske_Volodyslava_Kormylchych_a_12101214_rr_z_perervamy_mify_i_realnist.pdf
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. 640 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur30102.htm>
9. Дипломатична історія України: підручн. Володимир Головченко, Віктор Матвієнко. – Київ: Ніка-Центр, 2018. – 420 с.
10. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь Київ: Альтернативи, 1998. – 335 с. (Україна крізь віки). (Том 5)
11. Літопис руський. – Київ: Дніпро, – 1989. – 614 с.
12. Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва: Издательство АН СССР, 1950. – 330 с.

13. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М: «Наука», – 1968. – 473 с.
14. Підставка Р. Мазуранчик З. «Літописний» Збараж: новий погляд на відомі дати. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2016. – Вип. 2. Ч. 3. – С. 167–170.
15. Пчелов Е.В. Рюриковичи и Арпады: династические связи. Гербовед, издаваемый русской геральдической коллегией. – М: 2000. – С 72–82.

Володимир Місько

**ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА ТА НЗ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»
В СФЕРІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА
КУЛЬТУРИ**

Відомо, що пам'ятки історії та культури мають матеріальну, пізнавальну та історичну цінність. Вони є предметом патріотичної поваги та шани, наочним та духовним свідченням багатств культури народу, який їх створив, духовною спадщиною для прийдешніх поколінь. Пам'ятки історії та культури створюють ефект особистої причетності людини до визначних подій минулого, певної етносоціальної спільності. Тож пам'ятки історії та культури опосередковано виступають однією із складових повноцінної розбудови та зміцнення держави, піднесення її авторитету на міжнародному рівні.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» є однією з найважливіших пам'яткоохоронних установ регіону, його діяльність дозволила зберегти ряд важливих фортифікаційних і архітектурних об'єктів, які знаходились на межі повного руйнування [1].

Історичний факультет, його науково-викладацький колектив також бере активну участь у цих процесах. Специфіка факультету як освітньо-наукової установи диктує особливі методи роботи. У нас майже немає можливостей для участі в будівельній, інженерній складовій ревіталізації замків, проте факультет може надати серйозну, наукову і інформаційну підтримку цьому процесу.

В зв'язку з цими обставинами наша робота ведеться в таких напрямках:

- наукові дослідження фортифікаційної тематики викладачами і студентами факультету;
- участь викладачів і студентів факультету в проведенні археологічних досліджень замків;
- співпраця з Національним заповідником «Замки Тернопілля» в здобутті та реалізації грандових програм.

Кожен з цих напрямків потребує детального висвітлення.

Наукова робота викладачів факультету передбачає в першу чергу підготовку публікацій з історії фортифікаційного будівництва в нашому регіоні, як на основі письмових джерел, так і з залученням матеріалів археологічних досліджень за участю представників факультету.

Інший важливий напрямок роботи на факультеті в цій сфері – залучення студентів до теоретичних досліджень, підготовка студентами наукових робіт. Практично кожен рік на факультеті захищається бакалаврська або магістерська робота, присвячена фортифікаційній тематиці.

Таким чином факультет готує кадри для історично-архітектурних заповідників, музеїв, служби охорони пам'яток. В Національному заповіднику «Замки Тернопілля» працює велика когорта наших випускників.

Окремо потрібно згадати археологічні розкопки, як один з найважливіших методів дослідження фортифікаційних об'єктів нашого регіону. Студенти і викладачі факультету регулярно беруть участь в археологічних дослідженнях замків, які перебувають на балансі Національного заповідника. В першу чергу мова йде про розкопки на території Збараського, Теребовлянського замків, Вишневецького палацу.

Наприклад, в 2019 р. згідно договору про співробітництво між Національним заповідником "Замки Тернопілля" та Тернопільським Національним педагогічним університетом ім. В. Гнатюка, у відповідності до плану роботи Національного заповідника "Замки Тернопілля", влітку, у Збараському замку розпочались археологічні дослідження. У археологічних дослідженнях, в рамках проходження археологічної практики, взяли участь студенти історичного факультету ТНПУ ім. В.Гнатюка, на чолі із керівником археологічної практики Богданом Строценем [2]. Результати археологічної експедиції попередньо підтвердили гіпотезу про те, що Збараський замок, який знаходиться неподалік центру міста Збараж Тернопільської області, постав на місці більш давніх оборонних споруд. Під час розкопок археологи виявили фрагменти стін вежі та склепіння тунелів, а також різновікові артефакти, що теж свідчить про засипання землею вежі, згодом перетвореної на один із чотирьох потужних бастіонів [3].

У Вишнівці студенти під час навчальної практики копали бастіони. Знайшли оборонну систему замку, рів, глибина якого три метри та скляні гранати XVII ст., які є унікальною знахідкою [4].

Не менш результативними були розкопки Теребовлянського замку проведені експедиціями Марини Ягодинської за участю студентів факультету (керівник археологічної практики – доцент Володимир Кіцак) [5].

Порівняно новим, одночасно дуже перспективним напрямком діяльності є співпраця історичного факультету і заповідника в здобутті та реалізації грандових програм в сфері дослідження і охорони пам'яток.

Завдяки проекту буде відновлено дзвіницю монастиря оо. Бернардинів – пам'ятку архітектури національного значення, а також надано їй нове життя, а саме розміщено там музей Трьох культур (українці, поляки, євреї). Теоретичне дослідження взаємодії різних етнічних, національних та релігійних общин м. Збаража та регіону матиме своє практичне вираження в експозиції Музею. Викладачі та істуденти історичного факультету візьмуть активну участь у формуванні експозиції Музею.

В рамках цього ж проекту заплановано створення Регіонального центру вивчення та збереження культурної спадщини спільними зусиллями Національного заповідника та історичного факультету. Регіональний центр вивчення та збереження культурної спадщини має усі перспективи стати платформою для взаємодії академічної спільноти, музейників, фахівців з туризму, а також сприятиме поживавленню інтересу до локальної історії.

Окремою складовою діяльності Центру стане дослідження і впорядкування старого українського кладовища та кладовища польської общини Збаража, їх наукову інвентаризацію.

На сьогодні, організовано робочу групу з викладачів історичного факультету Тернопільського Національного Педагогічного університету, громадських активістів та науковців Національного заповідника «Замки Тернопілля», які розробляють ідею такого Центру.

Наші спільні плани передбачають розробку ряду інших важливих проєктів, спрямованих на дослідження та охорону історичних пам'яток нашого регіону.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тетяна Майстерчук Тетяна Грабар Збереження об'єктів культурної спадщини на прикладі Національного заповідника "Замки Тернопілля" // Замки Тернопілля. – Галицька брама. – травень – червень 2007. – №5-6 (149-150). – С. 2–4
2. Археологічні дослідження Збаразького замку [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу <http://zamky.te.ua/news/arheologichni-doslidzhennya-zbarazkogo-zamku>
3. Археологічні розкопки Збаразького замку на Тернопільщині: попередні результати цьогорічних досліджень [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу <http://www.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5345>
4. На Тернопільщині вперше під час розкопок знайшли скляні гранати [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу <https://doba.te.ua/post/36007?fbclid=IwAR2g2Hs2sWJqbLeZleFEZHg6QpD-iHGxctKXmE8ollysnnHkwLCRBpuj50w>
5. Скарби та легенди Тербовлянського замку [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу <http://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2316531-tverdina-knazogo-mista.html>

Руслан Нагнибіда

ПЛАН САТАНІВСЬКОГО ЗАМКУ ПОЧ. XX СТ. ЯК НАДІЯ НА ПОРЯТУНОК ПАМ'ЯТКИ

Містечко Сатанів, завдяки своїм рекреаційним ресурсам, є одним із найбільших бальнеологічних курортів в Західній Україні. Завдяки частково відновленим пам'яткам архітектури, містечко може зацікавити подорожуючих в пізнавальних турах вихідного дня, а туристичні фірми можуть включити його до авторських турів для українських та іноземних туристів.

Сатанів має небагату іконографічну та картографічну спадщину, а доступні матеріали стосуються часу, коли населений пункт був прикордонним містечком Російської імперії. Саме ця обставина змусила австрійців позначити його оборонні міські та замкові укріплення на військову мапу фон Міга, тим самим зафіксувавши на ній його пізньосередньовічні мури, що відбудовані на початку XVIII ст. після турецької окупації краю. І хоча даний малюнок є схематичним і не чітко прорисований, але станом на 2020 р., це майже був єдиний відомий план Сатанівського замку, що виконаний у 1770-ті рр. австрійськими військовими інженерами (Рис.1).

19 серпня 2020 р. автором короткої замітки, в ході планової роботи в Державному архіві Хмельницької обл., вдалось виявити план Сатанівського замку до його руйнації у 1901 р. після зведення Сатанівського цукрового заводу, якому потрібні були площі для зберігання сировини і площ під очисні відстійники. Тому двір замку був прилаштований для зберігання вапняка, зруйнувавши тим самим старовинні замкові стіни, а прилеглі до замку території з північної сторони, використали для будівництва очисних каналів. Місцеві дослідники на той час не встигли зафіксувати його основних габаритів до руйнації, що і змусило в подальшому краєзнавців та знаних спеціалістів з фортифікації ламати голови, щодо еволюції його розвитку, а також за логікою ведення оборонного бою дофантазувати втрачені елементи фортифікації.

В одній із версій, башта порохова Сатанівського замку є складовою раннього замку, зведеного на берегах Збруча в XV ст., а пізніше довкола зведено ще одну лінію оборонних укріплень з більш потужніших та міцніших башт у XVI-XVIII ст.

Не вдаючись до опису виявлену плану 1900 р., звернемо увагу лише на пізньосередньовічний замок. На плані чітко зафіксовано, що порохова башта є

складовою Сатанівського замку, а мури створюють невеликий залом оборонної стіни, що направлений в сторону містечка. Те саме в інших частинах зі сторони міста, де башт бастионних форм не зображено.

Це свідчить, що ймовірно, в часи пізнього середньовіччя побудовано лише три башти за німецькою формою фортифікації, а не п'ять, як вважалось раніше. Натомість порохова башта, як сама рання башта Сатанівського замку, завжди була його складовою, і за функціональним призначенням більше могла виконувати функції вартової або комендантської башти (Рис.2).

Виявлений план полегшує роботу для самих архітекторів, адже не потрібно придумувати методики з револоризації порохової башти, а відсутність двох башт на плані дозволяє як мінімум зекономити не менше 150-200 млн. грн. з їх відбудови. Тому кошти, які потрібні на ревалоризацію цієї частини Сатанівського замку в цілому зменшуються в десятки разів.

Виявлений план має зацікавити представників Сатанівської ОТГ з подальшим корегуванням історико-архітектурного опорного плану смт. Сатанів (Рис.3), корегуванням проектно-кошторисної документації на Сатанівський замок та внесення доповнень до вже виготовленої облікової документації на пам'ятку. Припускаємо, що зменшення вартості робіт сприяло би виділенню коштів на відновлення мурів замку, збереженню та консервації порохової башти Сатанівського замку, яка в аварійному стані та знаходиться під загрозою руйнації.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Замок та оборонні міські укріплення Сатанова на карті фон Міга. 1770-ті роки.
2. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. Оп. 2. (дополнительная) Спр. 946. План земли, принадлежащей Сатановскому сахарному заводу за 1900 г. – Арк.1.
3. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану Сатанова із позначенням неіснуючих башт.

Рис. 1. Замок та оборонні міські укріплення Сатанова на карті фон Міга. 1770-ті роки.

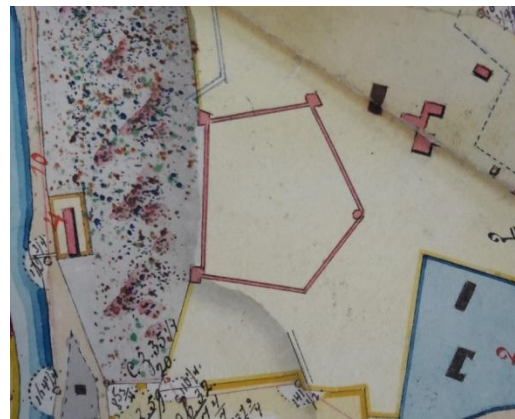

Рис. 2. Фрагмент виявленого плану м.Сатанова 1900 року із зображенням території зведеного цукрового заводу та замку до його руйнації у 1901 році

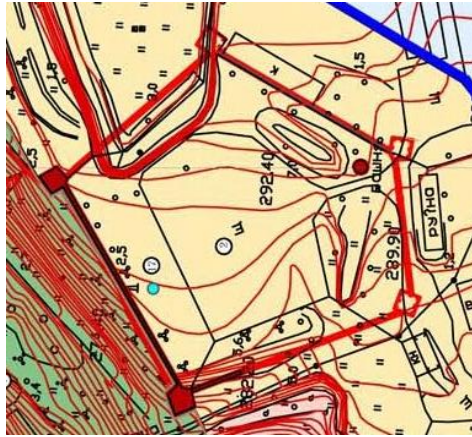

Рис. 3. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану Сатанова із позначенням неіснуючих башт.

Тетяна Нємічева

КОЛЕКЦІЯ ПІЧНИХ КЕРАМІЧНИХ КАХЛІВ З ФОНДУ ДІАЗ «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

Дослідження історії Хотинської фортеці ґрунтуються на широкому спектрі писемних джерел, та доволі великій колекції археологічних старожитностей. В останні роки накопичено значну кількість археологічного матеріалу, який дозволяє проілюструвати минуле краю різних історичних епох. Серед отриманих масових археологічних матеріалів одну зі значних категорій інвентарю представляє колекція кахлів різноманітних типів, які датуються в межах XVII – XVIII ст. [3].

Загалом архітектурно-декоративна кераміка, яка представлена, в першу чергу, пічними кахлями, давно стала не лише предметом суто наукових досліджень, а й широко презентується у виставковій роботі. Завдяки новим археологічним розкопкам, джерельна база для вивчення кахлярства регулярно поповнюється. Навіть короткий огляд вибірки кахель представляє свого роду галерею керамічної пластики, яка, з одного боку, відображає творче мислення тогочасних гончарів, а з іншого – виступає яскравим відбитком матеріальної культури регіону [6,8,9].

Як відомо, пічні кахлі використовувались здавна. З часом ця будівельно-керамічна галузь удосконалювалась як технічно, так і естетично. Зазвичай у часи середньовіччя кахлями обкладали печі, що опалювали замки і палаци. Така грубка була чи не в кожній палацовій кімнаті.

Пічні кахлі виступають, також, яскравим проявом декоративно-прикладного мистецтва. Попри свої утилітарні функції – спорудження опалювального пристрою, кахлі слугували важливою складовою декорування житлового приміщення й відображали естетичні вподобання, звичаї, вірування та певні історичні події. Завдяки різнохарактерній орнаментиці піч була не лише джерелом тепла, а й головною окрасою житла зі складною архітектурою, вибудованою лицевими, кутовими, поясковими, карнизними та увінчуючими кахлями.

Пічні кахлі є важливим елементом культурної спадщини, та характеризують важливі аспекти суспільного розвитку, від соціально-економічних до художньо-декоративних. Розповсюдження на українських територіях обігрівальних печей, а

відповідно й оздоблення їх кахлями у XV ст. пов'язується з посиленням західноєвропейських та польсько-литовських економічних та культурних впливів. З кінця XVI ст. кахлярство розвивається вже на власному ґрунті, поступово набуває національних рис і у XVIII ст. сягає свого найвищого розвитку [7].

Різноманітність типів, форм, штампів і технології виготовлення кахлів які зустрічаються під час археологічних досліджень Хотинській фортеці підтверджують наявність та функціонування тут значної кількості опалювальних споруд. На даний момент знайдено і досліджено залишки кахляної печі першої третини XVIII ст.

Залишки зазначеної печі було зафіксовано у розкопі №2, який у 2014 р. було закладено вздовж західного прясла муру Хотинського замку за 2,1 м. північніше від Південно-західної башти замку XV-XVIII ст. (рис. 1) [3, с. 4].

Рештки печі зафіксованої у розкопі №2 (рис. 2) являють собою плінтус у вигляді цегляної основи та черень на глиняному розчині з кам'яним входом. Крім того, у розкопі зафіксовано великий розвал пічних кахлів та фрагмент димаря з керамічної водопровідної труби.

Кохлі, які було знайдено під час досліджень печі характеризуються формовкою з добре відмуленого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом, переважно до дзвінкого стану, кольором від охристого до темно-коричневого (рис. 3).

Найбільш численними й показовими у колекції є знахідки, що відносяться до лицьових виповнюючих кахлів коробчастого типу. У плані вони прямокутної форми, а винятком декількох фрагментів, поливою не прикрашені (рис. 4). Характеризуються зазначений тип кахлів серійністю і різноманітним декору.

Декоровані кахлі XVII-XVIII ст. переважно рослинним або рослинно-геометричним орнаментом. Зазначені орнаменти мають в центральній частині площини квітку або хрест, від яких до кутів, а іноді і до бічних стінок відходять листя чи квіти. Тенденція того часу до рівномірного заповнення площини виробу обумовила в орнаменті кахель ряд геометричних схем, в основі яких лежить застосування осової симетрії [5, с. 6].

Загалом стилізований рослинно-геометричний орнамент, здебільшого побудований симетрично. Відомо, що з XVI ст. рослинний орнамент інтенсивно розвивався і набув широкого застосування в різних видах мистецтва. Однією з найпоширеніших і типових стала осова чотиричленна композиція з означеним центром, побудована на взаємно перпендикулярних перехрещених діагоналях або осях, паралельних сторонам кахлі.

Широкого розповсюдження в керамічній орнаментиці набув відомий мотив з дзеркально-симетричною структурою – «вазона». У цьому варіанті «вазон» трансформується у «дерево життя», зображення якого пов'язують із образом родовідного дерева. Симетричною структурою вирізнялися й типові для ренесансних кахель мотиви з рослинних пагонів, завитків.

Ще одним різновидом декорування кахель, стає сітчаста композиція з рельєфними перетинками (рис. 5). До того ж орнамент кахель характеризується більш поглибленими стилізаціями, окремі рослинні мотиви набувають геометричних форм. На них чіткіше прочитуються вісі, хрещаті фігури, з'являються характерні мотиви: серцеподібні, ліроподібні, а також композиція у вигляді чотирьох пар сплєтених кілець [5, с. 6].

Зображення описаних мотивів в значній кількості різноманітних варіацій часто зустрічаються на кахляних плитках ранньомодерного часу.

Окрему групу кахлів складають карнизні та пояскові кахлі з різноманітною орнаментациєю (рис. 6). Вони містять традиційні орнаментальні мотиви, проте їх оздоблення дещо дрібніше. Поширеним варіантом композиції на пояскових кахлях був орнамент з однакових по висоті вертикальних рисок, розеток, овалів тощо, що чергуються і розміщені на однаковій відстані. До характерних завершень належать символічні трипелюсткові мотиви [5, с. 7].

Пишне буяння рослинного орнаменту, декоративна насиченість притаманні карнизним кахлям з рослинним орнаментом першої третини XVIII ст. Розкішна гілка з ритмічно укладеними обабіч пагонами, листочками та пуп'янками шириться по всій поверхні кахлі, досить щільно заповнюючи її площину. Тут домінує мотив симетрично розташованих ліан, що вигинаються то серцеподібно, то ліроподібно. Ліани обросли листям, а закінчуються квітами стилізованого тюльпана.

З останньої третини XVII ст. набули поширення полив'яні безрамчасті кахлі. Зразки названих кахель також знайдені на території Хотинської фортеці. Прикладом можуть бути деякі бокові кахлі із рослинним та лицева із симетричним рослинно-орнітоморфним орнаментом, на які нанесена зелена полива. У центральній частині кахлі використаний мотив «дерева життя». Посередині зображений паросток, обабіч – симетричні вигнуті рослинні пагони із закрученим листям, на яких сидять птахи. Композиція характеризується єдністю симетричної схеми [5,6,7].

На завершення огляду колекції кахлів, отриманої під час дослідження Хотинської фортеці, варто зауважити, що вироби хоча і відзначаються своєрідністю на фоні подібних старожитностей регіону, але вкладаються в загальні тенденції розвитку кахлярства на території України XVII – XVIII ст.

Відзначимо, що розглянута колекція археологічної кахлі репрезентує всі основні декоративні різновиди, притаманні для північної кераміки XV–XVIII ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Виноградська Л. І. До історії керамічного і скляного виробництва на Україні у XIV- XVIII ст. – Археологія, 1997 р., № 2, с. 130-138.
2. Виноградська Л. І. До історії розвитку кахлярства в Україні у 14 – 17 ст. – «Історія Русі-України», К., 1998 р., с. 265-273.
3. Ільків М.В., Пивоваров С.В. Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2014 р.// Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
4. Ільків М. Образотворчість та декор північних кахель межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Хотинщина у XVIII – на поч. XIX ст.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії) / Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.). – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.48-53.
5. Колупаєва А. Українські кахлі XIV - початку XX ст.: Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевистість. – Львів, 2006. – 383 с.
6. Попельницька О. Художні кахлі XIV-XVIII ст. з зібрання Національного музею історії України // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.academia.edu/32065148/%D0%9A%D0%B0%D1%85%D0%BB%D1%96.pdf>
7. Тищенко Р. Українське декоративно-прикладне мистецтво XIV – XVIII ст. – К., 1991. – С.161-162.
8. Фінадоріна Д.В. Північні кахлі XVII–XVIII ст. з розкопок на Печерську// Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 9. – С. 210-213.
9. Фінадоріна Д.В. Загальна характеристика знахідок північної кахлі Києво-Печерської лаври//

Рис. 1. Розкоп №2, 2014 р.

Рис. 2. Залишки печі XVIII ст.

Рис. 3. Пічні кахлі кін. XVII – п.п XVIII ст.

Рис. 4. Лицьові виповнюючі кахлі коробчастого типу кін. XVII – п.п XVIII ст.

Рис. 5. Сітчаста композиція в декоруванні кахель

Рис. 6. Карнизні та пояскові кахлі

Володимир Парацій

**АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТКИ ЯК ОБ'ЄКТИВНА СКЛАДОВА АВТЕНТИЧНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ:
БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК У ДОСЛІДНИЦЬКИХ ТРАДИЦІЯХ І
ПЕРСПЕКТИВАХ**

Знаний український архітектор В. Заболотний, який один з перших професійно підійшов до проблем сучасного функціонального використання пам'яток фортифікаційного мистецтва, класифікував їх за трьома критеріями:

- архітектурна цінність споруди;
- її історична цінність;
- сучасна суспільна цінність пам'ятки [5, с. 11-12].

Зрозуміло, третій критерій є похідним від значимості (вартісності) перших двох. Одночасно, він надзвичайно важливий сам по собі, адже формує необхідну складову розуміння статусу пам'ятки в умовах сьогодення, визначаючи принципи її збереження та раціонального використання.

Але в основі повноцінного розкриття цих означених критеріїв пам'яток фортифікаційного мистецтва, зокрема – замків (як найбільш універсальних об'єктів) – лежить процес їх дослідження; а саме – інформаційне та візуальне розкриття їх цінностей (історичної, архітектурної) як підстава для визначення цінності сучасної (суспільної). Архітектурно-археологічне вивчення пам'ятки (зокрема – фортифікаційного мистецтва) є одним з найбільш дієвих підоснов її подальшої раціональної реставрації; навіть – об'єктивних уявлень щодо сучасного пристосування (з якнайповнішим втіленням відтвореної автентичності).

Загалом археологія – наука багатогранна. Її функціонально-дослідницькі інтереси й гносеологічна мета взаємопов'язані з широким комплексом суміжних дисциплінарних напрямків, які, на подібній імплікативній основі, формують можливості для якнайглибшого сприйняття об'єкта пізнання, його специфіки та особливостей еволюційних шляхів. А, в сфері загальних пам'яткознавчих досліджень, археологія завжди була дуже важливою науковою домінантою, своєрідною емпіричною підставою для подальшого комплексного дослідження та осмислення. У такому контексті значимість археології проявляється і в сферах історико-архітектурного вивчення чи урбаністико-еволюційних наукових узагальнень. Археологічна методологія тут допомагає створити необхідну інформаційну базу даних (технологічного і соціально-демографічного характеру), яка, в гармонійному поєднанні з писемною інформацією, дозволить раціональніше підійти до подальшого вивчення окремо визначеного об'єкта, його осмислення та реконструювання.

Сучасна археологія уже давно перестала обмежувати себе лише доісторичною чи ранньоісторичною епохами людської (суспільної) еволюції. Вона активно втручається в гносеологічні процеси середньовічної та нової історії, доводить вигоду своїх методичних схем для новітньої (індустріальної та постіндустріальної) історії людства. Така універсальність надає їй (через інтерпретацію віднайдених артефактів чи нерухомих об'єктів) більш соціального змісту, ніж речознавчого. Фактично, кожен період людської еволюції підпадає під окремо визначені методологічні прийоми, що робить археологію для кожного окремого випадку вузькопредметною наукою.

Але основа археологічної методології завжди універсальна і позачасова. Адже в узагальненому розумінні археологічна спадщина сприймається як «частина матеріальної культури, основну інформацію про яку можна отримати

археологічними методами. Спадщина включає всі сліди людського проживання й складається з місць, що фіксують всі прояви діяльності людини, в т.ч. із залишених будівель і руїн всіх видів» (Міжнародна Хартія по охороні та використанню археологічної спадщини, прийнята IX Генеральною Асамблеєю ІКОМОС в жовтні 1990 р., м. Лозанна) [9, с. 86; 11, с. 78].

Значна кількість спеціалістів, необхідних для об'єктивного розуміння минулого та сьогодення історичного міста, історичного ареалу міста чи міського планування взагалі, є наслідком надзвичайно об'ємного різноманіття професійних (теоретичних і практичних) заходів і дій. Та й власне методика реконструкції одиничної пам'ятки архітектури чи цілісного архітектурно-урбаністичного комплексу передбачає фактор первинного архітектурно-археологічного вивчення об'єкта. Тобто, визначення його первісних конструктивних особливостей, етапів будівельної еволюції та, по-можливості, хронологічних (у значенні відносної хронології) періодів еволюційного процесу.

Попередні, зокрема археологічні, дослідження – як передумова розробки проектів реставрації архітектурних пам'яток – передбачено і в статті 26 (п. 2) Закону України «Про охорону культурної спадщини». Подібне розуміння перетворюється уже на своєрідну спеціалізовано-шаблонну схему. Схему, яка дозволяє зрозуміти сутність досліджуваного об'єкта чи комплексу; а також сформулювати подальшу концепцію реставраційних (реконструкційних) дій, заснованих на раціональних підходах.

Архітектурна основа археологічного дослідження закладена, як своєрідний науково-методичний шаблон, у структурі спеціалізованих міжнародних нормативно-правових актів. Ще в Рекомендації ЮНЕСКО щодо міжнародних принципів, які застосовуються під час археологічних розкопок (від 5 грудня 1956 р., Нью-Делі) «археологічні розкопки» дефініціюються як пошуки всіх «археологічних залишків, незалежно від того, чи здійснюються ці пошуки через земляні роботи, систематичне спостереження поверхні...» [10, с. 115]. Місця археологічних розкопок складають суть поняття «історичні та традиційні ансамблі», як це відображено в Рекомендації ЮНЕСКО про збереження і сучасну роль історичних ансамблів від 26 листопада 1976 р. (м. Найробі) [9, с. 56].

Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (від 6 травня 1969 р., Лондон) визначає поняття «археологічні об'єкти» як «всі рештки й предмети чи будь-які інші свідчення існування людини, що є свідцтвами епох і цивілізацій, основним чи одним з основних джерел інформації про які є розкопки або відкриття» [12, с. 298; 16, с. 420]. Це ствердження значно розширює можливості археологічної методології. Архітектурно-дослідницький аспект передбачено також у визначенні дефініції «археологічна спадщина», яка запропонована в переглянутій Європейській конвенції «Про охорону археологічної спадщини» від 16 січня 1992 р. (Валетта): «складовими частинами археологічної спадщини вважаються всі матеріальні залишки та об'єкти, а також будь-які інші сліди існування людства у минулих епохах... Археологічна спадщина включає споруди, архітектурні ансамблі, розбудовані та облаштовані ділянки території, рухомі об'єкти, інші пам'ятки, а також їхній контекст, незалежно від місця розташування на суходолі або під водою» [1, с. 393-394; 6, с. 19].

Загалом, міжнародна нормативна база тісно, тематично й функціонально, переплітає дослідницькі сфери археологічного та архітектурного. Так, наприклад, в Конвенції Ради Європи «Про охорону архітектурної спадщини Європи» від третього жовтня 1985 року (Гранада) термін «архітектурна спадщина» визначається, зокрема, як:

«1). Пам'ятки: всі будівлі й конструкції, які мають достатню історичну, археологічну... цінність;

2). Комплекси будівель: однорідні групи міських чи сільських будівель, які мають достатню історичну, археологічну... цінність... і які достатньо зв'язані між собою, щоб їх можна було визначити топографічно;

3). Пам'ятні місця: спільні творіння людини й природи, якими є місця, забудовані частково та достатньо відмінні й однорідні, щоб їх можна було визначити топографічно і які мають достатню історичну, археологічну... цінність» [6, с. 59-60; 12, с. 321].

Специфіка втручання в «археологічну спадщину» (з «огляду на її делікатність») пам'ятки архітектури, через максимальне зменшення «деструктивних елементів розкопок» і, загалом, «засади мінімального втручання», але із строгим дотриманням методів дослідження та документування. Усе пропонується – одне з положень (п. 5) Краківської Хартії «Принципи консервації та реставрації архітектурно-урбаністичної (містобудівельної) спадщини» (Міжнародна реставраційна (консерваційна) конференція «Краків 2000», 26 жовтня 2000 р.). Хартія також обумовлювала пропозиції щодо презентації археологічних розкопок з перевагою на сучасні мультимедійні засоби та віртуальні реконструкції, зокрема й архітектурно-археологічного рівня [3, с. 4].

Також, в контексті вищесказаного. Другий Міжнародний конгрес архітекторів і технічних спеціалістів у царині нерухомих історичних пам'яток, який проходив у Венеції 21-31 травня 1964 р., ухвалив Міжнародну хартію з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць («Венеціанську хартію»). Серед іншого тут задекларовано такі пропозиції: «Археологічні та історичні дослідження нерухомих пам'яток мають завжди передувати реставрації та супроводжувати реставраційні роботи...» (п. 9); «Слід забезпечувати консервацію руїн, а також уживати заходів щодо охорони й постійного захисту архітектурних елементів і виявлених під час розкопок предметів...» (п. 15) [13, с. 52-55].

Що слугує ще одним підтвердженням міжнародного нормативного розуміння спільної мети архітектурно-археологічного дослідження пам'яток. Проведення археологічних досліджень з польовою консервацією артефактів у процесі вивчення та реставрації пам'яток архітектури є своєрідною професійною аксіомою, передбаченою як на правовому полі, так і на методичному рівні [8, с. 20-67].

Переплітається навіть понятійно-смісловий апарат (для прикладу, заакцентовується лише на термінології історико-фортифікаційного характеру). Так, поняття «городище», «городище-замок», «городище-сховище», «городище-майдан», «городище-фортеця», а також «земляний вал», «рів», «мур», «фортечна башта», «башта-донжон», «брами міська й фортечна» – зустрічаються для визначення категорії споруд (витворів) і комплексів нерухомих об'єктів культурної спадщини пізнього середньовіччя та нового часу (XIV-XIX ст.) [7, с. 27-30]. А серед пам'яток архітектури (за функціональною типологією – «військові (оборонні)») класифіковано: «фортечні споруди», «замки», «цитаделі», «остроги», «арсенали», «башти», «бастеї (бастії)», «бастіони», «равеліни», «редути», «батареї», «брами», «донжони», «барбакани», «блокгаузи», «ронделі», «форти», «капоніри», «каземати», «кордегардії», «казарми» [7, с. 39].

Беззаперечно, що «історія твориться тільки на підставі джерел... Немає джерел, немає історії» [25, с. 19]. Вони – джерела – як цеглинка вибудовують думку, концентрують інформацію з більш вірогідною долею об'єктивності. У

цьому контексті пошуку об'єктивних джерел для пізнання минулого знову ж можна погодитися з думкою: «Письмові джерела менш вартісні, ніж джерела матеріальні» [25, s. 70]. Адже будь-яка матеріальна чи візуально сприйнятлива знахідка завжди справжня, відповідна епосі, тому більш об'єктивна, ніж письмове джерело. Документ, незалежно від його походження чи значимості, завжди релятивістський, над ним завжди панує суб'єкт, який нав'язує свою волю.

Коли ж пам'ятка – носій епохи – навіть перебуваючи в руїнах (а то й візуально втрачена), але все ж починає вивчатися, допустимим є використання будь-якої, навіть інтердисциплінарної, фактичної інформації та нововіднайдених джерел. Зокрема, й рівня архітектурно-археологічних.

Адже, згідно ствердження М. Брайчевського: «...археологія визнана як рівноправна історична дисципліна, здатна своїми методами, орієнтованими на аналіз речових джерел, реконструювати історичний процес у всій його складності й неповторності. Археологічні матеріали стали повноцінним джерелом, що дає можливість усвідомити й відтворити соціальну картину минувшини і навіть перебіг конкретних подій». Таким чином, археологія може бути корисною при дослідженні історичних подій та пам'яток «писемного періоду», фактично до XIX ст. [2, с. 20].

А Р. Юра виділяв українські землі епохи XIV-XVII ст. як насичені обороноздатними елементами. «Тому велике значення має вивчення планування оборонних споруд, особливо еволюції цього планування». А одна з особливостей українського пізнього середньовіччя для нього – це збереженість місцевих рис і традицій оборонного будівництва, через наявність місцевих майстрів. І, в порівнянні з попередніми епохами, в часи українського пізнього середньовіччя «реальний зміст укріплених поселень був різноманітнішим і складнішим» [19, с. 33-34]. Тобто, обороноздатний чинник цього періоду був домінуючим і, як правило, формував історичну специфіку місця і часу.

Таким чином, археологічні (чи «навколоархеологічні») дослідження пам'яток архітектури (зокрема оборонної) – давно не наукове «ноу-хау». Уже формуються власні традиції, які слід вивчати окремо, як передумову практичних робіт на об'єкті.

Так, у «Відозві» Товариства археологічного у Львові від першого червня 1882 р. (за підписом Войцеха Дідушицького – цісарсько-королівського консерватора пам'яток і голови Крайового археологічного товариства, а також Кароля Відмана – секретаря Товариства) містився, зокрема, заклик до «всіх людей доброї волі» надавати таку інформацію:

- чи немає в їх околицях окопів, могил або слідів інших давніх земляних робіт?;
- чи немає валів, «котрі нард називає городищами», або урочища із стародавніми похованнями?;
- чи немає «чи то дому Божого, чи то інших споруд» (решток, руїн) «початки яких сягають минулого сторіччя, або більш давніх віків»?

На основі отриманих повідомлень Товариство планувало скласти перелік історичних пам'яток краю [29, s. III-IX].

Об'єктом перших практичних дослідницько-консерваційних робіт (за змістом близьких до архітектурно-археологічних) стає і Бережанський замковий комплекс (рис. 1). Так, у 1924 р. проводилося дослідження замкового костюлу «шляхом розкопів». Також було зроблено креслення перерізів сакральної пам'ятки та плани його підземель. Ініціатором проведення досліджень був «полковник квартируючого війська» (ймовірно, полковник Францішек Голінський [31, s. 17].

Роботи проводилися при допомозі солдатів і працівників місцевого управління відбудови під керівництвом місцевого Гартмана архітектора [28, s. 13-17].

Але, незважаючи на ці старання, стан замку продовжує залишатися катастрофічним. Настільки катастрофічний, що вже у 1926 р. відомий дослідник пам'яток фортифікаційного мистецтва Східної Галичини, музейник та архівіст, Александр Чоловський знову зауважує про «святий обов'язок панства і народу – зберегти замок від знищення» [22, s. 67].

Тому в др. пол. 1920-х рр. було проведено ряд нових практичних дій по вивченню (аматорському) та консервації замкових стін. До робіт по врятуванню замку втрутилася й місцева філія Подільського туристично-краєзнавчого товариства. Зокрема, в донесенні старости Бережанського повіту Кошиковського від п'ятого березня 1929 р. зазначено, що Відділ Воеводського туристично-краєзнавчого товариства провів два засідання, на яких розглядалися питання охорони та опіки над місцевими пам'ятками. Окремо виділялася проблема відновлення замкової каплиці [4, арк. 2].

Також, з ініціативи полковника С. Відацького (командира 51 піхотного полку прикордонних стрільців, дислокованого упродовж 1920-1930-х рр. у Бережанах) розпочинається робота по вивченню, укріпленню та консервації замкових споруд. Досліджуються підземелля костьолу методом окремих розкопів; проводяться їх обміри. Заново перекривається дах культової споруди. Офіцери-картографи полку фіксують спрямованість підземних ходів. У замковому комплексі виконується досконала фотофіксація пам'ятки, проводяться архітектонічні проміри інтер'єрів та екстер'єрів.

І на поч. 1930-х рр. замок описується з уже з таким (загалом) акцентуванням: «Замок з костьолом Сенявських... дуже сильно ушкоджений і до цього часу не відбудований, частково замешканий військовими. Дах и і вікна в каплиці (костьолі) збережено підземелля костьольні вивчено й обмірено докладно за допомогою розкопів... З цілого замку разом з каплицею зроблено докладні фотографії та обміри архітектонічні» [30, s. 440].

Апогеем цієї діяльності була ідея відтворення замкового комплексу у стані його збереження на 1775 р. Зрозуміло, без втраченого мистецького оформлення. У львівського архітектора професора Яна (Йозефа) Багенського замовлено проект відтворення, який він і представив у 1933 р. [27, s. 94].

Зауважимо, що Ян Багенський на той час був уже знаний і досвідчений професіонал. Як архітектор працював у Львові (його авторству належать багато зразків приватної та адміністративно-громадської архітектури міжвоєнного міста), а також у Варшаві, Кракові, Дрогобичі, Бориславі; творчо працював й за межами Польської держави: Севастополі, Балаклаві (у післявоєнні часи).

За ідею та організацію цих робіт (від консервації до перспектив відтворення) Станіславу Відацькому, на засіданні Бережанського магістрату (24 серпня 1933 р.), була виголошена велика подяка за заслуги перед містом, зокрема в справі підтримки у належному стані міських історичних пам'яток. Один з основних чинників подяки – це ініціатива у відтворенні замкового комплексу. А через п'ять місяців магістрат знову виділяє, як значиму, його діяльність в пам'яткоохоронній справі. У другому пункті протоколу засідання міської ради від 26 січня 1934 р. зафіксовано факт надання командирі 51-го піхотного полку Станіславу Відацькому звання почесного громадянина Бережан. Серед визначених заслуг згадано також бажання полковника перебрати на кошт полку «історичного, що становить цінний пам'ятник краю, замку Сенявських, щоб його від знищення зберегти» [18].

Ці події були доволі резонансними серед тогочасного професійного пам'яткоохоронного оточення [23, s. 3-4]; але «...до практичного втілення проєктованих робіт однак не дійшло» [23, s. 47]. Брак необхідних коштів й подальші драматичні політичні обставини звели нанівець усі позитивні намагання. Можливо, що й відсутність з 1934 р. Станіслава Відацького в Бережанах (він пішов у відставку та був призначений бургомістром м. Тернополя) також суттєво вплинула на результативність виконання консерваційних та, в подальшому, реставраційних заходів. Адже його дієва активність виходила далеко за межі військових справ.

Після ініціативних проєктів С. Відацького будь-яка практична діяльність на пам'ятці не продовжувалися. Не було проведено навіть консервації замкових стін; зокрема – замкового костюлу, який почав руйнуватися. Це відзначила комісія, очолювана Тернопільським воєводою Альфредом Біликом, створена після неодноразових повідомлень у пресі. Однак й тоді, у середні 1930-х рр., до втілення реальних практичних заходів так і не приступили [27, s. 94].

Уже до середини XIX ст. зовнішня фортифікаційна основа Бережанського замкового комплексу повністю знівельовується. У наш час сліди оборонних валів прослідковуються лише на окремих, і то дуже незначних, ділянках призамкової території (перш за все, у межах фрагментарно збереженого північно-східного бастиону зовнішньої оборонної лінії). Попередні археологічні дослідження, проведені тут у 2017 р. ДП ОАСУ «Подільська археологія» (М. Ягодинська) повністю підтвердили «голландську» фортифікаційну ідею (складову) зовнішнього укріплення замку (рис. 2). Низинність, заболоченість – усе це сприяло вибору. Результати цих польових досліджень та перші висновки опубліковані дослідницею [17, с. 148-149; 20, с. 87-89; 21, с. 106].

Також, згідно співставлення картографічного матеріалу XVIII ст. з пізнішими мапами (кадастровими, адміністративними), можна стверджувати: територія за лінією оборонного валу та північно-східного бастиону до середини XIX ст. була заболоченою пусткою. Виробничого (утилітарного) характеру місцевості надавали будівлі (як, наприклад, «промислу деревного»), зведені наприкінці XIX-поч. XX ст. Їх спорудження помітно змінило характер території, зокрема у межах знівельованих оборонних валів і залишків вищезгаданого бастиону, а також навколишнього зовнішнього профілю. Але Бережанський замок з позиції архітектурно-археологічного вивчення – це не лише замкові споруди та візуально прослідковувані фортифікаційні елементи. Були й такі більш вартісні, в загальнонародському розумінні, знахідки як нумізматичні. Так, у 1962 р. в Бережанах, «в старій польській твердині під час реставраційних робіт знайдено глечик, в якому знаходилося близько тисячі монет, частково в розпорошеному вигляді». Хронологічні рамки скарбу – кін. XV ст.-1565 рік. Описуючи його, відомий український історик М. Котляр подає чіткий кількісний перерахунок монет по роках карбування: монети (литовські півгроші) литовського князя Олександра – 107 екз.; монети Жигмунта I (півгроші 1509 р. – 29 екз., 1510 р. 16 екз., 1511 р. – 20 екз., 1512 р. – три екз., 1513 р. – 11 екз., 1514 р. – 16 екз., 1517 р. – чотири екз., 1518 р. – 7 екз., 1520 р. – 11 екз., 1526 р. – три екз., 1528 р. – два екз.; гроші 1535 р. – два екз., 1536 р. – 9 екз.); монети Жигмунта Августа (півгроші литовські: 1547 р. – 21 екз., 1548 р. – 14 екз., 1549 р. – 12 екз., 1550 р. – 12 екз., 1551 р. – 19 екз., 1556 р. – 10 екз., 1558 р. – 18 екз., 1559 р. – 28 екз., 1560 р. – 24 екз., 1561 р. – 35 екз., 1563 р. – 27 екз., 1565 р. – 26 екз.) [24, s. 65].

Незважаючи на помітні напрацювання, означені результати досліджень та знахідки є, вважаємо, лише інформаційною та аналітичною основою як

перспектива подальшого вивчення й інтерпретування території в межах Бережанського замкового комплексу та навколишнього призамкового простору.

Пам'ятка й навколишній рукотворний ландшафт потребують дослідницьких зацікавлень на усіх рівнях історіографічного та джерельного пізнання. Значну гносеологічну основу тут може створити консолідована форма історико-архітектурного та археологічного вивчення. Серед перспективних (зрозуміло, що в антецедентному баченні) дієвих архітектурно-археологічних проектів щодо замкової території слід виділити, вважаємо, такі:

- віднайдення та розчистка підземних ходів;
- чітка адміністративно-топографічна та хронологічна локалізація зовнішніх укріплень та навколо замкових забудов;
- вивчення внутрішньої структури збережених фрагментів оборонних валів – зовнішніх замкових фортифікацій;
- дослідження фундаментів споруд власне замкового комплексу як одна з раціональних умов реставрації та пристосування пам'ятки;
- визначення етапів перебудови (добудови) замкового комплексу та стилістичні особливості архітектурних нововведень;
- визначення рівня фортифікаційної значимості Бережанського замкового комплексу в своїх цілісних проявах.

Загалом, архітектурно-археологічне вивчення замкових комплексів (в конкретному випадку – й Бережанського) зумовлює вигідні можливості для їх (його) раціональної музеєфікації, базованої на автентичних матеріалах, автентичному уявленні про пам'ятку, на об'єктивних засадах консервації та реставрації. Адже, до сучасного визначення місця музейних пам'яток в системі історико-культурних цінностей практикуються два підходи:

- це рухома історико-культурна цінність, включена до музейного зібрання (як традиційно звична форма);
- це будь-яка історико-культурна цінність (рухома, нерухома, матеріальна, нематеріальна), актуалізована в рамках музейної діяльності [14, с. 15]. Власне те, що загалом формувало підґрунтя розуміння музеєфікації, зокрема й музеєфікації археологічної, ландшафтної, «замкової».

Ще з 1919 р. (тобто, з часу створення Чехословацької республіки) Урядовим комісаріатом охорони пам'яток Словаччини проблема збереження історико-культурної спадщини розглядалася у також і в прямому взаємозв'язку із музеєфікацією пам'яток «на природі» [26, s. 182] – як нерухомих об'єктів. У 1920-1930-х рр. цікавими були проекти музеєфікації окремих замків Тернопілля (Теребовлянського, Чортківського).

А вже до сьогодення практика зокрема «замкової музеєфікації» отримала реальні приклади, обґрунтовані методичні пропозиції. В її основі домінує не так тематико-експозиційний план, як цілісний архітектурний об'єкт – досконало досліджений, зрозумілий з позиції реалістичного розпланування території та внутрішніх приміщень. І, як результат, раціонально пристосований до туристично-екскурсійних (музейницьких) потреб. Архітектурно-археологічне ж вивчення такої пам'ятки, повторимося, закладатиме важливу основу для досягнення вищезначеного.

Таким чином, пізнання минулого (через осмислення та інтерпретацію археологічного матеріалу та залишків (зразків, елементів) архітектурних об'єктів) окремо визначеного регіону чи пам'ятки, є позитивним і ціннісним складником в інформативний мур краєзнавства (пам'яткознавства). Не так у весь мур, як у той фундамент, який можна вивчити тільки за допомогою археології («таємничої матері

історії» за Т. Шевченком). Адже археологічна (архітектурно-археологічна) методологія, у взаємозв'язку із натурними та історичними аналізом нерухомої пам'ятки (як інтердисциплінарний підхід), дозволяє отримати дослідницькі результати на більш об'єктивному та раціональному рівні. Тому, Бережанський замковий комплекс як реальна перспектива подібного вивчення – це, поки-що, наше очікування, наша надія, наші сподівання.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2004. – Вип. 7.
2. Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. //Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1.
3. Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2001. – Ч. 12.
4. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 693.
5. Заболотный В. Основные принципы приспособления памятников оборонного зодчества СССР для современных функций /Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата архитектуры. – Киев, 1989.
6. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини/Автори-упорядники: О. Сердюк, Т. Бобровський, Л. Кириленко.– Чернігів, 2011.
7. Класифікатор нерухомих об'єктів культурної спадщини України. – Київ, 2012.
8. Консервація та реставрація пам'яток архітектури. Методичний посібник. – К., 1996.
9. Міжнародні засади охорони міжнародної культурної спадщини. – Київ, 2008.
10. Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: Конвенции. Протоколы. Резолюции. Рекомендации. – Москва, 2002.
11. Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. – Київ, 2002.
12. Правова охорона культурних цінностей/Україна в міжнародно-правових відносинах /Упорядник В. Акуленко. – Київ, 1996. – Кн. 2.
13. Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 1992. – Вип. I.
14. Руденко С. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей/Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. – Київ, 2011.
15. Руденко С. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей. – Київ, 2012.
16. Сборник международных договоров СССР и Российской Федерации. – Москва, 1994. – Вип. 47.
17. Строценъ Б., Ягодинська М. Перші археологічні дослідження Бережанського замку//Вісник рятівної археології. – Львів, 2017. – Вип. 3.
18. Фонди Бережанського краєзнавчого музею.
19. Юра Р. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України //Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1.
20. Ягодинська М. дослідження східного бастиону Бережанського замку//Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. – Київ, 2018. – Вип. 27.
21. Ягодинська М. Дослідження східного бастиону Бережанського замку//Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей II наукового семінару (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). – Чернівці, 2018.
22. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
23. Hornung Zb. Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Małopolski Wschodniej w latach 1931-1934//Przegląd krajoznawczy. – Lwow, 1937. – Nr. 2.
24. Kotlar M. Znaleźisko monet z XIV-XVII w. na obszarze USRR. – Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975.
25. Langlois Ch., Seignobos Ch. Wstęp do badań historycznych. – Lwow, 1897.
26. S. Mrušković, J. Darulova, S. Kollar. Muzejništvo, muzeologia a kulturne dedictvo. – Banská Bystrica, 2005.
27. Nestorow R. Kosciol zamkowy p.w. Sw. Trojcy w Brzeżanach//Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego /Materialy do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej. – Krakow, 2007. – T. 15.
28. Piotrowski J. Podziemia kaplicy zamkowej w Brzeżanach//Wiadomosci konserwatorski. – Lwow, 1924.
29. Przegląd archeologiczny, organ C. K. Konserwatoty pomnikow i Towarzystwa archeologicznego krajowego we Lwowie/Pod red. K. Widmana. – Lwow, 1882.
30. Województwo Tarnopolskie. – Tarnopol, 1931.
31. Zachuta L. 51 pulk piechoty strzelcow kresowych. – Pruszkow, 1992.

Алла Перепелиця

КАПЛИЦЯ СВЯТОЇ ПОКРОВИ В ЧИГИРИНІ
(КІН. ХХ-ПОЧ. ХХІ СТ.)

*А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленням хрестом.*
Т.Г.Шевченко Вірш спомин
«Сон (Гори моївисокії)»

Перша гетьманська столиця, ще з початку XVII ст. була прикрашена сакральними спорудами. З середини 90-х рр. XX ст. незалежна Україна, на своїх теренах, розпочала відроджувати та зводити церкви. Зокрема, в Чигирині були освячені: 1995 р. каплиця Покрови Пресвятої Богородиці (УПЦ КП), 2004 р. – соборна церква в ім'я Казанської ікони Божої матері (УПЦ МП), 2007 р. – храм Святих апостолів Петра і Павла (УПЦ КП), 2014 р. – церква Миколая Чудотворця (УПЦ КП), 2019 р. – храм Успіння Пресвятої Богородиці (УПЦ).

З 1596 по 1796 рр. на місці каплиці Святої Покрови знаходилися три Спасо-Преображенські церкви. На сьогодні (липень 2020 р.), у фондах Центрального державного історичного архіву м. Києва віднайдене лише єдине креслення, однієї з Спаських церков, яке дає можливість стверджувати, що вона була тридільною триверхою [28, с. 13].

Згідно із кресленням та зображенням Спасо-Преображенський храм мав восьмигранну наву, гранчастий вівтар та такий самий бабінець. Три його верхи або бані увінчували хрести [28, с. 14]. За однією із версій остання Спаська церква була розібрана за «ветхостю» [20, с. 150] у 1796 р. За другою Преображенський храм перестав існувати у зв'язку з побудовою повітової управи «присутственных мест» у 1802 році [28, с. 13]. На початку ХХІ ст. на місці престолу Свято-Преображенської церкви була збудована огорожа, яка захищала святе місце від плюндрування [28, с. 14]. Вже у 1809 р. на місці храму стали копати рови під фундаменти повітової управи та знаходили кістяки небіжчиків. Завдяки діяльності єпископа Чигиринського Іринія та митрополита Київського Серапіона (Аліксандровського) було зупинено нищення місць стародавнього погосту [28, с. 14]. Тому повітову управу розмістили майже в середині майбутньої торгово-адміністративної площі [19, с. 20]. У ХІХ ст. на місці Свято-Преображенського храму встановили відповідний пам'ятний знак [28, с. 14].

У 1911-15 рр. на території, яка належала Преображенського храму стояв будинок в якому знаходилася «Сапожная мастерская» [29, с. 180] вивіску, якого бачимо на світлині №41 власника «Фотографії...» [29, с.181] Міхаеля Кізовича Сквірського. Сама будівля майстерні зображена невідомим автором на світлині початку ХХ ст. Вона була розміщена майже поряд з двоповерховим флігелем Присутствених місць. Через дорогу, за адресою Софіївська №28, видніється кам'яне приміщення «Издание фотографіи, книжного и писчебумажного магазина...» [29, с. 181], а вглибині кварталу недобудована «Черкаська синагога» [30, с. 79]. Дані світлини є власністю місцевого колекціонера С. Потапенка.

З 50-90 рр. ХХ ст. в будівлі, де колись знаходилася майстерня, розмістилася ремонтна група Комбінату комунальних підприємств, подвір'я якого виходило на присадибну ділянку місцевого жителя Олександра Кривенка.

У 1989 р. на хвилі зростання національно-визвольного руху дирекцією новоствореного Державного історико-культурного заповідника було запропоновано провести підготовку 400-річного ювілею гетьмана Б. Хмельницького. Питання вшанування пам'яті великого гетьмана через Чигиринський райком Компартії України, виконком районної Ради народних депутатів постало перед обласними органами влади, а згодом і перед ЦК Компартії України та урядом республіки. У 1990 р. на розгляд Ради Міністрів УРСР був поданий проект постанови «Про заходи, спрямовані на збереження пам'яток історії, культури та природи і розвиток соціально-культурної сфери м. Чигирин і Чигиринського району». Вже 24 червня 1991 р. Президією Верховної Ради було підтримане звернення Черкаської обласної Ради народних депутатів про відзначення ювілею гетьмана і дано розпорядження Кабінету Міністрів розробити відповідні заходи. 3 жовтня 1991 р. Кабінет Міністрів прийняв постанову №243 «Про заходи щодо соціального розвитку і впорядкування пам'яток і історичних місць м. Чигирин і Чигиринського району», в якій було визначено об'єм робіт по облаштуванню населених пунктів Чигиринщини. Дані документи, в певній мірі впливали на долю нашого краю та Чигиринського ДІКЗ. На роботи було виділено, в 116,24 млн. крб. (в цінах 1991 р.) [21, с. 129]. Згідно з урядовими постановами частина коштів була направлена для проведення археологічних досліджень, реставрацію і відродження пам'ятників історії і культури в першій гетьманській столиці.

З 1989 по 1994 рр. в Нижньому місті проходили археологічні дослідження їх проводили науковці: інституту археології АН України, Київського філіалу науково-дослідного інституту теорії містобудування і архітектури, а також ДІКЗ. В різні роки дослідженнями керували: кандидати історичних наук П.Горішний, В.І. Ключко, Ю.В.Павленко, кандидат архітектури С.К. Кілессо, доктор історичних наук М.П. Кучера [21, с. 129]. 21 червня 1990 р. група під керівництвом завідувача народного музею м. Чигирин В.П. Арутіна на глибині 30 см. виявила залишки фундаменту якоїсь споруди, можливо Свято-Преображенської церкви [15, арк. 5]. Поруч з неї знаходилися дві підлоги, дерев'яна майже зовсім зотліла, а цегляна була дуже потерта. Їхній стан свідчить про досить тривалий час функціонування [15, арк. 6]. Згідно із християнськими канонами біля кожної сакральної споруди завжди знаходився цвинтар, де проводились поховання священників та членів їхніх родин. Тому не випадково із західного боку фундаменту сакральної споруди, на глибині 145 см, було виявлено кістяк людини в скорченому вигляді. У розкопі №1, де знаходилися підлоги церков, знайдені залишки двох людських скелетів без трун і один розкиданий людський скелет. Всі поховання орієнтовані на захід [15, арк. 7].

У польовому сезоні 1993-94 рр. було продовжено археологічне дослідження цвинтаря Свято-Преображенських церков, які тут існували з кінця XVI по XVIII ст. Площа дослідженого цвинтаря 1200 м². На його території археологи відкрили 263 поховання, що датуються XVII ст. Після проведення антропологічних досліджень вчені зробили висновок, що на цвинтарі були поховані в основному жінки і діти, а на кістяках чоловіків чітко видно сліди від сильних ударів шаблею чи іншою холодною зброєю. В деяких чоловічих черепках археологи знаходили свинцеві кулі. Слід зазначити, що чоловіки мали дуже міцну будову кістяка з добре розвиненим рельєфом м'язів, що свідчить про велике навантаження за життя. Тобто на цвинтарі були поховані також козаки, які загинули під час оборони Чигирини протягом XVI-XVII ст. Під час розкопок було встановлено, що цвинтар мав три періоди функціонування. Найдавніші поховання розміщувалися на глибині 120-130 см., а пізніші знаходилися на 30-40 см. [14, с. 121-122]. Фундаменти Спаської церкви були засипані тільки на початку XXI ст. Матеріали археологічних досліджень та

кістяки людей були перевезені в будівельний вагончик, який стояв на подвір'ї Чигиринського державного історико-культурного заповідника, який на той час розміщувався на вулиці Леніна №89. Саме там і проводились антропологічні дослідження кістяків небіжчиків.

В 1993 р. відділом пам'яток історії і культури Чигиринського ДІКЗ була проведена велика робота по відводу земель. За Генеральною схемою зон охорони була визначена площа – 1161,7 га. На початку 90-х р. ХХ ст. будівництво каплиці в Чигирині благословив Містоблюститель Патріаршого престолу Філарет УПЦ (КП). Протягом 1994-95 рр. він неодноразово відвідував першу гетьманську столицю та консультував науковців «...при її проектуванні та будівництві» [18, с. 4].

Архівні матеріали містять інформацію, що в 1994 р. «За рахунок державних капітальних вкладень проводилося будівництво Будинку присутствених місць в м. Чигирині, обсяг виконаних робіт склав 5,2 мільярдів карбованців» [6, арк.13].

На початку 1995 р. Кабінет Міністрів України запланував виділити на будівництво «комплексу присутствених місць 50 млрд. крб, каплиці 2,2 мільярди карбованців» [3, арк. 52]. На «присутственні місця із місцевого бюджету 15 млрд. крб. Із резервного фонду Кабінету Міністрів Укр. 35 млрд. крб. На каплицю 2,2 млрд. крб. із резерву фонду Кабінету Міністрів Укр.» [4, арк. 55]. У першому кварталі планувалося використати тільки 2 тис. 500 крб. [2, арк. 15]. Більше всього, заплановані, кошти були перераховані в II-III кварталах 1995 р.

Навесні 1995 р., в Нижньому місті, поряд з розкопом фундаменту церкви в ім'я Преображення Господнього розпочалися роботи по зведенню невеликої будівлі, яка в християнстві має назву каплиця. Каплиця на латинській мові означає «саррелла» [26, с. 3] зменшувальна форма «сарра» [26, с. 3] – плащ-накидка з каптуром. За легендою – верхній одяг Святого воїна Мартина Турського, який вважається покровителем Франції [26, с. 3].

Проект каплиці був розроблений, дійсним членом Української академії архітектури С.К. Кілессо та кандидатом архітектури М.П. Андрущенко. Каплиці бувають різними, як за архітектурою, так і за типом. У них відсутній єдиний притаманний для будівництва сакральних споруд стиль. В каплицях немає вівтаря тому їх і не розміщують, як храми і церкви вівтарем на схід [27, с. 12]. Ця каплиця належить до типу каплиць-пам'яті, які зводять на місцях храмів, котрі, за певних умов, неможливо було відродити. Зокрема, кресленик однієї з Спасо-Преображенських церков був знайдений, у фондах ЦДІА м. Києва, кандидатом історичних наук В. Перервою тільки в 2019 р. [28, с. 13]. Каплиці майже завжди будують на територіях, які мають статус особливих духовних місць. Мурована будівля каплиці в Чигирині орієнтована на вулицю Грушевського, що веде до сходів на Замкову гору [17, с. 76]. У плані каплиця є чотирикутником з внутрішніми розмірами 4,0х4,5 м. з абсидою. Абсида мала R-1 м. Товщина стін абсида 0,51 м. Габаритні розміри каплиці дорівнюють 9,45 м х 5,32 м. Висота до карнизу невелика-лише 4,7 м. [17, с. 76].

В архітектурному вирішенні каплиці використано пластично насичені барокові форми. Головний фасад споруди визначає великий двоярусний фронтон з волютами та іконою Покрови Пресвятої Богородиці. Ікона знаходиться під металевою сінню та виконана в техніці мозаїки [17, с.76]. Сюжет ікони має однаюрсну композиційну побудову. В центрі ікони Богородиця зображена в ризах рожевого кольору та з блакитним омофором в руках. По обидві сторони німбу Богородиці літери «МР» «ОУ» (скорочений напис грецькою Матір Божа). В каплицю ведуть три сходи, а через закріплені двері добре проглядається її інтер'єр

та кіот. У верхній та нижній частині якого розміщені дві дерев'яні ікони Покрови різних сюжетів.

Сюжет ікони, яка розміщена у верхній частині кіоту, деталізує архітектурні елементи і має трьохярусну композицію. Верхній ярус представляє зображення Миколи Чудотворця та архангела Михаїла. Німби святих увінчали написи: «СХЇСТ Николай» та «С.АРХСТРІЪ МИХАИЛЪ». На середньому ярусі Богородиця постає на легкій хмаринці, над її головою напис «ИЗСВЛЮИ ПЇРЮ ЛЮД И МОА. ИСХД ГАГ». По обидва боки німбу Божої матері грецькі літери «MP» «OU». Матір Божа покриває своїм рожевим мафорієм (риз) козацьку кінноту. В руках у Богородиці золотавий омофор (довга широка тканина з хрестом, яку носять єпископи під час богослужіння) він тут виконує функцію поля з достиглою пшеницею, по якому рухається озброєний загін вершників в кількості шести чоловік. Нижній — третій ярус, прикрашений клейнодами Запорізької Січі — булавами, пірначами та синіми, малиновими, жовтими, блакитними прапорами.

Сюжет нижньої ікони кіоту має двохярусну композиційну побудову. Верхній ярус ікони прикрашає Богородиця з піднятими догори руками. Божа мати одягнена в ризи багряного кольору. Німб Богородиці випромінює сонячне сяйво. На нижньому ярусі зображена три озброєні козаки на конях, які рухаються по сіро-коричневому полю вліво. Ікони створив художник Василь Цимбал [18, с. 4]. Поряд в ексedрамах (полукруглих нішах) радіусом 0,15 м. [17, с. 76]. встановили дерев'яні фігури, шанованих святих запорізького козацтва, архангела Михаїла та Миколи Чудотворця. У виготовленні фігур святих і різьбленого кіоту з липи каплиці Покрови Пресвятої Богородиці брала участь група черкаських художників і різьбярів під керівництвом І. Фізера [17, с. 77]. У 1995 р. дерев'яний кіот планували покрити сусальним золотом, але в 2009 р. його використали на покриття нового іконостасу храму Святого пророка Іллі с. Суботова.

На бокових фасадах (південному і північному) каплиці знаходяться вікна, які симетрично розміщені один на проти одного. Вікна та засклені двері укріпили металевими ґратами (решітками). Будівлю покрили мідною бляхою та увінчали надбаневим кованим хрестом та металевим колом з променями (сонце). На головному (східному фасаді) встановили металевий хрест з частковим покриттям під золото, який відноситься до типу якірного [31, с. 30]. Угорі зображення сонця, унизу півмісяця [12, с. 156]. У XVII ст. майже всі козацькі церкви були прикрашені хрестами на півмісяці. Зокрема, і січові Покровські церкви запорізьких козаків [25, с. 27]. Тому головний фасад каплиці Покрови також увінчав надбаневий кований хрест з горизонтальним півмісяцем [25, с. 27]. В хресті типу якірний подається комбінація трьох символів: хреста, кола (сонця) і півмісяця [16, с. 138]. Композиція диску й кола (сонця) з променями означає світло життя, і терновий вінець Ісуса Христа. Згідно іншої версії сонце-символ християнської православної віри запорізьких козаків, а півмісяць був символом ворогів запорожців-турків та татар [12, с. 156]. Існує, ще кілька трактування півмісяця: символом Божої матері [31,с.30], символ люльки Вірлеємової, яка прийняла Богонемовля Ісуса, символ корабля (церкви), якого веде Христос, символ євхаристичної чаші, у якій знаходилося тіло Христа. Три кінці ramen якірного хреста увінчує трилисник лілей він символізує триєдність Бога-Отця, Бога-Сина і Святого духа. Західний фасад каплиці прикрашає металеве сонце, в сакральній геральдиці, воно вважається символом народження Ісуса Христа із тіла діви Марії [16, с. 138]. Ікону Покрови, виконану в техніці мозаїка, сіннь, хрест, елемент декору «сонце» та решітку на вікна і на засклені двері виготовила фірма «Ларо» м. Черкаси; Головний архітектор

А.Ю. Ніколенко. Автор креслень і малюнків-академік архітектури С.К. Кілессо [23].

На будівництві каплиці роботи виконувало «...Будівельно-монтажне управління №27 акціонерного товариства «Черкаси-буд» (Ю.Н.Пелих та В.І. Лозинський) [13, с. 2], мале підприємство «Звенигора» (М.Брусило), будівельне управління №424 (М.В. Мудрицький), Чигиринське виробниче управління житлово-комунального господарства (Д.Н. Авраменко) [18, с. 3]. У 1995 р. постійним гостем на будівельних майданчиках Чигирини був архітектор С.К. Кілессо, за спогадами очевидців, барокові фронти на каплиці він вималював власноручно [22].

У першому кварталі 1995 року «...на спорудження присутственних місць виконано робіт на суму 8,8 мільярдів карбованців» [7, арк.199], а за перше півріччя цього ж року «...на спорудження комплексу присутственних місць, за рахунок державних капітальних вкладень, виконані роботи на суму 26,1 мільярда крб.» [8, арк. 206]. За дев'ять місяців на спорудження музейного комплексу було використано 108,5 мільярда крб. [10, арк. 149].

Аналізуючи архівні матеріали приходимо до висновку, що за 1994-95 рр. на спорудження музейного комплексу було використано 113,7 мільярда крб.

Протягом осені 1995 р., біля каплиці на території, яка мала площу 200 м², були виконані роботи, зокрема «мощення з дрібної розмірної тротуарної плитки та висів газонних трав» [27, с. 3]. Їх, майже цілодобово, здійснювали працівники Чигиринського житлового господарства.

Виконавчий комітет Чигиринської міської Ради народних депутатів Рішенням №10-144 від 10.10.95 р. постановив: «Про проведення громадянської панахади по перепоховання древніх жителів міста.

В зв'язку з завершенням зовнішніх робіт по музею Б. Хмельницького та закінчення підготовчих і оздоблювальних робіт у каплиці-усипальниці, у місці Чигирині відбудеться важливе перепоховання останків з міського цвинтаря в новозбудовану каплицю.

1. 14 жовтня 1995 р. провести громадянську панахиду перепоховання останків древніх жителів міста.

2. Залучити до організації проведення громадської панахиди ВУЖКГ, Будинки культури, національний історико-культурний заповідник, торгово-виробничу фірму «Вікторія».

3. Запросити до проведення церковної панахиди та здійснення церемонії освячення каплиці-усипальниці Українську православну церкву Київського патріархату.

4. Головному бухгалтеру Гержині Л.П. здійснити фінансування витрат пов'язаних з проведенням урочистої церемонії» [5, арк. 245]. Постанову своїми підписами затвердили: Голова Виконкому І.В. Писаренко; Секретар Виконкому А. Касьяненко» [5, арк. 245].

11 жовтня 1995 р. благочинний Чигиринського району о. Василь (Месеча) УПЦ(КП) освятив новозбудовану сакральну споруду в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці [24]. Незважаючи на те, що впродовж 1648-1676 рр. Чигирин – перша гетьманська столиця УКД Війська Запорізького ніколи не мав Свято-Покровських храмів. Саме у XVII-XVIII ст. активними промутерами шанування Богородиці виступають козаки, які особливим пієтетом розвивають культ Покрови. В цей час свято Покрови Пресвятої Богородиці стає одним з найголовніших на Запорізьких Січах. На них будують в її ім'я 13 сакральних споруд. Козаки завжди молилися до Покрови і за Покрову охорону, оборону і захист Пресвятої Богородиці, та просили

заступництва у її сина Ісуса Христа. Так історично склалося, що під омофором (покровом) Богородиці український народ завжди йшов до спільних дій, єдності і козацького побратимства, тому громадськість, науковці, очільники районної та обласної адміністрацій спільно з Українською Православною церквою (КП), в столиці гетьмана Б. Хмельницького, вирішили мати сакральну споруду в ім'я Святої Покрови. За дорученням адміністрації НКЗ «Чигирин», напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці, на виробничій базі закладу столяр Шевченко О.П. виготовляв та фарбував дерев'яні домовини. Всього їх було виготовлено 10, в переддень козацького свята наукові співробітники закладу помістили в них фрагменти та кістяки небіжчиків знайдені на цвинтарі Спаської церкви [22].

14 жовтня 1995 р. на майдані біля недобудованого музею Б.Хмельницького зібралися учасники урочистої церемонії. Зокрема, керівники області, району та міста Чигирин, військовослужбовці. Серед присутніх були учасники самодіяльних колективів районного Будинку культури, запрошені колективи з Черкас та Києва: ансамбль духової музики «Канон», гурт авторської пісні «Козак Мамай та брати січовики» [13, с. 1], пересічні чигиринці та гості міста, які прибули в столицю Б. Хмельницького з багатьох регіонів України. Під звуки тулумбасу розпочалося дійство, про яке оголосив Голова Чигиринської міської ради І.В. Писаренко-перепоховання убитих козаків, померлих священнослужителів Спасо-Преображенської церкви та жителів міста Чигирин в крипту каплиці Святої Покрови Пресвятої Богородиці [13, с. 1]. Із мікрофону на весь Чигирин линули слова поетеси Л.Костенко:

«Козацька тверджа,
древній Чигирине,
Уламок слави серед цих полів.
Усе святе, усе неповториме,
Усе чекає невимовних слів...
Тут запеклася кров мого народу...»

В цей час по головній вулиці міста рухалась траурна процесія. Попереду йшли козаки Чигиринського полку, несучи схилений державний прапор України та Хрест з чорною стрічкою, а також козацькі клейноди, вінки, квіти. За ними рухалися юнаки, одягнені в національний одяг, на плечах тримаючи домовини покриті червоними китайками. Процесія завершила свій хід біля каплиці освяченої в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. До учасників церемонії звернулися голова обласного оргкомітету по відзначенню 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, заступник голови облвиконкому А.І. Кузьмінський, старійшина українського козацтва Г.Ф. Смілянець, голова обласної спілки краєзнавців П.П. Соса, архієпископ Черкаський і Чигиринський Нестор УПЦ(КП), голова Чигиринської районної Ради народних депутатів і райдержадміністрації В.В. Яременко. Єпископ Черкаський і Чигиринський Нестор та благочинний Чигиринського району о. Василь відслужили чин відпівання і погребіння (похорону службу) небіжчикам Спаського цвинтаря [24]. Після богослужіння козаки помістили в крипту каплиці 10 дерев'яних домовин [18, с. 1].

24 жовтня 1995 р. Чигиринська Районна Рада прийняла Рішення №137 «Про призначення державної комісії для прийняття в експлуатації побудованого музейного комплексу в м. Чигирині» [9, арк. 109]. Комісія складалася із 12 членів. Голова комісії : Ключник В. І. – заступник голови районної ради народних депутатів по виконавчій роботі [9, арк. 109]. Рішення затвердили та підписали Голова районної Ради В. Яременко; Керівник секретаріату М. Валовенко [9, арк. 110]. Майже через місяць, 20 листопада 1995 р., «В зв'язку з закінченням

будівництва комплексу присутственних місць в м. Чигирині» [11, арк. 202], Виконавчий комітет Чигиринської Районної Ради затвердив акт Державної приймальної комісії «...про введення в експлуатацію комплексу присутственних місць...» [11, арк. 202].

Згідно із розпорядженням обласної державної адміністрації №129 від 12 березня 1996 року об'єкт культурної спадщини «Братська могила козаків і мирних жителів міста (каплиця)» був взятий на державний облік та було визначено категорію пам'ятки [28, с. 1]. «Вид-Історичний, Тип-Споруда, Категорія пам'ятки-місцевого значення. Охоронний номер пам'ятки №4319. Об'єкт утворений: У 1995 р., до святкування 400-річчя з дня народження Б.Хмельницького» [27, с. 1].

В липні 1999 р. Черкаська обласна державна адміністрація і Управління капітального будівництва, безкоштовно, передали на баланс вартості НІКЗ «Чигирин» «комплекс присутственних місць (музей) в м. Чигирині в який входить і каплиця Святої Покрови» [1, арк. 25]. Згідно із Актом передачі під №148 від 20.11.95 р. вартість благоустрою приміщень комплексу дорівнювала 19.999,99 грн. [1, арк. 25].

На початку ХХІ ст. адміністрація НІКЗ «Чигирин» замовила Державному науково-дослідному інституту теорії та історії архітектури і містобудування Генеральний план розвитку НІКЗ «Чигирин». 9 жовтня 2001 р. науково-проектна документація була розроблена та завірена директором інституту М.М. Дьоміним та генеральним архітектором проекту М.П.Андрущенком. На 13 аркуші другого тому Генерального плану розвитку НІКЗ «Чигирин» група архітекторів: М. Андрущенко, В. Ленченко, М. Гончаренко, Т. Жаворонкова, В. Марголіна вмістили креслення каплиці Святої Покрови та комплексу «Присутсвених місць» (музей Б. Хмельницького) [27, с. 3], а також відвели та позначили охороні зони, зокрема «Братської могили козаків і мирних жителів міста (каплиці)», яка ввійшла в охоронну зону пам'ятки ландшафту НІКЗ «Чигирин» Замкова гора [27, с. 2]. Генеральний план розвитку НІКЗ «Чигирин» був затверджений міністерством культури і мистецтв України «лист 10-6146/18 від 26 листопада 2002 р.» [27, с. 3].

У 2005 р. НІКЗ «Чигирин» замовив ПП «Ларо» м. Черкаси Паспорт об'єкта культурної спадщини «Братська могила козаків і мирних жителів міста (Каплиця) та його Облікову картку» [27, с. 1]. В листопаді 2005 р. «Паспорт та облікову картку склав: Головний архітектор, ПП «Ларо» Ніколенко А.Ю.» [27, 5]. Паспорт та облікову картку Пам'ятки історії місцевого значення свої підписами затвердили Голова Державної служби охорони культурної спадщини М.М. Кучерук та Начальник служби охорони культурної спадщини Черкаської обласної державної адміністрації М.О. Суховий [27, с. 5].

Згідно із Паспортом об'єкту культурної спадщини «Братська могила козака і мирних жителів міста (каплиця)» на 2005 р. «... знаходилася в задовільному технічному стані. Площадка каплиці знаходиться біля території музеї Б. Хмельницького у підніжжя Богданової гори. Площа біля каплиці дорівнює 200м². Територія каплиці є частиною території пам'ятки «Присутсвенні міста» [27, с. 3]. З 1995 р. каплиця Святої Покрови була обладнана інженерними електромережами. На її головному (східному фасаді) встановили світильник, світло від якого падало на двері-вітраж та сходи каплиці. Наказом МКТ України від 18.02.2009 р. №100/0/16-09 пам'ятка історії місцевого значення «Братська могила козаків і мирних жителів (каплиця)» була занесена до Державного реєстру з охоронним номером 4319-Чк. 12 січня 2011 р. був підписаний охоронний договір між Службою охорони культурної спадщини Черкаської адміністрації та адміністрацією НІКЗ «Чигирин» для контролювання пам'яткоохоронної роботи на

території пам'ятки історії місцевого значення «Братської могили козаків і мирних жителів (каплиця)» [27, с. 3].

15 жовтня 2005 р. з нагоди 410-ї річниці від дня народження Б. Хмельницького у Чигирині пройшли урочистості, в яких взяли участь представники уряду, секретаріату Президента, народні депутати, керівники Черкащини, делегації всіх областей України [13, с.1]. В цей день біля каплиці Святої Покрови представники сучасного українського козацтва зібралися на свою першу Всеукраїнську велику козацьку раду. Перед ними виступив голова ради Українського козацтва при Президентові України, заступник міністерства Міністерства надзвичайних ситуацій Станіслав Аржевітін, який за дорученням Гетьмана України В. Ющенка виголосив вітання з річницею славного сина українського народу та запевнив присутніх, що і сьогодні козаки сповнені рішучості розбудовувати вільну, незалежну неньку Україну. Тут же в козацькому колі відбулося урочисте вручення нагород представникам українського козацтва, а також церемоніал посвяти в козаки Чигиринського полку студентів коледжу та старшокласників місцевих шкіл. Після цього духовники сучасного українського козацтва молитовно благословили козаків на благі починання [13, с. 2].

Протягом 25 р. технічні працівники НІКЗ «Чигирин» здійснювали косметичний ремонт каплиці Святої Покрови. У 2006-2009 рр., завдяки Державній програмі «Золота підкова Черкащини», яка була затверджена Кабінетом міністрів України НІКЗ «Чигирин» проводив численні роботи по збереженні пам'яток культурної спадщини. Зокрема, каплицю побілили вапном і пофарбували засклені двері та металеві решітки, а також провели ремонт сходів та плитки на площадці біля неї.

З 1995 р. по 2010 р. на храмове престольне свято в каплиці Покрови Пресвятої Богородиці священнослужителі УПЦ (КП) служили литію (поминальну службу) 263 небіжчикам, які були поховані на цвинтарі Спасо-Преображенських церков протягом XVI-кінця XVIII ст. [24].

Влітку 2019 р. на головному (східному) фасаді каплиці була встановлена охоронна дошка з написом: «Пам'ятка історії. Братська могила козаків і мирних жителів (каплиця). 1995 р. Охоронний №4319-Чк. Охороняється державою. Пошкодження карається законом».

Каплиця Покрови Пресвятої Богородиці своєю архітектурою прикрашає першу гетьманську столицю УКД Війська Запорізького, а також є пам'яткою історії місцевого значення НІКЗ «Чигирин».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архів НІКЗ «Чигирин». – Спр.7. – Арк.25.
2. Архівний відділ Чигиринської районної державної адміністрації (далі – АВ ЧРДА). – Р- 2503, Оп.1 Спр.551, Арк.15.
3. АВ ЧРДА. – Р- 2503, Оп.1, Спр.551, Арк.52.
4. АВ ЧРДА. – Р-2503, Оп.1, Спр.551, Арк.55.
5. АВ ЧРДА. – Р-2503, Оп.1, Спр.554, Арк.245.
6. АВ ЧРДА. – Р-539, Оп.3, Спр.1553, Арк.13.
7. АВ ЧРДА. – Р-539, Оп.3, Спр.1554, Арк.199.
8. АВ ЧРДА. – Р-539, Оп.3, Спр.1555, Арк.206.
9. АВ ЧРДА. – Р-539, Оп.3, Спр.1556, Арк.109-110.
10. АВ ЧРДА. – Р-539, Оп.3, Спр.1556, Арк.149.
11. АВ ЧРДА. – Р-539, Оп.3, Спр.1556, Арк.202.
12. Варивода Л. Старожитності січової Покровської церкви в колекції Нікопольського краєзнавчого музею. // Із Наукових записок. Збірник праць молодих вчених та аспірантів». – К.:2001. – Т6. – С.156.
13. «Гей, літав орел»/Чигиринські вісті.2005.-№81(11753) – 19 жовтня. – С.1-2.

І. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ПРОБЛЕМИ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ»

14. Горішний П.А. Археологічні дослідження в Чигирині//Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, «Сіач»: 1995. – С.121–122.
15. Горішний П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції за 1990 р. – арк.5-7.
16. Энциклопедия символов/сост.В.М.Рошаль. – М.:АСТ;СПб: Сова, 2007. – С.138.
17. Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: «Техніка»,2000. – С.76-77.
18. Кривець О. Віддали шану прашурам//Чигиринські вісті.1995. – №83(10743) 18 жовтня. – С.1-4.
19. Логвин Г. Чигирин-Суботов. – К.:1954. – С.20.
20. Мариновський Ю. Православні монастирі на території сучасної Черкаської області – 1917 року.Черкаси – С.150.
21. Мартинова Г. З історії Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / «Історичний феномен Чигиринського краю» (матеріали науково-практичної конференції Національно історико-культурного заповідника «Чигирин» 3-4 жовтня)2001 року. – С.129.
22. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Лазоренка В.І., 1962 р. н., м. Чигирин.
23. МПД автора:Записано від архітектора - Ніколенка А.Ю. 1952 р. н. м. Черкаси.
24. МПД автора:Записано від протоієрея- Василя (Месеча) ПЦУ.1952 р. н., м. Чигирин.
25. Мойсеєнко В. Хрест із півмісяцем-вічній символи. – К.: Оранта. Майстерня книги,2006. – С.27.
26. Мокрий В. Церква в житті Українців. – Львів, Краків, Париж: Просвіта,1993. – С.3-12.
27. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Братська могила козаків і мирних жителів міста (Каплиця)», 2005. – С.1-5.
28. Перерва В. Чигиринський край:з історії Церкви та школи (кін.XVIII-поч.XX ст.). — Біла Церква. Видавець Олександр Пшонківський, 2019. – С.13-14.
29. Харченко Л.Поштові листівки початку XX ст. із видами Чигирини (за матеріалами фондів Національного історико-культурного заповідника Чигирин) //Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня - 1 жовтня 2010. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С.180-181.
30. Харченко Л. Чигирин у листівках М. Сквірського:Черкаська синагога./Чигиринщина:історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 21-22 листопада 2019 р. Черкаси. Вертикаль,2019 . – С.79.
31. Щелоков А.А Увлекательная геральдика. Факты, легенды, открытия в мире гербов и наград. – М.: «Издательство» «Эксмо», 2007. – С.30.

Рис. 1. Каплиця

Руслан Підставка

ЗБАРАЗЬКИЙ ЗАМОК У ХІХ СТ.: ІКОНОГРАФІЧНІ ТА НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА РЕНОВАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ

В статті розглянуто основні підходи та принципи реконструкції замку XVI-XVII ст. у м. Збаражі Тернопільської області. Проаналізовано іконографічні та наративні матеріали ХІХ ст., що відображають стан збереження Замкового палацу та зовнішніх оборонних укріплень другої лінії оборони. Запропоновано конкретні напрямки реставрації окремих елементів зовнішніх елементів внутрішнього периметру замкового дитинця.

Ключові слова і поняття:

Консервація (лат. *conservatio* – збереження) – комплекс заходів, спрямованих на збереження залишків споруд, що на даний час знаходяться уже в зруйнованому стані і в такому вигляді сприймаються, як пам'ятки культурної спадщини.

Реновація (від лат. *Renovatio* – відновлення) – комплекс взаємопов'язаних будівельних робіт, які включають в себе повну реконструкцію будівлі та її адаптацію до нових експлуатаційних умов.

Реставрація (лат. *Restavratio* – відновлення) – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їх автентичності.

Ревіталізація (від лат. *re* ... — відновлення та *vita* – життя, ослівно: повернення життя) – поняття, що використовується в науковій і практичній діяльності, яке характеризує процеси відновлення, оживлення, відтворення.

Споруда, яку зараз можна спостерігати на Замковій горі Збаража і є пам'яткою культурної спадщини національного значення з охоронним номером № 661 складається умовно з трьох складових елементів:

- Замковий палац XVII ст.
- Оборонні споруди I-ї лінії оборони (белюарди, ескарпові стіни (куртини) та в'їздова брама з надбрамною вежею) XVI-XVII ст.
- Оборонні споруди II-ї лінії оборони (башти та оборонні мури) XVI-XVII ст.

Ці складові на кін. ХІХ – поч. ХХ ст. знаходились в різному стані збереження, з більшими чи меншими втратами чи перебудовами. Зовнішній оборонний периметр не зазнав кардинальних перебудов, але має втрати значних ділянок прясел ескарпових стін. До нього застосовувалися лише консерваційні заходи та ліквідація вивалів окремих фрагментів мурів.

Втрати першої лінії оборони – це три наріжники-белюарди (за винятком південного), оскарпування контрескарпового схилу фоси, більша частина південно-східної куртини та повністю – решта куртин (за винятком південно-західної). Реновація другої половини ХХ ст., проведена на основі історико-архітектурних досліджень М. Говденко та археологічних досліджень західного бастіону Н. Білас частково (на 1/3 висоти) відновила(!) 3 белюарди. Найбільш збережений південний белюард та прилегла південно-західна куртина були відбудовані в другій декаді ХХІ ст. в процесі створення у відповідній фосі кінно-мистецького театру ім. Дмитра (Байди) Вишневецького. На даний час триває реновація південно-східної ескарпової стіни.

Консервація палацу та надбрамної вежі вперше проводилась на переломі ХІХ-ХХ ст. тодішнім власником Збаража Тадеушем Нементовським, але до цього

часу детально не встановлено, чим спричинені втрати казематів до І-ї світової війни (можливо, вибухом та пожежею цукроварні Ю. Бема).

Розбір завалів та відбудова внутрішнього периметру казематів дитинця та палацу розпочалася в другій половині 30-х років ХХ ст. за участі Спілки відставних офіцерів II-ї Речі Посполитої і була продовжена вже аж у 80-х рр.

Ревіталізація замку прозпочалася із створення в палаці культурно-спортивного комплексу для молоді та кафе-бару «Легенда» в казематах північно-східного прясла. В 1994 р. на базі замку було створено ДІАЗ і з цього часу проводиться процес відтворення інтер'єрів приміщень палацу.

Теоретично, реставрація пам'ятки мала би відтворювати найбільш презентабельний і достатньо ВІДОМІЙ З ДЖЕРЕЛ період і базуватися на:

- аналізі будівель, авторами яких були архітектори і будівничі Збараського (Уяздувський та Варшавський королівський замки, палац Краківських єпископів в Кельцах, палаці Кіджі і Матеї, костел Св. Станіслава у Вільнюсі, каплиця-гробівець «останніх» Збараських у Кракові) чи замки-аналоги фундатора Єжи кн. Збараського (Піліца, Солець);
- аналізі іконографіки якнайдавнішого періоду;
- документальних інвентарях (при наявності) чи наративних джерелах.

До іконографіки першої половини ХІХ ст. належить нещодавно виявлений рисунок з Фонду А. Чоловського під назвою «Замок в Збаражі, перероблений на фабрику цукру». В силу, як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин це джерело не було враховане під час реновації ні фасаду палацу, ні бельюардів, ні південно-східної куртини (Фото 1-5).

До маловідомих наративних джерел належить стаття польського дослідника та видавця Людвіга Зелінського «Козацький Ганнібал і четвертий рік збараського замку», опублікована у 8 зошиті часопису «Львів'янин» за 1841 р. («Lwowianin przeznaczony krajowym i uzytecznym wiadomosciom...»). Серед іншого автор подає опис замку і палацу у Збаражі: «Збараський замок підніс міцне плече до неба, вісім веж розставив фронтом і грубим муром оперезався навколо. З-поміж веж і вежечок цікаво виглядають віконця, а у кожній одна гарматка або фальконет. По середині замкового подвір'я княжий палац, опертий на кам'яних брилах. Одягнений у сто десять вікон і чотирнадцять дверей з дубових дошок постав шеренгою, а на кожній щораз інший напис: то зі Святого Письма, то з історії краю. Очевидно, що ці мури постали з наказу знатного пана, бо не лише укріплені, але й, навіть, багаті. Подвійно оздоблені скульптурою і золотом, у панських кімнатах підлоги з мармуру або з дубової дошки зигзагами викладені, стіни вбрані дорогою тканиною, на стелі різні грайливі малюнки і дивні майстерні розписи. Незліченна кількість начиння, цінних речей та інших коштовностей. На широких вікнах у поливаних горщиках розставлені декоративні квіти, які приємним запахом наповнюють свіже повітря. Плющ розпинає своє листя по віконних рамах, сягає піддашшя і звисаючи у вигляді саморобних фіранок, створює приємний затінок. Усе тут як в раю; вибаглива думка, виплекана у мріях заможного діди́ча, породила чудові форми, які втілились наяву. Округлі вежі, високі стіни, вікна палацу звернені у серце будівлі, аби бачили усе, квітами і золотою обвідкою майстерно прибране. У глибині доріжок брильянтові краплі води високо розбрикані із двох фонтанів додають щораз нового життя траві та домашній зелені, аби не зів'яли під спекотним сонцем. Шумом спадаючої води, бринять стіни Збаража, шурхіт глухо розбігається панськими кімнатами. Вночі цей палац виглядає як чародійський, від світла місяця рум'яняться шиби вікон, а по них ніби в морі хлюпаються тіні квітів. Часом ганком пробігає людська постать і згасає

десь з відлунням власного ходу. Часом пес заскавучить, а часом козацька сторожа повторить гасло і задрімає огорнута благодатною тишею. Однак місяць блідим світлом зазирає у глибину двору: тут ростуть тіні дерев різних форм, як привиди; лагідний вітерець колише гілки, а в гіллі крильцями тріпоче пташина, коли стихне – соловей розпочинає жалісну пісню. Іноді озветься спів козачий, звична дума, українська пісня, яка побраталася з козацтвом, вдаряється високо в стіни аж до восьми веж і плине небом далеко до України. А пташина у гіллі не шелестить і слухає, тільки люди, якби їм ця пісня не новина, – мовчать...».

Якщо врахувати, що оповідання видане у 1841 р. (написане ще раніше), а сам автор помер у 1873 р., то такий детальний і романтичний опис замку має право на існування, оскільки в цей період він (замок) перебував у власності Кароліни Потоцької (Кофлер) і значних катаклізмів після Верлана (1734 р.) не зазнав. Цілком реально, що Л. Зелінський міг бачити все на власні очі, адже народився у с. Любич (поблизу Жовкви), а мешкав у Львові.

Наведено тільки два джерела, що не були враховані під час підготовки концепції «реставрації» Збарзького замку. В дійсності таких набагато більше, а їх детальне дослідження може значно змінити зовнішній вигляд пам'ятки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Zieliński L. Anibal kozaczy i czwarty rok Zbaraskiego zamku/ Ludwik Zieliński // Lwowianin Przeznaczony Krajowym i Użytecznym Wiadomościom., 1841, s. 202-205.

Денис Позняков

МЕЧЕТЬ ВАЛІДЕ-СУЛТАН ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Одним з перспективних напрямів науково-дослідницької діяльності Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» є дослідження історії Хотина османської доби (XVIII – поч. XIX ст.). На превеликий жаль, сьогодні, про перебування Хотина у складі Оттоманської Порти вказує лише бастионна фортеця. Разом з тим досліджуючи іконографічні, писемні джерела, можна зробити висновок, що під владою султанів м.Хотин та прилегла округа отримала поштовх до розвитку [7, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

Із завершенням російсько-турецької війни 1711-1713 рр., Хотин потрапляє під владу Оттоманської Порти. З документів (дефтерів), що зберігаються в турецьких архівах нам відомо, що для будівництва військово-адміністративної та громадської інфраструктури м. Хотина та нової фортеці, зі Стамбулу були відправлені професійні ремісники. Перелік найменувань спеціальностей вражає: теслярі, фахівці з будівництва лазень, тунелей (контрмінних галерей фортеці), випалювачі вапна, каменярі, бруківельники, ковалі, муляри, гірники, водопровідники, лісоруби, будівельники фортечних стін, перевізники [19, с.124-125]. Це свідчить про грандіозність будівництва здійснене османами. Ними споруджуються лазні, прокладаються водогони, вимощуються дороги, тротуари, облаштовуються караван-сараї, ринки, створюються медресе, школи, будуються палаци [1, с. 287-293; 17, с. 501]. Але найбільш яскравим маркером османського Хотина були його мечеті. У різні часові проміжки XVIII – поч. XIX ст. їх у Хотині налічувалось від 4 до 8 [8, с. 37]. Однією з них була мечеть, зведена на честь валіде-султан, матері падишаха Ахмеда III – Емметулах Рабії Гюльнуш [16, с. 172]. До наукової проблематики дослідження історії мечеті Гюльнуш Хотинської фортеці

зверталась Юлія Мисько (*Храми та мечеті Хотинської фортеці//Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. - 2010. - Т. 2. - С. 78-91.*), Віктор Сандуляк (*Сандуляк В.О. Мечеть валіде-султан у Хотинській фортеці // Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини/Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 22 серпня 2018 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2018. – С. 103-112.*). Проте, на думку автора, у світлі знайдених нових іконографічних та писемних джерел є можливість розширити обсяг наукового знання про цей історичний об'єкт.

На жаль документів, які чітко би засвідчили дати початку і завершення будівництва мечеті поки не знайдено. На думку автора часовим періодом початку будівництва мечеті має бути 1713-1715 рр. Саме в цей час османи міцно утвердили своє панування на теренах Хотинщини. Будівництво мечеті могло розпочатись з ініціативи самої Гюльнуш, оскільки вона славились своєю благочинністю, меценатством на території Османської імперії [15, с. 45]. Зведення мечеті міг розпочати власне і сам султан Ахмед III, на честь своєї матері у 1715 р., оскільки саме в цей рік вона і померла [15, с. 28]. На користь цього твердження свідчать відомості турецького історика Ченгіза Федакара, що у XVIII ст. мечеть валіде-султан паралельно іменували, як «мечеть султана Ахмеда» та «Царська мечеть» (Hünkâr camii) [18, с. 534; с. 536]. Вперше, з відомих нам джерел, про мечеть валіде-султан, як завершений об'єкт згадує османський чиновник, Ібрагім Хамді-ефенді. З 1718 по 1728 рр. він займав посаду секретаря арсеналу і канцелярії фінансів Хотинської фортеці [17, с. 499]. У своїй праці Атлас (у вітчизняних наукових колах вона більше відома як «*Турецький источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине*») Ібрагім Хамді-ефенді залишив згадку про мечеть покійної валіде-султан. Він подає локацію споруди на території Хотинської фортеці, згадує будівлі, що були розташовані поблизу неї: лазня головного дефтердара (казначея) Касима-ефенді, суд, і кладовище, де був похований у мармуровому саркофазі перший мухафіз-охоронець Хотина Абді-паша [1, с. 288]. Дефтери з турецьких архів, що свідчать про будівельні роботи у Хотині та фортеці датуються 1716-1722 рр. [19, с.124-125]. Далі згадок про відрядження ремісників не має. Отже, на початку 1720-х рр. мечеть, як культова споруда могла бути завершена.

Аналіз планів Хотинської фортеці 1739 р., створених Даниїлом де Боскетом (*План головної фортеці Хотинської в Молдові. 19 серпня 1739 р; План про заповнення і закладання мін під бастіони і куртини навколо всієї Хотинської фортеці. 1739 р. в [...] листопаді місяці*), дозволяє стверджувати, що мечеть була збудована у вигляді квадрата, з каміння та цегли [2, с. 31-32]. Археологічні дослідження проведенні в середині 2000-х рр. встановили, що розміри північної стіни мечеті становили 24 м. На основі цих відомостей можна припустити, що площа мечеті могла складати 576 м². Із західної сторони, був прибудований мінарет, який мав внутрішні спіралеподібні сходи, що вели на балкон-шюрфе [4-6, с. 5] (рис. 1). Дах мечеті був зроблений зі свинцю, підлога вимощена каменем [1, с. 288]. Іконографічні джерела свідчать, що мечеть від фортечного простору, була огорожена кам'яним / цегляним парканом [2, с. 31-32]. Для здійснення обряду ритуального омовіння, перед молитвою, біля мечеті облаштували чешме (на планах де Боскета позначені як фонтали) [2, с. 31-32]. Для їх функціонування, до мечеті був прокладений водогін [3, с. 7; 6, с. 4].

Аналіз планів Даниїла де Боскета та археологічні відомості дають можливість здійснити спробу реконструкції даху самої мечеті. Дах мав центральний купол (саме він мабуть і був виготовлений зі свинцю, за повідомленням Ібрагіма Хамді-ефенді), з північної, східної та південної сторін по

периметру розташовувались додатково ще три невеликих півкуполи, що виступали з загального периметру споруди [2, с. 31-32] (рис.2).

Постає цікаве питання щодо статусу мечеті? Згідно османської традиції, мечеті у провінціях імперії, що носили імена султанів, валіде, шах-заде та інших членів імперської родини, могли мати статус п'ятничних (соборних) / імперських. Ібрагім Хамді-ефенді у Атласі описуючи мечеті Хотина, разом з мечеттю валіде-султан згадує й інші: Айя-Софія, дефтердара Мустафи-ефенді, мечеть Атак та інші маленькі мечеті, що утримуються за рахунок скарбниці. Далі в тексті він робить уточнення: «Перші є так званими імператорськими мечетями і в них читається молитва по п'ятницям» [1, с. 288-289]. Крім мечеті валіде-султан на території фортеці діяли ще дві культові споруди: одна в середині замку XV ст. та яничарська мечеть [17, с. 501]. Мечеть в замку була обернена з православної церкви і мала невеликі розміри. Яничарська мечеть розташовувалась у північній частині Нової бастионної фортеці XVIII ст. і в порівнянні з мечеттю Гульнуш також мала доволі скромні розміри. Враховуючи, що фортеця була осередком адміністративного життя м. Хотина та мала значний постійний гарнізон, лише мечеть валіде-султан могла мати статус соборної, де під час п'ятничної молитви збиралась велика кількість чиновників та воїнів мусульман.

У серпні 1739 р., під час російсько-турецької війни Хотин був захоплений та розграбований армією Х.Б. Мініха [4, с. 479]. План Хотина (Plan von Chotzim), що зберігається в Національному музеї Польщі в Кракові свідчить, що мечеть Гульнуш була освячена на православну церкву. Під умовним позначенням «10» в експлікації міститься напис «geweyhte Kirche» – освячена церква [21]. Під час російського відступу, восени того ж року, мечеть валіде-султан зазнала значних руйнувань. Свинцевий дах та мощення підлоги були розбиті, мармуровий саркофаг Абді-паші знищений [1, с. 288]. Після повернення Хотина Оттоманській Порті, мечеть була відбудована і використовувалась надалі османським гарнізоном.

Писемні відомості про мечеть в період між 1740-1769 рр., на жаль поки, що відсутні. У 1769 році Хотин та його фортеця знову були захоплені російськими військами генерал-фельдмаршала М. Голіцина. У порівнянні з планами Даниїла де Боскета 1739 р., креслення мечеті на картографічному джерелі «План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р.» авторства Якоба ван дер Шлея виглядає дещо інакше. Мечеть на них уже зображена у вигляді прямокутника, де західна і східна сторони приблизно на 1/4 більші за південну та північну [20, с. 9] (рис.3). Це свідчить про значну перебудову мечеті після 1740 року. Як виглядала мечеть у 1769 році нам повідомляє аксонометрія «Проспект Хотинської фортеці» [2, с. 48]. Культова споруда на аксонометрії зображена з чотирьохсторонім дахом, що взагалі не відповідає османським традиціям будівництва мечетей (рис. 4). Такий формі покрівлі мечеті може слугувати два пояснення. Перше: після розграбування Хотина та фортеці у 1739 р., відбувається поступове відновлення цивільної та військової інфраструктури. З писемних та картографічних джерел відомо, що значну частину гарнізону Хотинської нахії складали татари-липки, що проживали у селах, навколо Хотина. Цей тюркський етнос сформувався, на території Речі Посполитої, з нащадків воїнів хана Тохтамиша, який осів на території Великого Князівства Литовського, після розгрому Золотої Орди військами еміра Самарканда Тимурленга. Липки 300 років служили у війську Речі Посполитої, у якості легкої кавалерії. Проте, починаючи з кінця XVII ст. вони мігрують до Османської імперії. Перехід липок на бік Порти тривав протягом усього XVIII ст. Татари-липки компактно селились в Хотинській нахії (військово-адміністративна територія),

утворювали цілі квартали в містах, заселяли спустошені села після Прутського походу Петра I, засновували нові [10, с. 437]. Так, в Атласі, Ібрагім Хамді-ефенді згадує 6000 тисяч татар-липок (воїни з сім'ями), що жили в с. Атаки, де вони мали свою мечеть [1, с. 292; 17, с. 501].

У липок була власна традиція будівництва мечетей, що корінням походить з Золотої Орди. Ця архітектурна традиція передбачала, власне відсутність куполів та наявність двосторонніх, чотирьохсторонніх дахів. Прикладом може слугувати мечеть хана Узбека в Старому Криму, мечеті Поволжя (звідки походили предки липок), Литви, Білорусі. Варто припустити, що саме липки, які складали значну частину мусульманського населення Хотинської нахії і відновили дах мечеті валіде-султан, але у своєму архітектурному стилі.

Друга: після здобуття Хотина військами М. Голіцина у 1769 р., дах мечеті міг бути перебудований росіянами, а сама споруда почала використовуватись за господарським призначенням. Однозначно на це запитання відповідь можуть надати лише пошуки історичних відомостей в архівах Турецької Республіки.

Після чергового повернення Хотина Оттоманській Порті у 1775 р., османи активно відновлювали пошкоджену інфраструктуру міста та фортеці [18]. У 1787 р. спалахує австро-турецька війна. Хотин знову стає одним із театрів бойових дій. Весною 1788 р. австрійські війська під командування принца Й. Кобурга-Заафеля беруть в облогу Хотин. Проте, не штурмують укріплення міста та фортеці, а обирають тактику методичних артилерійських обстрілів (рис. 5). У результаті цього фортеця (у тому числі і мечеть) зазнали значних руйнувань. Про те, що мечеть зазнала значних пошкоджень красномовно свідчить мідерит *«Завоювання міста і фортеці Хотин австрійськими і російськими імперськими військами. 29 вересня 1788 р.»*, де в експлікації під умовним позначенням «с» відзначено *«zerschmettete moschee»* – розбита мечеть [2, с. 75]. У вересні 1788 р. османський гарнізон фортеці капітулював на почесних умовах. Австрійці пристосовували мечеть під будинок коменданта [5, с. 89]. Внутрішній простір мечеті Гюльнуш перебудували: було облаштовано 36 кімнат та приміщень. Однак, вже в 1792 р. Хотин знову був повернений туркам. Австрійське планування приміщення було знесено, а простір мечеті пристосований під потреби мусульманських богослужінь [18, с. 534].

У кінці 1806 р., під стінами Хотина в четверте за останніх 70 років з'явилась російська армія і місто було зайняте новими володарями. У 1809 році мечеть Гюльнуш вдруге у своїй історії стає православною церквою (Олександроневською) [14, с. 258]. Про це також свідчить «План Хотинской крѣпости съ показаніем произведенныхъ въ прошломъ 1813 году фортификаціонныхъ и цивильныхъ работъ», де під умовним позначенням «М», на місці колишньої мечеті валіде-султан бачимо напис «Церковь во имя Св.Олександра Невскаго» [2, с. 86]. З побудовою у 1830-х рр. нової гарнізонної церкви Олександра Невського, мечеть валіде-султан стала спорудою господарського та військового призначення і поступово була знищена часом і людьми.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Брун Ф. Румынскія княжества и Бессарабія около половины XVIII столетія // Записки Бессарабского статистического комитета / [под. ред. А. Егунова] – Кишинева, 1868. Т. 3. С. 278-300.
2. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. – 104 с.
3. Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2018 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
4. Кочубинский А. А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735-1739). Одесса, 1899 – 622 с.

5. Мисько Ю. Храми та мечеті Хотинської фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2010. – Т. 2. – С. 78-91.
6. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2004 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
7. Позняков Денис. Відомості з історії Хотина першої чверті XVIII століття // Хотинська фортеця у літописах (до 350-річчя від дня народження Самійла Величка) / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 15 жовтня 2020 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2020. – С.11-24.
8. Позняков Денис. Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об'єктів Хотина за рукописними планами XVIII століття // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та Новий час / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – С.20-40.
9. Позняков Денис. Історичні назви об'єктів інфраструктури Хотина та Хотинської фортеці XVIII-XIX століття // Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 22 серпня 2018 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2018. – С. 113-121.
10. Позняков Денис. Османські військові підрозділи на території Хотинської нахії у XVIII-XIX століттях: структура, чисельність, дислокація, символіка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. – 2018. – Вип. 27. – С.431-439.
11. Позняков Денис. Хотин та Хотинська фортеця на планах європейських картографів XVIII століття // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 204-213.
12. Позняков Денис. Хотинська нахія у 1793 році: адміністративний аспект // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: тези доп. наук. семінару (м. Чернівці, 15 грудня 2017 р.). – Чернівці, 2017. – С. 64-67.
13. Позняков Денис. Хотинська фортеця у 1769 році // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13 – 15 квітня 2018 р.). – Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018. – С.97-104.
14. Халиппа И.Н. Сведения о состоянии церквей Бессарабии в 1812-13 гг. // Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии. Том третий. 1907 год. – С.231-296.
15. Шутко Олександра. Валіде Гюльнуш – покровителька Карла XII: таємне листування // Гетьманські читання. Вип. X. – 2019. – С. 28-46.
16. Alderson An. D. The Structure of the Ottoman Dynasty. – Oxford: Clarendon Press, 1956. – 186 p.
17. Büyük, Ömer. Osmanli-Rus hududunda bir kale XVIII. Yüzyılda Hotin. Tarih İncelemeleri Dergisi XXIX / 2, 2014, 489-513.
18. Cengiz, Fedakar. Hotin Kalesi (1787-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşları'nda). Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 16, Sayı 3 (Eylül 2019), 513-544
19. Erdogan, Muzaffer. Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları. Vakıflar Dergisi, 6 (1965), 111-136.
20. Jacob van der Schley. Guerre entre la Russie et la Turquie 1769 / Jacob van der Schley. – Paris, 1830. – 15 c.
21. Muzeum Narodowe w Krakowie. Plan von Chotzim. Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Czartoryskich, Aneks II, nr 11. – Режим доступу: <http://cyfrowe.mnk.pl/publication/13390> (Biblioteka Książąt Czartoryskich)

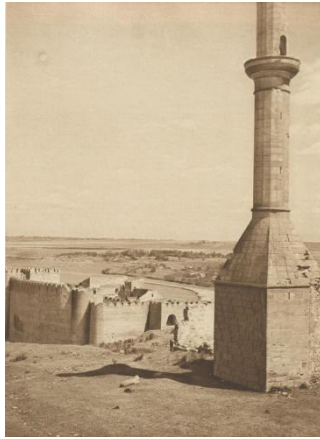

*Рис.1. Мінарет мечеті Гюльнуш.
 Фото 1930-х рр.*

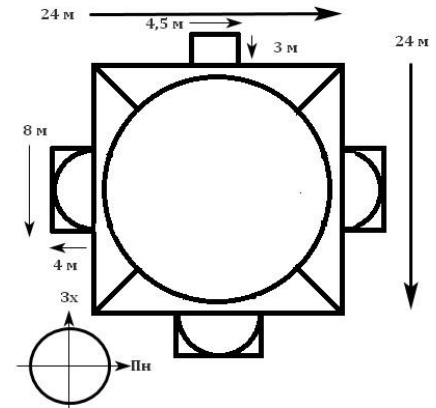

*Рис. 2. Дах мечеті Гюльнуш (варіант
 реконструкції)*

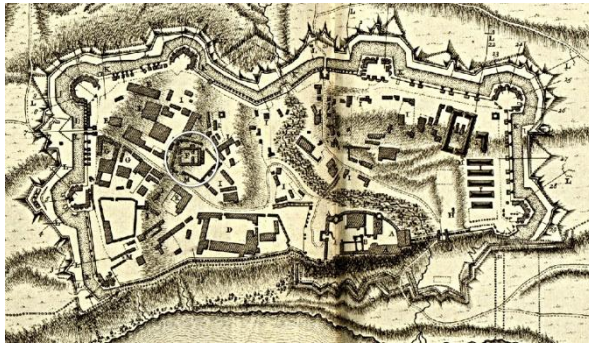

*Рис. 3. Фрагмент «План фортеці Хотин у
 Молдавії, [...] у 1769 р». Якоб ван дер Шлей.
 Колом відмічена мечеть*

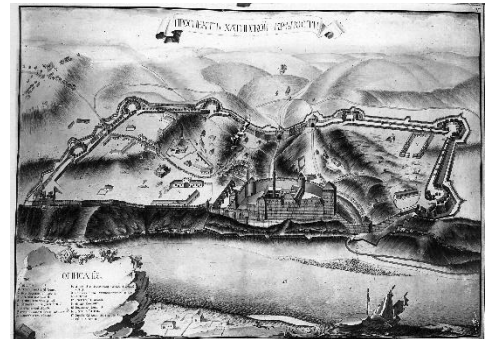

*Рис. 4. Аксонометрія
 «Проспект Хотинської фортеці». 1769 р.*

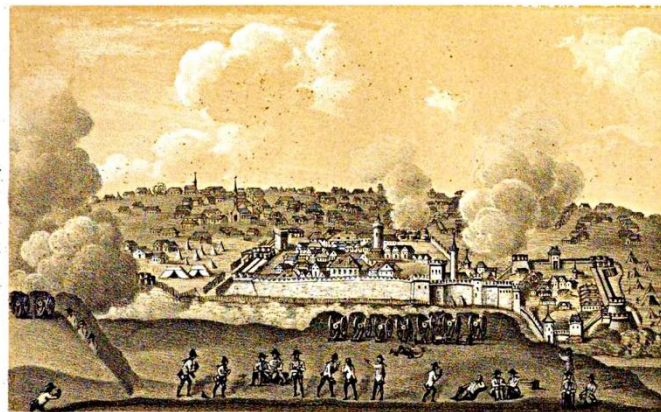

*Рис. 5. Літографія. «Вид на Хотин 16 травня 1788 року».
 Обстріл Хотина австрійським військами*

Ольга Поліщук

ЗАМОК XVII СТ. У МІСТІ ЧОРТКОВІ В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ФОРТЕЦЬ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Одним зі стратегічних завдань перед державою та суспільством на сучасному етапі є збереження пам'яток історії та культури. Дослідження, охорона, збереження та реставрація архітектурних споруд є складною, відповідальною справою, яка потребує значних коштів і вимагає координації зусиль держави, органів місцевого самоврядування та громадськості.

Роль історичних фортець, замків, палаців оборонних сакральних об'єктів є вагомою у формуванні сучасного середовища міст. Нажаль, стан збереження згаданих об'єктів часто є незадовільним, що спонукає до пошуку можливих заходів з охорони та збереження цінної історико-архітектурної спадщини та їх реалізації згідно із розробленими програмами розвитку [1, с. 75].

Для нашого регіону особливо актуальною є проблема збереження та реставрації оборонних споруд.

На території Західної України знаходиться вагома частина фортифікаційно-оборонної спадщини всієї України. Особливо важливу роль у збереженні надбань минулого, в духовному розвитку нації, у розбудові її державності відіграють історико-культурні та історико-архітектурні заповідники України, що є осередками активної науково-дослідницької і просвітницької діяльності; виховують високі почуття патріотизму, відповідальності за долю країни.

Для безпосередньої пам'ятко-охоронної роботи розпочалося створення мережі державних історико-архітектурних заповідників. Першим у лютому 1994 р. був створений заповідник у місті Збаражі. Відтак Національний заповідник «Замки Тернопілля» поступово перетворюється на основний центр з дослідження пам'яток оборонного мистецтва Західного Поділля. Незважаючи на позитивні зрушення, що відбулися у дослідженні замків Західного Поділля за останні двадцять років, потрібно відзначити, що прогресуюче руйнування оборонних укріплень значно випереджає пам'ятко-охоронні заходи. В цій складній ситуації колектив Національного заповідника «Замки Тернопілля» робить все можливе, для збереження замків, які перебувають на його балансі. Кожна з цих оборонних споруд має свою, унікальну історію, свої неповторні архітектурні риси і заслуговує стати предметом окремого наукового дослідження.

В рамках цієї публікації ми приділимо увагу одному з важливих фортифікаційних об'єктів заповідника – Чортківському замку. Замок, як об'єкт культурної спадщини України був переданий на баланс Національного заповідника «Замки Тернопілля» у квітні 2010 року, згідно розпорядження Кабінету Міністрів України.

Мета цієї статті – проаналізувати стан дослідження та досвід збереження Чортківського замку як історико-архітектурної пам'ятки для удосконалення науково-дослідницької роботи, а також заходів консервації та реставраційних робіт.

Історичні відомості щодо заснування і функціонування замку, як фортифікаційної споруди XVI-XVII ст. в письмових джерелах є доволі фрагментарними та неповними. Проте вони дають можливість встановити власників замку, і навіть деякою мірою прослідкувати архітектурні зміни, зроблені цими власникам в своїй чортківській резиденції.

Першими власниками селища стали представники роду Чортковських, які продали цілий маєток подільському воєводі Яну Сенявському. А у 1597 р. замок придбав Станіслав Гольський. Саме руський воєвода Станіслав Гольський збудував

у 1610 р. мурований замок. Довгий час, з 1616 р. і до 1777 р. Потоцькі були власниками, дідами Чорткова. Правдоподібно, вони здійснили перебудову замку і провели роботи по його зміцненню.

Замок у Чорткові був багаторазово здобутий, зокрема у 1655 році, козацько-московським військом [2, с. 172]. Також татари неодноразово штурмували цю фортецю, тож ремонтні та відновні роботи майже ніколи не припинялись [3, с. 155.]. До 1683 р. місто було резиденцією турецького паші [4, с. 34].

Коли Потоцькі остаточно повернули собі Чортків, після турецького панування, то у той час, мабуть, замок був знову перебудований [2, с. 172]. Стефан Потоцький докладав усіх зусиль, аби піднести з руїн майже повністю знищене містечко, відбудувати його та залюднити. Через двадцять років ретельної роботи, в 1720 р. Чортків знову був оточений валами і ровом, через котрі вели три брами: дві муровані (бучацька і кам'янецька) і третя – дерев'яна (замкова). В цей час також старанно був відбудований і замок, сполучений через міст на річці Серет з містом. Як великопанська садиба замок знову додав місту могутності [5, с. 25]. На карті Галичини Ф. Міра 1779-1782 рр. видно замчище прямокутного характеру [6, с. 149].

На сьогодні важко пов'язати окремі елементи існуючої забудови з черговими етапами робіт, що проводилися в замку, у зв'язку з його перебудовами та відбудовами після частих нищень.

Нові власники Садовські здали в оренду австрійському урядові. У 1809 р. австрійці влаштували тут тютюнові склади, суттєво перебудувавши замок. До середини XIX ст. дахи і житлові приміщення ще зберігалися в доброму стані, визрівав проект розміщення у замку державних установ. Але з часом аркадні галереї і внутрішні стіни розібрали, дахи обвалилися. Залишилися тільки зовнішні мури та дві вежі - південно-західна п'ятикутна і північно-західна – чотирикутна [7, с. 70]. Імовірно, що в 1894-1895 рр. замок став державною власністю, що, очевидно, і завершило його давню величну історію [5, с. 33]. У XIX ст. замок у Чорткові ще мав добре збережені дахи та житлові кімнати. Існував навіть проект пристосування Чортківського замку під урядові установи, а у 1863 р. у ньому була розміщена в'язниця для польських повстанців [8, с. 108].

Таким чином, на основі наявної інформації з історичних першоджерел можемо зробити попередній висновок, щодо стану пам'ятки в перші століття існування. Протягом XVII ст. замок використовувався за прямим призначенням – як фортифікаційна споруда. В XVIII ст. він став цивільною резиденцією, палацом. В обох випадках власники вимушені були регулярно здійснювати ремонтні роботи.

Можемо припустити, що технічний стан споруди погіршився в другій половині XIX ст., коли він перестав бути резиденцією.

Відповідно до чинних тоді законів, опікуватися пам'ятками, зокрема і замками, належало їхнім власникам, які здебільшого просто не мали можливості власним коштом утримувати об'єкти у належному стані [9, с. 31]. Як наслідок у міжвоєнний період замок перебував у незадовільному стані. В цей час замки вже почали сприйматись в суспільстві, як цінні історико-культурні пам'ятки, активізувалась пам'яткоохоронна робота.

Активну діяльність з дослідження та відновлення зруйнованих замків у 1920–1930-х рр. проводило Подільське туристично-краєзнавче товариство (далі – ПТКТ). Зокрема ними частково відновлений стараннями місцевої влади на початку 1920-х рр. Чортківський замок, який спочатку був наданий в оренду місцевим купцям під склади, у 1930-х рр. переходить під опіку Чортківського відділу ПТКТ. Руїни замку вже тоді становили інтерес для багатьох туристичних екскурсій з цілого краю, приваблюючи туристів історичним минулим. Було здійснено наукову

консервацію пам'ятки, а також проведено ремонт замку з подальшим його пристосуванням під туристичну базу.

Також Подільське туристично-краєзнавче товариство видавало дозвіл на огляд об'єкту [8, с. 110]. 3 червня 1937 р. Юзеф Опацький, уповноважений Центральним відділом ПТКТ підписав нотаріальний акт купівлі руїн Чортківського замку, які перейшли з фундації імені Ієроніма Садовського у власність ПТКТ. Тоді в замку була відбудована одна башта (п'ятикутна, південно-західна), в ній було розміщено бюро осередку ПТКТ, а також туристична база, фотоательє та клуб. З поступовою відбудовою планувалось розмістити у замку Наукове товариство та Регіональний музей [5, с. 45].

Друга світова війна перешкодила реалізації цих планів. В перші післявоєнні роки радянська влада мало уваги приділяла збереженню архітектурних пам'яток, не кажучи вже про реставрацію. Позитивні зміни в цій сфері відбулись в роки «відлиги», коли помітно активізувалась робота в сфері охорони пам'яток. Дослідженням, а також плановому ремонту та реставрації на Західному Поділлі підлягали винятково ті замкові споруди, які можна було пристосувати до господарських чи культурних потреб. Багато таких робіт планувалося провести відповідно до постанови уряду УРСР у 1958 р.

У 1963 р. були виконані роботи по консервації руїн та стін веж за проектом Республіканських реставраційних майстерень (м. Київ, 1963 р.) за участі архітекторів Бикової Р. та Годованюк О. Згідно актів технічного огляду пам'ятки архітектури при передачі його в оренду від 24 грудня 1969 р. та 1974 р. замок у Чорткові (приміщення у західній стіні замку) надавався в оренду Чортківській кондитерській фабриці.

Стосовно технічного стану пам'ятки було зазначено наступне: на даний час збереглись руїни замку, консервація яких була проведена в 1963 р. Кам'яні приміщення типу казематів, що збереглись в західній стіні замку знаходяться в задовільному стані. Згідно Акту, допускалось проведення поточних ремонтів по мірі необхідності. Також у замку заборонялось зберігання горючих, вибухонебезпечних матеріалів і повареної солі. Склади Чортківської кондитерської фабрики розміщувались у замку до 1990 р. Відповідно до Акту технічного стану пам'ятки історії та культури і визначення плану робіт по пам'ятці благоустрою її території № 45 від 1990 р. Чортківський замок був переданий в оренду Чортківського управління газового господарства [8, с. 110-111].

Таким чином, взявши до уваги Акти технічного стану різних років радянського періоду, можна говорити про те, що замок використовувався не належним чином. Консервація проводилась лише один раз (1963 р.). А це в свою чергу призвело до повільного нищення пам'ятки оборонної архітектури міста Чорткова.

Докорінна зміна ситуації відбулось в 2010 р., коли, як вже відзначалось, замок був переданий на баланс Національного заповідника «Замки Тернопілля». Останнє десятиліття можемо вважати якісно новим етапом в боротьбі за збереження Чортківського замку. Загальна довгострокова ціль – створення музейно-туристичного готельного комплексу з елементами музеєфікації (картинна галерея) [10, с. 29].

Важливе значення мають реконструкції виконані Архітектурною майстернею Юрія Вербовета на замовлення Національного заповідника «Замки Тернопілля». Саме вони дозволяють скласти більш цілісне враження про загальний вигляд Чортківського замку.

В 2011-2012 рр. заправку виведено з території комплексу, почищено зовнішні стіни, закладено камінням входи до цокольного поверху палацу. Працівники заповідника регулярно проводять роботи щодо консервації споруди.

Проведена значна робота, її результати очевидні, разом з тим залишається ряд проблем, які потребують вирішення. На даний час Чортківський замок потребує заходів щодо укріплення його фізичного та технічного стану, розкриття найбільш характерних ознак пам'ятки, відновлення втрачених чи пошкоджених елементів, консервації. Також, замок у Чорткові потребує археологічних досліджень. Подолання цих проблем залежить не тільки від праці колективу заповідника, потрібне відповідне державне фінансування, а також активна участь місцевого самоврядування та громадськості міста. За умови плідної співпраці всіх зацікавлених сторін замок у місті Чортків має всі шанси стати однією з головних туристичних об'єктів області.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Лукомська З. В. Шляхи збереження історичних оборонних споруд XVII – XVIII ст. на території Західної України / З. В. Лукомська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. - 2016. - Вип. 45. – С. 75-86
2. Polak T. Zamki na Kresach. Białoruś. Litwa. Ukraina. – Warszawa: Pagina, 1997. – S. 172.
3. Рутинський М.Й. Замоквий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. – К.: Центр учбової літератури, 2007.
4. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини // Замки Тернопілля. - Галицька брама. – травень - червень 2007. – №5-6 (149 – 150).
5. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993. – S. 25
6. Петришин Г. Змінність фортифікаційного фактора в еволюції ур-банізаційного процесу (на прикладі Галичини середини XVII - кінця XVIII ст.) \ Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. – Львів, 2004. – 819 с.
7. Володимир Бойко, Олег Гаврилюк. Замки Тернопілля. – Тернопіль: ТОВ "Новий колір" 2009. – 80 с.
8. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у XX столітті // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам 'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам 'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 15-16 листопада 2011 р.). – Кам'янець- Федорів Т. Власники Чортківського замку: до питання переходу власності Подільський, 2011. – С. 106-111
9. Омельчук Б. А. Шляхетські замки Західного Поділля у світлі архітектурно-археологічних досліджень / Б. А. Омельчук // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 30-34.
10. Проблеми реставрації, пристосування та збереження історико-культурних пам'яток Національного заповідника "Замки Тернопілля" / Р.В. Підставка // Сіверщина в історії України: 36. наук. пр. – К.: Глухів, 2012. – Вип. 5. –С. 26-29.

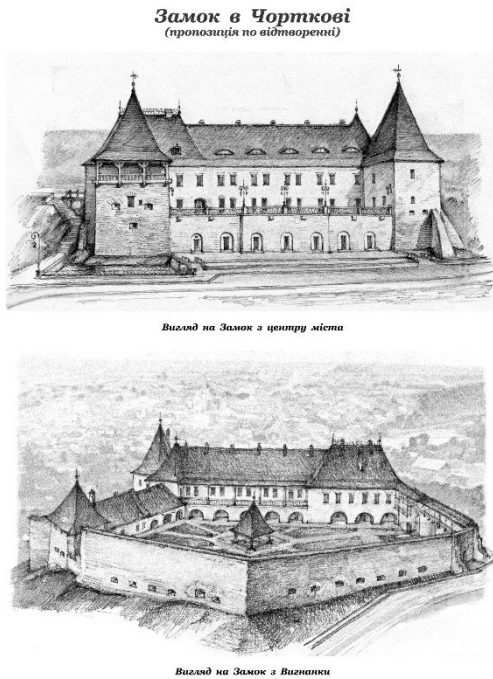

Рис. 1. Архітектурна майстерня Ю. Вербовецького на замовлення Національного заповідника «Замки Тернопілля»

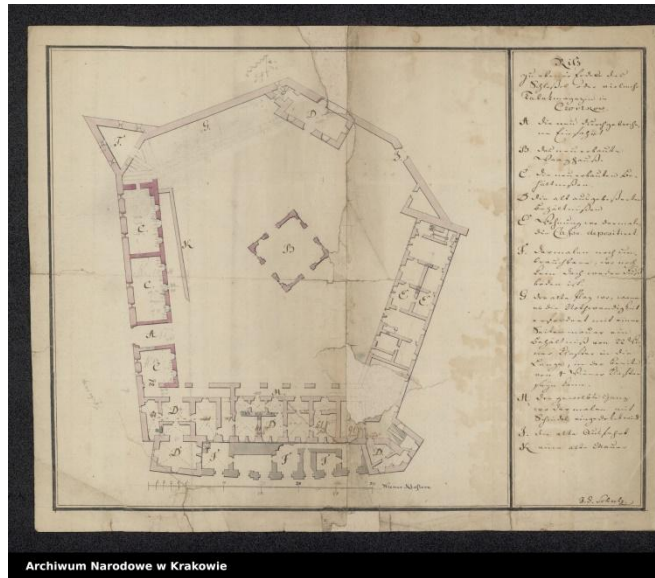

Рис. 2. План замку в Чорткові з пристосуванням його на тютюновий склад у 1799 р.

Тетяна Полякова

ШВЕЙЦАРСЬКИЙ БУДИНОК У М.КОРСУНІ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОМУ – ПAM'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ХІХ СТ.: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

На одному з скелястих островів парку у м. Корсуні-Шевченківському знаходиться дерев'яна споруда, зведення якої датується першою половиною ХІХ ст. Це – Швейцарський будинок, який був складовою Корсунського палацово-паркового ансамблю, колись одного з найкращих у Європі.

Ансамбль заснований польським князем С. Понятовським (1754 –1833 рр.) наприкінці ХVІІІ ст. З 1799 р. і до 1918 р. маєток належав родині ясновельможних князів Лопухіних – Лопухіних-Демидових.

Одним з головних завдань, які стояли перед створювачами дворянських садиб і, зокрема, парків, було створення за допомогою прийомів садово-паркової архітектури ілюзії мандрівки світом, часової мандрівки, надання відвідувачу, котрий, звичайно, має певний запас знань, можливості читати парк, мов книгу.

Ділянка Корсунського парку, де було зведено Швейцарський будинок й сьогодні нагадує гірську Швейцарію: палацово-парковий ансамбль розташований на скелястих берегах р.Рось, які в межах садиби облямовані природними виходами граніту рапаківі.

Власником Корсунського маєтку (1827-1873 рр.) ясновельможним князем П.П. Лопухіним (1789-1873 рр.) на Швейцарському острові (сучасна назва) попід горою був зведений дерев'яний так званий Швейцарський будиночок, зведений за типом гірських шале.

Уперше будинки у стилі шале з'явилися на південному сході Франції – це були хатини пастухів, зведені у горах. Традиційно вони зводились з двох

природних матеріалів: природне каміння (фундамент та цокольний поверх) і дерево (мансарда). Основною та найпомітнішою прикметою таких споруд є спади́стий дах, який значно виступає за абрис самої споруди. Така раціональна конструкція даху має, перш за все, захищати будинок від різних погодних «неприємностей», у тому числі і великої кількості снігу, що часто трапляється у гірській місцевості. Крім того, для стилю шале притаманні тераси із великим простором, які часто виходять за межі самого будинку [6].

Так само зведений Швейцарський будинок і у Корсуні. Це «двоповерховий, на кам'яному фундаменті, вкритий гонтом» цілком дерев'яний будинок [12, арк. 36]. Цікаво, що саме цю будівлю польський дослідник мистецтвознавець Р. Афтаназі помилково вважав першим дерев'яним будинком, зведеним на Острові Я.Г. Мюнцем (архітектор князя С.Понятовського) у 1782-83 рр. [15, с. 199]. За документами будинок мав розміри: довжина 15 аршин (10,7 м.), ширина – 12 (8, 5 м.). Страхова оцінка споруди у 1867-69 рр. складала 4000 руб. [12, арк. 36]. Фундамент споруди неглибокий, стрічковий бутовий та цегляний (підшва на глибині 0,30 - 0,50 м.). Товщина зовнішніх стін складала 30 см (дошата обшивка – по 3 см., вертикальна забивка з брусів – 12 см., повітряний прошарок – 12 см.). Загальна висота складала 6,6 м. (1-й поверх – 2,8 м., 2-й – 3,35 м., мансарда – 2,5 м.). Обігрівався будинок однією піччю, що була встановленою на цегляному фундаменті й проходила через обидва поверхи та мансарду [14]. Вікна в будинку доволі великі, прямокутної форми. Достеменно відомо, що на початку ХХ ст. вікна мали фільончасті віконниці. Щодо внутрішнього планування, то сьогодні у 1-му поверсі будинку налічується шість кімнат (у 1968 р. – чотири), у 2-му – п'ять (у 1968 р. – чотири) й у мансарді – дві [13, с. 114].

Оперізував будинок в рівні другого поверху великий дерев'яний балкон із різьбленою огорожею. Подібна огорожа була встановлена й у мансардному поверсі по головному фасаду споруди. Сьогодні це звичайна без прикрас дерев'яна огорожа.

Ця «хатина» тільки посилила схожість острова в Корсунському парку з пейзажем гірської країни, а у відвідувачів і сьогодні створюється ілюзія майже реального миттєвого перенесення до Швейцарії. У 1887 р., наприклад, так описували цю ділянку парку: «Важко собі уявити щось красивіше за парк ясновельможної княгині О.В Лопухіної-Демидової (остання власниця садиби. – П.Т.). Це чудовий швейцарський куточок у Київській губернії. ... Проходячи парком, важко відійти від думки, що ми перебуваємо у Швейцарії...» [8, с. 180].

Цікаво, що у 1845 році другий поверх будинку був житловим, а у першому розташовувалась лазня [11, арк. 17]. За звичай лазні ставили на достатній відстані від житлових приміщень, щоб не сталася пожежа, але, водночас, й не дуже далеко, щоб не застудитися після неї. Найчастіше лазню ставили біля річки. Під час будівництва використовувались дерева хвойних порід – ялини або сосни. Згодом їх стали зводити з цегли.

Лазня з часом була перенесена в інше місце і зведена з цегли, а увесь швейцарський будинок був переобладнаний під гостьовий, а за останніх власників ясновельможних князів Лопухіних-Демидових, вірогідно, відданий прислузі. У документах за 1867-69 рр. нова лазня довжиною у 19 ½ (13,9 м.) шириною у 10 ½ аршина (7,5 м.) значилась як окрема споруда, вкрита черепицею й оцінена у 180 руб. [12, арк. 35].

Будинок зведений попід горою, яка, зокрема, на початку ХХ ст. мала назву «Фімена». Цікаво, що на її вершині у другій половині ХХ ст. були виявлені сліди язичницького капища, на жаль, нещадно знищеного [13, с. 114]. У першій половині

XIX ст., на думку автора, на вершині гори було зведено будівлю, схожу на невеличкий середньовічний швейцарський замок-фортецю з незмінною для них високою баштою-донжоном [4]. Вірогідно, це був дерев'яний «єгерський будинок». Ця споруда, яку називали баштою, надавала ще більшої схожості із Швейцарією цій ділянці князівського саду [11, арк.18; 12, арк. 37 зв.].

З іншого боку гори, під якою стояв будиночок «у чарівному місці» через бурхливий потік поміж скелями було перекинуто Чортів (Красний) місток, під яким «шелестів, бився, клекотів прозорий потік чистої води» [3, с. 27]. Він з'єднував Острів із Швейцарським островом (назва сучасна) і чудово вписувався в навколишній пейзаж, що нагадував гірські пейзажі Швейцарії. Увесь цей куточок саду, окрім географічних ознак, вірогідно, повинен був асоціюватися з подіями 1799 р. – вельми знаменними не тільки для історії Росії, а й Європи та родини власників маєтку у тому числі, що абсолютно відповідало ідеям романтичних садів. Цього року Наполеон Бонапарт, придушивши Велику французьку революцію, проголосив себе першим консулом. В Альпах був здійснений перехід російських військ під командуванням генералісімуса О.В. Суворова через р. Рейс, який відбувався саме в районі Чортового мосту. Нарешті, саме 1799 р. родина Лопухіних отримала титул ясновельможних князів і містечко Корсунь у вічне й спадкове володарювання [2, арк. 35; 10, с. 324].

Сам Швейцарський острів було впорядковано. Зокрема, з боку сусіднього острова Дені(с) площу перед будиночком було розчищено від заростей. Майданчик «лежав» на трапецієподібній основі, обкладений з боків камінням (фрагменти опорної стіни збереглися до сьогодні). Острови з'єднувала човнова переправа та «плавучий міст», а через численні протоки були «у багатьох місцях перекинуті легенькі, наче повітряні, китайського смаку місточки, під якими, немов рухливі сріблясті стрічки, ллються струмки і шумом своїм поміж гранітних берегів нагадують південний берег Криму ...» [1, с. 2]. Містки «аж тремтіли від гупання та шуму води», яка мов чарівні, пронизані сонцем віяла, стрибала, перекочувалась із скелі на скелю [3, с. 30].

У радянські часи пам'ятка кілька разів змінювала своє функціональне призначення. Так, у 1918-19 рр. тут було розміщено місцевий архів і музей Корсунського полку (ліквідований у 1919 р.) [5, арк. 20], який налічував 440 експонатів й «за загальним враженням мав характер картинної галереї, бо картини там лише старих майстрів». Згодом музей перевели на другий поверх башти-брами палацу [7, с.3], а пізніше експонати були передані до Народного наукового історико-педагогічного ім. Т.Г. Шевченка музею на Черкащині (м.Черкаси).

Рішенням президії Шевченківської округи від 26 травня 1924 р. Швейцарський будинок передавався «для організації будинку саносвіти, агрокабінету, повітрофлоту та виставкіспарту(?)». Будинок власним коштом повинні були відремонтувати такі організації як Окрздоров, ОЗУ та товариство Повітрофлоту (громадські товариства, що створювались у 1920-ті рр. для сприяння розбудови повітряного флоту в Україні) [9, арк. 71].

У роки Другої світової війни будинок був частково зруйнований, але з 1945 р. став житловим (мешкали родини працівників Музею, відкритого 28 липня 1945 р.). А відремонтований був у 1947 р. коштом тоді Державного історичного музею (у майбутньому музей історії Корсунь-Шевченківської битви). Мешканці будинку з часом прибудували кілька господарських споруд для власних потреб.

Щодо подальшого збереження Швейцарського будиночка, то у 1969 р. там було проведено капітальний ремонт, 1983 р. – перекрито дах. Останні обстеження

спорути відбулися в 2012 р., в результаті було виявлено ветхій, місцями аварійний стан більшості дерев'яних конструкцій будинку [13, с. 117].

Сьогодні Швейцарський будинок – пам'ятка садово-паркової архітектури XIX ст. – потребує, перш за все зміни призначення, тобто відселення мешканців, капітального ремонту-реставрації із наступною музеєфікацією.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Альфред фон Юнк. Сад в м. Корсуне // Памятники и виды Киевской, Подольской и Волынской губерний. – 1858. – Выпуск 2.
2. Атестація ясновельможному князю генерал-лейтенанту Павлу Петрову Лопухіну. 1835 р. // Державний архів Псковської області (м.Псков, РФ). – Ф.110, оп. 1, спр.520.
3. Бедзик Д. Гора Дівія: Роман. – К.: Рад. Письменник, 1981. – 192 с.
4. Ванічек Г.Ф. Корсунь. Вид замка князя Лопухина, оранжерея, сад, церковь и суконная фабрика (до 1858 р). Фотокопія. – Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. (Далі: КШДІКЗ). – НДФ – 23268.
5. Відомість на майно, передана в Комісаріат Народної Освіти комісією з ліквідації музею Корсунського полку. 2 квітня 1919р. // Державний архів Черкаської області (Далі: ДАЧО). – Р-150, оп.1, спр.25
6. Глушкова Л. Популярный архитектурный стиль Шале. URL: <http://www.ikirov.ru/journal/week-theme-art-populyarniy-arhitekturniy-stil-shale.html>
7. Гупало К. З історії Корсунського музею // Ленінським шляхом. – 5 липня 1986 р.
8. Описание Всероссийской сельско-хозяйственной выставки в г.Харькове 1887 года. Под Августейшим покровительством ЕЕ Императорского высочества Государыни, Великой Княгиня Екатерины Михайловны / Изд. Харьков. о-ва сел. хоз-ва. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1890. – 1029 с.
9. Протоколи засідань президії Шевченківської округи. 1924 р. // ДАЧО. – Ф.р-66, оп.1, спр.6.
10. Словарь достопамятных людей русской земли. Сост. Бантыш-Каменский. - СПб., 1847. –Ч.2.
11. Справа про видачу свідоцтва поміщику Лопухіну на право застави його маєтку. 1845 р. // ДАЧО. – Ф.896, оп.1, спр.333.
12. Справа про видачу свідоцтва князю Лопухіну на право застави його майна // ДАЧО. – Ф.896, оп.1, спр.1057.
13. Степенькіна П.Я., Полякова Т.Ю. Палацовий ансамбль на гранітних островах. Серія: Дивовижі Черкащини / П.Я.Степенькіна, Т.Ю.Полякова. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2019.–156 с.
14. Техническая документация на капитальный ремонт «швейцарского домика» Корсунь-Шевченковского исторического музея. – Черкасы, 1967 // Архів КШДІКЗ.
15. Aftanazy R. Materialy do dziejow Rezidencji.– W., 1993.- Tom XI A.

Лілія Свінцицька

САДИБНИЙ БУДИНОК М. РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА В С. ГОЛОСКОВІ НА ПОДІЛЛІ

Село Голосків розташоване на берегах річки Смотрич за 7 км. в північному напрямку від районного центру м. Кам'янця-Подільського, що на Поділлі.

Вперше Голосків зустрічається в історичних документах в 1460 році у списку сіл, із яких польський король Казимир IV Ягелончик дозволив брати десятину на користь кам'янецьких католиків єпископів. На той період село входило до Кам'янецького староства [2, с. 298]. У XVI ст. Голосків був невеликим поселенням. У 1615 р. орендаром Голоскова, поділеного на новий і старий, був Краушовський зі своєю дружиною. У 1629 р. Голосків перебуває в орендному володінні у шляхтича Б. Грушевського, котрий тут проживав до 1633 р. і збудував на лівому березі Смотрича невелику дерев'яну фортецю для охорони південних кордонів Речі Посполитої. [6, с. 24] 1672-1699 рр. – Поділля, Кам'янець та навколишні села перебували під владою Османської імперії. З 1699 року Поділля

знову переходить до Польщі. До 1793 р., землями Летичівського, Городоцького та Кам'янецького староств, в тому числі і Голосковом, володіли генерали Подільської землі князі Август-Олександр і син його Адам-Казимир Чарторийські [1]. У 1793 р. Правобережна Україна та в її складі Поділля були приєднані до Росії.

Після другого поділу Польщі Кам'янецьке староство із 12 селами, серед яких знаходився Голосків, було подаровано таємному раднику і члену колегії закордонних справ Аркадію Івановичу Моркову (1747-1827 рр.) [9, с. 86]. «При імператорі Павлі в 1800 р. він проживав у своїх маєтках вигнаний і засланий. Поляки вважали його головним винуватцем розпаду Польщі і старались виявляти йому всіляку зневагу. Колишній Подільський військовий губернатор граф Гудович також відносився до нього зверхньо.» [9, с. 77].

Досліджуючи історію села Голосків історик Олександр Щур у монографії «Голосків (село на Поділлі: історія і сучасність)» зазначає, що з іменем землевласника Моркова тісно пов'язане ім'я відомого російського художника Василя Тропініна, який тут бував. Художник-кріпак жив і працював на Поділлі. У ці часи митець створив портрети подолян селян-кріпаків: «Дівчина з Поділля», «Українець», «Молодий український селянин», «Весілля в селі Кукавка» та припускають і портрет відважного селянського ватажка на Поділлі Устима Кармалюка [6, с. 27]. Слід зазначити, що історик допустився невеликої помилки, щодо однієї літери у прізвищі власника – не Марков, а Морков, про що є підтвердження в архівній справі у Хмельницького обласного архіву.

З наближенням старості у 1824 р. граф А. І. Морков за духовним заповітом усі свої маєтки переписав дочці Варварі Голіциній. Юхим Сіцинський подає інформацію, що після смерті графа Моркова в 1827 р. майже всі його маєтки належали спадкоємцям його брата: п. Морковим, Римським-Корсаковим, Несвітаєвим, кн. Оболенським і кн. Хілковим. [9, с. 86] Відомо, що Варвара Голіцина у 1835 р., в свою чергу, передала спадок батька своїм сину та чоловіку. Після їхньої смерті (1847 р.) всі маєтності покійного графа разом із боргами дістались по боковій лінії рідним його брата і їхнім нащадкам. І у 1865 р. землі Аркадія Моркова були розподілені між родичами, а голосківські стали належати дійсному статському раднику Миколі Володимировичу Римському-Корсакову (12.02.1835 р. – 18.03.1900 р.). У володіння чиновнику перейшло 1329 десятин землі, у тому числі 201 десятина лісу. Жителів у цей період в Голоскові нараховувалось 1038 людей. Новий власник села доручив Івану Раковичу управляти і розпоряджатись його маєтками на Поділлі, зокрема в Голоскові [6, с. 31].

Микола Римський-Корсаков, окрім того, що був родичем російського композитора, диригента, письменника, члена «Могутньої кучки» Миколи Андрійовича Римського-Корсакова, ще й був визначним діячем нашого краю. Проживаючи з 1870 р. до 1900 р. в Голоскові він став одним серед засновників Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету та входив до складу його правління. «М.В. Римський-Корсаков здійснював значну краєзнавчу роботу: допомагав організовувати написання нарисів про міста і села губернії, збирати в церковно-історичному й статистичному відношенні відомості про Подільську єпархію. Крім цього він був членом Облікового комітету при Кам'янець-Подільському відділенні Державного банку, очолював Кам'янець-Подільський Окружний суд, входив до складу Подільського губернського комітету, був представником маєткового землеволодіння, мировим суддею на з'їзді мирових суддів губернії та інше...» – пише історик Олександр Щур.

Інформація про маєток збудований у Голоскові, в літературних та архівних джерелах є обмеженою. Відомо, що у березні 1887 р. колишні кріпаки-селяни

заклали фундамент будинку з природнього каменю, видобутого поблизу в Пудловецькому кар'єрі. Подальша історія будівництва маєтку зовсім відсутня. Іншим джерелом, де згадується про будинок, є Подільські єпархіальні відомості за 1890 р. З них дізнаємось, що будинок належав на цей час голові окружного суду М.В. Римському-Корсакову, що підтверджує вищевказану інформацію. Також згадується балкон, звідки можна було милуватися прекрасними видами на р. Смотрич і його живописними околицям [8]. Разом з маєтком, що збудований на голосківському узгір'ї було закладено парк, на пагорбі – альтанку, а поблизу – конюшню, що сьогодні використовується школою під початкові класи. На одній композиційній осі північ-південь була збудована кам'яна каплиця, до сьогодні збережена з незначними втратами.

Царські реформи, а згодом селянські повстання, ріст гніву яких вилився в розграбування маєтків, не оминули Голоскова. Далі Кам'янецький період та добу Української Народної Республіки висвітлює український поет Володимир Сосюра, коли він був вояком армії Української Народної Республіки. У автобіографічному романі-трилогії «Третя рота» поет лаконічно згадує літо 1919 р.: «Ми постояли ще в Цівківцях, у маєтку Римського-Корсакова. А восени рушили на Кам'янець» [3, с. 44]. Нині село Цівківці входить у склад села Голоскова. Незабаром у колишньому панському маєтку було відкрито семирічну школу, а у 1926 р. відбувся перший випуск учнів. У цей час в школі навчалось 258 учнів.

В період Другої світової війни у будівлі деякий час перебували німецькі війська, школа не працювала. Після війни при школі було відкрито дитячий будинок для повних сиріт. У 1954 р. відбувся перший післявоєнний випуск вихованців [6, с. 248]. Своєрідним центром культури виступала школа для місцевих жителів в радянський період: у трьох приміщеннях колишнього маєтку діяла бібліотека, у 1959 р. створено історичний музей, школою придбано духовий оркестр, в актовій залі школи в 1960-1970-ті рр. організовувались вечори з освітніх дисциплін для селян та учнів (рис.1).

Кілька історичних фото доповнюють скупу інформацію, що стосується загального вигляду садибного будинку Римського-Корсакова. Найдавніше фото датоване 1931 р. відображає фрагмент кам'яних сходів з двома відправними маршами на північному фасаді, що на сьогодні втрачені, котрі вели з великої зали маєтку через балкон і за словами жителів спускалися до самої річки (рис.2). З нижнього приміщення у високому цокольному поверсі, що розміщене під залом також існував вихід в парк, зараз перероблений у вікно. На іншому фото повоєнного періоду зображено другий, великий балкон, що був влаштований зі східного боку будинку з кам'яним мереживним огородженням (рис.3). Відомо, що був він розібраний в 1964-1965 рр., а у місці дверного прорізу згодом влаштовано віконне заповнення [7, с. 2] (рис.4).

За останні десятиріччя, рятуючи садибний будинок від руйнувань, відбулись й інші втручання: замінено більшу частину дерев'яних віконних та шести дверних заповнень на металопластикові, замуровано два віконних прорізи головного входу та віконне заповнення круглої форми над ним замінено на квадратне, частково влаштована нова відмостка навколо будинку та демонтовано вхідні кам'яні сходи з огородженням та вазами, влаштовано газову котельню та замінено пічне опалення (2006 р.). У цей час на місці вікна на західному фасаді цокольного поверху влаштовано пам'ятну плиту з каменю, демонтовану зі стіни каплиці, на якій вирізьблено напис російською мовою «Николай Владимирович Римский-Корсаковъ родился 12 ноября 1835 года. скончался 18 марта 1900 года» (рис. 5). Найімовірніше, що похований власник маєтку був у родинній каплиці неподалік в

парку, до якої веде алея з вікових каштанів. Перед головним входом, на подвір'ї школи встановлено невелике погруддя Миколі Островському. Сім років тому у цокольному поверсі південно-східної частини будинку влаштовано туалети, проведено ремонт їдальні та деяких класів.

Володимир Тимофієнко у біографічному довіднику визначає, що автором проекту маєтку в с. Голоскові Каменецького повіту (1886 - 1887 рр.) є архітектор Баллог Мацей Йосифович (24.02.1854 - ?) [4]. На той час він працював міським архітектором у Кам'янці-Подільському. Збудована садиба у стилі історизм (рис.6), (рис.7), (рис.8). Об'єкт частково зазнав історичних нашарувань про які зазначено вище, та все ж зберіг об'ємно-просторове рішення.

Будинок зведений на рельєфі з ухилом в північний бік, таким чином, що з південного боку він виглядає одноповерховим, а з північного – повноцінні два поверхи. Має цокольний поверх та мезонін. У плані наближений до прямокутника з ризалітами на південному і північному фасадах (рис.9).

На головну композиційну вісь нанизано парадний вхід з боку парку, вестибюль та зала висотою на два поверхи, звідки існував вихід на балкон та сходи, що вели на пагорб в бік річки. Центральна частина головного південного фасаду з мезонінним поверхом акцентована ризалітом з трилопасним півциркульним завершенням і оздоблена чотирма пілястрами. Таке завершення має відгуки в оформленні парадного входу.

У 1958-1960 рр. у парку колишнього графського маєтку споруджено спортивно-оздоровчий табір Кам'янець-Подільського державного педінституту [5, с. 5]. У 1972 р. розпорядженням ОВК №462-р створено охоронну територію парк «Голосківський» – пам'ятку садово-паркового мистецтва місцевого значення. Поряд з основними породами дерев: дубом звичайним, грабом, липою серцелистою, гіркокаштаном кінським, кленом гостролистим, в парку висаджені рідкісні екзотичні види: сосна кримська, сосна Веймутова, бархат амурський – ендеми різних континентів. Площа, яку займає парк 12,7 га: 9 га належить Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту, 3,7 га – Голосківській середній школі I-III ступенів.

З періодом існування у маєтку школи, яка там перебуває до сьогодні, пов'язана доля визначних діячів радянсько-української освіти та культури. Улітку 1919 р. у повітовому відділі народної освіти призначили вчителювати у Голосківську школу Микиту Павловича Годованця – українського радянського поета-байкаря. Історію його життя згодом дослідив колишній директор школи, філолог, журналіст Юхим Йосипович Альперин. У школі працювали вчителі, серед яких Микола Павлович Крачило, майбутній кандидат історичних наук, що викладав у школі географію, Олександр Трифонович Щур – історію і суспільствознавство, та багато інших.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Державний архів Хмельницької області, Ф.227. Оп.1. Спр.92.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Харків, 1971. – С. 358.
3. Сосюра В. Третя рота <http://booksonline.com.ua/view.php?book=82553&page=44>
4. Тимофієнко В. Г. Зодчі України кінця XVIII - початку XX століть: Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – 477 с (Головне управління містобудування та архітектури Київської міської державної адміністрації) https://alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_004.html#ballog
5. Хоптяр Т. Голосків. Частина історії між голих скель. // Подолянин. – 12.12.2014. – С.5.
6. Щур О. Голосків (село на Поділлі: історія і сучасність). – Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1998. – С. 366.
7. Папеевская С. Краткая историческая справка на бывший господский дом в с.Голосков. – Научно-технический архив НІАЗ «Кам'янець», рукопис (ш.73к/3) – С. 2.

І. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ПРОБЛЕМИ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ»

8. Подольские епархиальные ведомости. № 36, 1890 г.
9. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание./ Е.Сецинский. — Киев, 1895. — С. 77, 86.
10. <https://klyuch.com.ua/articles/society/goloskivska-krasa-u-detalyakh/>

Рис 1. Фото 1980-х років. Фрагмент південного фасаду будинку

Рис 2. Фото 1931 року. Фрагмент північного фасаду

Рис. 3. Фото 1950-х років. Балкон на східному фасаді будинку

Рис. 4. Фото 1980-х років. Загальний вигляд будинку з західного боку

Рис. 5. Пам'ятна дошка, вмонтована на західному фасаді

Рис. 6. Сучасний вигляд садибного будинку. Південний фасад

Рис 7. Загальний вигляд будинку з північно-західного боку

Рис 8. Загальний вигляд будинку з південно-східного боку

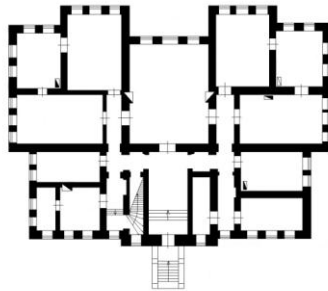

Рис. 9. План першого поверху садибного будинку

Валентин Терещенко

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА В ГАЛИЧИНІ XVI - XVII СТ.

Період XVI-XVII ст. сміливо можна назвати революційним в історії фортифікаційного мистецтва. В першу чергу це було пов'язано з розвитком вогнепальної зброї, а саме – облогової артилерії. Нові важкі гармати вже на межі в XV-XVI ст. впевнено пробивали старі кам'яні стіни «готичних» замків і фортець. Це призвело до зміни конструкції укріплень. Кам'яну чи цегляну кладку посилювали земляним насипом, в якому застрягали ядра. Змінились обриси укріплень – для збільшення секторів обстрілу і максимального зменшення «мертвих зон» будувались бастіони – п'ятикутні укріплення, які замінили собою круглі і квадратні вежі. Всі ці зміни вперше з'явилась в Італії, вони і започаткували так звану італійську школу, яка дуже швидко розповсюдилась і в інших регіонах Європи. В Україні в XVI ст. застосування італійської школи було обмеженим, одним з найбільш популярних запозичень з італійської школи було будівництво п'ятикутних веж, які в плані нагадували бастіони. Ще однією особливістю була популярність в Україні так званої німецької школи, для якої характерними є не бастіони, а круглі укріплення – бастеї (рондеї). Такі регіональні особливості були зумовлені необхідністю протистояти татарським набігам, тобто кінними загонам без важкої артилерії. Тому європейські нововведення застосовувались вибірково, з урахуванням місцевої специфіки.

В другій половині XVI ст. в Європі стала популярною голландська фортифікаційна школа, яка робила акцент на земляних укріпленнях великої площі.

Здобутки голландської школи доволі швидко набули поширення в Україні. Недорогі земляні укріплення в голландському стилі дозволяти помітно посилити старі укріплення (в тому числі в плані протидії артилерії), охопити захистом широкі площі.

Взаємовпливи західних прогресивних напрацювань і давніх місцевих традицій – процес тривалий, він зайняв як мінімум все XVI і першу половину XVII століття і охопив більшість регіонів сучасної України. В зв'язку з цим виникає ряд питань, які потребують наукового аналізу. По-перше, наскільки значними були відмінності традицій оборонного будівництва в різних регіонах? По-друге, якими були причини регіональних відмінностей? По-третє, наскільки типовими чи, навпаки, унікальними можна вважати фортифікаційні споруди Галичини? В рамках цієї публікації робиться спроба дати відповідь на вказані питання.

Протягом тривалого періоду історію фортифікації досліджували переважно військові спеціалісти. Класичними стали праці В. Шперка [1] та В. Яковлева [2]. В. Шперк створив детальний фортифікаційний словник, в якому впорядкував категоріальний апарат, який стосується історії фортифікаційного мистецтва. В. Яковлев прослідкував основні тенденції військового будівництва від найдавніших часів до Першої світової війни.

Перші спроби узагальнюючих досліджень галицької фортифікаційної архітектури були зроблені в кінці XIX – на початку XX століття. В першу чергу потрібно згадати працю О. Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», яка вийшла друком в 1892 р. [3]. В цій роботі на основі архівних джерел автор проаналізував історію найвідоміших фортифікацій регіону, рештки яких ще зберігались на кінець XIX ст. Інша праця Чоловського – розділ про замки в видання 1926 року «Минуле та пам'ятки Тернопільського воєводства». Її зміст в загальних рисах повторює попереднє видання, позитивною рисою є наявність фотографій, які також є цінним джерелом дослідження фортифікаційних споруд [4].

Наступний період активізації інтересу до західноукраїнських замків спостерігається в період незалежності. В сучасній вітчизняній історіографії можемо виділити ряд досліджень, в яких зроблені спроби узагальнення основних тенденцій фортифікаційного будівництва в Галичині та на Волині XVI-XVII ст. Наприклад, в статті І. Могитича «Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель XI – початку XVI ст.» проаналізовано основні тенденції оборонного будівництва напередодні поширення італійської фортифікаційної школи [5].

Слід відзначити видання В. Бойка та О. Гаврилюка «Замки Тернопілля». Відомості письмових джерел автори доповнили важливою інформацією, здобутою під час археологічних розкопок та розвідок [6]. В статті Мельника зібрано коротку довідкову інформацію про більшість відомих оборонних споруд Тернопільської області [7].

Таким чином в історіографії домінує краєзнавчий підхід до дослідження західноукраїнських замків. Для нього характерна увага в першу чергу до історії окремих споруд. Аналізуються письмові джерела, їх відомості доповнюються матеріалами археологічних розкопок, архітектурним аналізом конструкції окремих споруд.

Західноукраїнські регіони в складі Речі Посполитої (Галичина та Волинь) у XVI-XVII ст. мали яскраво виражені регіональні особливості, зумовлені в свою чергу політичними та соціальними процесами, специфікою розвитку військової справи того часу.

Важливим методом визначення регіональних особливостей є порівняльний аналіз. В рамках цієї теми доцільно порівняти фортифікаційне мистецтво Галичина

з фортифікаційними традиціями інших регіонів України, які у XVI – XVII ст. перебували у складі різних держав.

Спочатку зупинимось для регіональних особливостей, характерних для Польського Королівства та Речі Посполитої загалом, а після цього спробуємо виділити регіональну специфіку Галичини (Руського та Белзького воєводства).

В зазначений період в Західній Європі різко падає значення замків, як фортифікаційних об'єктів, зростає роль фортець. Річ Посполита була виключенням з цієї тенденції, на її території приватні замки залишались головним типом укріплень (поряд з міськими укріпленнями). Така особливість зумовлена декількома причинами: висока політична і фінансова роль магнатів на фоні слабкого королівського бюджету; напади Кримського ханства, як головна загроза. Кримська кіннота не мала облогової техніки, її головною тактикою був несподіваний напад. Це зумовлювало необхідність будувати багато укріплень, не обов'язково дуже потужних, орієнтованих великою мірою на піхотний штурм, а не протидію артилерії. Магнатські замки загалом відповідали цим вимогам.

Така особливість воєнно-політичної обстановки зумовила відмінність Галичини від сусідніх регіонів.

В Буковині, яка довгий час перебувала у складі Молдавського князівства, або безпосередньо під владою Османської імперії замки взагалі відсутні, натомість на весь регіон є одна потужна фортеця в Хотині. Централізовані держави схильні до будівництва великих фортифікаційних об'єктів. Таким чином, специфікою Буковини є невелика кількість оборонних споруд (фортеця і декілька оборонних церков, які датуються межею XV та XVI ст.). Інша специфічна риса регіону – практична відсутність замків, оборонних синагог і міських укріплень.

На Закарпатті в складі Угорського королівства і під владою Габсбургів будували потужні замки, розраховані на протидію облоговій артилерії (Паланок, ужгородський, хустський замки), або в важкодоступних місцях. Традиція будівництва замків зумовлена наявністю ворогуючих угорських магнатських родів. Натомість відсутність татарських набігів дозволила відмовитись від міських укріплень.

В закарпатських храмах зазначеного періоду майже не помітні оборонні риси, хоча є відомості, про використання мурованих костелів, як сховища для цивільного населення під час військових дій.

Доволі легким є порівняльний аналіз традицій оборонного будівництва Галичини та Наддніпрянщини (Київського та Чернігівського воєводства), адже деякі відмінності є доволі очевидними. В першу чергу звернемо увагу на відмінність в використанні будівельних матеріалів. Невеликі запаси будівельного каменю змушувало мешканців східних Центральної України зосередити зусилля на будівництві земляних укріплень з підсиленням дерев'яними конструкціями.

Найскладніше виявити регіональні відмінності Галичини у порівнянні з іншими сусідніми регіонами – Волинню і Поділлям. Фортифікаційне будівництво в усіх трох регіонах має набагато більше спільних рис, ніж відмінних. Особливістю Волині є широке використання цегли, поряд з каменем.

Галичина вирізнялась від інших регіонів більшою густиною населення, це призводило до більшої концентрації населених пунктів, відповідно, більшої щільності фортифікаційних споруд.

Велика насиченість фортифікаційних об'єктів в Галичі і Волині вплинули на військове мистецтво – у більшості великих битв найближчі замок чи місто відігравали помітну роль. Найбільш яскравий приклад – роль Нового Замку і особливо міських укріплень в Збаразькій облозі 1649 р.

Отже, регіональні особливості фортифікаційного будівництва Галичина у XVI-XVII ст. були зумовлені декількома тенденціями – розвитком артилерії, впливами західноєвропейських фортифікаційних шкіл та особливостями східноєвропейського театру військових дій.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Шперк В. А. Фортификационный словарь. – М.: Военно-инженерная краснознаменная академия КА им. В. В. Куйбышева. – 1946.
2. Яковлев В.В. История крепостей. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. – 400 с.
3. Czołowski A. Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow: 1892
4. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego. –Tarnopol, 1926. – 198; LXXVIII с.
5. Могитич І. Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель 11 – початку 16 ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”, число 11. – Л.:і-тут “Укрзахідпроектреставрація”, 2000. – с. 168: іл.
6. Володимир Бойко, Олег Гаврилюк. Замки Тернопілля. – Т.: ТОВ "Новий колір" 2009. – 80 с.
7. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини // Замки Тернопілля. – Галицька брама. – травень – червень 2007. – №5-6 (149 – 150).

Віктор Травінський

БАШТА ВЕРХНЬОЇ ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ XIV – XVII СТ. (ЛИТОВСЬКА БАШТА) В МІСТІ КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Після затвердження у 2012 році «Історико-архітектурного опорного плану, меж і режиму використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів міста Кам'янця-Подільського», в заповіднику розпочали роботу над каталогізацією оборонних укріплень міста. В цьому напрямку проводяться великі науково-пошукові дослідження, здійснюється систематизація планів міста, на яких простежуються еволюційні зміни фортифікаційних укріплень.

Значного інтересу викликали у нас щойно виявлені об'єкти фортифікаційної спадщини Верхньої Польської брами. Про один із них йтиметься мова в цій статті. Цей об'єкт позначений на згадуваному «Історико-архітектурному опорному плані, меж і режиму використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів міста Кам'янця-Подільського», за №80 під назвою Напівбашта, яка розташована на межі верхньої тераси і входить в комплекс північно-західних міських фортифікацій (Рис.1). На жаль, вона до цього не була предметом ґрунтового дослідження. Перший етап археологічних досліджень, що розпочався на цьому об'єкті восени 2020 року, дає підстави вважати, що це повноцінна башта і її історію слід прослідковувати паралельно з розвитком фортифікаційних споруд міста.

У XIII ст. на теренах Південно-Західної Русі стався помітний прогрес у розвитку фортифікації. Якраз тоді в нижньому рівні каньйону Смотрича з'являються перші штучні укріплення. Правдоподібно, саме тут знаходилась давня нижня брама, від якої починалася стрімка дорога нагору. Ця дорога збереглася дотепер: адже іншого шляху для сполучення з північною брамою верхнього міста не існувало (Рис.2). До укріплень давньої верхньої брами, очевидно, тоді мала відношення архаїчна квадратна вежа, яка була частиною оборонного муру. За законами фортифікації брами здебільшого фланкувалися баштами. На гравюрі Кипріяна Томашевича (1673-1679 рр.), плані Ніколя де Фера 1691 року, якраз відображено цей фрагмент (Рис. 3,4).

За доби Коріатовичів у другій половині XIV ст., коли почалося формування оборонної концепції Кам'янця, як двокомпонентної структури (замок на плато і міські укріплення), острівну частину захищали три брами: західна, на в'їзді до Замкового мосту, південна, що вела до вірменського кварталу, та північна з невеликою квадратною баштою. Саме з цього періоду, слід вважати цю башту, як окремий важливий компонент структури тогочасних укріплень Верхньої Польської брами (і саме тому в багатьох архівних джерелах її називають ще Литовською баштою). Проаналізувавши плани міста 1684, 1713, 1714-1715, 1761 років, пересвідчуємося в правильності цього твердження.

У середині XVI ст. увагу було сконцентровано на північній і південній міських брамах. На місті старої північної брами у 1560-1565 рр. постала велика оборонна башта (башта Стефана Баторія). Вона призначалась для захисту ділянки дороги, що піднімалась від Нижньої Польської брами, та для контролю північної частини каньйону Смотрича і його високого протилежного берега. До появи цієї башти, брама знаходилася в оборонному мурі, що стояв по краю берега каньйону. Ми вже відмічали, що за законами фортифікації брами здебільшого фланкувалися баштами. Однією з таких, була невелика башта з двома масивними контрфорсами на заході від башти Стефана Баторія. [5, с. 377, 382]. Це і є ця башта, яку ми розпочали системно досліджувати. Майже в такому вигляді вона збереглася дотепер.

Наприкінці XVII - поч. XVIII ст. у фортифікаційній діяльності в місті спостерігаємо турецький слід. Мова йдеться про так званий «Турецький бастион», розташований на північному кінці острова, на перепаді терас рельєфу та на лінії давнього оборонного муру, що примикає до башти Стефана Баторія з півдня. Ще однієї назви – «форти Дальке» – це укріплення завдячує перебудові, здійсненій в 1753 році комендантом фортеці шведом Крістіаном Дальке [3, с.62]. В результаті цієї перебудови було проведено деякі роботи на Турецькому бастионі, змінивши парапети на муровані бруствери, а з внутрішнього боку давнього муру було зведено кілька невеличких казематованих приміщень. Ніяких робіт по реконструкції чи перебудові башти, яку ми досліджуємо, не проводилося, хоча вона разом з оборонним муром становила найцікавішу частину цих укріплень [5, с. 427].

Відомо також, що на початку XX ст. ділянку мурів між квадратною баштою та західного боку Вітряної брами розібрали і влаштували широкий проїзд.

Як бачимо башта Верхньої Польської брами (яка в різних джерелах по різному називалася – квадратна вежа, Прибрамна вежа, Литовська башта, каземат, напівбашта) відігравала значну роль в системі міських фортифікаційних укріплень впродовж великого періоду історії міста (Рис 5).

Сьогодні проводяться роботи по глибокому дослідженню цього, щойно виявленого об'єкту. Як вже було відзначено, восени 2020 р. тут розпочалися археологічні розкопки, які дають новий цікавий матеріал для подальшого дослідження цієї башти. Зокрема, знайдене білокам'яне обрамлення в середині башти, підштовхує до аналізу та вивчення нових цікавих фактів з історії цього об'єкту.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Науково-технічний архів НІАЗ « Кам'янець». Пам'ятки архітектури XIV – XVII ст. прясло оборонної стіни та « квадратна вежа» в м. Кам'янці-Подільському по вул.Ковальській. т.1 кн.1 в.2. Попередні роботи. Фотофіксація існуючого стану. Держбуд УРСР, Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут «Укрпроектреставрація», Львівський філіал – Львів 1990. Інв.№3477.

І. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ПРОБЛЕМИ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ»

2. Науковий архів НІАЗ « Кам'янець». Реставрація фасадів та інтер'єрів пам'яток: Міські мури, Турецькі бастіони, Кушнірська башта Верхньої Польської брами – північного середньовічного фортифікаційного вузла Старого міста в Кам'янці-Подільському. (До участі в конкурсі пропозицій на отримання гранту від Американського посольського фонду збереження культурної спадщини). – м. Кам'янець-Подільський 2015.
3. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / О.Будзей – Львів. Світ . – 2005 – С. 62.
4. М. Петров. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть./ М. Петров – Кам'янець-Подільський. « Аксіома». – 2012 – С. 76.
5. О. Пламєницька. Фортеця Кам'янець / О.Пламєницька – Кам'янець-Подільський. ФОП Сисин О.В. АБЕТКА. – 2012 – С. 150-151, 171-172, 189, 381-382, 391, 427, 478.

Рис. 1. Фрагмент «Історико-архітектурного опорного плану, меж і режиму використання зон охоронних пам'яток та історичних ареалів міста Кам'янця-Подільського», 2010 р.

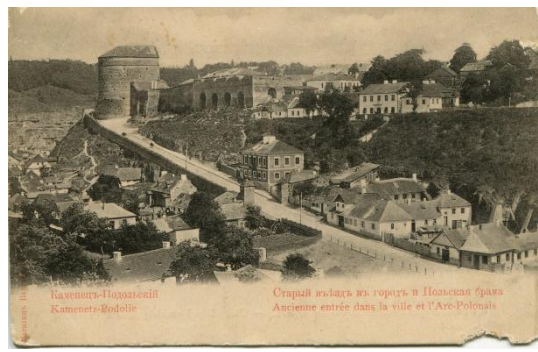

Рис. 2. Поштова листівка кін. XIX – поч. XX ст.

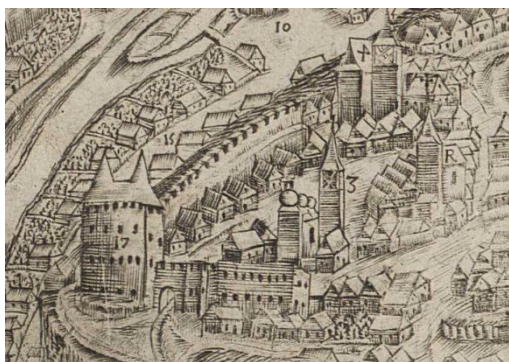

Рис. 3. Фрагмент гравюри К. Томашевича. Північні квартали (1673-1679 р.р.)

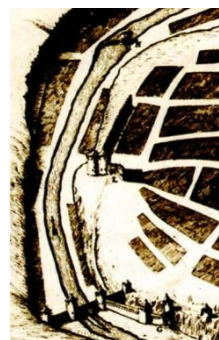

Рис.4 Фрагмент плану міста 1684 р.

Рис. 5. Сучасне фото башти. 2020 р.

Ірина Чепурна
Тетяна Шульженко

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЛОВІДОМИХ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ

Невіддільною частиною культурної спадщини є малі архітектурні форми, зокрема давні житлові будинки та споруди господарського призначення. В силу різних обставин, і законодавчих в тому числі, більшість з них на сьогодні не мають власника та перебувають у занедбаному стані. Деякі не мають статусу «пам'ятки», хоча і його наявність не гарантує догляд і збереження.

До малих архітектурних форм належать вітряки. В більшості вони є пам'ятками архітектури, історії, справжніми витворами інженерного мистецтва, згадками про людей, які їх будували і утримували. Ще не так давно на околиці кожного села, на пагорбі, стояв один чи й декілька млинів. Вони були невід'ємною частиною забудови села, його характерною рисою, своєрідним елементом сільського пейзажу. Сьогодні цей історичний ландшафт вже втрачений, zostались лише поодинокі об'єкти народної виробничо-господарської архітектури кінця XIX – поч. XX ст.

Нині на території Чигиринського району збереглися всього 7 вітряків, 4 з яких знаходяться у с. Стецівка. На південно-східній околиці села, на пагорбі, розмістилися 3 вітряні млини (Рис. 1). Споруди перебувають на балансі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (далі по тексту – НІКЗ «Чигирин»). Згідно із Генеральним планом розвитку закладу тут планувалось створення музею млинарства. Один з вітряків «місцевий», збудований стецівчанами у 1917 р. Два інші були перенесені із сусіднього с. Рацеве. Орієнтовно з 1950-х рр. млини перестали функціонувати. Стан збереження споруд був незадовільний. В рамках створення музею млинарства, у 2003-2004 рр. було проведено їх реконструкцію, споруди відтворили у первинному вигляді. Через недостатнє фінансування роботи по створенню музею млинарства поки завершити не вдалося. На разі, вітряки не функціонують, а матеріал, зазнаючи впливу зовнішнього середовища, знову поступово руйнується [11]. Ще один вітряк знаходиться на території історико-етнографічного комплексу «Козацький хутір». Його було перенесено із с. Нечаївка Черкаського р-ну Черкаської обл. У 2004 р. млин реставровано відповідно до його первісного виду (Рис. 2). Зараз вітряк не функціонує, але є туристичним об'єктом НІКЗ «Чигирин». Ці 4 вітряки є пам'ятками архітектури та занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [10].

Вітряк, що є справжнім витвором народної архітектури розташований на північно-західній околиці с. Суботів (Рис. 3, Рис. 4). Збудований на початку XX ст., із міцного дубового дерева, він найкраще з усіх зберігся до сьогодні. Місцеві мешканці кажуть, що ще до 1950 р. млин функціонував і вони приносили сюди молоти зерно. У 90-х рр. XX ст. силами місцевої громади вітряк відновили. Проте «нічийність», «бездоглядність» і час безжально вплинули на нього. З вітряка була викрадена металева обшивка, а кілька років тому охоронці СТОВ «Суботів» хотіли розібрати його на дрова. Дякуючи місцевим жителям, руйнацію будівлі вдалося зупинити. Вітряк знаходиться на землях Суботівської сільської ради, але не має «справжнього» власника і господаря, не є пам'яткою та не занесений до державного реєстру пам'яток України. Працівники НІКЗ «Чигирин» на разі готують матеріали щодо занесення вітряка реєстру пам'яток, проте це не вирішить проблеми бездоглядності млина [4].

Менше поталанило вітряку в с. Худоліївка, що знаходиться за півкілометра обабіч шляху «Чигирин-Черкаси» (Рис. 5). Ще років 10 тому він був у задовільному стані. Тепер, лиш зовні нагадує вітряк. З нього викрадено залізну обшивку, вітер зламав крила, внутрішні механізми зруйнувались під впливом часу. Місцеві теслярі прикріпили щось подібне на крила, «так – про людське око». Цей млин також не облікований, не занесений до Державного реєстру пам'яток. Власне вже і не може бути занесений, оскільки втратив свою автентичність [5].

Ще один старовинний вітряк знаходиться в с. Івківці. Млин збудований в 1906 р. місцевим селянином Оксентієм Одинцем. Його реставрацією у 2007 р. займався місцевий житель Назар Лавріненко, тоді ще – викладач Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. На той час від вітряка залишилися лише каркас і дах. На кошти гранту та благодійників, завдяки будівничим та пошуковій роботі, вдалося повністю відновити млин. Нині це єдиний в районі діючий млин, який перемелює збіжжя. Знаходиться він на території етнографічного просвітницько-розважального комплексу «Зерноленд». Туристи можуть побачити не лише, що собою являє вітряк, а й навіть спробувати змолоти зерно (Рис. 6). Це не пам'ятка, але нехай навіть так вітряки отримують нове життя [3]. Варто зазначити, що пан Назар є головою Української Млинологічної Асоції. Він планував реставрацію і суботівського вітряка, але поки що не має на це коштів.

Важливими об'єктами культурної спадщини є давні житлові та комунальні будівлі. Кілька таких споруд ще збереглися у Чигирині. Проте на сьогодні вони малодосліджені, жодна з них не є пам'яткою та не занесена до Державного реєстру.

Увагу жителів та гостей міста привертає дерев'яний критий бляхою будинок, розташований на центральній вулиці – Богдана Хмельницького, 48 (Рис. 7). Будівлю зведено в стилі класицизму, імовірно в XIX ст. Будинок має широкі вікна, які виходять на центральну вулицю і засклену веранду. Традиційно, поверхня стін побілена, а дерев'яна фризова дошка та карниз, одвірки та наличники вікон пофарбовані в синій колір. Серед місцевих жителів побутує переказ, що колись в цьому будинку був Олександр Пушкін. На думку дослідника О. Солодаря, будинок міг існувати вже 1820-1821 рр. Саме тоді поет, якого цікавила історія, гостював у Кам'янці і, цілком можливо, міг навідатися до Чигирини, адже Чигиринщина з її козацькою минувиною приваблювала до себе істориків, науковців, поетів, письменників, митців [2]. Щодо його перших власників, О. Солодар припускає, що він належав кам'янським поміщикам Давидовим, які займали різні чиновницькі посади і могли дозволити собі збудувати будинок в центрі повітового містечка, біля Хрестовоздвиженського собору (нині території школи №1), аби, за потреби, зупинятися в ньому. В середині XX ст. будинок належав родині Гасаненків-Бурмів, в 1975-1980 рр. – родині Сербу, тоді ж фасад будинку було поновлено, його власником Федором Сербу, який працював столяром у місцевому автопарку [7]. Сьогодні будівля стоїть пустою, потребує реставрації та охорони (Рис. 8).

На вулиці Богдана Хмельницького, 30 розміщується будівля Чигиринської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат. Згідно із останніми дослідженнями у 1869 р. у цьому приміщенні було відкрито «Уездное училище» [12, с. 69]. У Російському Державному історичному архіві зберігається «План уездного училища в городе Чигирине» за 1835 р [13]. Однак, згідно із статистичними відомостями до початку 70-х рр. XIX ст. у Чигирині діяло одне церковно-приходське училище, більше ніяких навчальних закладів не існувало [12, с. 70]. В наукових рекомендаціях до опорного плану м. Чигирин за 1987 р. ця будівля значиться як «колишня земська школа», зведена в 1899 р. [8, с. 60]. Відомо, що в роки Другої Світової війни приміщення постраждало від вогню. Саме після відновлення споруди на фасаді

з'явився рік побудови «1899 г.». Імовірно, будівля зведена раніше, її історія потребує подальшого дослідження (Рис. 9).

Вже більше 150-ти років минуло з початку будівництва залізничного сполучення на території сучасної України. Мало кому відомо, що й на території Чигиринського району будувалася залізнична колія. Історія будівництва цієї дороги розпочалася ще в XIX ст., тоді було прокладену лінію «Фастів-Знам'янка». Фастівська залізнична лінія будувалася для транспортування цукру з Олександрівського, Бобринського та Староосотського цукрових заводів. В Олександрівці побудували залізничну станцію, яку назвали на честь київського губернатора І. Фундуклея – «Фундукліївка». Вузькоколійку протягнули від станції Фундукліївка повз цукровий завод в Старій Осоті до с. Триліси, побудувавши гілку на сам цукровий завод. Рух потягів на ділянці «Фастів-Знам'янка» розпочався в 1876 р.

В 1911 р. управління Південно-Західної залізниці (куди відійшла і колія Фастів-Знам'янка) розглядало можливості будівництва нових під'їзних залізничних ліній, тоді й було вирішено збудувати лінію Фундукліївка-Чигирин, оскільки повітове містечко Чигирин, досі залишалося без своєї залізниці [14]. Тоді ж була складена «Экономическая записка к проекту сооружения железнодорожной ветки от города Чигирина Киевской губернии до ст. Фундуклеевка» [13].

В 1912 р. В.В. Максимов – засновник акціонерного товариства залізничних колій, голова Департаменту залізничних справ, запропонував реалізувати за власний рахунок проекти декількох «питальных ветвей», серед яких Фундукліївка-Чигирин, довжиною 28,5 верст [1, с. 78].

В 1913 р. були розпочаті «...работы Обществом железнодорожных ветвей по постройке железнодорожных подъездных путей» [9, с. 133]. Завершити будівництво лінії завадила Перша світова війна. З тих часів уціліли насипи та залишки споруд. Так, неподалік с. Стара Осота збереглася кам'яна арка, під нею на місці насипу проходить ґрунтова дорога. А в Чигирині, на південній околиці міста, навпроти земляного насипу височить водонапірна вежа (Рис. 10). Місцеві жителі називають її «башня для заправки паровозів». На стінах вежі численні написи, найстаріший з яких 1917 р. В радянські часи її намагалися зруйнувати, але будівля не піддалася. В 1970-х рр. місцевими жителями було демонтовано з вежі бак для води. Сьогодні незвичайну пам'ятку перетворено на смітник. На вул. Привокзальній, яка виходить до водонапірної вежі, зберігся вказівний знак, який можливо колись вказував на розташування залізничної станції (Рис. 11). Чи було зведено комплекс будівель станції на сьогодні не відомо, однак в Російському державному історичному архіві зберігається «План подхода линии к городу Чигирину с показанием места расположения железнодорожной станции», за 1911 р., та «Продольный профиль линии от станции Чигирин до станции Фундуклеевка» за 1915 р [13]. Якщо припустити, що станцію все ж таки збудували, то нею може бути комплекс будівель поряд з водонапірною вежею (Рис. 12). Певний час тут розміщувався місцевий Дорожній відділ, нині споруди не використовуються. На стінах однієї зі споруд явні ознаки перебудови: спершу споруда була нижчою, мала вікна менших розмірів, які було закладено і прорублено нові. За характером будівництва ці споруди цілком можна віднести до початку XX ст. (Рис. 13). За переказами, неподалік с. Суботова в полі було зведено «полустанок», який місцеві в другій половині XX ст. демонтували на металолом [6]. Дехто з суботян залізничні рельси використав як перекриття для господарських споруд [6] (Рис. 14). Подальші дослідження Чигиринської залізниці тривають.

Як бачимо, на Чигиринщині є чимало малих архітектурних об'єктів, які заслуговують на детальне вивчення, охорону та збереження. Проте відсутність спеціалізованих органів охорони пам'яток місцевого самоврядування приводить до того, що ці споруди не обліковані як нововиявлені об'єкти культурної спадщини, не мають власника, через що позбавлені належного утримання, правового захисту і знаходяться під постійною загрозою спотворення, руйнування і в кінцевому результаті втрати культурного надбання.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – Киев: Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=7492>
2. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2013. – 200 с.
3. Лавріненко Н. «Виділяють мільйон євро на млин» – як рятують столітні вітряки [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://rozmova.wordpress.com/2018/08/21/nazar-lavrinenko/>
4. Матеріали польових досліджень авторок. – Записано від Кукси Н. В., 1964 р. н., жительки с. Суботів, уродженки с. Вершачі Чигиринського р-ну Черкаської обл.
5. Матеріали польових досліджень авторок. – Записано від Мішкової М. К., 1940 р. н., уродженки с. Худолівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.
6. Матеріали польових досліджень авторок. – Записано від Потапенка С. Ф., 1968 р. н., жителя м. Чигирин Черкаської обл.
7. Матеріали польових досліджень авторок. – Записано від Шульженка П. А., 1954 р. н., жителя м. Чигирин, уродженця с. Адамівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.
8. Махрин В., Лебедев Г., Вечерский В. Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирина Черкаской области / В. Махрин, Г. Лебедев, В. Вечерский. – К., 1987.
9. Обзор Киевской губернии за 1914 год. – Киев: Губернская типография, 1914 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/47461-za-1914-god-1914#mode/inspect/page/5/zoom/6>
10. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Старий вітряк № 4». – 13. 05. 2004 // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
11. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Старий вітряк №№ 1, 2, 3». – 13. 05. 2004 // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
12. Перепелиця А., Павлова С. Соціально-культурний портрет Чигирини / А. Перепелиця, С. Павлова. – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. С., 2020. – 214 с.
13. Российский государственный исторический архив. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://rgia.ru/>
14. Энциклопедия узкоколейных железных дорог бывшего СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://narrow.parovoz.com/emb/>

Рис. 1. Вітряки в с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Рис. 2. Вітряк на території історико-етнографічного комплексу «Козацький Хутір», с. Стецівка

Рис. 3. Вітряк в с. Суботів
Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Рис. 4. Внутрішній механізм вітряка в с. Суботів

Рис. 5. Вітряк в с. Худоліївка
Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Рис. 6. Вітряк с. Івківці
Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Рис. 7. Дерев'яний будинок на центральній
вулиці м. Чигирин, імовірно,
збудований в XIX ст.

Рис. 8. Дерев'яний будинок на центральній вулиці м.
Чигирин, сучасний стан

І. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ПРОБЛЕМИ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ»

Рис. 9. Будівля Чигиринської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат

Рис. 10. Водонапірна вежа в м. Чигирин, періоду будівництва залізничної лінії на Чигирин, початок XX ст.

Рис. 11. Старий вказівний знак на вул. Привокзальній в Чигирині

Рис. 12. Будівля поряд з водонапірною вежею, колишній Дорожній відділ

Рис. 13. Приміщення з ознаками перебудови, колишній дорожній відділ

Рис. 14. Залізничні рейси, використані для перекриття даху погребу в с. Суботів

СТАН ЗАМКІВ ЛЬВІВЩИНИ

Замки Львівщини довгий період служили захистом у часи воєнної небезпеки. Протягом свого існування вони зазнавали численних пошкоджень та розграбувань. Через брак коштів і бажаних відбудовувати колишні оборонні споруди, вони завмерли в стані руїни. Та все ж продовжують нести в собі історичну цінність, мають не менш важливе значення в розвитку української культури. Про деякі з замків ми дізнаємося з літописів, документів чи переказів, існування інших нам підтверджують археологічні дослідження, адже до сьогодення від них не залишилось і сліду. З плином часу закинуті замки розчинились в природі чи між будинками. Багато людей ступають на місця, де колись стояла велична споруда і навіть не підозрюють про це.

Мабуть варто розпочати одним з найдавніших замків Галичини. Йдеться про Олеський замок Буського району Львівської області. Першу і достовірну згадку про замок можна зустріти під 1390 р. існують згадки, що датуються ранішим часом, проте вони нічим не підтверджені. За час свого існування замок переходив з рук в руки. Під час визвольної війни замок було зруйновано і лише в 1680 р. відбудовано. Згодом замок знову довели до руїн. Під час світових війн замку також було завдано чималої шкоди. Лише після війни постало питання про реставрацію замку [3, с. 44-47]. Як відомо Олеський замок з руїн підняв реставратор пам'яток архітектури – Борис Возницький, він відновив саму споруду та її інтер'єри [1].

Не далеко від Олеського замку знаходиться ще один досить відомий замок – Підгорецький, Буського району його було збудовано в 1635-1640 рр. Під час визвольної війни замок постраждав. Наприкінці XVII ст. замок відремонтували. Протягом довгого часу замок функціонував, як музей. У 2004 р. році Інститут археології ЛНУ ім. Івана Франка провів рятівні археологічні дослідження на терасах садово-паркової зони замку під керівництвом М. Филипчука. Дані дослідження дали змогу уточнити час закладання і реконструкції верхньої і нижньої терас замку [6, с. 153]. Лише у 2008 р. він був включений в перелік об'єктів, що потребують негайної реставрації [3, с. 39].

Ще один замок Львівської області зараз знаходиться на шляху до свого повноцінного відродження. Йдеться про Золочівський замок. Ще у XVI ст. це був дерев'яний замок з земляними укріпленнями, та у 1634 р. Яків Собеський перебудував замок. Замок з каменю мав форму витягнутого прямокутника, оточений валами, укріплений кам'яними плитами, а на їх кутах розміщувались бастіони. Шестигранні сторожові вежі на кутах бастіонів після перебудови в XIX ст. мають лише декоративне призначення [3, с. 40-42].

Історія чисельних перебудов та відновлення також стосується Свірзького замку Перемишлянського району Львівської області, та Жовківського замку Львівської області, що датується 1594 р., що за роки існування безліч разів перебудовували і відновлювали, тому сучасний вигляд замок набув досить недавно [7, с. 54-55].

Здебільшого збереглися замки, які взяла під свою опіку держава. Відбудовувати та ремонтувати замок не так просто, зазвичай на це йде багато років і коштів. Якщо говорити про замки-руїни Львівської області, то їхня кількість значно перевищує кількість відбудованих замків. Наприклад, колись найбільший замок на Львівщині, а зараз руїни, йдеться про Старосільський замок Пустомитівського району. За даними будівництво замку розпочав князь Владислав Домінік у 1642 р., але зразу 1648 р. фортецю знищили дощенту. Сьогодні дану

інформацію дуже важко перевірити, адже немає жодних документів. Відомо лише, що Заславський підняв замок з руїн і укріпив його. До XVIII ст. замок переходив з рук в руки і сильно занепав, лише в XVIII ст. його відновили та укріпили гарматами. Проте коли у 1809 р. замок перейшов у володіння Потоцький почалась історія його занепаду [3, с. 21]. Площа замку сягала біля двох гектарів, це робить даний замок одним з найбільших в Україні. До сьогодні лише непогано збереглися стіни з розкиданими по них бійницями замку, а з шести башт збереглися три [4, с. 54-55].

До нашого часу збереглися руїни ще одного з середньовічних замків Львівщини – Поморянського, що знаходився в сучасному Золочівському районі. За даними замок збудовано в першій половині XVI ст. на місці дерев'яної фортеці XV ст. У 1648 р. замок дощенту зруйнували татари. Ян Собеський з руїн підняв замок та укріпив його, проте після смерті короля замок переходив від одного власника до іншого і протягом років занепав. Значна його частина розібрана, а рештки, що були перероблені в житлові приміщення існують до сьогодні [3, с. 33-34].

Така ж трагічна історія Звенигородського замку Львівської області, адже про колишні часи нагадують лише руїни. Про цей замок швидко забули адже його історія була зовсім короткою. У 1716 р. Адам-Микола Сенявський наказав побудувати замок у вигляді чотирикутної споруди з баштами оточений ровом і частоколом. Але замок проіснував не так довго і швидше за все вже в сер. XVIII ст. був знищеним [8, с. 17-19]. Фрагменти мурів та вали, стрімкі схили глибокого рову – це все, що залишилося від замку в с. Мурованому Старосамбірського району Львівської області. Даний замок на початку XVI ст. почав зводити львівський хорунжий Андрій Тарло. Замок мав п'ятикутну форму та круглі кутові вежі [3, с. 81-82].

Щодо залишків стародавніх замків – їхня історія являється для нас найбільшою таємницею, адже не збереглося навіть мурів, а залишки деяких вже давно покоються під землею або новішими спорудами.

Прикладом є замок, що колись існував в с. Білий Камінь Золочівського району Львівської області. Ще на початку XX ст. існували руїни замку, що був збудованим у 1611 р. Ю. Вишнівецьким. Цей замок у свої часи вважався одним з найкращим на Львівщині. Є інформація, що замок був збудований з білого каменю і був оточений вежами та озером. Від давнього замку були збережені лише в'їзна вежа та одна з веж-бастіонів, які розібрали після Другої світової війни [3, с. 34].

Варто згадати про старовинний Львів та його Замкову гору з якої відкривається панорамний вид на місто. Колись на цій горі височів давній замок, та на жаль ніхто не може точно сказати, як він виглядав. За переказами замок було збудовано за наказом польського короля Казимира ще в 1362 р. Його назва пішла від його високого положення. Сам замок мав чотирикутну форму, до нього вела стрімка дорога, а перед в'їзною брамою був розвідний міст. Є відомості, що коли в 1704 р. під Львів прийшов шведський король, замок вже був занедбаним. До кінця XVIII ст. він перетворився на руїну, за наказом австрійської влади замок почали розбирати. Згодом було дозволено ламати на камінь скелі на яких стояв фундамент споруди. У 1869 р. польські патріоти під проводом Франца Смольки на честь трьохсоті річниці Люблінської унії вирішили висипати на горі могилу. Багато археологів, поціновувачів старовини боролись за те, щоб могилу не насипали, проте це було марно. До сьогоднішнього часу збереглась лише частина муру [2, с. 13-25]. Цей список можуть продовжити такі замки, як Підгородський що в Сколівському районі, замок в Східниці Дрогобицького району, замок в Великому Городоцького району Любені, замок в с. Спас, замок в селі Стрільбище та с. Чаплі

Старосамбірського району та замки, що знаходились в сучасних районних центрах: Стрийський, Самбірський, Старосамбірський і Трускавецький замок Львівської області [5, с. 340; 3, с. 67-84].

Таким чином, можна помітити, що відреставрованих замків на території Галичини порівняно мало. Безперечно, не вдалося перерахувати стан кожного замку, адже їхня кількість надзвичайно велика. Попри це все, можна зробити висновок, що замки на території Львівщини не зберігаються належним чином. Величезна кількість колишніх величних споруд вже стерта з лиця землі, а інша частина замків вже на шляху повного знищення. Так, можливо, в них краще відчувається дух історії та давнини ніж у безліч разів перебудованих та реставрованих замках, та все ж без належного догляду та охорони ці руїни не зможуть довго зберігатись. Для того аби відреставрувати замок потрібно багато часу та коштів. Можливо не так багато замків, якби того хотілось, зараз відбудовані. Проте, потрібно пам'ятати, що в кожен з них вкладено багато сил. Дані замки являються нашою спадщиною, яку вдалося зберегти незважаючи ні на що.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Возницький Б. Не цілком таємно. Про відкриття Олеського замку//Галицька брама. 2000. № 12.
2. Крип'якевич І. П. Історичні проходи по Львові. Львів: Каменярь, 1991. 168 с.
3. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Львів: Центр Європи, 2005. 200 с.
4. Молодан Л. Замки Львівщини: тиха смерть неприступної історії//«Золота Доба». Липень 2007. С. 87.
5. Омельчук Б. А. Неіснуючі дерев'яні замки XVII ст. У Бродах, Стрию і Яворові: фортифікаційні особливості та озброєння//Науковий вісник НЛТУ України. Освітня проблема вищої школи, 2010. Вип. 20. С. 235-245.
6. Онищук Я. Археологічні дослідження львівського університету у межириччі західного Бугу та Ікви / Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, Вип. 9. 2006 р. С. 147-156.
7. П'єх Н. Архітектурні зміни жовківського замку – оборонні споруди часів Яна Собеського//Гілея: науковий вісник. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 148 (№ 9). С. 119.
8. Терський С. В. Археологія замків Західної України: історія та перспективи дослідження // Historical and cultural studies. №3. 2016. С. 94–104.

Любов Шиян

ВІДКРИТТЯ ДЗЕРКАЛЬНОЇ ЗАЛИ – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП ВІДНОВЛЕННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ

Палацовий ансамбль князів Вишневецьких в смт. Вишнівець Збаразького району Тернопільської області є пам'ятником історії, архітектури та ландшафтного мистецтва XVI – XVIII ст. Бувший оборонний замок XVI ст. – ядро комплексу – поступово трансформувалася з магнатського замку в розкішний палац з багатими інтер'єрами та історичними реліквіями. Незважаючи на свої втрати у XX ст., ансамбль і сьогодні вважається одним з кращим втілень традицій західноєвропейського бароко на теренах України.

На початку 60-х рр. XX ст. палац перепланували та використовували як адміністративну будівлю, знищивши навіть ті залишки інтер'єрів, які вціліли після війн та пожежі 1944 р. У наш час Вишневецький палацово-парковий комплекс увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Проводяться відновлювальні роботи. Актуальним питанням є не лише фізичне збереження пам'ятки, але і відтворення її документального та меморіального характеру, пов'язаного з відомими подіями історії та відомими особистостями.

У червні 2018 р. у Вишневецькому палаці відбулося урочисте відкриття головної зали – дзеркальної. Цей надзвичайно важливий етап у сучасній історії пам'ятки був здійснений за підтримки Посольства США в Україні, Міністерства Культури України та при сприянні Тернопільської обласної державної адміністрації.

Про Вишневецький палац першої половини XVIII ст. наразі зібраний значний документальний матеріал, однак пам'ятка потребує проведення синтетичної реконструкції з урахуванням розуміння інтелектуального та візуального досвіду епохи, який не охоплюється лише мистецтвознавчими категоріями. Насамперед, це стосується переосмислення значимості постаті замовника ансамблю. Успіх будівництва визначався не лише його статусом та майновою потужністю, а й художньою інтуїцією та політичною волею.

Вишневецький ансамбль був збудований у 30-х рр. XVIII ст. на замовлення князя Міхала Сервація Вишневецького (1680-1744 рр.), одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої. Давній волинський рід Вишневецьких був яскравим представником тієї найбагатшої еліти українського походження, яка з дитинства усвідомлювала своє сакральне право на владу в Україні.

Вишневецький палац в краєзнавчій літературі часто називають «волинським Версалем». На відміну від інших тогочасних магнатських резиденцій Волині, ансамбль був збудований не в італійському, а у французькому стилі. Художній стиль ансамблів, запрошення тих чи інших архітекторів, вибір декору та сюжетних програм залежав від актуальної політичної ситуації – зближення чи конфронтації відповідних владних дворів. Як відомо, канцлер Великого князівства Литовського князь Міхал Серватій Вишневецький проводив профранцузьку політику.

Резиденції були координаторами всіх видів діяльності власників. Як структурний елемент внутрішнього середовища населеного пункту вони суміщали політичну, адміністративно-господарську та репрезентативну функцію.

Функціональні зміни в житті резиденцій початку XVIII ст. викликали необхідність проведення внутрішньо-планувальних змін. Нові інтер'єри, як продовження та доповнення екстер'єрів, втілювали репрезентативну мотивацію існування старих замків, акцентували увагу на суспільній ролі власника, підкреслювали його «давнє коріння» на цій землі.

Ще в попередню епоху XVII ст. формується планування палаців з розміщенням у центрі головним парадним залом, зокрема у Вишневецькому палаці він називався дзеркальним. Вихід з таких залів організовувався не в бік під'їзної площі, а в сторону саду, який, як правило, розміщувався за палацом. У Вишневці через брак площі за палацом великий сад був розбитий від заходу за його правим флігелем. Тому вихід з парадної зали вів до відносно невеликої верхньої тераси, т.зв. нижніх садів.

Під терасою другого поверху вздовж усього палацу архітектори закладають велику галерею. Її арочним вікнам, що виходять на терасу саду, відповідали великі вікна з дзеркальних тафлів на протилежній стороні парадної зали. В епоху бароко дзеркала відіграють важливу роль у створенні інтер'єрів. Вони не лише забезпечували можливість ілюзорного збільшення приміщень, адже в них відбивалася протилежна стіна і виникало враження простору його за межами. У дзеркальній залі Вишневецького палацу дзеркала відіграють ще і декоративну роль – багаті з позолотою рами дзеркал, декоративні дерев'яні панелі, прикрашені позолоченою різьбою з елементами гербів, та кришталеві люстри надавали залі особливої вишуканості і презентабельності. Прагнучи створити незвичний, часто ілюзорний ефект, архітектори за допомогою дзеркал поєднували природні зміни з

атмосферою емоційних настроїв. В ідеологічному плані резиденції перетворюються на осередки генерації і розвитку світоглядних орієнтирів, духовного та мистецького життя.

Джерелами для дослідження палацу часів Михала Сервація, зокрема дзеркальної зали, крім світлин поч. XX ст. слугували архівні юридично-майнові документи XVIII ст. у т.ч. інвентарі 1748 та 1761 рр.

Вони дають уявлення про характер інтер'єрів резиденції невдовзі після смерті останнього з Вишневецьких, а саме за часів першого її власника з роду Мнішків – Яна Кароля, підкоморія литовського (1716-1759 рр.). Описи дають можливість з'ясувати, що інтер'єр дзеркальної зали залишився незмінним впродовж усього XVIII ст., а світлини XX ст. підтверджують, що і наступні володарі палацу цю головну парадну залу не міняли з поваги до родових дідичів.

У суспільній свідомості того часу резиденція була не просто архітектурною спорудою, і не лише родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок і колекцій, які виражали суть її мешканців. Як демонстрацію шанобливого ставлення до історії свого роду, держави сприймали сучасники родову емблематику Вишневецьких та споріднених з ними родів, яка прикрашала аркади та ордери дзеркальної зали. Важливою колекцією, яка віддзеркалювала політичну роль історичної еліти Речі Посполитої для усієї Європи, була наявна там галерея бюстів її видатних діячів, зокрема князів Вишневецьких. Власне, дзеркальна зала була не лише уособленням тогочасних художньо-стилістичних новацій, простим наслідуванням моді, а слугувала одним із головних засобів створення відповідної моделі соціальної ієрархії.

Вирішуючи проблеми пристосування та подальшого використання пам'ятки історії та архітектури такого рівня як Вишневецький палацовий ансамбль, необхідно враховувати широкий діапазон суспільної цінності та функціонального значення таких споруд та не обмежуватися утилітарними функціями його приміщень. Вишневецький палацовий ансамбль – це не лише архітектурна пам'ятка певної епохи та архітектурного стилю, це величезний пласт нашої національної історії, культури, який дає уяву про економічне, політичне життя народу, його естетичні ідеали. Перед реставраторами стоїть велике завдання не лише відновити художні якості пам'ятки, але і зв'язки багатьох поколінь людей, які тут жили і живуть тепер. І в попередні епохи, і в наш час Вишневецький палац має всі шанси стати культурним осередком загальнодержавного рівня. Його родові дідичі князі Вишневецькі як представники української історичної еліти залишили глибокий слід в усіх сферах життя української нації. І майже 350 років, допоки існував рід були активними творцями історії України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєностях Крем'янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. 1748 р. – Нац.б-ка України ім.В.І. Вернадського (НБУВ). – Ф. 1, спр. 150, 45 арк.
2. Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря. 1761 р. – Нац.б-ка України ім.В.І. Вернадського (НБУВ). – Ф. 28, спр. 390, 108 арк.
3. Архитектура Украины, России и Белоруссии XV – первая половина XIX в. // Всеобщая история архитектуры. : в 12 т. –Т.6. М. : Изд-во л-ры по строительству, 1968. – Т.6. – 568 с.
4. Бартенев И. Очерки истории архитектурных стилей / И. Бартенев, В.Батажкова. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 384 с.
5. Левкович Н. Стильові особливості палацових та садибно-паркових ансамблів Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: автореф. дис. канд. архіт.: спец. 18. 00. 01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури» / Н.Я. Левкович. – К., 2004. – 16 с.

6. Лукомские В., Г. Вишневецкий замок/ В., Г. Лукомские // Старые годы. – 1912. – № 3. – С. 1– 47.
7. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII – XIX століть / О. Михайлишин. – К. – 2000. – 235 с.
8. Соколова Е. Дворцово-парковый комплекс как элемент российской политической практики первой половины XVII в.: ретрансляция западноевропейского опыта / Е. Соколова // Проблемы истории России. Вып. 9: Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени. Сб. науч.тр. – Екатеринбург: НППМ «Волот, 2011. – С. 369-384.
9. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина/ упоряд.В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 405 с.
10. Українське бароко та європейський контекст / ред. О. К. Федорчук. – К.: Наук. думка, 1991. – 256 с.
11. Bartoszewicz J. Wiśniowieccy książęta/ J. Bartoszewicz //Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda: w 28 t. – Warszawa, 1867. – T. 27.– S. 227-264.
12. Kowalczyk J. Rezydencji puźnobarokowe na Wołynju/ J. Kowalczyk //Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1997. – T. IV, z. 1(13). – S. 25-73.

Марина Ягодинська

ЛІТОПИСНА ТЕРЕБОВЛЯ В КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Загальновідомим є той факт, що давньоруські літописні джерела називали Київську Русь країною міст - Гардарікою. Згідно аналізу Лаврентьєвської та Іпатіївської літописів на той час нараховувалося 238 міст, які відігравали роль торговельно-ремісничих, оборонних центрів тощо. Під час татаро-монгольської навали більша частина південно-руських міст була зруйнована і спалена. Згідно «Списку руських міст далєких і блізьких», що був сформований в останній чверті XIV ст. (знаходиться в складі Новгородського першого літопису (XV ст.). Станом на I половину XIII ст. на території сучасної Тернопільської області нараховувалося 7 літописних міст – Микулин, Тербовля, Збараж, Моклеків, Биковен, Кременець, Шумськ [4, с. 196, 259-260]. У вищезгаданому «Списку руських міст далєких і блізьких», що був сформований в останній чверті XIV ст. (знаходиться в складі Новгородського першого літопису (XV ст.) згадуються лише три міста – Тербовль, Кременець та Скала (Скала-Подільська) [8].

До сьогодні збереглися дуже мало відомо міст, де б назва співпадала з сучасним найменуванням, ще рідше буває, коли територія літописного міста співпадала з сучасним не лише в назві, але й з місцезрештуванням (серед таких міст в Україні відомі Київ, Чернігів, Переяслав, Вишгород та небагато інших). В Тернопільській області відомо лише 2 таких міста Тербовля та Кременець і, частково, Збараж. В численних об'єктах Національного заповідника «Замки Тернопілля» перебувають два таких об'єкти – дитинці літописних міст Тербовля та Збараж. Щоправда, ситуація у співпадинні найменування міста та місцезнаходження фіксується лише в одному випадку – у випадку Тербовлі. Можливо, це пояснюється тим, що Тербовля була центром удільного князівства, навколо якого точилися різні політичні, військові події протягом XII-XIII століть. Збараж же був фіскально-адміністративним містом Тербовлянського, а потім Галицько-Волинського князівств [5, с. 92–96].

Тербовля – одне з небагатьох міст Тернопільської області, що відіграло важливу роль в історії краю протягом цілого тисячоліття. Починаючи з другої половини V століття нашої ери і до кінця XVII століття місто перебувало в центрі різноманітних державних, політичних та військових подій.

Територія Замкової гори це високий пагорб, обмежений з двох сторін болотистими долинами річок Гнізна та Печенія і лише з напільної сторони був відкритий для ворога. Теребовлянська Замкова гора була приваблива для носіїв багатьох культур, що протягом тисячоліть послідовно сформували багатий полікультурний шар, дуже цікавий для дослідників з огляду формування міста Теребовля.

Отже, територія Замкової гори є багатошаровою пам'яткою, що була приваблива для носіїв трипільської культури як періоду розвитку (середній етап), так і в період занепаду культури. Носії висоцької культури теж облюбували Замкову гору для будівництва городища-сховища, де рятувалися жителі з сусіднього поселення, розташованого в підніжжі гори. Наступний етап – VIII/початок X ст. Тут був збудований дитинець носіїв пізньослов'янської райковецької культури, що дожив до середини XIII ст. Кожен період давньоруської історії залишив свій слід на городищі. Тут фіксуються житлові, сакральні та поховальні пам'ятки, що датуються X, XI, XII, XIII ст. [6, с. 76-85].

У XIV столітті зі смертю останнього, хто був дотичний до законних власників Галицько-Волинського князівства – Юрія II Тройденевича (був отруєний галицьким боярством 7 квітня 1340 року у місті Володимирі), Теребовля була захоплена польським королем Казиміром III у 1341 році. Він конфіскував княжі землі і роздав їх своїм наблизим, а сама Теребовля стала королівською власністю. Для того щоб утримати загарбані землі, Казимір III збудував кілька замків. Рахується (за свідченням польського хроніста Яна з Чарнкова), що в Теребовлі, на княжому дитинці, у 1360 році збудовано новий замок, за одними свідченнями дерев'яний, а за другими - кам'яний. Розміри та форму цього замку зараз важко уявити. Документальні свідчення відсутні. Під час археолого-архітектурних досліджень архітекторів Романа Могитича та Зіновія Лагуша було знайдено лише одну стіну, що була віднесена до XIV століття [2, с. 132–141]. Археологічного підтвердження цьому факту поки немає.

Окремо треба розбиратися з культурним шаром XV століття. Рахується, що до 30-х років XVI ст. користувалися старим замком Казиміра III. Можливість побудувати новий з'явилася коли король Сигизмунд I беручи до уваги зубожіння Теребовлі, у 1518 році звільнив місто від «всіляких мит, данин і тягарів», а привілеєм 1539 року віддав «на вічні часи» дохід з горілки на розвиток та укріплення міста [1, с. 402]. І це дало можливість спочатку збудувати дерев'яний (краківським каштеляном Анджеєм Тенчинським за власний кошт), а пізніше - кам'яний замки (теребовлянським старостою (у 1530-1549 роках) Станіславом Тенчинським).

Потужний культурний шар XVII століття пов'язаний з будівництвом у 1631 році теребовлянським старостою Олександром Балабаном нового, подібного до британського, бастейного замку, *«мурованою у формі трикутника, обведений високими стінами, з трьома наріжними баштами»* - південною, північною та східною. Випробуванням міцності замку стала турецька облога 1675 року, руйнівна сила якої залишила після себе матеріальні сліди. Під час археологічного вивчення подвір'я замку, були знайдені руїни кам'яних споруд XVII століття, численні фрагменти чавунних та кам'яних ядер, мушкетні кулі численні побутові речі (ножі, замки, ключі, скляний посуд дрібні польські монети – соліди), а найголовніше – поховання захисників, воїнів і просто челяді, поодинокі і сім'ями, похованими після смерті і заваленими руїнами стін [6, с. 26–28].

Отже, цей коротенький аналіз культурного шару та пов'язаних з ним культур та історичних подій показує наскільки він є потужним, різночасовим, а

головне збереженням для ілюстрації епох в популяризації об'єктів національного заповідника саме давньоукраїнського напрямку. Необхідно використовувати можливості не лише замку, а й давньоруського дитинця, і основний упор в популяризаторській діяльності Теремовлянського відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» робити не на польський період (не зважаючи ні на що, це був період поневолення українського народу в різних проявах), а давньоруський, княжий у поєднанні з іншими археологічними культурами.

Ця популяризація може розвиватися у двох напрямках: консервація і музеєфікація різночасових археологічних об'єктів та створення музею з умовною назвою «Музей історії Замкової гори».

Законсервовані, музеєфіковані розкриті археологічні об'єкти: трипільської культури (трипільська площадка з начинням), об'єкти висоцької культури, слов'янські (житла), різночасові давньоруські житлові та сакральні (житла, довгі будинки, поховання, реконструкція валів тощо) можна об'єднати в археологічному скансені з умовною назвою «Парк археологічних культур». Це є новим, такого скансену в межах Тернопільщини немає. Щось подібне робиться у Львівській області на території давньоруського міста Звенигород. Створення такого парку буде новим об'єктом для заповідника.

В музеї, який можна облаштувати в східній башті замку (якраз зараз там проводяться роботи по перекриттю башти), можна показати історію заселення Замкової гори, облаштувати вітрини для демонстрації археологічних знахідок, відкритих на Замковій горі та на поселеннях в уроч. Черпало, Замкова гора (городи), Замкова гора (ліс), по вул. Тернопільській тощо. Крім того, можна було би показати оборонні укріплення (городища) часів висоцької, райковецької та давньоруської культур на макетах, що візуалізувало послідовність заселення Замкової гори до проникнення польської експансії на українські землі, показало, що до завоювання спадщини Рюриковичів-Романовичів Казиміром III ця земля була загосподарена українцями.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини / Олег Клименко, Богдан Хаварівський. – Тернопіль: Воля, 2003. – 496 с.
2. Могитич Р. І. Теремовля (штрихи історичної топографії) / Р. І. Могитич // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 132–141.
3. Літопис Руський / пер. тексту, передмова, прим., ім.-особ., геог.-археол.-етногр. показч., табл., карти і плани Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 87 с.
5. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодинська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж, 2010. – № 1. – С. 92–96.
6. Ягодинська М.О. Літописна Теремовля: етапи заселення / М.О. Ягодинська // Волино - Подільські археологічні студії (пам'яті Ю.М.Малєєва (1941-2006). – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. III – С. 76-85.
7. Ягодинська М. Попередні результати археологічних досліджень у 2011 році на території замку XIV–XVII ст. в м. Теремовля, уроч. Замкова Гора Тернопільської області / Марина Ягодинська // Нові дослідження пам'яток козацької доби. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 26–28.
8. А се имена всѣм градом Рускым, далним и ближним. Новгородская первая летопись. Режимы доступу: <http://litopys.org.ua/novglet/novg39.htm>, <http://litopys.org.ua/novglet/novg46.htm>

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ»

Валентина Брега

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ НА ВОЛИНІ. ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕР'ЄРІВ

Палац князів Вишневецьких – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення, входить в структуру Національного заповідника «Замки Тернопілля» і є одним із найкрасивіших та найбільш збережених його об'єктів. Від початку діяльності Вишневецького палацово-паркового комплексу як частини Національного заповідника «Замки Тернопілля» було проведено цілий ряд робіт по збереженню та відтворенню усього найбільш цінного, що притаманне саме цій пам'ятці. Найперше, це у 2006 році Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» було узгоджено концепцію розвитку та проект реставраційних робіт. Згідно проекту, в палаці відтворюються планування та інтер'єри XVIII століття, які були втрачені під час буремних подій другої половини XIX – XX ст. В літературі XIX – початку XX ст. до інтер'єрів Вишневецького палацу зверталися такі польські, українські, російські дослідники як В. Томкевич, Т. Стецький, О. Пшездецький, В. та Г. Лукомські, Р. Афтаназі, Л. Шиян. Їхні дослідження є вкрай важливими для відновлення резиденції, проте мають узагальнений характер. Тому метою даної статті є пошук, аналіз та систематизація матеріалів, які стосуються опису палацових залів та його мистецьких колекцій, уточнення деталей, що дозволить нам в подальшому відновити інтер'єри у повній відповідності до вимог епохи. Основними завданнями даного дослідження є проаналізувати знайдену літературу, інвентарні описи, реєстри та інші матеріали по даній темі та здійснити якомога детальніші описи палацових залів. В статті використовуються методи аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації, описовий метод тощо.

Будівництво палацу припадає на 1730 – 1740 рр. , коли Міхал- Сервацій Вишневецький (1680 – 1744), останній представник роду, один з найбільших магнатів Речі Посполитої XVIII ст. оселився тут. Зводилась резиденція в межах колишніх фортифікацій на місці старого оборонного замку XVI – XVII ст. Швидше за все, сам замок був перебудований у розкішний палац, коли його оборонна функція втратила свою актуальність. Як магнатська резиденція Вишневецький палац був виразником суспільного статусу та мистецьких смаків його володарів, своїм функціонуванням сприяв проникненню та утвердженню новітніх культурних і цивілізаційних процесів країн Центральної Європи: Італії, Франції, Німеччини, Австрії, що насамперед відобразилось в архітектурі та мистецтві.

Вхід до палацу відкриває глибокий портик, що утворює критий під'їзд для екіпажів. Великий балкон, обрамлений по периметру кованою балюстрадою, стоїть на восьми колонах, що надає центральному порталі ще більшої пишності та урочистості. Ще у XVIII столітті до палацу вели важкі ковані двері, що за свідченнями Владислава та Георгія Лукомських, справляло «дивне враження». Це був симбіоз давніх замкових традицій з архітектурними смаками Франції початку XVIII століття. Головний акцент фасаду – підвищений на півповерху псевдоризаліт, закінчений трикутним фронтоном, у тимпані якого багатим ліпленням зображені знамена, труби, емблеми, серед яких герб Вишневецьких «Корибут» і Радзивіллів «Тромби». Свого часу герби було розписано позолотою та пурпуром.

Центральні двері палацу вели до високого вестибюля з старовинною кам'яною підлогою. Стіни його були вкриті вестфальськими фаянсовими кахлями першої половини XVIII століття. За деякими даними, таких кахлів було у палаці близько 45 тисяч, і малюнок на жодній не повторювався. На кожній з них – блакитний малюнок на білому тлі, що зображували сюжети із Біблії. Ділянки плитки чергувалися з широкими пілястрами, у верхній частині яких простежувались геральдичні мотиви з зображенням гербів «Корибут», «Погоня» та ін.

В одну із стін вестибюля в овальній білій ніші Міхал Єжи Мнішек вмурував у 1781 році велику таблицю з чорного мармуру. Вона присвячена пам'яті про славетний рід князів Вишневецьких. На плиті латиною був зроблений напис золотистими літерами, що розповідав історію палацу та про відвідини його польським королем і наступником російського престолу у 1781 році. Над таблицею виліплено орла з короною.

Праворуч від вестибюлю знаходилась сходові клітка, що прямувала на другий поверх палацу. Стіни сходової клітки також були вкриті вестфальськими кахлями з синіми на білому тлі сюжетами біблійної історії, такі ж кахлі збереглися й у верхньому вестибюлі. На сходовій клітці кахлі прилягали аж до фриза, прикрашеного рослинними гірляндами, вінками та овальними медальйонами в стилі Людовіка XVI. По краю сходів – красива залізна балюстрада у стилі рококо. Стіни прикрашали дорогі шпалери, старовинна зброя, штандарти.

З вестибюля двері ведуть до колишньої швейцарської кімнати (згодом малої їдальні). Далі йде ряд кімнат: «кімната генералів», що виходить на головний фасад, кімната з ліпленим плафоном і багатим карнизом, що сильно виступає, хоч і не сягає стелі, на якому сидять у пустотливих позах, немов підпираючи собою стелю, маленькі амури. Наступний зал привертав до себе увагу декоративним оздобленням, геральдичними елементами амбразур вікон, що виходили на курдонер.

Привертав увагу салон графа Форгача, угорського магната, який брав участь у революції, потім емігранта, що його князь Вишневецький прихистив у своєму палаці й який тут помер. У кімнаті знаходився чорний мармуровий камін, що був переданий як подарунок з Угорщини родиною графа Форгача. Тут же була й грубка в стилі бароко, яка за словами Ейсмонта «була варта бути перенесеною до кожного європейського музею» [6, с. 116-122]. Середню частину нижнього поверху палацу займали дзеркальні галереї. Виготовлені на початку XVIII століття дзеркала, зроблені не з суцільних шматків, а складаються з невеликих квадратів, різних за розмірами, що заповнюють собою близько 20 дзеркальних площин у залі. Судячи з планів 1777 року, такою ж дзеркальною оздобою були вкриті стіни двох довгих терас, що прилягали до залів і тягнулися вздовж усієї південної сторони палацу. Стіни, не зайняті дзеркальними тафлями, були викладені горіховими панелями, розділені пілястрами і прикрашені чудовими декоративними позолоченими решітками та гірляндами квітів у стилі Людовіка XV.

Вражають герби, оточені розкішною золоченою арматурою. У поперечному залі над найбільшою аркою зображено з однієї сторони герб Корибут, з іншої – радзивілівський орел з трубами, обидва увінчані митрами. У цьому ж залі знаходились герби кн. Дольських, гр. Мнішків і Замойських, кн. Огинських, кн. Лукомських, гр. Тарло, гр. Плятер та ін. В дзеркальних залах була представлена скульптура – мармурові і гіпсові погруддя видатних польських особистостей XVI, XVII, XVIII ст., що були встановлені на високих постаментах. Вирізнялось погруддя Яна III Собеського з каррарського мармуру, виконане скульптором

Піотровським, погруддя Георгія Оссолінського та єпископа Велепольського, роботи невідомих майстрів, Яна Кохановського, Л. Сапєги, Єжи Мнішка, Гевеліуса, Почобута, Станіслава Понятовського, Нарушевича, С. Яблоновського, М. Паца, Канарського, Шембека, Станіслава Жолкевського, Липського, С. Любенського, канцлера Морштина, Залуського, Дзялинського. Погруддя мали велику історичну та культурну цінність, адже були виконані з оригіналів, які були в королівському палаці у Варшаві за часів Станіслава Августа.

Вражали красою дерев'яного оздоблення (стельові карнизи, плафони в стилі рококо) дві вітальні на другому поверсі палацу, що прилягають безпосередньо до приймальні. Особливо гарні в одній з віталень, як свідчать Лукомські, наддверні прикраси, що зображують канельовані стовпчики з вазами, навколо яких плавно плетуться гірлянди. Такі ж орнаментальні прикраси присутні в наступній блакитній вітальні, а особливо приваблюють різьблені фазани в маленькому будуарі. Настінні атласні вишивки вітальні у другій половині XVIII століття були замінені новими шовковими матеріями.

Стіни королівських кімнат і всіх віталень були покриті тканинами надзвичайно ніжного виконання, що зображували букети квітів, роги достатку, плоди й фантастичних райських птахів, чудовиськ і звірів на тлі білого атласу. Виробництво цих вишивок приписується вишивальницям Марини Мнішек. Більша частина цих тканин перебуває в Петербурзі у зібраннях Е. П. і М. С. Олив.

У приймальні та вітальнях для обігріву кімнат використовували печі, прикрашені вазами колон, поставлених у нішах. Ці печі-колони однотонні за кольором прекрасно гармоніювали з пізньою оздобою віталень, виконаною за Мнішків наприкінці XVIII століття в стилі Людовика XVI. Проте за часів Вишневецьких замість них стояли печі, що складались з великих вестфальських плиток і череватих стовпчиків. Вони були вивезені з палацу під час розпродажі. Печі ці були двох типів. Одні – з білих і синіх кахлів, грубуватого малюнка з зображенням пейзажів, вигадливих колонок та багатих карнизів. Інший тип печей – з великих кахлів, роботи кінця XVIII століття, на гладкому білому тлі яких були намальовані квіти або букети, сплетені стрічки або витончені птахи, виконані в яскраво-жовтому, злиняло-фіолетовому чи рожевому китайському тонах. Пожертвувані Римо-католицькому благодійному товариству в Петербурзі за заповітом покійного антиквара Линевича, печі ці як вишневецькі, були передані Товариством новому Краківському музею, що міститься в королівському палаці на Вавелі.

Рожева та блакитна вітальні обігрівались класичними з білого мармуру камінами, які були збагачені кольоровими вставками. У Р. Афтаназі знаходимо побіжну згадку на одну з кімнат з чудовим каміном у стилі бароко, який майже сягав до стелі: «... bialy barokowy kominek, niezwykle bogato ukszaltowany, siegajcy niemal sufitu, z dwoma puttami siedzacymi we wdziecznych pozach u szczytu, podtrzymujacymi mitre.» [4, с. 548].

Багаті та вишукані меблі прикрашали палацові зали. В Королівській залі стояли барокові крісла та стільці, багато різьблені та оздоблені позолоченими коронами чудового виконання.

До епохи XVIII століття можна віднести два залізні крісла, що використовувались за підстілья для молитви. Також Лукомські описують два столики, один із срібною на чорному полі інкрустацією, що зображувала монограми та герби Вишневецьких і Радзивіллів, другий з мармуровою мозаїкою з гербом Тарло. Увагу гостей палацу привертала чудова дамська розкладна шафка з доричною колонадою із чорного дерева, що відбивалась у дзеркалі, розташованому

в глибині. Є відомості про те, що Віденський музей придбав у Вишневці рідкісний столик, що складається з трьох різних частин: нижньої, у стилі ренесансу, суцільно прикрашеної бронзовими ажурними орнаментами й місцем для герба під митрою, підтримуваною двома янголами, та верхньої, ебенової, чорного кольору, часів китайського впливу, прикрашеної всередині чотирма і з боків дванадцятьма маленькими китайськими картинками.

В бібліотеці були встановлені глибокі та високі книжкові шафи, дверцята яких були оздоблені портретами всесвітньо відомих вчених та політиків.

З Реєстру рухомого і нерухомого майна з Вишневецького палацу Міхала Сервація Вишневецького, зробленого для його вдови Теклі Радзівіл 11 жовтня 1745 року дізнаємось про наявні у палаці в цей час столики китайські складні, крісла, які були оббиті тканиною, гаптованою золотом і сріблом, блакитні шафи з дзеркалами, в яких стояли годинники.

В Реєстрі рухомостей та інших предметів Я. В. Мнішка, литовського підкоморія, які знаходяться у Вишневецькому палаці записано 6 канап різних типів – три канапи кармазинові з позолотою, одна канапа велика позолочена, одна – велика кармазинова англійська, одна проста, оббита турецькою тканиною. Автор опису зазначає на наявність у маєтку більше десяти столиків. Серед них є розкладний стіл з шухлядами, два – з гербами Мнішків і Тарлів, кілька дубових столиків та інші. Перелік палацових меблів продовжує немалий список шафок, де зазначено про дві горіхові шафи з шухлядами, дві маленькі китайські, чотири шафки горіхові столові, чотири червоні мальовані з столиками, чотири зелені мальовані та інші. Тут же зустрічаємо відомості про наявність десяти крісел, оббитих тканиною з зображенням квітів, шести – оббитих кармазином, чотирьох дубових розкладних і т. д. Про приблизне розташування деяких меблів ми сьогодні можемо говорити, опираючись на іконографічний матеріал, а подібні описи та реєстри дають нам лише скупий перелік предметів.

В описах багатьох дослідників, таких як Лукомські, Р. Афтаназі, Ф. Ейсмонт зустрічаємо опис прекрасного ліжка з багатою позолотою, оббитого атласом із зображенням букетів та балдахіном з цієї ж тканини. В Реєстрі рухомостей та інших предметів Я. В. Мнішка, литовського підкоморія, які знаходяться у Вишневецькому палаці крім вищезгаданого ліжка зазначено ще одне ліжко адамашкове, зеленого кольору. Наявність цих предметів у реєстрі вказує на їхнє відношення до XVIII століття.

До речей XVIII століття можна віднести настінні бра у вигляді лампочок червоної позолоти з бронзовими фігурками грацій, які були в кімнаті Павла, два канделябри в кімнаті Станіслава-Августа й 24 настінні бра в Дзеркальній залі часів Людовика XV, французької роботи. Грубі бронзові дверцята початку XVIII століття, що зображують міфологічні постаті, які прикрашали коминкові щити, залізні урни в стилі Відродження біля вікон, чудові годинники на камінях з мармуру й бронзи в стилі початку XVIII століття наповнювали колись кімнати палацу. Але з усього обширу речей, що його прикрашали треба відзначити ще часів графа Плятера бронзову клітку в стилі рококо з мініатюрними картинками, в медальйонах з квітами з емалі й годинник на її дні; всередині клітки містилися куранти, що грали голосом канарок, золоті фігурки яких було поставлено всередині клітки. Годинник з лицарськими трофеями й скульптурою Мінерви в кімнатах великого князя Павла Петровича і годинник у вигляді фаєтона, запряженого левами, якими керує амур, стояли в кімнаті Станіслава-Августа, й так званий королівський годинник, у минулому найгарніший з предметів такого роду, так багато представлених свого часу в палаці [2, с. 265].

В Реєстрі рухомостей та інших предметів Я. В. Мнішка, литовського підкоморія, які знаходяться у Вишневецькому палаці перераховується сім годинників, серед яких виділяється годинник з гербом Мнішків. З-поміж описів камінних годинників Р. Афтаназі виділяє один з написом, що засвідчує його походження з фабрики Франциска Фішера у Вишневці, і другий – нагадував лондонський годинник Барберсона. У даному реєстрі також зустрічаємо перелік з шести великих дзеркал у рамах.

Серед описів Ф. Ейсмонта бачимо згадки про два китайські позолочені канделябри XVIII століття, два канделябри з посрібленої міді, а також 24 двох і трьохраменних підсвічники в стилі рококо, французької роботи часів Людовіка XIV або Людовіка XV. За свідченнями дослідника, навіть після того як княгиня Абамелек у 1852 році вивезла з палацу величезну частку цінних речей, у його стінах залишилися ще канделябри XVII століття, багато бронзи, годинників тощо. Ф. Ейсмонт згадує дві великих вази із зображенням мисливських сцен.

Серед інших палацових збірок варті уваги дорогі срібні та позолочені сервізи, старовинний фарфор, численні світильники та люстри.

Цікава річ була знайдена в музеї Києво-Печерської Лаври – кубок Міхала Сервація Вишневецького. Кубок з накривкою 1731-го року був виготовлений в гуті Налибоки (Білорусь), яка належала князям Радзвіллам. Для виготовлення великого за розмірами (висота - 67 см) кубка було застосовано складну техніку гранованого гвинтового скла (скляний гвинт з'єднує основну частину з ніжкою). Оздоблений гравіруванням: з однієї сторони зображення вензеля князя "MSK", з іншої - складний герб його родини, що складається з чотирьох гербів - "Погоня", "Корибут", "Леліва", "Прус II". Кубок можна віднести до типу представницьких, суто декоративного призначення.

У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» зберігаються скляні келихи з монограмою та гербом Мнішків, які були знайдені на території Вишневця, що є безпосереднім доказом їхньої приналежності до розкішних колекцій посуду Вишневецького палацу.

Будучи у Вишневці, Ф. Ейсмонт зазирнув і в корпуси служб, де побачив заховані чудові сани «кароцца» Марини Мнішек, які охарактеризував як «досить цікавий здобуток епохи XVI - XVII ст.». Сани ззовні багато прикрашені позолоченою різьбою, а всередині оббиті білим атласом. На дверках карети прочитувалась монограма «М».

Крім цієї карети були в Вишневці ще дві інші, датовані кінцем XVIII - початком XIX ст. Дивлячись на герби Понятовських і Замойських, що прикрашали одну з них, можна віднести її до власності сестри короля Людовіки Замойської. На другій – були герби та монограми Кароля Мнішка. В Реєстрі рухомостей та інших предметів Я. В. Мнішка, литовського підкоморія, які знаходяться у Вишневецькому палаці згадується про вози, серед яких привертає увагу кована бричка на чотири коні. Вважається, що ці брички та карети, як і деякі інші речі були перевезені Мнішком з його маєтку в Ляшках Мурованих.

Отже, Вишневецький палац зосереджував у своїх стінах багатющі мистецькі здобутки, що робило його культурним осередком краю протягом кількох століть і приваблювало дослідників та гостей. Багато втрат та лихоліття довелося пережити Вишневецькому палацу. Сьогодні ж Вишневецький палацово-парковий комплекс входить в структуру НЗ «Замки Тернопілля» і є важливим туристичним об'єктом нашого регіону. Тут проводиться виставкова, збиральницька, фондова роботи, відновлюються інтер'єри. Палац повертає до себе увагу і зацікавленість відвідувачів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Горленко В. Распродажа в Вишневецком замке, Киев, 1884
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок. Его история и описание. – Санкт-Петербург, 1912.
3. Шиян Л. М. Вишневець та князі Корибути-Вишневецькі. – Тернопіль, 2006.
4. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. TV., – Warszawa, 1988.
5. Encyklopedia Powszechna. T.27. Warszawa, 1943.
6. Eysymont F. M., Na zamku wisniowieckim, "Klossy", t. XX, 1884 nr. 632, s.116-122.
7. Nimcewicz Z. Zbiór pamiątek historycznych, 1822, – Warszawa.
8. Rocznik Wolynski T.3, – Rowne, 1934, – s. 413-433.
9. Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа В.Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці. 1760р. Мова польська. –ЛНБ., відділ рукопису. Фонд О.Чоловського, спр. 120/III, арк. 1-27.
10. Sprawozdania Dyrekcji Muzeum Narodowego w Krakowie za rok 1909. – Str. 51-52
11. Polski słownik biograficzny, 1976

Ольга Деревінська

**ВИШНЕВЕЦЬКІ ТА КРЕМЕНЕЦЬ:
ФУНДАЦІЯ РОДИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЧАСУ**

Метою даної публікації є дослідження історичної долі споруд пам'ятки архітектури національного значення «Єзуїтський колегіум» через призму історичних перипетій. Завдання полягає у висвітленні власників та інституцій, які використовували об'єкт.

Основу історіографічної та джерельної бази статті складають публікації авторів XIX-XXI ст., а також архівні матеріали. Певні аспекти досліджуваної проблематики знайшли відображення у сучасних історичних дослідженнях, як в Україні, так і за кордоном. Хоча його історію й діяльність розкрито в працях учених минулого Батюшкова П., Шульгіна В., Владимирського-Буданова М., Теодоровича М., Василенка М., Ролле М., Стецького Т., Яніка М., Бовуа Д., Данилевич-Зелінської М., Красновольської-Мушинської М. та наукових розвідках сучасних дослідників Панфілової О., Яцечко Т., Собчука В., Павлюка В., Папазової А., Могитича В., Цібаровська-Римарович І., Циганок О., Чуйко С., Коляденко, Н. Сейко й багатьох інших, проте, комплексну ретроспективу історичної приналежності споруди та її використання зроблено частково.

Місто Кременець розташоване серед мальовничих гір у довгій вузькій долині. Архітектурною домінантою центру міста є комплекс Єзуїтського колегіуму (сер. XVIII ст.), формування якої тісно пов'язане із іменем князів Вишневецьких.

Брати Янушу-Антоній (1678-1741 рр.), воєвода краківський, староста кременецький, і Міхал-Сервацій (1680-1744 рр.), воєвода руський стали ініціаторами розбудови серцевини міста Кременця [1, s. 1637-1638]. Князь Януш-Антоній Вишневецький вперше на правах господаря міста запросив єзуїтів до Кременця у 1701 р. і забезпечив функціонування ордену при церкві св. Духа, що була уніатською, побудованою близько 1630 р. його дідом, Янушем Костянтиновичем. Потім, у 1731 р., на його кошти єзуїти почали будувати у Кременці, ймовірно – на місці цієї уніатської церкви, величний костел. При цьому костелі на кошти його брата Міхала-Сервація були побудовані корпуси для єзуїтського колегіуму [2, с. 97].

У зв'язку з Північною війною до 1709 р. Януш-Антоній не міг зайнятися кременецькою фундацією. Протягом 1702-1709 рр. єзуїти утримувалися головним чином з пожертв дружини князя і польських шляхтянок. Одразу по смерті матері у

1711 р. Януш-Антоній записав у Люблінському трибуналі фундаційний акт, даруючи ним кременецьким єзуїтам 50 тис. злотих у селах Малі та Великі Окнини зі старовишневецького ключа і фільварок Княже у передмісті. Крім того, єзуїти отримали в подарунок від князя також двір у Білокриниці [3, s. 155]. Тимчасовий житловий будинок у Кременці, де мешкали єзуїти, був у поганому стані, тому у 1731 р. обидва брати пожертвували 80 тис. злотих на новий колегіум, який став окрасою міста і Волині [1, s. 1643].

У 1731-1753 рр. на кошти братів Михайла Сервація та Януша Антонія Вишневецьких при фінансовій підтримці місцевої шляхти архітектор та монах-єзуїт Павло Гіжицький у Кременці побудував великий монастирський комплекс. Оскільки Януш Вишневецький був тогочасним старостою міста, для будівництва було обране знакове центральне місце над ринковою площею, на якому розташовувався уніатський храм Святого Духа, територія якого межувала із древнім Богоявленським монастирем [4, с. 30-40]. Ця споруда в стилі пізнього бароко складалася з костелу св. Духа, св. Ігнатія Лойоли й св. Станіслава Костки та двох прилеглих до нього навчальних корпусів. Костел трьохнефний з трансептом і двома баштами на фасаді. Шість пілонів підтримують систему півциркульних і хрестових зведень. Чотири західних пілони за допомогою підпружних арок і парусів тримають купол на круглому барабані (висота споруди в інтер'єрі до верху купола 28 м.). Бокові нефи розділені на капели, перекриті індивідуально. Основна роль в створенні динамічної виразності інтер'єру відведена численними аркам, пілястрам, антаблементом (такий же прийом заснований і на фасаді).

З півдня і півночі до нартексу костелу примикають два навчальних корпуси з невеликими відгалуженнями, що утворюють перед головним східним фасадом курдонер, а перед західним – двір. Перекриті системою хрестових зведень [8, с. 75]. Курдонер з парадною терасою був прикрашений статуєю Матері Божої, що височіла на постаменті, датування якої припадає на період 1760 і 1762 рр. Сучасного вигляду тераса набула в процесі пізніших перебудов, фігури святих замінено декоративними вазонами. Комплекс таким чином набуває рис архітектурної домінанти міста [4, с. 41].

У 1712 р. отці єзуїти відкрили школу граматики, наступного року – школу риторики, а у 1740 р. вже функціонувала повна школа, що у 1750 р. отримала статус колегіуму. В Кременецькій школі єзуїтського колегіуму було два типи класів: нижчі, або граматики, де вивчались граматика і синтаксис, та вищі, або гуманітарні з напрямками вивчення поезії, або риторики. В кожному з цих класів був спеціально призначений вчитель, навчання тривало один рік в кожному класі за винятком риторичного, який іноді проходили за два роки. Навчання займало чотири години: дві до обіду і дві після обіду. Для кращого засвоєння матеріалу викладачі влаштовували учнівські диспути, виголошували найкращі роботи з кафедри, зачитували учнівські переклади латинських і грецьких класиків. Після закінчення колегіуму кращі учні вступали на навчання в Острозьку колегію на факультети філософії та богослов'я. Залишені колегіумом навчальні корпуси й мастки після того як 21 липня 1773 р. папа Климент XIV буллою «Dominus ac Redemptor» розпустив орден єзуїтів, маєтності ордену та їхні школи в Речі Посполитій, до якої на той час належав і Кременець, були описані та передані у відання Едукаційної комісії 1773-1794 рр., яка відкрила тут світську середню школу [7, с. 17-30].

У 1805 р. стараннями Тадеуша Чацького, а також за участі Гуго Коллонтая у місті Кременці було засновано Волинську гімназію. Для потреб закладу було використано приміщення, які постали завдяки фінансовій спроможності Вишневецьких – Єзуїтський колегіум. Приміщення ретельно перепланувалося

варшавським архітектором Кубіцьким. Її статут було затверджено 29 червня, а відкриття відбулося 10 жовтня. Навчально-матеріальна база цього закладу була досить потужною: бібліотека з 50 тис. томів, фізичний, мінералогічний, зоологічний, нумізматичний кабінети, хімічна лабораторія, майстерня з моделями машин і землеробського знаряддя, а також ботанічний сад розведений відомим ботаніком В. Бессером [5, с. 307].

У 1819 р. цей осередок реорганізували в ліцей. З кожним роком у місто приїздило все більше відомих вчених та дослідників, а в середовищі ліцею зароджувалися власні традиції, що сформувалися під впливом європейського романтизму. Складовими гімназії й ліцею були дві професійні школи – механіків і землемірів [6, с. 15].

Після придушення листопадового повстання у 1831 р. вийшов указ про закриття 248 шкіл, заснованих Т. Чацьким у Київській, Подільській та Волинській губерніях. У 1833 р. Волинський ліцей був закритий остаточно. Навчальні корпуси ліцею переходять у володіння Волинської духовної семінарії, переведеної з Острога. З 1902 р. у приміщеннях ліцею розмістилося Волинське єпархіальне жіноче училище [4, с. 26].

27 травня 1920 р. вийшов указ Ю. Пілсудського про відкриття Кременецького ліцею [9, арк. 2]. Невдовзі з'явився ще один документ за яким новоствореному закладу передавалося рухоме і нерухоме майно, землі, що належали Волинському ліцею у XIX ст., чотири лісництва на території Волині та Галичини, а також два фундаційні маєтки [9, арк. 2].

При відродженому ліцеї функціонували три заклади дошкільного типу, гімназія, учительська семінарія, реорганізована згодом у так званий педагогіум, середня сільськогосподарська школа, середня торгівельна школа [11; арк. 2], ліцей, три народні університети та численні гуртки [12; арк. 9-11]. У структуру ліцею входили також господарські угіддя в Кременецькому, Дубенському, Здолбунівському, Рівненському, Луцькому, Горохівському повітах [13; арк. 6]; Кременецьке лісництво з орними землями та луками в Мілостові, Радивиліві, Суражі, Дублянах, Тетильківцях, Соснівці, маєтки, фільварки та сади в цілому повіті [14; арк. 4]. Ліцей мав також промислові підприємства у Смизі, Суражі, Дублянах, Львові [15; арк. 30]. Таким чином, розгалужена мережа навчальних та господарських установ Кременецького ліцею свідчила про його поліфункціональність і важливу роль у соціально-економічному розвитку Волині [16 с. 7-12].

Важливу роль в культурно-освітньому житті всієї Волині відіграла наукова бібліотека Кременецького ліцею, яку створено в 1924 р. [14, с. 36]. Книжковий фонд бібліотеки зріс до 10500 томів [17, с. 36]. До бібліотеки надходило 90 різноманітних часописів [19, арк. 75].

Початок Другої світової війни у вересні 1939 р. перервав діяльність Кременецького ліцею [20, с. 91]. Вже в грудні 1939 р. були ліквідовані всі навчальні заклади, які входили до його складу [21; арк. 10]. 15 лютого 1940 р. працівників усіх його складових було повідомлено про припинення їх роботи [22, с. 87]. 12 квітня 1940 р. на базі ліцею було відкрито перший радянський вищий навчальний заклад Тернопільської області – Кременецький учительський інститут [23, с. 92]. У 1969 р. інститут було переведено до Тернополя, а в його корпусах працювало педагогічне училище.

Тепер правонаступником слави і традицій «Волинських Афін» вважає себе Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка. Частина корпусів колишнього єзуїтського колегіуму використовується під навчальні аудиторії. У лівому крилі в історичних кімнатах функціонує бібліотека закладу.

Домінанта комплексу єзуїтського колегіуму – костел Св. Духа, Ігнатія Лойоли, Станіслава Костки. Барокова краса вписана у камінь даної споруди зазнавала трансформації у зв'язку із зміною підпорядкування. Після поразки Польського повстання 1830 р. костел перетворено на православну церкву (1832 р.). Споруда використовувалась як парафіяльний костел вже тільки після 1918 р. В роки радянської влади храм був закритий для богослужінь. У його приміщенні функціонувало зерносховище, спортзал. У 1980-х рр. планувалося пристосувати храм під концертний зал. 1991 р. храм передано православній громаді. Освячений як церква Преображення Господнього. Сьогодні споруда використовується у якості храму що підпорядковується ПЦУ.

Нині комплекс «Єзуїтського колегіуму» знаходиться на балансі Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Це пам'ятка архітектури національного значення. У 2007-2008 рр. Кременецько-Почаївським ДІАЗом проведено ремонтно-реставраційні роботи фасаду костелу Ігнатія Лойоли.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Załęski S. Jezuici w Polsce / S. Załęski. – Т. IV. Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce. – Cz. IV. Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta: 1648–1773. – Kraków: W.L. Anczyc i Spółka, 1905. – [4] + IX s. + S. 1483-1881.
2. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 3. – Почаев: Почаево-Успенская Лавра, 1893. – 697 С. 15.
3. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Ser. 2. – Lwów: Drukarnia Zakładu Nar. im. Ossolińskich, 1871. – VI + 472 s.
4. Теодорович Н. И. История города Кременец. Съдлецъ, 1904. – С. 75
5. Rolle M. Ateny Wołyńskie (skic y dziejow oświaty w Polsce). – Lwow. – Warszawa – Krakow, 1923. – 307 S.
6. Собчук Володимир. Перлина в короні України: Кременець / Фотографії В. Томчук. – Кременець: видавець Томчук В. Ю., 2005. – С. 56.
7. Собчук В.Д. Пам'ятки міста Кременця, зв'язані з Волинськими Афінами. В кн.: Волинські Афіни. 1805–1833: Збірник наукових праць. Тернопіль, 2006.
8. Памятники градостроительства и архитектуры украинской ССР; (Ил. справ.- каталог.). В 4-х т. / гл. Редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1983-1986. Т. 4 Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / Ред.кол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. 1986. 375 с., ил. – С. 75
9. Фонди ККМ. – Од. зб. LXXXIII, 5. – Спр. 1057. – Арк. 2
10. Фонди ККМ. – Од. зб. LXXXIII, 9. – Спр. 1061. – Арк. 2
11. Державний архів Тернопільської області – Ф. 131. – Оп. 1 – Спр. 2. – Арк. 2
12. Фонди Кременецького краєзнавчого музею (далі Фонди ККМ) — Од. зб. LXXXIII, 3. – Спр. 1055. – Арк. 9-11
13. Фонди ККМ. – Од. зб. LXXXIII, 5. – Спр. 1057. – Арк. 6
14. Фонди ККМ. – Од. зб. CXXXI, 2a. – Спр. 1063. – Арк. 4
15. Фонди ККМ. – Од. зб. LXXXIII, 9. – Спр. 1061. – 30 арк.
16. Poniatowski J. Liceum Krzemienieckie: dawne zasługi – nowe obowiązki. // Zycie Liceum Krzemienieckiego: organ Liceum Krzemienieckiego. – 1931. – №7. – Rok III. – S. 1-27.
17. Zakłady naukowe i wychowawcze // Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej: 1920-1935. – Krzemieniec: nakładem Liceum Krzemienieckiego, 1935. – S. 36
18. Там само
19. Фонди ККМ. – Од. зб. LXXXIII, 10. – Спр. 1062. – Арк. 75
20. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX- 30-ті рр. XX ст.): Монографія. – Житомир: Житомирський держ. пед. у-тет, 2003 р. – С. 91
21. Фонди ККМ. – Од. зб. CCXXXIV, 10. – Спр. 1184. – Арк. 10.
22. Оболончик Н. Волинський науковий інститут при Кременецькому ліцеї (1938-1940 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Вип. 7 – Луцьк, 2002. – С. 87.
23. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX- 30-ті рр. XX ст.): Монографія. – Житомир: Житомирський держ. пед. у-тет, 2003 р. – С. 92

Ганна Кіщенко

МИХАЙЛО СЕРВАТІЙ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Народився Михайло Серватій 13 травня 1680 р. і був молодшим сином Костянтина Криштофа Вишневецького (1635-1686 рр.), воєводи брацлавського (1677 р.) та його другої дружини Анни з Ходоровських (1661-1711 рр.) [5, с. 573]. Коли Михайлу виповнилося 6 років помер батько і мати невдовзі вийшла заміж за князя Яна Кароля Дольського, маршалка литовського. Подальше виховання княжича проходило під керівництвом вітчима. Освіту Михайло Серватій разом з старшим братом Янушем Антонієм отримав у Львівському єзуїтському колегіумі [4, с. 405].

Шлюб Анни Ходоровської та Яна Дольського не тривав довго. У 1695 р. князь помер. Щоб величезний спадок князя не перейшов до інших рук, підприємлива мати Михайла Серватія спішно одружилася свого молодшого сина з багатою нареченою, єдиною донькою свого померлого чоловіка, Катериною [4, с. 359]. Відразу після шлюбу у 1695 р. молоді Вишневецькі здійснили освітню подорож у Європу [3, с. 11]. Рік навчання у військовій школі в Парижі дозволив Михайлу Серватію визначитися з подальшою військовою кар'єрою. З Парижа через Рим та Відень він повернувся у 1697 р. на батьківщину та невдовзі взяв участь у елекційному сеймі і підтримав кандидатуру Августа II на престол [1, с. 138].

Багатство та значні зв'язки матері та вітчима у найвищих колах Речі Посполитої відкривали перед молодими Вишневецькими великі перспективи [4, с. 357 – 359]. Невдовзі після повернення на батьківщину у 1700 р. Михайло Серватій з властивим йому ентузіазмом поринув у політику [3, с. 11].

Свою військову кар'єру Вишневецький почав під час Північної війни (1700-1721 рр.), підтримавши короля Августа II. Звитяга Михайла Серватія у битві під Олкенніками у листопаді 1700 р. значно зміцнили його позиції у Литві. Август II фактично надав князю повноваження польного гетьмана. Коли шведські війська вторглися на литовські землі, Михайлу Серватію вдалося подолати опір передового загону і у битві під Ковно навіть взяти у полон їхнього полководця полковника Гумергелма. Після переходу великого литовського гетьмана Яна Казимира Сапіги на сторону шведів, Михайлу Серватію фактично перейшло керівництво над вірними королю Августу II литовськими військами. Як відданий прихильник короля, він відразу став маршалком сейму. А невдовзі здобув і булаву великого гетьмана ВКЛ [1, с. 138].

Швидке підвищення Вишневецького створило серед литовських магнатів незадоволену опозицію, яку очолив Григорій Огінський. Незважаючи на молодий вік і енергійну натуру, Михайло Серватій уже на Люблінському сеймі в червні 1703 р. показав неабиякий дипломатичний талант, поміркованість і не допустив, щоб сеймові протистояння двох партій: прокоролівської та прошведської перейшли у військовий конфлікт. Фактично після зради коронного гетьмана Ієроніма Любомирського, литовське військо Михайла Серватія Вишневецького та вірні саксонські війська були єдиною силою, на яку міг опиратися Август II. Перемінний успіх під час військових баталій, а згодом явна перевага шведів та новий прошведський польський король, до того ж родич Вишневецьких Станіслав Лещинський, стали причиною переходу Михайла Серватія на сторону шведів [1, с. 138].

Про свою участь у подіях Північної війни князь описує у власному рукописному документі «Хронограф «Dla pamięci co się którego roku działo», який як копія 1845 р. зберігається в Інституті рукопису Національної наукової бібліотеки

ім. В. І. Вернадського. Влітку 1706 р. Михайло Серватій Вишневецький з вірними Августу II військами бере участь в обороні Гродно, а пізніше і Вільно, які були важливими стратегічними пунктами литовського театру військових дій [2, арк. 210]. 29 серпня того ж року розпочалася Калішська битва. Перемога в ній дозволила шведським військам значно просунути вглиб ВКЛ. Захопивши Пінщину, де розміщувалися володіння Вишневецького, шведи помстилися князю та спалили його маєток в Кароліні під Пінськом [2, арк. 210 зв.].

До жовтня 1708 р. Михайло Серватій перебував у найближчому оточенні короля Станіслава Лещинського [2, арк. 211]. Він не брав безпосередньої участі у Полтавській битві в липні 1709 р. У цей час литовські війська Михайла Серватія базувалися поблизу Сокаля. Місто з замком та оборонним монастирем було важливим форпостом по лінії Західного Бугу і захищало лівий фланг шведських військ. У липні того ж року в битві під Скоморохами поблизу Сокаля литовські війська були розбиті московськими військами, а князь Вишневецький потрапив у полон [2, арк. 211 зв.].

Після поразки під Полтавою Вишневецький спробував домовитися з переможцями, однак російський цар не забув зради і жадав помсти. Образа Петра I була настільки велика, що цар відмовився звільнити князя навіть на прохання короля та сейму. Майже рік Михайло Серватій просидів у темниці в Глухові і тільки втеча 13 грудня 1710 р. зберегла йому життя [1, с. 138-139].

Після втечі Михайло Серватій робить безуспішні спроби організувати військо для підтримки Станіслава Лещинського у Пруссії. Згодом він виїхав до Угорщини, а в 1712 р. до Карла XII у м. Бендери [1, с. 139; 4, с. 421].

Політична ситуація в регіоні на той час була вкрай нестабільна. З початку 1713 р. у шведського короля погіршилися стосунки спочатку з кримським ханом, а згодом і з турецьким урядом, що змусило його покинути Молдавію [4, с. 421]. Для Михайла Серватія не залишалося іншого шляху як звернутися з замиренням до Августа II. У кінці 1713 р. він отримав амністію від короля, але не скористався нею і знову спробував організувати на Україні антикоролівську конфедерацію. З приїздом Станіслава Лещинського до Бендер та зміною зовнішньополітичного курсу Отоманської імперії з'явилися нові можливості для реваншу. У кінці січня 1714 р. Михайло Вишневецький разом з тридцятьма хоругвами повернувся до Вишневеця. Князь розраховував на ріст антисаксонських настроїв серед шляхти краю. Проте ряд політичних подій, які відбулися у цей час і мали виключний вплив на перебіг подій у Речі Посполитій: смерть короля Людовіка XIV, повернення Карла XII до Швеції, війна Турції з Венецією зробили неможливим повернення Станіслава Лещинського на престол. У 1716 р. Михайло Серватій Вишневецький та інші вожді опозиції отримали від Августа II амністію. Весною того ж року князь повернувся на Волинь. Незважаючи на повне взаєморозуміння з королем, невдовзі він був змушений спішно виїхати до Любліна через окупацію Волині російськими військами. Надалі князь підтримував короля Августа, однак це не повернуло йому ні положення при дворі, ні колишні уряди. Лише після смерті у 1719 р. Кароля Радзивіла, канцлера литовського, у Михайла Серватія з'явилися можливості зміцнити своє політичне становище, принаймні у Литві [4, с. 422].

Майже рік Август II вагався надати князю звільнену вакансію і нарешті у 1720 р. Вишневецький став канцлером ВКЛ [4, с. бар]. Впродовж тривалого часу він брав головним чином участь у адмініструванні краю, реорганізації армії, як і раніше вирізнявся поміркованістю та дипломатичністю у вирішенні конфліктних актуальних питань. Впродовж цього періоду Вишневецький мав багато часу для вирішення своїх родинних проблем. У 1722 р. він видав заміж обидві свої доньки:

старшу Анну за Юзефа Огінського, а молодшу Єлизавету за Міхала Замойського [3, с. 12; 4, с. 424]. Обидва шлюби не мали якогось політичного значення, проте зміцнили родинні зв'язки Вишневецьких з впливовими родами Речі Посполитої. У 1725 р. померла дружина князя Катерина з Дольських Вишневецька [5, с. 439]. У тому ж році він одружився з Магдаленою Чарторийською та шлюб не тривав довго. У 1728 р. Магдалена помирає, а з нею помирають і двоє її новонароджених синів [4, с. 443-444]. Через півтора року Михайло Вишневецький одружується з Теклею Радзивілл, вдовою саксонського маршала Якуба Флемінга. У 1731 р. у них народжується син Юзеф, проте невдовзі він також помирає [4, с. 448].

У 1730 р. Михайло Серватій Вишневецький отримав тимчасові повноваження генерального регіментаря литовського війська [1, с. 139]. Під час безкоролів'я Михайло Серватій відмовився від корони Речі Посполитої, але не був проти, аби королем став його брат Януш. Коли російські війська увійшли на територію Речі Посполитої, князь поспішив до Праги, де збиралися прибічники підтриманого Росією Августа III. В 1733 р. під захистом російської армії відбулася елекція нового короля Августа III. Михайло Серватій Вишневецький був одним з небагатьох магнатів Речі Посполитої, які підтримали кандидатуру нового короля Августа III. Король не забув його заслуги і на сеймі в 1735 р. дав Вишневецькому довгоочікувану булаву великого гетьмана ВКЛ. Згідно законів Речі Посполитої, князь не міг залишатися канцлером литовським, тому взамін за канцлерство отримав воєводство віленське, яке разом з іншими урядами: староствами шадецьким, кременецьким, мерецьким робили його одним з найвпливовіших та найбагатших магнатів Речі Посполитої. За деякими оцінками маєтності князя оцінювалися у 14 млн. зл. [3, с. 12].

Енергійний у політиці, Михайло Серватій Вишневецький проявив себе активно і у культурному житті держави, дотримуючись добродійних традицій своїх предків. Для князя багато важила слава роду. У своїх величезних володіннях на Волині та Білорусі він побудував ряд палаців, фундував сакральне будівництво, сприяв розвитку освіти. На початку 30-х рр. XVIII ст. Михайло Серватій Вишневецький почав перебудову родового Вишневецького. У новому місті на той час залишалися руїни колишнього родового замку князів Вишневецьких, який був дуже знищений у 1675 р. під час польсько-турецької війни. У кінці 1733 р. будівельні роботи були в основному закінчені, а оздоблювальні продовжувалися ще декілька років.

Найзначнішою фундацією князя була розбудова родового костела та монастиря оо. кармелітів босих у Вишнівці. Будівельні роботи тривали впродовж 1718-1728 рр., хоча консекрація була проведена лише в 1740 р. На той час у крипті костела уже були поховані сини Михайла Серватія: Костянтин, Ігнацій, Юзеф, Єремія, архітектор костела майор королівських військ Якуб Бланже Дапре та угорський емігрант, особистий друг Михайла Серватія Вишневецького, граф Симон Форґач [3, с. 32].

Незважаючи на свій поважний вік, князь продовжував активно займатися політичною діяльністю. Смерть застала Вишневецького несподівано. 16 вересня 1744 р. він помер у Меречу по дорозі на гродненський сейм. 28 вересня тіло останнього з князів Вишневецьких було перевезене до Вишнівця. Урочистості, найпишніші в Речі Посполитій того часу, тривали чотири дні, а погреб супроводжувався випалами гармат та ламанням родового герба над прахом померлого. Прах Михайла Серватія Вишневецького був похований у крипті костела св. Михайла монастиря оо. кармелітів у Вишнівці поряд з тими, хто були йому такими дорогими при житті [3, с. 13].

Таким чином, як представник давньої родової магнатурії українського походження, Михайло Серватій Вишневецький продовжив державницькі традиції своїх предків. Політичні погляди князя відзначалися поміркованістю та були направлені на збереження цілісності держави, авторитету та впливу Речі Посполитої як спільної держави трьох народів на політичне життя Європи. Як військовий діяч, він розумів необхідність невідкладних військових реформ, які зміцнили б військову могутність держави, були б гарантією її суверенітету. Культурна та добродійна діяльність Михайла Серватія Вишневецького була направлена на розбудову культурного простору краю, а захоплення архітектурою – залишило нащадкам пам'ятки найвищого гатунку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вялікае княства літоўскае. Т. 3. Минск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2010. – 690 с.
2. [Вишневецький] Хронограф «Dla pamięci co się którego roku działo». Копія.[Н.п.1845 р.] Мова польська. – НБУВ. – Ф. 81, спр. 22, арк. 209 – 211 зв.
3. Лукомские В., Г. Вишневецкий замок // Старые годы. – 1912. – № 3. – С. 1-47.
4. Chamańska I. Wisniowiec. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 553 s.
5. Wolff J. Książowie litewsko – ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.

Людмила Ключко

ІСТОРІЯ САДИБНИХ ГНІЗД ТА ЇХ ВЛАСНИКІВ НА ПРИКЛАДІ НАТАЛІВКИ

У кожного народу є свої історичні постаті, прізвища яких зберігаються у людській пам'яті не одне сторіччя. До цих відомих прізвищ відноситься і родина Харитоненків, як рід цукрозаводчиків, землевласників, купців, промисловців, меценатів, збирачів ікон, західноєвропейського та російського живопису.

Актуальність статті полягає у потребі зберегти садиби з господарськими комплексами, які потребують реконструкції та відновлення. До таких об'єктів належить садиба Наталівка, родини Харитоненків. Ця родина є прикладом працелюбних, успішних господарів та цукрозаводчиків, які залишили після себе вагомий слід в економічному житті суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. Садиба хоч і втратила свій головний будинок, та на сьогодні залишається унікальною пам'яткою садибного мистецтва Слобожанщини. Відтак, з впевненістю можна стверджувати, що дана тема має актуальність і потребує детального вивчення.

Метою статті є ознайомлення з цінністю пам'ятки садово-паркової архітектури загальнодержавного значення – Наталівкою, садибою знаменитих цукрозаводчиків, громадських діячів і меценатів Харитоненків.

Сьогоднішній біограф Харитоненків Тетяна Скибицька пише: «На початку ХХ ст. володіння цієї родини становили майже 70 тисяч десятин власної землі і 30 тисяч орендованої з 11 маєтками, посівами цукрового буряка та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами тощо. Лише 7 цукроварень і 1 рафінадний завод оцінювалися в 60 мільйонів карбованців, і це без урахування вартості іншого нерухомого майна, земель, цінних паперів тощо. Заклади Харитоненків були гарні, лани доглянуті, в тисяч селян, які працюють на цих ланах, немає казенних боргів, що достатки були в прямій залежності від благодіянь, а це відображало важливу етичну норму життя родини цукрозаводчиків, освячену глибокими християнськими почуттями» [4, с. 189].

У сімдесяти п'яти кілометрах від Харкова розташоване старовинне село Мурафа. Заснована слобода українськими селянами в 1638 р. для захисту від нападів татар. У ті давні часи тут пролягав сумнозвісний Муравський шлях, яким мчали загони татар. Неподалік від нього знаходився один із орендованих заводів родини – Пархомівський (заснований у 1834 р.). Пізніше він був викуплений. Замість старого промисловець будує новий, який почав працювати восени 1884 р.

Мальовничі околиці Мурафи так сподобалися Івану Герасимовичу, що він вирішив побудувати у цьому місці садибу. Хоча у власності господаря вже значилися розкішні апартаменти в столиці імперії на Софіївській набережній, в рідних Сумах і центрі ділових інтересів Харкова.

На початку 80-х років XIX ст. Іван Герасимович Харитоненко у Богодухівському повіті Харківської губернії (сьогодні це с. Володимирівка Краснокутського району) купляє землі і засновує садибу Наталівка. Своєю назвою садиба завдячує внучці Івана Герасимовича Наталії, в заміжжі Стенбок, згодом величній герцогині Горчакової (1880-1939 рр.).

На місці майбутньої Наталівки був піщаний пустир. Лише на березі річки стояла вікова діброва. Згодом Харитоненки перетворять голий степ на квітучий оазис. Піщані кучугури будуть засаджені соснами та дубами. У маєтку спланують доріжки, зведуть красиві містки, розіб'ють квітники, будуть створені оранжерея та зимовий сад. Пізніше в парку почали висаджувати рідкісні дерева та чагарники, привезені з багатьох країн світу.

Заклав садибу Іван Герасимович. Зводилася вона умовно в три етапи. Роком її заснування вважається 1884. На флюгері колишнього палацу є дата «1884». Це підтверджує фотографія 1920-х рр. із зображенням палацу. При ньому були зведені поміщицький будинок, господарчі будови, закладається парк. Після смерті батька в 1891 р. Павло Іванович (1853-1914 рр.) будує флігелі, манеж, стайню, корівник, оранжерею, зимовий сад, водонапірну вежу, церкву. Під його керівництвом була висаджена каштанова алея, створені фазанарій та звіринець, неподалік розплановуються тераси, на яких закладається фруктовий сад. Будинки й алеї парку були електрифіковані від своєї електростанції. Маєток мав водонапірну та каналізаційну мережі, телефон, телеграф, театр, дитячий садок, школу та кінний завод, де вирощували бігових коней [5, с. 55].

Архітектурне вирішення садиби ґрунтувалося за еклектичним принципом і не мало єдиного стилю. Водонапірна вежа виконана в готичному стилі, на її даху можна бачити дивовижних драконів. Сторожка з вузькими вікнами-бійницями виконана як фрагмент середньовічного замку. Головні ворота садиби були побудовані в 1910 році в стилі модерн. Вірогідно, що всі будівлі будувалися за проектом відомого архітектора Олексія Щусева, який улави́вся проектами Мавзолею В. І. Леніна та Казанського вокзалу в Москві.

У центрі садиби напроти манежу розташовувався чудовий будинок власників Наталівки, який об'єднував риси швейцарського шале та англійського котеджу, і являв собою двоповерхову прямокутну будівлю прикрашену французьким рустом з галереєю на першому і обвідним балконом на другому під чотирискислою потужною шунгітом покрівлею, яка свого часу обійшлася господарям у сорок тисяч. Бічні та паркові палацові фасади були прикрашені ризалітами, підкреслені виступаючими козирками в різьбленому дерев'яному плетінні мансардного ярусу. Перед входом у палац лежали два мармурові леви (один сплячий, інший – пильнуючий, роботи італійських майстрів кінця XIX ст.). Перед палацом серед чудового квітника бив фонтан, від якого залишилася до нашого часу лише чаша (Фото 1). З тильного боку палацу теж був фонтан із мармуровою скульптурною групою. Стіни першого

поверху та балкон другого обвивала рослинність. У 1943 році палац згорів, але не від «авіабомби» як вважалося, а від удару блискавки. Оскільки близько проходила лінія фронту, то ніхто його і не гасив. Палац горів три доби. Згодом левів перевезли до флігеля, в якому полюбляла зупинитися Наталія Горчакова (Харитоненко) (5, с. 81).

Парадна брама являє собою середньовічну міську браму з високою проїзною аркою покритою залізним дахом та стилізовану дозорну вежу варти, два навіси над хвірткою бокового проходу. Колись на арці красувалося зображення дворянського герба Харитоненків із девізом «Трудом возвышаюсь». Комплекс побудований з тесаного каменю (нижній ярус) і червоної цегли (верхній) з прикрашеним родовим гербом. Нині у деяких місцях залишилися лише цегляні стовпи від цієї огорожі [6, с. 192] (Фото 2).

Інтер'єр двадцяти шести кімнат і трьох залів мав прекрасне оформлення, яке здійснили дрезденські майстри. Мармурові сходи вели у вестибюль, оздоблений темними дубовими панелями, ліпниною та розписом. В інтер'єрі кімнат використовували темний дуб, різні дерев'яні прикраси, карнизи, художній розпис. У всіх кімнатах та залах розміщені мармурові каміни, печі, викладені кольоровими кахлями художньої роботи. Більярдна виконана в готичному стилі. Дві зали були розташовані на першому поверсі. Верхню частину стін блакитної зали та стелі прикрашав живописний пояс, стіни оформлені пілястрами коринфського ордера з капітелями.

У будинку Наталівки знаходилися найцінніші мистецькі речі: зібрання картин, майже двісті полотен, меблі із карельської берези початку ХХ ст., саксонська порцеляна. Павло Іванович наслідуючи братів Третьякових створює із власної колекції картин своєрідний музей-галерею. Автор статті в дореволюційній газеті «Утро» розповідає, що в Наталівському палаці П. І. Харитоненко зібрана колекція картин І. Ю. Рєпіна, є скульптурні твори М. М. Антокольського й інших знаменитих митців. Зазначалося, що «... обширные покои и службы его имени охотно предоставлялись художникам, музыкантам». Брати Володимир та Костянтин Маковські часто бували в гостях у Харитоненків у Наталівці. Володимир Маковський тут написав «Портрет Б'юссона, вихователя дітей П. Харитоненка» (1894 р.). Пилип Малявін у Наталівці написав «Портрет П. Харитоненка із сином Іваном» (1911 р.). Ці картини експонуються в Харківському художньому музеї. У Наталівці неодноразово гостював Антон Павлович Чехов. Старожили Наталівки розповідали, що нібито на «Співаючих терасах» співав сам Ф. І. Шаляпін. Але цьому не знайшлося підтвердження [5, с. 57]. Також у його зібранні були твори – оригінали таких митців як: В. Сурікова «Боярин», І. Шишкіна «Ліс», І. Рєпін «Малоросіянка», М. Нестеров «Осінні дні », І. Крамський, М. Врубель, братів Васнецових, І. Айвазовського, В. Маковського, портрети династії Харитоненків, численні картини із зображенням його домашніх улюбленців: коней, собак [3, с. 144].

Флігель розташований в центрі південної частини комплексу. Центральний вхід охороняють два майстерно виконаних скульптором Коненковим кам'яні леви. Його декороване оформлення в чомусь перекликається зі стилістикою Парадної брами, але при цьому гладкі стіни з п'ятикутними прикрашеними архівольтом вікнами, люкарни та карнизи створюють власний неповторний малюнок.

Чайний будиночок – комбінована цегляно-дерев'яна будівля, перший ярус потинькований та оформлений арками вікон з архівольтами та замковим каменем, а другий, відокремлений масивним карнизом – виконаний в стилі «фахверк» з

підтримуваною різьбленими кронштейнами покрівлі великого виносу та лиштвами прямокутних віконних прорізів з віконницями – жалюзі.

Водонапірна вежа в готичному стилі, яка до 2013 року становила єдиний архітектурний об'єкт з цегляною оранжереєю, що мала повністю скляну покрівлю та три витончені арки з штрипсами центрального фасаду. Чотириярусний червоноцегляний силует з драконівськими головами – водостоками, аркадою двох верхніх поверхів критою залізом пірамідальною з заломом покрівлю, профільованими міжярусними карнизами та спарені віконні прорізи (Фото 3).

Псарня представляє собою Т-подібний в плані цегляний периметр. Двоповерхова класична споруда під двосхилим дахом прикрашена кутовими лопатками, архівольтами над арковими віконними прорізами (всі декоративні елементи виконані технікою фігурної кладки) під двосхилим дахом на різьблених кронштейнах, фронтон якої прикрашає декоративна дерев'яна балка. Другий об'єкт (безпосередньо саме приміщення для утримання собак) є одноповерховий прямокутник з єдиною відмінністю – складнопрофільним карнизом.

Стайні, що колись вміщали в себе весь величезний племінний конезавод Харитоненко, нині являють собою дві ідентичні цегляні будівлі з симетричними двоповерховими ризалітами в центральній частині, що замикають квадрат скакового поля з пд.сх. та пд.зх., спарені маленькі вікна, широкі отвори воріт та двосхилим дахом з декоративними різьбленими балками-перемичками та віконечками.

Манеж в південному куті кінного комплексу є великою двоярусною цегляною спорудою з масивними металевими арковими конструкціями фронтонів, площа бічних фасадів візуально розчленована на три секції. Конструкцію утримують чотири кутові опорні стовпи декоровані пілястрами доричного ордена, прямокутні віконні прорізи поєднані з об'ємною кладкою [7, с. 74].

В самому центрі парку, виразно гармонуючи з навколишнім ландшафтом можна побачити ще одну роботу відомого зодчого, Спасе-Преображенський храм, побудований у 1911-1913 рр. (Фото 4). Проект церкви був розроблений за старовинними традиціями і виконаний у старопсковському – новгородському стилі XIV – XV ст. (таких храмів у світі лише два). Невелика одноглава церковка з куполом – цибулиною та оригінальною дзвіницею, увінчаною невисоким ніби воїнським шоломом. Ось як він писав про своє ставлення до церковного зодчества: «Хибний класицизм холодний, байдужий, а в архітектурі – живе мистецтво. Я брав для своїх творів характерні пропорції. Характерна риса для маленької церкви – велика голова» [2, с. 278]. Церква з тесаного каменю та цегли, ззовні облицьована тесаний вапняк, зсередини оштукатурена. Основою її плану є прямокутник, що включає неф, від якого стіною з порталною аркою відокремлена вівтарна частина з маленькою напівкруглою апсидою. Стіни прикрашають декоративний орнамент та двадцять чотири рельєфні медальйони роботи скульптора О.Т. Матвєєва. З півночі примикає невелика ризниця, з півдня – дзвіниця. Баня – напівсферичний звід на високому круглому барабані. Дах мідний, баня вкрита залізом. Над входом мозаїка – копія з ікони «Вседержитель» грецького письма XIII ст. Під церквою та дзвіницею – льох, перекритий системою хрещатих і півциркульних зводів. Вхід у підвал зі східної сторони по масивних цегляних сходах. До речі, для згаданої церкви в Наталівці Харитоненко привіз з Європи середньовічні барельєфи із зображенням Христа в темниці. Кажуть, колекціонер довго за тими рельєфами полював і був дуже радий, нарешті закупивши їх [4, с. 193].

Головний фасад багато прикрашений різьбленням по каменю. Пілястри оздоблені 24 рельєфними розетками із зображеннями святих. Тимпан фронтону

західного фасаду покритий рослинним орнаментом, між вікнами барабана бані та на стінах різні вставки, на південній стіні нефа великий горельєф над входом – мозаїчні зображення.

Дзвіниця двоярусна. Перший ярус – квадратний в плані, другий – восьмигранний, утворений пілонами, з'єднаними між собою півциркульними арками. Дзвіниця поєднана з церквою переходом з ганком. На одному із фасадів на замовлення власника була вибита рамочка з написом: «В лето от создания мира 7419 от рождества же Господа нашего Иисуса Христа 1911 месяца июня в 29 день в царствование императора Николая Второго Александровича в имении Натальевка заложен храм во имя всемилостейшего Спаса в знак милости Божией явленной роду Харитоненко. Строитель храма академик Алексей Щусев, помощник архитектор Алексей Рухлядев. Освящен храм сей лета 1913 месяца июля в 7 день» [1, с. 58].

Внутрішній розпис здійснив молодий художник О. І. Савінов. Над головним входом – мозаїчна ікона «Пантократор». Біля південної стіни храму знаходиться скульптура С. Т. Коньонкова «Розп'яття». Інтер'єр церкви мав наступне оформлення: ікони, лампади, килими, піч у ризниці, покрита кахлями білого кольору. Серед них, на особливу увагу заслуговує ікона XII ст. князів Бориса і Гліба, Євангеліє, дзвін та епітафія. В оформленні церкви гармонійно поєднуються давні традиції церковного розпису з багатими тваринними мотивами. Вся ця розкіш була гідним оздобленням для унікальної колекції новгородських ікон XII – XVIII ст., загальна вартість якої оцінювали дуже високо – в 150 тисяч рублів. Частина їх до перевезення в Наталівку експонувалася на виставці іконопису і художньої старовини під час з'їзду художників у Петербурзі 27 грудня 1911 р. та в Москві 1913 р. на ювілейному святі дому Романових. На превеликий жаль, внутрішнє оздоблення церкви не збереглося. Прекрасні фрески покрили штукатуркою [6, с. 144].

Крім церкви, О. Щусев запланував будівництво казкової криниці, яка своїм стилем (оригінальна різьба з рослинними та тваринними мотивами) і перекликалися б з основною забудовою. До наших часів криниця не збереглася [6, с. 140].

У 1920 році церква стала музеєм давньоруського мистецтва, що складався із двох відділів. Для творів мистецтва – картин, меблів, виробів з порцеляни – було виділено одну із садибних будівель, у той час як відділ давньоруського мистецтва залишився в церкві. У 1934 році музей було закрито, про подальшу долю колекції відомо не багато. Окремі експонати знаходяться у Харківському художньому музеї, Київському музеї російського мистецтва, Лебединському краєзнавчому музеї, решта – по інших музеях, продані за кордоном.

Сьогодні церква відновила свою службу, і відкрила свої двері для віруючих. Згодом Харківська єпархія планує створити тут чернечий скит.

У Франції, біля Ніцци, на березі Середземного моря, зусиллями діаспори було побудовано православну церкву на зразок Наталівської, яка б нагадувала родичам Харитоненків про їхню славнозвісну Наталівку.

Садибу оточував парк пейзажного стилю, створений у 1884 р. Він вклинювався в лісовий масив, який починався могутніми дубами, високими соснами і березами. Парк не мав кордонів з лісом. Частина була відведена для розведення фазанів, диких кіз і оленів, були там і кавказькі кабани, вовки, пара ведмедів. За високою огорожею з металевої сітки жили різновиди золотих і білих фазанів. Восени сотні і тисячі молодих фазанів «разлетаются по окрестных лесам, где скоро дичают» [1, с. 7]. У садибі навіть жила молода ручна левиця.

Група дерев і чагарників, криволінійні стежки, розмаїття форм парку підкреслювала брама, яка ефектно вирізнялася на тлі темної зелені і від якої простягалася каштанова алея.

Був у маєтку і фруктовий сад, який розташовувався на південно-західному схилі. Там було шість терас, розташованих дугою та цілий день повернутих до сонця. Кам'яна кладка краще зберігала тепло, це дозволяло вирощувати тут рідкісні карликові сорти плодових дерев і виноград. Завдяки незвичайній формі терас тут можна було почути найтихіші звуки: шелест листя, спів птахів. Через це гості називали це місце – співучі тераси [8, с. 46].

Наталіївка дуже швидко стала культурним центром краю. Щоліта в Наталівці відпочивали художники та московські студенти – степендіати П. І. Харитоненка на повному пансіоні. Тут вирувало життя, особливо влітку, коли збиралася вся родина та численні гості. Скульптор С. Т. Коненков, який прибув у Наталівку в травні 1913 р., був здивований розмахом прийомів у панському домі. У книзі «Мой век» через півстоліття він згадував: «Около месяца пробыл я в Натальевке. Жизнь текла как в раю». І далі: «Имение окружал большой фруктовый сад. К обеду в барском доме собирались человек пятьдесят – сто. П. И. любил, чтобы четко соблюдалась ритуальная сторона обеда. Ровно в двенадцать часов дня раздавался звонок, и гости, одетые в смокинги, строгие костюмы, шли в обеденную залу, во всю длину которой тянулся украшенный цветами стол...». Зі спогадів того ж скульптора про садибу: «Про те, якою багатою була ця людина, дає певне уявлення той факт, що тільки в маєтку Наталівці налічувалося понад п'ятсот робітників. Це, сказати б, обслуговуючий персонал. Господарство утримувалося в зразковому стані. Такого достатку я ніде ніколи не бачив» [2, с. 278].

Із розваг пропонувалися: стрільба по рухаючих мішенях, рибна ловля, екскурсії верхи або на автомобілі по околицях. Із Швейцарії, Данії, Голландії виписувалися найкращі племінні представники великої рогатої худоби та кінних порід, які стали достатньо відомі на московських бігах. На всіх крупних виставках по сільському господарству Наталівку відзначали нагородами, численними кубками та золотими медалями переможців столичних перегонів. Тож було чим зацікавити і молодь, яка відпочивала у садибі. Про грандіозні осінні полювання на березі Мерчика складали легенди. Молодий Харитоненко – Іван Павлович влаштовував охоту на пернатих, а восени облави на лисиць, зайців, кіз, взимку, навіть на вовків. Все це давало можливість того, щоб про Наталівку дізналися та полюбили далеко за межами губернії [3, с. 8].

Територію Наталівської садиби було обнесено високим кам'яним парканом, уздовж якого їздила верхи охорона. Дотепер у деяких місцях залишилися цегляні стовпи від цієї огорожі. Були електрифіковані не тільки будинок хазяїв, службові та житлові приміщення, але й всі алеї. У садибі існував телефонний і телеграфний зв'язок. Зразу були встановлені очисні споруди, каналізаційна мережа, по всій території маєтку пролягала водопровідна мережа. У садибі працювали театр, школа, бібліотека, дитячий садок, млин, кінний завод. До Наталівського маєтку входили економії: Олексіївська, Оленівська, Маріїнська та Бузовська, цукровий завод у слободі Мурафа, а також лісництво. Павло Іванович Харитоненко як пристрасний мисливець виявляв «...трогательную заботливость по отношению к диким обитателям окрестных лесов и лугов и постепенно заселял их дичью, доселе там не водившейся» [1, с. 6].

Досвід Наталівського господарства вивчали вітчизняні та зарубіжні фахівці. У 1912 р. сюди прибула група німецьких агрономів з п'ятдесяти осіб. Вони з подивом

констатували, що «...не ожидали видеть в России подобно поставленных хозяйств» [1, с. 7].

Наталівку називають «Перлиною Слобідської України». Це пам'ять про сумлінну працю знаменитих слобожан Івана Герасимовича Харитоненка і його сина Павла, а також про майстрів архітектури, різця та пензля. Часопис «Столица и усадьба» в 1915 році із захопленням описував Наталівську садибу. Автор нарису «Натальевка» зазначає, що серед поміщицьких садиб Харківської губернії «есть много старинных, переживших несколько поколений, есть дворцы, частью вполне сохранившиеся и поддерживаемые их нынешними владельцами (как «Мерчик», «Михайловка»), частью заброшенные, полуразрушенные, угрюмо и гордо умирающие великаны!». Але називає і нові садиби, які свідчать про те, що «... и у наших современников есть стремление сделать жизнь в деревне не только комфортабельной, но и красивой». Серед садиб, які нещодавно виникли в Харківській губернії, наводяться Тростянець і Шарівка Ю. Л. Кеніга, Низи Д. Суханова, Лютовка графині Н. В. Клейнміхель та Наталівка І. П. Харитоненка. Ось що сказано про Наталівку: «Натальевка» сделалась любимым местом «жизни в деревне» всей семьи Харитоненко – поэтому летом здесь всегдалюдно и оживленно» [3, с. 9].

Дуже прикро, що помістя не збереглося. Наталівська садиба разом з цукровим заводом у слободі Мурафа в грудні 1919 р. була націоналізована більшовицьким режимом. Далі розкішний маєток у 1920 р. перетворюється на радгосп «Наталівський». В церкві Спаса з 1920 р. на основі колекції древніх ікон хазяїв маєтку облаштовують Музей давньоруського мистецтва. Мозаїчну картину «Христос Вседержитель» над входом пофарбували коричневою фарбою для підлоги. Яскраві фрески, що прикрашали церкву від підлоги до склепіння, покрили штукатуркою. Храм після закриття музею використовувався як клуб, більярдна і, навіть, як котельня.

У 1924 році у Наталівці розмістили будинок відпочинку, у 1943 р. – шпиталь, а далі завдяки кришталевому чистому хвойному повітрю в стінах красивого будинку на сім десятиліть влаштовується туберкульозний санаторій, який у 2010 році виселили.

Спадкоємці П. І. Харитоненка в грудні 1919 р. змушені були з Наталівки емігрувати в Париж та Мюнхен. Улітку 2001 і 2003 рр. у Наталівці побували правнуки П. І. Харитоненка – Володимир Мусін – Пушкін і Петро фон Ріттер.

Лише через десятиліття після здобуття Україною незалежності (2001 р.) в Спаській церкві відновлюється богослужіння. Але для відтворення колишньої краси цього шедевра потрібно докласти багато зусиль та спрямувати великі кошти. На жаль, відновлення унікального архітектурного комплексу так і не розпочалося, хоча, для реставрації можна використати репродукції з дореволюційних світлин як інтер'єру так і екстер'єру. В Оленівці біля Мурафи, сучасні ділки «прихватували», а потім розтягли цеглу та метал з чудових ферм колишньої економії П.І. Харитоненка.

Власник маєтку П. І. Харитоненко помер у Наталівці 13 червня 1914 р. і похований з батьком на Сумському Петропавлівському цвинтарі (нині – центральний) на його батьківщині.

Спадкоємці П. І. Харитоненко у грудні 1919 р. змушені були з Наталівки емігрувати в Париж та Мюнхен. Улітку 2001 і 2003 рр. у Наталівці побували правнуки П. І. Харитоненка – Володимир Мусін-Пушкін і Петро фон Ріттер.

Із самісіньких соціальних низів піднялися Харитоненки до рівня еліти Російської імперії. Ці новоспечені дворяни поріднилися з князівськими та

графськими династіями Горчакових, Стенбоків, Урусових та іншими славетними родами. Хоча треба враховувати, що в тодішньому суспільстві, соціально виразно структурованому й диференційному, між станами стояли нездоланні мури. Тільки унікальні люди могли проникнути у вищий прошарок суспільства, особливо, на самісінькі верхи. На такі мезальянси дивилися дуже косо, адже це було проти правил. Очевидно, треба було здобути своїми діями особливе ім'я, аби еліта суспільства прийняла людину до себе. Родина Харитоненків зуміла підкорити цю «гору» і бути прийнятими і визнаними високим суспільством. Треба сказати, що цілком заслужено.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. Сумы; РИО «АС – Медиа», 2003, – ст. 65 – 66.
2. Коненков С. Т. Воспоминания. Статьи. Письма. В двух книгах. Книга I. Мой век. – М.: «Изобразительное искусство», 1984. – с. 278.
3. К – нь. Натальевка // Столица и усадьба. – Петроград. – 1915. - № 32. – С. 4-9.
4. Слабошпицький М. Українські меценати. - С. 188-195.
5. Шудрик І. О. Династія Харитоненків. Історико – документальне видання / І. О. Шудрик. – Суми: Вид – во «Слобожанщина», 2003. – с. 192.
6. Шудрик І. О. Наталівка – перлина Слобожанщини / І. О. Шудрик. – Х. : Майдан, 2008. – с. 144.
7. Шудрик І. О. Перлина Слобожанщини / І. О. Шудрик // Людина і світ. – 2003. - № 5 (512). – С. 55 – 57.
8. Шудрик І.О. Святиня Наталівки / І. О. Шудрик // Слобідський край. – 2003. – 17 липня.
9. Ярош Н. «Новым» украинцам о малороссах из «бывших». // Art line № 5 – 6 1998 р. – с. 104.

Рис. 1. Садиба Харитоненків у Наталівці

Рис. 2. Парадна брама

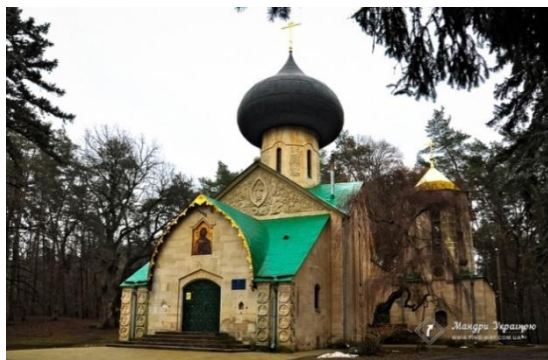

Рис. 3. Спаса-Преображенський храм

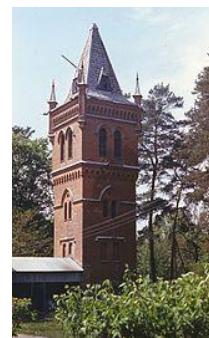

Рис. 4. Водонапірна вежа у готичному стилі

Катерина Кравченко

ПАЛАЦОВІ ІНТЕР'ЄРИ САДИБ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ДВОРЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КІН. ХVІІІ – ПОЧ. ХХ СТ. НА ПРИКЛАДІ КАЧАНІВСЬКОЇ САДИБИ

Мистецтво оформлення житлових інтер'єрів дворянських садиб не постійне. Їх художні образи створювалися, руйнувалися і переоблаштовувалися з кожною зміною поколінь, умов життя, смаків.

Починаючи з другої половини ХVІІІ ст. садиба була вогнищем багатьох видатних явищ у мистецтві. Указ «Про вільність дворянства», виданий 1762 р., який звільнив дворян від обов'язкової державної служби, покликав до життя посилене садибне будівництво, що набуло особливого поширення на північному сході Лівобережної України. Якщо в минулі часи призначення садиб обмежувалося переважно господарськими й житловими функціями, то тепер вони мали відповідати новим вимогам дворянського побуту. Потреби побуту дворянина-феодала привели до розробки типу садиби з улаштуванням у ній маленьким самодержавним світком, маленьким двором – за образом і подобою великого імператорського двору. Звідси прагнення до будівництва в садибах ХVІІІ - поч. ХІХ ст. цілих палацових комплексів, до яких вели широкі під'їзні алеї, до розпланування великих парків.

Відомо, що дворянські садиби стилю класицизм розділяються на три зони. Головний будинок був з'єднаний галереями з двома флігелями, що утворювали великий парадний двір. Схема ця постійно видозмінювалася, але в основі її лежали ті самі найпростіші елементи. Свої закономірності склалися і в парках садиб: регулярне планування поблизу головного ядра садиби і ландшафтне у віддалених від нього, трипроміність чи центричність у розплануванні алеї, певна система в розміщенні скульптур і малих архітектурних форм – фонтанів, альтанок, містків, лав, балюстрад. Знаменно, що тричастинна композиція заміських садибних архітектурних ансамблів, так само як і принципи планування садибних парків не забарилися набути поширення в міських садибах. Дворяни полюбили будувати свої заміські будинки ідентичні до міських, суворо витримуючи в них архітектуру, інтер'єр.

До створення садиб залучалися визначні зодчі. Парадні інтер'єри прикрашали твори мистецтва найвідоміших художників минулого й сучасності. Тоді ж започатковується й колекціонування творів мистецтва в садибах. Часом в них створювалися цілі картинні галереї. Серед кріпаків набирали талановитих підлітків і навчали їх малярству, архітектурі, скульптурі. Багато садиб славилися своїми кріпосними майстрами – столярами, ковалями, ткачами, вишивальницями бісером, фарфористами, керамістами та ін. Мистецтво стало невід'ємною складовою частиною житлового укладу в найбільших садибах того часу.

Реформа 1861р., що позбавила власника маєтку дармової «робочої сили» і викликала потребу відтепер будь-які роботи і «забави» здійснювати за допомогою найманої праці, притупила його прагнення до створення художніх цінностей у садибі. В провадженні в побут творів прикладного мистецтва, виготовлених фабричним способом, прискорило процес атрофування в багатьох поміщиків «самого поняття про значення садибного мистецтва».

Цьому сприяло також зародження нових смаків та ідеалів у літературі й мистецтві у зв'язку з найважливішими історичними, загальнокультурними й художніми процесами епохи. Кардинальні зміни, що відбулися в усіх сферах художнього світогляду, супроводжувалося різкими змінами в архітектурних

поглядах. На середину XIX ст. відзначився рішучий поворот до еkleктики. За словами архітектора Г. Лукомського, у другій половині XIX ст. поміщики «надбудовували, перебудовували» садибні будівлі, «перекфарбовували і приліплювали всілякі балкончики, тераски, сходинок: будинки їм видалися і заважкими, і похмурими, й нудними (нове поняття про смак і комфорт: за Олександра II – «якнайрозкішніше», за Олександра III – як наймонолітніше» і російський стиль за Миколи II – «що наймодерніше»); почали наліплювати «картуші», «маскарони» до чудесних «ампірних» будинків; почали міняти ордер доричний простий – на композиційний. Кам'яні балясини балконів на чавунні решітки; замість мармурових лав почали ставити лавиці з «березових сучків» (особливо типове щодо поруччя містків); замість чудових суворих античних чи «барокових» скульптур, привезених з Італії і висічених з каррарського мармуру, – ставили порожнисті чавунні чи гіпсові постаті, почали виносити кращі стародавні меблі у флігелі і встановлювали у залах гарнітури меблів, куплених у меблевих магазинах Тонета чи Коні (1890-1900 рр.). Поділяючи сформований на початку XIX ст. погляд на др. пол. XX ст., як час глибокого занепаду колись великого мистецтва, Лукомський послідовно поширював його й на садибну творчість. Мабуть, ностальгія за епохою класицизму, що безповоротно відійшла в минуле, завдячує своєю появою і сам термін «садибне мистецтво» [2 с. 398].

Не дивлячись ні на що, бути повновладним господарем своєї садиби, розташованої серед природи, а не в стиснутій міській забудові, власники маєтків почувалися вільніше ніж у місті щодо компонування і оздоблення окремих споруд відповідно до своїх смаків. З часом змінювалися смаки, мода та господарі садиб. Характерне для XIX ст. збідніння дворян поширювалося і надалі, особливо це стосувалося нащадків колишніх вельмож, які змушені були продавати родові маєтки. У садибах з'являлися нові господарі, що належали до інших соціальних верств. Серед них були знов пожалувані за різні заслуги дворяни з різночинців і купців, самі купці, власники заводів і фабрик, дрібнопомісні дворяни, котрі стали великими підприємцями, колишні управляючі маєтками. Всі вони прагли ще більш посилити помпезний характер садибного ансамблю, зробити його архітектуру ще розкішнішою, ошатнішою та пристосувати садибу під власні потреби, зробити її зручнішою з погляду функціонального. Природно, що всі ці перебудови спричинили переробку оформлення фасадів та інтер'єрів відповідно до нових течій, що панували в архітектурі та образотворчому мистецтві тієї епохи.

Отже, українську вітчизняну культуру XIX ст. неможливо уявити без дворянської садиби з її неповторним життєвим устроєм, в якому переплелися насолода красою української природи і господарські турботи, естетичне задоволення від споглядання природної краси й інтелектуальні заняття, проведення пишних багатолюдних свят і тісне родинне спілкування, що стає основою формування культури як своєрідного феномену культури цієї доби.

На північному сході Лівобережної України розташований один з найбільш яскравих і показових прикладів садибної архітектури – палацово-парковий ансамбль «Качанівка». Садибний комплекс розвивався протягом 150-ти рр., неодноразово перебудовувався, змінювався його обсягово-просторий устрій.

Качанівка належить до тих садиб, де проблема садибної культури належним чином не досліджена. Розвиваючись протягом XIX ст., відповідно до культури в цілому, садибна культура вирізнялася характерними, одній їй властивими особливостями, пов'язаними з типовими рисами всього дворянсько-садибного побуту.

Велику роль у становленні культурного побуту Качанівки відіграло її архітектурне середовище, яке включало в себе не тільки фасади палацу і його павільйонів та загальне розташування споруд у палацово-парковому ансамблі, а й архітектурне оздоблення інтер'єрів з вишуканою ліпниною, розписами плафонів стелі, кахляними печами й мармуровими камінами, органічно доповнене речами декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва – меблями, бронзою, порцеляною, скульптурою, картинами.

Качанівський палац є чільним елементом ансамблю і йому композиційно підпорядковані інші будівлі. У 1772 р. український будівничий Максим Мосцепанов (Мосципанов) за проектом московського архітектора Карла Бланка розпочав будівництво палацу який в подальшому пережив п'ять будівельних етапів [1, с. 8].

До нашого часу палац дійшов у стилістичних формах класицизму з окремими елементами, які властиві добі історизму. В архітектурі класицизму була присутня регламентація на використання форм (фронтони, портики.). Декор був стандартний і виготовлявся окремо за зразками. Індивідуалізація споруд досягалась за рахунок різного набору стандартних деталей. Палац цегляний, другий поверх дерев'яний, обмурований цеглою. В опорядженні інтер'єрів використано червоне дерево, дуб, природний та штучний мармур, поліхромну метлаську плитку.

Відомо, що дворянські садиби стилю класицизм розділяються на три зони: парадну, житлову і службову. Для кожної з них характерні свої обумовлені призначення приміщень. Серед парадних кімнат палацу головними були: вітальня, бальна зала, парадна їдальня, кабінети господарів. Як правило, всі вони розташовувались на другому поверсі. Житлові кімнати переносили у бічні флігелі. Кухні, гардеробні, малі кімнати для кріпаків і слуг переносили у флігелі або дворові споруди. Зокрема, в Качанівці – це дві служби, північна та південна, які розташовані на парадному подвір'ї. Тобто, життя розділялося на різні частини – показове для гостей та приватне, тільки для себе.

Меблі теж відповідали характеру епохи. Закони класицизму вимагали позбавлення захащеності кімнат меблями. Класицизм приніс із собою в інтер'єр прості і суворі форми, витонченість деталей. В формах предметів починають домінувати ясність і гармонійність пропорцій, спокійна рівновага частин. Перевага надається прямим лініям, декор зводиться до найнеобхіднішого. Різниця між новим і старим принципом побудови легко виявляється вже при порівнянні конструкцій, навіть меблевих ніжок. Для оздоблення широко використовують набір маркетрі в поєднанні з різьбою, або з бронзовими накладками. М'які елегантні стільці і крісла оббивають, як правило, тканиною з квітковим орнаментом: спинки овальні або чотирикутні. Під впливом художніх ідей, які прийшли з Франції, посилюється інтерес до мистецтва античності. Стиль імперії Наполеона заснований на імперії або ампір. У Росії він набуває національну окрасу і широко використовується в архітектурі та інтер'єрах палаців тієї епохи. Сучасники того часу відмітили Воронохіна, як видатного майстра інтер'єру, підкресливши його смак художника, особливо в внутрішньому оздобленні будинків. Ним були створені нові форми меблів, як парадної, виключно для парадних приміщень, так і більш скромної і зручної для жилих кімнат. За малюнками зодчого виконувались й інші компоненти інтер'єру – декоративні вази з порцеляни, кристалу та кольорового каменю, освітлювальні прилади і навіть вишивка для оббивки меблів. Далеко не останнє місце займала майстерня братів Гамбсів, синів Генріха Гамбса, який виготовляв меблі в стилі класицизму і ампір. Великий меблевий магазин фірми Гамбса в Санкт-Петербурзі був родзинкою міста, всі, хто приїздив до Петербургу,

відвідували його. Речі, які були придбані у Гамбса, було прийнято дарувати на визначні події, свята, новосілля.

Виготовляли меблі з червоного дуба, карельської берези, тополі, або, як його тоді називали, «папілевого дерева». Вперше карельська береза була використана для виготовлення меблів ще в 1780-х рр. кріпосними майстрами князя П.В.Мещерського в його маєтку в Курській губернії. Окремі предмети із карельської берези відмічені в описах інтер'єру Павловського маєтку в 1790-х рр. У першій половині XIX ст. саме ця деревина стає основним матеріалом при виготовленні меблів. Як правило, меблі з цієї деревини прикрашали парадні кімнати та були виконані в більш простих, спокійних і зручних формах. Для того, щоб підкреслити красу і форму предметів, часто їх оздоблювали у формі вузьких полос чорного кольору [3, с. 13].

Качанівський палац не був винятком, його господарі чітко сліdkували за тодішньою модою. Перехід з малої вітальні до бальної зали відділяють двері, шпон яких виготовлений з карельської берези.

Що стосувалося інтер'єрів качанівського палацу, то про це можна говорити не лише як про красиве декоративне оформлення, а як про справжні витвори мистецтва. Немалу роль в цьому відіграли самі господарі, які були справжніми цінителями краси, людьми не байдужими до нових тенденцій моди.

У період володіння садибою Г. С. Тарновського (1824-1853 рр.) була майстерня по вишивці бісером, де виготовлялись високохудожні твори, які були відмічені міжнародними призами на виставках в Парижі. В Чернігівському історичному музеї зберігається фото, на якому зображений диван із сидінням, обтягнутим бісерним чохлом (фото 1). На зворотному боці світлини підпис: «Сидение дивана Красного дерева, украшенного золоченой и серебряной резьбой. шитое бисером в Качановке крепостными Григория Степановича Тарновского». Диван виконаний в стилі ампір, а бісерний чохол прикрашений модним на той час натуралістичним орнаментом [4, с. 64]. Саме такі меблі прикрашали одну з головних кімнат палацу – бальну залу. Ясну картину оздоблення цієї зали описали очевидці: «Из небольшой передней входишь в огромную залу, стены которой покрыты портретами малороссийских знаменитостей, и сотни глаз смотрят на вас из позолоченных рам: вот Мазепа, Кочубей и Искра, вот Галаган, Полуботок и Разумиха, украшенная императорским портретом на Андреевской ленте... А вот и семейные бюсты Тарновских... Многие крупных скульпторов. Мебель в зале стиля ампира, красного дерева, огромные диваны и кресла украшенные золотой и серебряной резьбой, и главный их интерес состоит в их обивке – все сидения вышиты бисером. По белому фону вышиты цветы, птицы и фрукты. Работа исполнена тончайшим бисером» [5, с. 3].

Бальна зала дещо пізніше дістала назву «лицарська» через розписи на стелі на військо-героїчну тематику. Розпис відноситься до російського неокласицизму (1900-х рр.), про що свідчать підкреслені демонстративністю античні мотиви. Є свідчення, що ескізи для оформлення зали були виконані М. В. Добужинським в 1915 р. на замовлення господарів.

На сьогодні розписи на стелі не збереглися, але заповідник має картографію розпису. Зберігся фриз стелі зали рослинного походження, аналогічний ліпнині, що зберігся в садибі Самчики (Хмельницька обл.) в збільшеному вигляді. Це говорить про спільність майстрів художніх шкіл, які приймали участь в оформленні палаців в Самчиках та Качанівці.

В 50-60 рр. XIX ст. з'являються меблі нового типу. Дворянські садиби набувають інтер'єрів необарочного стилю в темних полірованих тонах. Головним

принципом була комфортабельність. Для оббивки використовували оксамит однокольоровий, шовкову тканину, а також англійські та російські ситці. Для оббивки меблів і стін використовували матеріал одного кольору та малюнку. Основним поєднанням декоративних тканин були блакитні, голубі, малинові, червоні та червоно-сині кольори з позолоченими і білими тонами.

Архітектори намагаються якомога ясніше виявити внутрішній простір і поверхню стін в оббивці, в якій майже не зустрічаються дорогі парчеві тканини, а найчастіше використовують шторні шпалери, а в парадних приміщеннях – оксамит, строгі по малюнку шпалери. Не пройшов повз нові течії в оформленні та оснащенні палацу відповідним умеблюванням і декоративними аксесуарами В.В. Тарновський – молодший (1863-1897 рр.). Великий інтерес викликає кабінет – музей господаря, в якому він трепетно беріг і демонстрував гостям найдорогоцінніші свої реліквії: козацькі клейноди, зброю, побутові речі запорожців, портрети визначних діячів України. Сама ж кімната вирізнялась на відміну від багатьох інших тим, що була декорована в модному на той час стилі романтизм, який був одним із варіантів еклектики. Саме цей стиль найчастіше використовували в заміських садибах. Йому було притаманне оздоблення дубом або буком, чи ж просто пофарбовані під дерево стелі; карнизи, панелі стін і дверей прикрашали різьблення з орнаментами народного характеру. Стіни затягували тканиною на мотиви української вишивки. Великий стіл накритий самотканою або вишитою скатертиною; різьблений буфет з народним посудом по центру.

Кабінет-музей Тарновського оформлений у вигляді терема з дерев'яними різьбленими та розписними колонами вздовж стін, на які спираються напівциркульні арки, зліва на дерев'яних палках, вписаних в колони терема, вставлені золоті та срібні кубки, келихи, чарки із козацького розділу колекції. Більш детальне уявлення про оформлення кабінету дає фотографія 1880-1890 рр. (фото 2).

Однак, наприкінці 1890-х рр. інтерес до даного стилю зникає. Тому, коли господарем Качанівки стає П. І. Харитоненко (1897-1918 рр.) вся мішура романтизму була знята, а інтер'єр кабінету був витриманий в неокласичному стилі. Стеля кесована ромбовими фігурами, зондаж стін кімнати зеленого кольору, так як кімната була призначена для монтажу предметів старовини, які прикрашали стіни, тому й не мала вишуканого оздоблення.

З кабінету-музею, ліворуч, двері вели до гостьових кімнат, де були гарні меблі, різьблений палісандр, багато чудової бронзи і дивовижних картин. Стіни великої вітальні качанівського палацу оздоблені шпалерами, шиті шовком з позолотою, в обрамленні золотаві бардюри. Одним із головних елементів оздоблення інтер'єрів кімнат були картини. Колекціонування живопису було дуже модним. Маючи гроші, але не завжди розбираючись в мистецтві, господарі намагалися придбати те, що вважалося модним. Найчастіше вибирали ті картини, які гарно вписувалися в інтер'єри кімнат і залів: розкішні пейзажі, лісові заходи сонця, мисливська тематика, уривки з античних сцен. Це були високохудожні шедеври Теньєра, Деннера, Ван-Дейка, Воробйова, Штернберга, Брюллова, Іванова, Айвазовського.

Стіни малої вітальні були покриті картинними шпалерами, на яких зображені сцени на лицарську тематику. Особливого вигляду та витонченості малій вітальні надає класично-трактовий фриз з ліпниною (майоліка) у вигляді гірлянди. Двері оздоблені різьбленням з позолотою на білому фоні. Різьблений орнамент порталів перегукується з мотивом мармурового різьбленого каміна, який з незначними втратами зберігся до сьогодення. Велика і мала вітальні гармонійно

доповнюють одна одну, не дивлячись на різні інтер'єрні рішення. Звичайно, дуже шкода, що на сьогодні, а ні меблі, а ні картини не збереглися.

Центральним місцем перебування основної маси гостей була парадна їдальня, яка виділялася розкішшю та вишуканістю. Прикрашена гарними рожевими колонами під мармур, а за часів Тарновських вона мала сцену, де грав кріпосний оркестр Тарновських. Чудовою документальною характеристикою минулого є фото, на якому відтворено інтер'єр їдальні качанівського палацу (фото 3). Посередині кімнати – великий обідній стіл, сервірований вишуканим посудом. І не дивно, адже в садибі була ціла колекція фарфору – мейсенського та російського. Над столом багаторіжкова свічкова люстра. Східний простінок сцени – ніша повністю була завішена картинами в два яруси. А західна стіна розписана пейзажем, який давав враження розкритого далекого простору.

Балки перекриття відокремлюють центральний плафон їдальні і підтримують ними колони та пілястри коринфського ордеру, розписані з обох боків та знизу. Ліпнина в переходах відсутня, добре проглядається розпис стелі.

Існує думка, що в поміщицьких садибах процвітав культ гурманства і все життя вирувало в їдальні навколо столу. Зі спецвипуску журналу «Дворцы и усадьбы», присвяченого Качанівці, читаємо: «Столовая в дворянских имениях занимала едва ли не главенствующее положение среди всех помещений. Именно там можно было застать всех домочадцев разом, узнать характер семьи, ее привычки, пристрастия, а возможно, и сокровенные тайны... В столовой вся жизнь семьи, как на ладони, а точнее, на столе» [6, с. 10].

За часів господарювання П. І. Харитоненка ліпнина та розпис парадної їдальні були інші. Плафони були розписані живописцем А. Томашко. Фриз стелі прикрасила художня ліпнина з рослинним орнаментом, який переплітається з фігурами міфічних істот – грифів. За грецькою міфологією грифи охороняли золоті розсипи, можливо, для Харитоненка як цукрозаводчика, цукровий пісок був не менш цінний, ніж золото, тільки біле. Ліпнина була виконана скульптором О. Лапіним.

Не менш цікавою в качанівському палаці є кімната – ліхтарик. Повне уявлення про її інтер'єр дає картина О. Волоскова «За чайним столом» (ДРМ, С-Петербург) (фото 4). З глибокою проникливістю та документальною точністю художник відтворював не лише своїх героїв, а те, що їх оточувало. На картині зображені господарі і гості Качанівки. Зліва за столом сидить сусід Тарновських, Григорій Галаган; поруч, спираючись на стілець, стоїть племінник господаря – В.В. Тарновський (старший), навпроти сидить його дружина – Людмила Володимирівна. Сам господар, Г. С. Тарновський, зображений праворуч від столу з курильною трубкою – чубиком в руках. А зліва, в білій сукні, стоїть його двоюрідна племінниця Юлія Тарновська, гірке захоплення художника Павла Федотова, увіковічена ним на картині «Сватання майора» (1848 р.).

Стеля кімнати підтримується двома колонами іонічного ордеру. Плафон стелі був розписаний мотивом рослинного характеру з геометричними фігурами. З південного боку кімнати заглиблення, де розташований критий балкончик-еркер, скельця якого в минулому були різнокольорові та виконані під готику. Із західного боку розміщувались двері, які вели до «Зимового саду», що з'єднувався перпендикулярно з південним флігелем. Стіни кімнати в два яруси завішені картинами, посередині – стіл на одній опорі, яка закінчується звіриними лапами. Біля колони – диван з темного дерева з інкрустованими деталями, які гарно вирізнялись на темному фоні. За характеристикою меблів можна зробити висновок,

що в оформленні інтер'єру кімнати знайшов своє відображення популярний на той час стиль романтизму.

У 70-х рр. XIX ст. кімната слугувала будуаром, невеличкою добре впорядкованою жіночою вітальнею. Збереглося фото того періоду, на якому зображено фрагмент інтер'єру південно-західної стіни кімнати, де розміщувався порцеляновий камін в стилі класицизму, два канделябри, годинник в малахітовій та бронзовій оправі (фото 5).

Вишукані меблі, велика кількість бронзи, порцеляни, картин, які свідчать про господарів Качанівки як про великих знавців і цінителів мистецтва. Мабуть, саме тому з качанівською садибою пов'язані імена видатних представників української та російської культури. У різний час тут жили і працювали Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Микола Гоголь, художники Ілля Рєпін, Микола Ге, брати Костянтин та Володимир Маковські та ін. Все це надихає на доцільність відтворити в палаці атмосферу XIX ст. шляхом якомога повнішої його музеєфікації задля цілісного сприймання архітектурно-художнього та побутового середовища періоду розквіту Качанівки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вечерський В.В. Палацово - парковий ансамбль у Качанівці // Пам'ятки України: історія та культура. - 2000. - №1. - С.8
2. Каждан Т. Качанівка. Культурне життя садиби в другій половині XIX ст. // Хроніка - 2000. - № 41 - 42. - К. - 2001. - С.800
3. Кучумов А. М. Убранство русского жилого интерьера XIX века. - 1977. - С.35
4. Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. - Вип.3 / Чернігівський історичний музей. - 2002. - С. 170
5. Петренко О. М. Наукове обґрунтування відтворення інтер'єру кабінету – музею В. В. Тарновського.// Науковий архів НІКЗ «Качанівка». – С.10
6. Петренко О. М. Побут малоросійської поміщицької садиби XIX ст. Качанівка.

Рис. 1. Міжкімнатні двері качанівського палацу, виготовлені з корельської берези

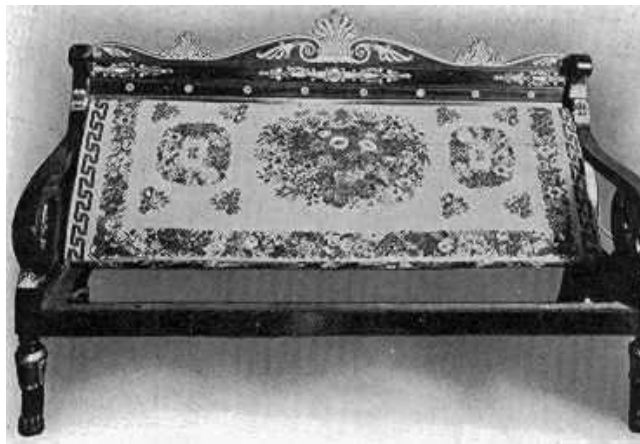

Рис.2. Диван оббитий вишивкою бісером з садиби «Качанівка» кін. XIX ст.

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ»

*Рис. 3. Лицарська зала качанівського палацу.
Сучасна світлина*

*Рис. 4. Кабінет-музей В. В. Тарновського. Фото др.
пол. XIX ст.*

*Рис. 5. Парадна їдальня качанівського
палацу. Фото 1880 - ті рр.*

*Рис. 6. Волосков О. За чайним столом. 1851.
Полотно, олія. (ДРМ, Росія)*

*Рис. 7. Будуар качанівського палацу.
Фото кін. XIX ст.*

*Рис. 8. Кімната Ліхтарик качанівського палацу.
Сучасна світлина*

Мар'яна Мавдюк

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА-СЕРВАЦІЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Князі Вишневецькі як представники української родової аристократії залишили глибокий слід в усіх сферах життя українського народу та майже 350 років допоки існував рід були активними творцями його історії. З-поміж десятків династій Вишневецькі заслуговують у пам'яті нащадків на особливе місце. Ціла низка представників роду зарекомендували себе як вправні полководці, що здобули не одну перемогу над ворогом. Утім, вони уславили своє ім'я не тільки ратними подвигами.

Рід князів Вишневецьких був активним у політичному та економічному житті України свого часу. Активна діяльність окремих представників роду на ниві державотворення та культури мала величезний вплив на стан країни, її дух та розвиток. У різні часи на її теренах будуються значні архітектурні комплекси, ансамблі та окремі споруди, які являються сьогодні предметом гордості національної культури.

Останній представник роду, князь Михайло-Сервацій Корибут Вишневецький, один із найбагатших магнатів тогочасної Речі Посполитої [1, с. 326], був, без сумніву, видатною особистістю свого періоду. Він увійшов в історію насамперед як воєначальник, політичний діяч, великий меценат культури та мистецтва, бібліофіл і письменник. Його ім'я звучало повсюдно: чи то на конфедерації або війні, чи то на сеймі або елекції. Його внесок у розвиток мистецтва, науки і культури краю був величезним. Біографія князя свідчить, що Михайло-Сервацій був людиною високоосвіченою, знав кілька мов, крім польської володів також латинською та французькою.

Саме Михайлу-Сервацію Вишневецькому Вишнівець завдячує своїм відродженням як культурного осередку Волині та перебудовою Вишневецької фортеці із оборонного замку в розкішну світську резиденцію.

Князівський статус визначали не лише багатство та розкіш, але й любов до мистецтва, науки, здатність творити прекрасне, формувати здобутки епохи, відчувати її. Саме це показує своїм прикладом Михайло-Сервацій Вишневецький, що залишив по собі яскраву пам'ятку мистецького, культурного та наукового значення – книгозбірню Вишневецького палацу. Про величину книгозбірні свідчив майновий стан та інтелектуальний рівень власника.

Бібліотека Вишневецького палацу постала в 30-х рр. XVIII ст. Вона була справжнім скарбом, мала величезну культурну та наукову цінність, адже її тематика є достатньо широкою. Польський дослідник Ф. Радзішевський у своєму довіднику подає інформацію, що в тодішній бібліотеці було 1400 томів. Без сумніву, частину цих книжок Михайло-Сервацій одержав у спадок, інші ж придбав сам, переважно західно-європейські видання. На превеликий жаль, діяльність Михайла-Сервація в царині колекціонування творів мистецтва, книжок, історичних документів з сучасних йому джерел нам майже невідома. Лаконічно про це згадує тільки панегірист ксьондз Павло Гіжицький у «Relacyi apparencyi i samego aktu pogrzebowego... Michala Serwacego Korybuta...» (Почаїв, 1745 р.), оповідаючи про 12 портретів предків князя, які були в костелі під час поховання гетьмана. Скупі відомості подають і архівні джерела. Зрозуміло, що князь Вишневецький мав зібрання книжок до того, як побудував свою резиденцію у Вишнівці. Без сумніву, якісь книжки він одержав у спадок, якісь придбав сам. Деякі дані щодо бібліотеки збереглися в епістолярних джерелах та в жалобних промовах, панегіриках після

смерті Михайла-Сервація Вишневецького. Епістолярія надзвичайно скупі свідчить про його бібліофільські уподобання, купівлю книжок тощо. І справа не тільки в тім, що не всі документи збереглися до наших днів, не всі виявлені в архівосховищах, але і в тім, що бібліотека і книжки відступали на другий план у листуванні на тлі буремних політичних подій у Речі Посполитій XVIII ст. [2, с. 195].

До нашого часу дійшов рукописний опис інтер'єру тогочасної палацової бібліотеки з інвентаря маєтностей князів Вишневецьких. Бібліотека знаходилася на другому поверсі будівлі в правому її крилі, в окремій залі. Вся бібліотека була білого кольору, оздоблена різьбленими позолоченими поясками, арабесками та фестонами [3, с. 257].

Вишневецька бібліотека не була пересічною книгозбірнею, власники якої віддавали данину літературній моді свого часу або популярним напрямам розвитку суспільної думки, вона – плід істотних бібліофільських зацікавлень, фахового підбору літератури з історії Речі Посполитої, генеалогії, геральдики, юриспруденції, всесвітньої історії. Про неї добре знали в Речі Посполитій, вона була досить відома і в Російській імперії [2, с. 193].

Князь не просто колекціонував книги, але й писав їх сам. Йому належать кілька праць теологічного характеру, хронологія роду Вишневецьких із викладенням життєпису власного життя та серія літературних перекладів. Відомий він, передусім, як перекладач твору французького єзуїта Ісаака Беррює «Історія народу Божого», а також як автор прозових і поетичних творів [4, с. 553].

Як і решта магнатів того часу, князь Вишневецький активно займався благодійною діяльністю: пожертвував значні кошти на уже існуючу в Старому Вишнівці церкву Різдва Богородиці, а також його коштом зведено монастир кармелітів у Вишнівці.

Монастир Ордену босих кармелітів у Вишнівці був закладений у 1645 р. руським воєводою Яремою Вишневецьким. Через військові дії, які прокочувалися хвилями по Волинській землі, монастир неодноразово був зруйнований. Будівництво нових споруд монастиря було завершено стараннями та коштом князя Михайла-Сервація Вишневецького, великого гетьмана Великого князівства Литовського, останнього представника князівського роду по чоловічій лінії [5, с. 140].

Монастир як осередок релігійної культури та ідеології виконував місію, що полягала у поширенні та ствердженні римо-католицького віросповідання на етнічних українських землях, задоволенні запитів і потреб мешканців римо-католицького віросповідання даного регіону. Вишневецькі отці кармеліти готували послушників Ордену до прийняття духовного сану й майбутньої діяльності в його лавах. Також, ченці займалися письменницькою діяльністю. Їх літературні доробки публікувалися в друкарнях Бердичіва, Львова, Кракова, Варшави [6, с. 189].

Отці кармеліти прислужилися і на освітянській ниві, побудувавши і утримуючи власним коштом парафіяльну школу, яка функціонувала з кінця XVIII ст. На утриманні монастиря були шпиталь і аптека. Для задоволення релігійних, інтелектуальних, громадських і господарських потреб монастир мав значну бібліотеку. В 1816 р. вона налічувала 1327 томів [6, с. 191].

Особистість Михайла-Сервація мала великий вплив на суспільне життя не тільки Вишнівця. Разом з братом Янушем-Антонієм він фундує 154911 флоринів на будову величного костелу єзуїтського колегіуму у Кременці – вищого навчального закладу, який на довгий час став осередком культурно-освітнього життя усієї Волині [7, с. 77].

Архітектурний ансамбль для отців-єзуїтів, до якого входять власне навчальні корпуси колегіуму, костел та житлові й господарські споруди, зведено в 1731-1743 рр. за проектом єзуїтського архітектора П. Гіжицького. В 1750 р. кременецьку резиденцію єзуїтів офіційно перетворено на колегіум, в якому велася підготовка вчителів для єзуїтських шкіл, який був закритий 1773 р. у зв'язку з ліквідацією ордену єзуїтів. У 1805 р. в спорудах ансамблю зусиллями польських освітніх діячів Тадеуша Чацького і Гуго Коллонтая відкрито Вищу Волинську гімназію, яку перетворено 1819 р. на Волинський (Кременецький) ліцей.

Сьогодні Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка – це унікально збережений зразок навчального закладу серед. XVIII ст., що має історико-меморіальне значення.

Хотілося б звернути увагу на те, що князю Михайлу-Сервацію не була байдужою доля Уніатської церкви й він намагався підтримати її у своїх володіннях. У Центральному державному архіві Волинської області зберігається колекція презент і фундацій на парафіяльні церкви Луцько-Острозької єпархії часів владики Теодозія Рудницького. Вони містять цінну інформацію про історію Уніатської церкви на Волині та роль волинської шляхти в духовному, економічному й адміністративному житті уніатських парафій зазначеного періоду. Серед іншого в колекції відклалися значна частка документів Михайла-Сервація Вишневецького щодо парафій у його маєтках (Кременецький повіт). Територіально ці володіння ділилися на дві групи та входили, відповідно, до Ожоховецького ключа й прив'язувалися до містечка Вишневець. Останню групу поселень князь відносив до територіальної одиниці, яку поважно іменував «князівством Вишневецьким». Загалом ідеться про 27 парафіяльних церков, внутрішнє життя яких у 1730-1744 рр. віддзеркалювалось у діловій документації князя. Згадані парафії розміщувались у 28 маєтках: Білозерка, Бокожин, Борсуки, Бутинь, Великі Гнилиці, Вишневець Новий, Вишневець Старий, Вонзулів, Гнилички, Голодки, Горинка, Коцюженці, Кусківці, Кушлін, Лози, Лопушне, Москалівка, Ожохівці, Підгайчики, Полежинці, Свинне, Сенів, Собківці, Тудорів, Чернявка, Шибенне, Шушківці, Щоснов [8, арк. 75-76].

Відомо про фундацію шести церков у маєтностях князя в Кременецькому повіті. Серед них у маєтках Білозерка, Бокожин і Тудорів (одна церква на два села), Голодки, Ожохівці, Полежинці, Чернявка. Якщо взяти до уваги, що згадані церкви засновано в останні 14 років життя князя й у межах лише його волинських володінь, то ця кількість не видаватиметься малою. Окрім того, якщо подібна тенденція щодо фундування церков спостерігалася й в інших маєтностях князя Михайла-Сервація в Україні та Білорусі, то цілком можливо, що в його особі Уніатська церква мала видатного благодійника [9, с. 7].

Отже, наведений матеріал дає можливість зробити висновки як про характер діяльності князя Михайла-Сервація Вишневецького, так і про те, що він був людиною, яка глибоко прониклась духом епохи, розуміла важливість знань та науки для розвитку не лише окремої особистості, але й суспільства загалом.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Stecki Tadeusz Jerzy. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Jerzy Stecki. – Serya 2. – Lwów : Z drukarni zakładu nar. im. Ossolińskich, 1871. – 473 s.
2. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Вишневецького замку та її книжки у відділі стародруків та рідкісних видань національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського/ І. О. Ціборовська-Римарович / Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998 р. – Вип. 4. – С. 193-211.
3. Климчук А. Приватні книгозбірні польської шляхти історичної Волині.// Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. 2014. Вип. 8. С. 256-267.

4. Niesiecki K. Korona polska. – T. 4 / K. Niesiecki. – Lwów : W drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743. – 888 s.
5. Ціборовська-Римарович І. О. Книгозбірня монастиря ордену босих кармелітів у Вишневці / І. О. Ціборовська-Римарович / Історія книжкових колекцій. – К., 1999 р. – Вип. 5. – С. 139-154.
6. Gizycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wolynski. – Równe, 1939. – Т. 8. – С. 189-193.
7. Шиян Л. М. Вишневець та князі Корибути-Вишневецькі / Л. М. Шиян. – Тернопіль, 2006.
8. Державний архів Волинської області, ф. 382 Луцька уніатська генеральна духовна консисторія, м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії, оп. 3, спр. 1, 1114 арк.
9. Довбищенко М. Князь Михайло-Сервацій Вишневецький та його підтримка Уніатської церкви в Луцько-Острозькій єпархії в 30–40-х рр. XVIII ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 2015 р. С. 4-7.

Олександр Мірошніченко

**КАПЛИЦЯ-УСИПАЛЬНИЦЯ ПОЧ. XX СТ.
В С. ВОРГОЛ (КРОЛЕВЕЦЬКОГО РАЙОНУ)**

Під час некрополістичної розвідки влітку 2020 р. в селі Воргол (Кролевецького р-н.) була віднайдена каплиця-усипальниця (рис. 1). Сакральна споруда розташована в центрі села на території старого дендропарку, поруч знаходиться пам'ятник «Солдат» над братською могилою радянських воїнів. На сьогоднішній день каплиця перебуває в аварійному стані, суміжна територія засмічена побутовим сміттям, а порослі навколо дерева створюють небезпеку під час буревію. Після огляду нововиявленого об'єкту, була здійснена часткова розчистка підземної частини споруди від сміття, а також розчищені східини, що ведуть до склепу [1]. Аналіз літературних джерел на наявність інформації про склеп в с. Воргол не дав жодних результатів, але були віднайдені інтернет-публікації присвячені цьому об'єкту. У 2011 р. протоіреєм Олександром Чурочкіним опублікована коротка інформаційна довідка про втрачені сакральні споруди в селі Воргол: «После революции церковь уничтожили, от храмового комплекса уцелела часть кирпичной ограды (идет прямо вдоль трасы) и руины часовни-усыпальницы местного помещика». Стаття проілюстрована п'ятьма світлинами каплиці [2]. У 2012 р. в інтернет виданні був опублікований фотозвіт з велотуру, де є світлини із зображенням воргольської каплиці. Автор фотозвіту називає сакральну пам'ятку «Зруйнований склеп» [3]. Пізніше на сайті «Україна Інкогніта» з'явився фотозвід з короткою анотацією, зроблений в с Воргол. Автор матеріалу зазначає: «В глибині парку розташовані залишки каплиці-склепу, яку не можуть ідентифікувати навіть дослідники із релігійних конфесій, не можуть визначити кого в ній поховали і хто її, відповідно збудував» [4]. В результаті генеологічного дослідження здійсненого членом національної спілки журналістів України Олександром Купцовим, була опублікована стаття «Миклашевские и Шечковы в селе Воргол» [5]. Автор розвідки в хронологічному порядку вишукує найбільших власників земельних володінь в с. Воргол. В роботі можна прослідкувати родинні та економічні стосунки між воргольськими землевласниками, роки їх життя та смерті. Головним героєм статті є Олександр Петрович Шечков – капітан гвардії, дворянин, великий землевласник, гласний Глухівського земського зібрання, почесний мировий суддя та предводитель дворянства Глухівського повіту, попечитель Зазірського початкового сільського училища, голова дворянської опіки та старший директор повітового піклування про в'язнів, фундатор Глухівського музею [6]. Ця робота стала основою для подальших пошуків інформації про приналежність анонімного склепу-усипальниці. Щоб

зрозуміти де і коли був похований воргольський землевласник О.П. Шечков, автором опрацьовані метричні книги с. Воргол, що зберігаються в фондах Державного архіву Сумської області. В метриці за 1905 р. знаходимо такий запис: «Смерть 28 февраля, погребен 2 марта Отставной капитан гвардии, дворянин Александр Петрович Шечков. Лета умершого 80. Умер от гангрены. Погребен в семейном склепе» [7]. Інформація стосовно місця поховання Шечкова у сімейному склепі є ключовою, але не ставить крапку у дослідженні склепу-усипальниці. Нововиявлена стаття Романа Стороженка «Кролеветчина в описах Олександра Лазаревського» внесла недорозуміння в ідентифікації усипальниці. Краєзнавець у своїй роботі компелює з різних джерел інформацію про родовід стародубського полковника Миклашевського. Матеріал проілюстрований світлиною під назвою «Усипальниця родини Миклашевських», де зображена каплиця-усипальниця у селі Воргол [8]. В статті Стороженка немає жодного посилання або ж обґрунтування щодо приналежності Воргольської каплиці до родини Миклашевських, тому цю версію ми не беремо до уваги.

В результаті чергової розвідки до склепу-каплиці в с. Воргол, зроблено ряд відкриттів, що звузили хронологічні рамки будівництва даного об'єкту. Під час часткової розчистки від органічного сміття надземного приміщення каплиці, були знайдені клейма та фрагменти білої керамічної плитки з написом «Х.Б.Т.Э. Б. БЕРГЕНГЕЙМЪ.ХАРЬКОВЪ» (рис. 2). Підприємство Бергенгейма почало виробництво плитки у 1892 р., тому оздоблення усипальниці не могло бути здійснене раніше цієї дати [9]. Архітектором Євгеном Ткаченко здійснено обміри пам'ятки. На основі комп'ютерної обробки результатів дослідження, створена візуалізація з гіпотетичною добудовою втрачених елементів каплиці (рис. 3). Усипальниця в селі Воргол – це одноповерхова однокамерна на підвалі мурована будівля пірамідальної форми, з цегли на вапняково-цементному розчині. Споруджена в стилі неокласицизму на початку ХХ ст. Фасади потиньковані, декоровані рустом. Двоє вікон мали арочні перемички, решітки та засклені прозорим склом. Склепіння першого поверху зруйноване. Завершення, ймовірно, увінчував хрест. Вгорі були круглі слухові вікна. Підмурки виготовлені з місцевого пісковика. Інтер'єр каплиці прикрашений цементним декором в рослинному та геометричному стилі (рис. 4). Підлога була вимощена керамічною плиткою харківського заводу барона Е. Бергенгейма та декорована різнокольоровим цементним розчином з вкрапленням мармурової крихти. Вхід до склепу представлений тамбуром-ганком (дромосом) з чотирма отворами для кріплення закладної плити. До склепу ведуть сходишки, всередині три погребальні ніші. Для пошуку світлин зруйнованої усипальниці було здійснено декілька етнографічних розвідок в с. Воргол краєзнавцем Олександром Ланіним. Віднайдені світлини радянської доби підтверджують думку про пірамідальну форму усипальниці, але важливим для розуміння приналежності каплиці стали світлини 1996 р. На трьох світлинах зображений дверний проїом увінчений рельєфним гербом (рис. 5). Герб у вигляді щита, який з двох сторін декорований листям, верхівка втрачена, в щиті латна направлена в ліву сторону зігнута рука, що виникає з хмари та тримає предмет схожий на спис, стрілу чи молоток. Автором не було знайдено ідентичного герба в літературних джерелах, тому говорити про приналежність усипальниці до конкретного дворянського роду ще рано.

Каплиця-усипальниця в с. Воргол є рідкісним зразком сакральних споруд пірамідальної форми. Добре збережена підземна частина та частково вцілілі стіни каплиці потребують консервації та збереження. В протилежному випадку, інтер'єр приміщення цілком втратить цементний декор, а своди підвального ярусу можуть

обвалитися. Усипальниця будувалася в композиційному поєднанні з садово-парковим комплексом, на території якого збереглися вікові дерева, алеї та стежки, цегляний мур з воротами, ставок. Навіть в захаращеному стані комплекс зелених насаджень та споруд є оригінальною, маловідомою туристичною локацією. Науковцем Андрієм Гриценком для популяризації воргольської каплиці була підготовлена стаття до «Вікіпедії» [10]. Подальше вивчення склепового комплексу можливе за наявності документальних та архівних джерел із залученням вузьких спеціалістів з геральдики та генеалогії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Некрополі Воргола та Литвиновичів: веб-сайт. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/novini/nekropoli-vorgola-ta-litvinovichiv.html> (дата звернення: 20.08.2020).
2. Воргол. Неизвестная часовня. Часовня-усыпальница: веб-сайт. URL: <https://sobory.ru/article/?object=16270> (дата звернення: 20.08.2020).
3. Велотур крелевських любителів велоподорожей у Путивль та Спадшанський ліс: 28 липня 2012 р. веб-сайт. http://krolevets.com/photos/pics2.php?directory=velotur_28.07.2012_putyvyl&currentPic=14 (дата звернення: 20.08.2020).
4. Воргол. Залишки панської розкоші на розбитій дорозі: веб-сайт. URL: <http://ukrainaincognita.com/ru/sumska-oblast/krolevetskyi-raion/vorgol/vorgol-zalyshky-panskoj-rozkoshi-na-rozbytii-dorozi> (дата звернення: 20.08.2020).
5. Олександр Купцов Миклашевские и Шечковы в сеел Воргол. Соборный майдан. 2020. №3. С. 2-3.
6. Піраміда в с. Воргол: веб-сайт. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/novini/piramida-v-s-vorgol.html> (дата звернення: 20.08.2020).
7. Державний архів Сумської області, ф. 1190, оп. 5, спр. 1.
8. Стороженко Р. Крелеветчини в описах Олександра Лазаревського. Крелевський вісник. 2020. №5. С. 6.
9. Плиточный завод Бергенгейма 1876 в Харькове: веб-сайт. URL: <https://yevgeniysokolov.livejournal.com/2217.html> (дата звернення: 20.08.2020).
10. Склеп-піраміда Шечкових: веб-сайт. URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Склеп-піраміда_Шечкових (дата звернення: 20.08.2020).

Рис. 1. Каплиця-усипальниця в с.Воргол. 2020 р.

Рис. 2. Підлога каплиці вимощена плиткою харківського заводу барона Е. Бергенгейма

Рис. 3. Гіпотетична візуалізація усипальниці. Арх. Євген Ткаченко

Рис. 4. Оздоблення каплиці

Рис. 5. Герб над входом в каплицю-усипальницю (втрачений). 1996 р.

Марина Пономаренко

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС «КАЧАНІВКА» У РАДЯНСЬКУ ДОБУ: ПЕРЕРВАНІСТЬ НА ІСТОРИЧНОМУ ШЛЯХУ

Складні й неоднозначні соціальні, економічні та політичні процеси, пов'язані з поваленням царизму, більшовицьким переворотом, розгортанням українських визвольних змагань справили значний вплив на культурне життя тогочасного суспільства. На жаль, події 1918 р., правління уряду П.Скоропадського, виявився неспроможним захистити та зберегти унікальні фонди і колекцію старожитностей, які зберігалися в Качанівці.

У 1918 р., коли останні законні власники Качанівки Олена Харитоненко та Михайло Олів покинули садибу, забравши з собою найцінніші речі, почався період її розграбування й руйнації. На основі декрету РНК України від 1 квітня 1919 р. Качанівка перейшла у володіння Чернігівського губернського відділу освіти [2, с. 55]. У доповідній записці Чернігівської губнаросвіти в грудні 1922 р. описується варварське нищення місцевими жителями культурних і художніх цінностей у Качанівському маєтку, хижацьке вирубування дерев у парку, зокрема з північного боку палацу і за Майорським ставом [4, с. 26]. Романтичні руїни розбираються місцевими жителями на будівельний матеріал. Альтанка Глінки, в якій працював відомий композитор М.І. Глінка, також розкрадається [6, с. 6]. Газета «Красное знамя» 1923 р. повідомляла: «Пам'ятки старовини й мистецтва в палаці та на садибі в Качанівці по-хижацькому псують, а почасти зовсім нищать» [4, с. 26]. Збереглися й інші свідчення, які дають підстави для висновку, що і до 1918-1923 рр. були

найзгубнішими для Качанівки. Палац втратив свою велич та розкіш, а парк заріс самосівом і бур'яном.

19 листопада 1923 р. на засіданні президії Чернігівського губвиконкому розглядалося питання про збереження культурних цінностей. Зокрема, було запропоновано Конотопському орквиконкому підготувати матеріали для пристосування палацу під лікарню чи санаторій. Однак, Качанівка залишалася без господаря до 1925 р.

Згодом, Качанівська садиба була розділена між чотирьма господарями: основна частина парку відійшла у власність Парафіївського лісництва; на території господарського двору з певною частиною орних земель утворився радгосп «Сільгосптресту»; урочище «Дубина», сторожка в ній і економія відійшли у власність Власівської сільської ради, а парадний двір разом з прилеглою частиною парку і озерами був виділений для потреб дитячого містечка ім. Вацлава Воровського [6, с. 7].

В Качанівку дітей почали перевозити 25 квітня 1925 р. Всього в дитмістечку проживало близько 500 сиріт віком до 16 років і 17 службовців (8 учителів, 20 вихователів, 2 кухарі та ін.) [4, с. 26].

Приміщення садиби не підготували для нових мешканців. Ремонт і переобладнання будівель тривали весь час, поки перебувало тут дитмістечко. Згідно з актом від 2 жовтня 1925 р., передусім було заплановано ремонт кухні, флігеля, пекарні, адміністративного корпусу, оранжереї, пташника і т.д. Тоді ж вирішили каміни переробити на груби, полагодити стелю, демонтувати стінні шафи тощо.

25 жовтня 1925 р. санітарна комісія повідомляла Ніжинському окружному управлінню народної освіти, що ремонт триває, освітлення немає, помешкання переповнені, повітря тяжке, сперте, замало постільної білизни, бракує чобіт і верхнього одягу для дітей, їжа видається несвоєчасно, не вистачає казанів і посуду, пральня тісна, лазні немає, діти брудні, вошиві, покрівля тече, немає опалення [4, с. 26]. Лікар дитмістечка Савченко в акті від 8 вересня 1925 р. констатував, що вихованці постійно занеочишують парк своїми випорожненнями. Було прийнято рішення влаштувати туалет в оранжереї – в одній із найцінніших пам'яток архітектури.

Отже, донедавна квітуча садиба дедалі більш занепадала. Складений через неповні три роки акт про пожежний стан (від 1 січня 1928 р.) засвідчує страшне розорення. За кілька днів до того, 21 грудня 1927 р., тут згорів пташник – будівля відомого архітектора А. Білогруда. У приміщенні розміщувалися швацька, столярна, шевська, ковальсько-слюсарна майстерні. Пожежа сталася через необережність дітей. Руїни пташника, а також оранжереї розібрали, знесли стайні [4, с. 26]. Вихованці дитмістечка розграбували й зруйнували поховання колишніх власників Качанівки в родинній усипальні, що була в підвалі церкви.

Як згадував колишній вихованець М.Т. Неізнаний (сміт Парафіївка), у дитмістечку влаштували дитячий садок, оскільки було чимало дітей до 10 років. Каретню і так званий Попівський будинок пристосували під школу. У колишній псарні (за Харитоненків – будинок електротехніка) розташовувалася бібліотека. У південному службовому флігелі облаштували їдальню. В північному флігелі жили вчителі і вихователі. У так званому будинку садівника (за Харитоненків – будинок дворецького) був ізолятор. Там же мешкав лікар [6, с. 11].

В припалацовій частині парку було багато мармурової скульптури, яку діти безжалісно нищили. Пізніше битою скульптурою завалили водонапірну вежу.

В парку підтримувався ідеальний порядок – центральні алеї були підстрижені і посипані піском. На майданчику біля палацу (біля могили ведмедиці) грали в крокет та кеглі. В цей період церква вже не діяла, хоча священник Іоанн Крижанівський ще жив. Дзвіниця церкви ще не була зруйнована. В родовому склепі під церквою стояли металеві і один мармуровий гроби. Їх зруйнували, а кістками і черепами господарів на при церковному подвір'ї діти грали в футбол [5, с. 97].

На Майорському ставі були два насипні острови на торф'яній основі, які знаходились неподалік від берега. Більший острів був обсаджений деревами (верби, тополі, вільхи). На ньому знаходилась насипна площадка діаметром 15-20 м. Площадка була обгороджена і використовувалась для проведення свят [5, с. 97]. У 1930-х рр. верхушки островів були знищені, а нижня частина була розібрана місцевими жителями на паливо. На Майорському ставі на той час були ще дві пристані для човнів: одна навпроти альтанки Глінки, інша – навпроти палацу [5, с. 97].

За спогадами жительки села Власівки Музиченко Оксани Данилівни (1904-1995 рр.), директор дитячого будинку Ілля Олександрович Раєв і комісар Григорій Федорович Стефановський створили із числа вихованців старшого віку будівельні бригади та бригади для забезпечення порядку та санітарних умов. Комітет комсомолу Ічні направив на роботу в дитячий будинок активних і освічених комсомольців, в числі яких була і Оксана Данилівна. Була створена комсомольська організація дитячого будинку. Також була відкрита школа, укомплектована кваліфікованими кадрами. У вихованні використовували досвід подібної колонії ім. Горького, яка була створена на Полтавщині за ініціативою відомого педагога А.С. Макаренка. За рішенням ЦК КП (б) України і Верховної Ради УРСР, дитячому будинку в Качанівці було присвоєно ім'я революціонера, державного і партійного діяча Вацлава Вацлавовича Воронського [5, с. 95].

В період формування дитячого містечка, дерева цінних порід використовувалась як паливо або будівельний матеріал. Проведена реконструкція багатьох споруд і приміщень. Палац був пристосований для проживання, навчання та виховання дітей. Каретну та корівник переобладнали під житло. Південна служба використовувалась як кухня і медпункт. У флігелях головного корпусу були влаштовані лабораторії та учбові класи [5, с. 95]. Також Оксана Данилівна згадує, що прицерковне подвір'я було огорожене металевою огорожею. На цвинтарі, яке знаходилось за церквою, нарахувалось близько 15 могил.

Нестача приміщень була такою гострою, що використовували навіть «романтичні руїни». Там обладнали хлібопекарню з двома печами у верхньому (третьому) ярусі руїн. Було і власне підсобне господарство.

У 1928 р. для потреб дитмістечка збудували млин на два посади. Ще раніше, того ж року, окрправлінню ВУСМР передали в оренду на 12 років ставки Великий, Майорський і Судине. 6 листопада 1928 р. Наркомові освіти УСРР повідомлялося, що для зміцнення матеріальної бази дитмістечку надано в користування рибні озера. Старожили згадують, як діти самі ловили рибу, вимінювали її в місцевих жителів на хліб, молоко, яйця, сало і так рятувалися від голоду. На їжу міняли й картини, які малювали деякі обдаровані хлопчачи (кілька таких робіт зберігається у фондах заповідника) [4, с. 27].

Смертність серед дітей була високою. Померлих ховали біля кургану Честахівського, перед ялинками. На місці поховань не залишилися жодних слідів.

23 лютого 1928 р. Постановою президії Ніжинського окрвиконкому Качанівку оголошено заповідником місцевого значення. Проте охорона пам'яток садибного ансамблю не поліпшилася. Дитмістечку належали тільки будівлі й

центральна частина садиби, а парк і частина озер – лісництву. Такий поділ одного ансамблю між двома господарями, звичайно, негативно відбивався на збереженні і парку, і пам'яток архітектури. Тому 25 травня 1928 р. Ніжинський окрвиконком подав до Народного комісаріату земельних справ клопотання про передачу йому всього заповідника. Відтак, він «доручив охорону всього заповідника окрнаросвіті» [6, с. 19].

І все ж, за часів існування дитмістечка лишалася ще частина пам'яток, які втрачені пізніше. Як згадує той-таки М.Неізнестний, тоді стояла ще цілою дзвіниця, навколо палацу і вздовж центральних алей було багато мармурових скульптур. Наразі точно не відомо, коли дитмістечко було переміщено з Качанівки в інший маєток П.Румянцева-Задунайського – Вишеньки (нині село Коропського району). Це відбулося між 1932 і 1933 рр.

У 1933-1935 рр. ремонт і реставрацію палацу та інших споруд Качанівського комплексу виконала бригада Київських художників і майстрів під керівництвом Касперова [3, с. 113].

20 вересня того ж року газета «Вісті ВУЦВК» повідомила про початок організації в Качанівці неврологічного курорту на 300 ліжок. «Під курорт, – писалося в цьому виданні, – передано прекрасний парк на 500 га з системою шлюзових озер на 180 га, сад – 20 га, палац з 72 кімнат, електростанцію, водогін тощо». У 1934 р. розпочалися ремонтні роботи. Курорт відкрито 30 липня 1935 р. [3, с. 27]. З 1935 по 1941 рр. в Качанівці був республіканський санаторій для працівників сільського господарства [3, с. 113].

Під час німецької окупації в Качанівці розміщувалась школа військово-прикладного виховання для дітей німецького походження з України [1, с. 29]. Під час окупації палац не постраждав.

У повоєнний період в палаці розміщувався евакогоспіталь № 6050. В цей період в госпіталі померло від ран 7 солдатів, які були поховані на території парку біля могили Г. Честахівського. Їхні імена, крім одного, встановити не вдалося [6, с. 26]. У вересні 1944 року на центральній алеї Качанівського парку був перепохований з місця загибелі прах Героя Радянського Союзу, майора 21-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії Гарама Михайла Олександровича.

Закінчилась війна, залишивши після себе багато інвалідів, яких треба було лікувати і повертати до мирної діяльності. Взявши це до уваги, Чернігівський обком КП(б)У і виконком обласної ради депутатів трудящихся 26 листопада 1945 року прийняв постанову «Про відновлення Качанівського курорту для лікування інвалідів Вітчизняної війни офіцерського складу» [6, с. 26]. Для налагодження господарської діяльності і відновлення курорту в Качанівці розраховували лише на свої сили. Перший пункт постанови зобов'язував керівництво Ічнянського та Іваницького районів в тижневий термін знайти кваліфікованих робочих і необхідний будівельний матеріал. Допомогу в будівництві надавали Ічнянський, Іваницький, Прилуцький, Дмитрівський, Мало-Дівицький, Срібнянський райони та місто Прилуки.

15 пункт постанови зобов'язував Українське курортне управління надати Качанівці меблі, господарський інвентар, обладнання, будівельні матеріали, дві вантажівки, один автобус, 200 т. вугілля, а також направити в Качанівку трьох кваліфікованих лікарів – терапевта, невропатолога і рентгенолога [6, с. 27].

На жаль, відсутні документи, які вказують які види робіт і в якій будівлі проводились. В цей час вся територія парку і всі ставки були в розпорядженні госпіталя-санаторія, які будуть відібрані у нього Держлісфондом у 1948 році.

Отже, санаторій в Качанівці пробув до 1948 року. І цього ж року був перекваліфікований у туберкульозний санаторій. Мабуть, це було зумовлено різким зростанням кількості хворих туберкульозом голоду 1946-1947 рр., поганого харчування та умов проживання. В цей час у церкві розмістили клуб з більярдними столами, магазин, бібліотеку.

Міністерство охорони здоров'я було самим недбайливим господарем Качанівки. Воно вважало своїм завданням лікувати людей, а не займатись ремонтом і реставрацією. Всі будівлі поступово руйнувалися. Почалося з церкви, якій на той час треба було перекрити дах. У 1954 р. головний лікар тубсанаторія Штурман-Циганов віддає наказ на зруйнування дзвіниці церкви [7, с. 51]. Також, у 1954 р. за наказом головного лікаря була розібрана «Зелена альтанка» або «Альтанка під відкритим небом», що знаходилась поряд з «Романтичними руїнами». З її цегли надбудували другий поверх будинку, в якому при Харитоненку зберігалась електростанція [3, с. 107].

В районі «Пуста криниця» від ротонди біля «Повітряного містка» зберігся напівкруглий майданчик з залишками фундаменту [3, с. 108]. За спогадами старожилів ротонда була розібрана місцевими жителями у 1950-х рр.

В районі «Швейцарія» біля «Хвойної» (Олениної) гірки збереглися глибокі ями в схилах пагорбів, що залишилися від четвертого містка. Цей місток був розібраний місцевими жителями на будівельний матеріал у 1950-х рр. [3, с. 109].

На початку 70-х рр. через постійні протікання церква була покинута і протягом п'ятнадцяти років руйнувалася. Клуб був перенесений в палац, а магазин і бібліотека – в інші будівлі.

Після церкви настала черга палацу. Його площа постійно зменшувалася через те, що кімнати не ремонтували, а зачиняли без ремонту. Поступово прийшла черга і до інших будівель: південна та північна служби, контора та інші. Тубсанаторій не переймався долею парку та будівель, бо знали, що під Черніговом будується для них новий комплекс.

Лише 24 листопада 1981 р. Центральний комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР прийняли постанову «Про оголошення ансамблю пам'яток історії та культури в селищі Качанівці Чернігівської області державним історико-культурним заповідником» [6, с. 32]. Діяльність заповідника протягом декількох років фактично була формальною: узгоджувалися адміністративно-організаційні засади Качанівки, питання фінансування та формування матеріальної бази, часткове комплектування фондів, окремі реставраційно незавершені роботи.

Як бачимо, Качанівський палацово-парковий ансамбль в радянський час піддався змін функціонального призначення. Це, в свою чергу, супроводжувалося звичайним переплануванням, перебудовою та добудовою історичних будівель, що істотно змінило їхній вигляд, привело до знищення їх унікального історичного вигляду.

Більшість споруд ансамблю кінця XVIII - поч. XX ст. втрачені за перші 50 років радянської влади [1, с. 29].

Радянська доба і відповідна політика комуністичної партії стали трагічним розривом в історії Качанівки як культурного і духовного осередку української нації. Фактично автором не виявлено хоча б будь-який мінімум зусиль з боку влади для збереження та реставрації окремих об'єктів Качанівської садиби.

Опрацювавши інформацію про Качанівську садибу, автор робить висновки, що це був один з складніших періодів з історії існування садиби. В кінці 40-х – на поч. 80-х рр. взагалі був майже повний занепад і руйнація.

СПИСК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Буренко В. А. Качанівський палацово – парковий комплекс: збереження та використання у межах діяльності історико – культурного заповідника // Охорона культурної спадщини історико – культурними заповідниками Чернігово – Сіверщини: [Монографія] / за заг. ред. С.Ю. Зозулі; кол. авт.: Буренко В.А., Жукова С.П., Заліський О.С. [та ін.] : Центр пам'яткознавства НАН України; Укр. тов. – ва охор. Пам'яток історії та культури, Півн. – Сх. регіон. від. – ня. – К.: видавець Олег Філюк, Центр учбової літератури, 2017.
2. Качанівка. Фотоальбом – хроніка. 2008. – с. 55.
3. Олехно А.В. Проект восстановления ландшафтов государственного историко – культурного заповедника «Качановка» и прилегающей к нему части исторического парка. // Науковий архів НІКЗ «Качанівка». – 1986 рік. – с. 211.
4. Петренко Г.А. Радянські господарі // Науково – популярний ілюстрований часопис «Пам'ятки України. 2000» випуск № 1// Науковий архів НІКЗ «Качанівка». – 1985. – с. 40.
5. Петренко О. Спогади старожилів як джерело історії палацово – паркового ансамблю «Качанівка» // Дворянські садиби як осередки культурно – мистецького та духовного життя XIX – початку XX століття: матеріали міжнародної конференції 6 – 7 вересня 2007 р. – Галич, 2008. – с. 154.
6. Радченко И.М. Качановка в Советское время/ Науковий архів НІКЗ «Качанівка». – 1985 г. – с.34
7. Шевченко Т.М. Історична довідка // Науковий архів НІКЗ «Качанівка». – 2019 р. – с. 54.

Любов Шиян

КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ЯК СПОСІБ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ВЛАСНИКІВ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ

Колекціонування як складне і багатогранне явище являється предметом досліджень різних галузей науки: психології, культурології, історії, мистецтвознавства, музеєзнавства та ін. Феномен колекціонування завжди привертав увагу інтелектуалів, насамперед, як один із складових історико-культурних процесів на території України.

Як доводять дослідження, психологія колекціонування нерозривно пов'язана з самовідчуттям людини, її розумінням самої себе і прагненням налагодити гармонійні стосунки з навколишнім світом. За його допомогою людина має можливість досягнути бажаних станів, відчуттів, оволодіти тим, чого їй бракує в реальному житті – порядку та організованості, спокою та умиротворення, влади та покори, активності та дії, творчості та самовираження [9, S .409;].

В колекціях речі отримують суто суб'єктивне значення. Їх існування, значення та призначення зумовлені не їх первинною функцією, а місцем, яке вони займають у свідомості колекціонера. Американський вчений В. Дьюрост вважав, що головною цінністю предметів або ідей, що входять до складу колекцій, мають бути не улітарні чи естетичні цінності, а їх репрезентаційне значення. Сама природа предметів, об'єднаних в колекціях, насамперед відображає особистість колекціонера, його соціальні зв'язки. Починаючи з кінця XIX ст. в науковій спільноті почало формуватися усвідомлення того, що тією чи іншою мірою людина розглядає своє предметне оточення як частину себе. Оточуючи себе предметами матеріального світу й взаємодіючи з ними, люди таким чином впорядковують свій внутрішній світ, відшукують ідентичність; і характер цієї взаємодії значною мірою впливає на те, якою особистістю людина стає [10, S.16].

Вишневецький палац як пам'ятка історії та архітектури XVIII ст. був відомий серед інтелектуалів Європи своїми численними мистецькими колекціями, які родові дідичі князі Вишневецькі збирали не одне покоління. Проте в очах сучасників резиденція була не стільки архітектурним ансамблем чи родовим гніздом, як місцем, де містилися предмети, які ідентифікували її власників.

Колекціонування в усі часи пов'язувалося, насамперед, із вишуканим смаком, освіченістю, було елітарним заняттям і визначало високий соціальний статус [3, с. 42]. Фундатор палацу Михайло Серватій Вишневецький (1680 – 1744), один з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої, був відомим колекціонером [7, S. 231]. Серед найкращих палацових колекцій, якими князь дуже пишався, була книгозбірня [7, с. 59]. Як освічена людина, великий бібліофіл, князь зібрав значну на той час бібліотеку. Згідно з реєстром рухомого та нерухомого майна 1745 р. у Вишневецькій бібліотеці було 1445 книг, з них 842 латинською мовою, 330 французькою, 238 польською, 24 італійською, 10 німецькою, по 1 чеською та англійською [6, с. 50]. Серед книг були стародруки, гербовники, природнича література, книги енциклопедичного характеру, белетристика та ін. Князь цікавився архітектурою, і в бібліотеці були надзвичайно рідкісні на ті часи архітектурні альбоми. Михайло Серватій постійно слідкував за новими виданнями і виписував їх для своєї бібліотеки. Він і сам написав декілька книг релігійного змісту і хронологію свого роду [1, арк. 207–214 зв.].

Значні матеріальні статки Михайла Серватія зумовили надзвичайну пишність інтер'єрів палацу. Широке застосування набули срібло, кришталь, порцеляна, бурштин, позолота та дзеркала. Зали драпірувалися дорогими східними та європейськими тканинами. Для камінів та печей використовувалися мармур та дорога кераміка. Нові технологічні винаходи, які впроваджувалися провідними мануфактурами того часу, знайшли своє втілення в колекціях меблів, посуду, зброї та ін.

Демонстрацією інтересу до історії свого роду, землі, держави була майже 3-х тисячна колекція живопису. Лише її частина нараховувала більше 600 портретів.

Після смерті Михайла Серватія Вишневецького в 1744 р. палац перейшов у власність представника польського роду Яна Кароля Мнішека. До Вишневеця їх головною резиденцією був замок у Ляшках Мурованих поблизу Самбора. Серед численних родових реліквій Мнішків у замку був унікальний архів, в якому зберігалися оригінали та копії документів від XIV ст. У 1748 р. в Ляшках Мурованих була проведена інвентаризація замка. Її матеріали свідчили, що на той час у замковій бібліотеці, крім генеалогічних матеріалів Мнішків, Ходкевичів, Паців, Сапіг, Тарлів, Потоцьких, були рукописні панегірики, документи конфедерацій, тексти конституцій, рукописні книги, а також колекції образотворчого мистецтва: мініатюри з видами міст, карти, малюнки гербів. У галереї живопису зберігалися портрети і картини, історичні полотна [4, с. 10]. У 1760 р. був укладений «Реєстр рухомості та інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці». Очевидно, в документ частково вписане майно, перевезене з Ляшок Мурованих. Це, насамперед, ікони, портрети, пейзажі, натюрморти, мапи, порцеляна, скло, килими, меблі, екіпажі, вози та інші ужиткові речі. Серед цікавих предметів – електричний інструмент та математичні глобуси. На озброєнні вишневецької залоги на той час були: 3 малі гармати, 4 менші гармати, 10 драгунських карабінів з багнетами, 6 палахів, 12 рапір та 6 наметів [2, арк. 25–27].

З Ляшок Мурованих до Вишневеця була також перевезена бібліотека. Серед книг в реєстрі вказано такі примірники: латинською мовою – 479, французькою – 77, польською – 107 [2, арк. 27].

Ян Кароль Мнішек недовго володів Вишневецем. У 1759 р. він помер [7, с. 37]. Наступним власником Вишневецького маєтку став старший син Яна Кароля – Міхал Єжи (1742–1806), великий маршалок коронний (1783) [12, s.145–146]. Саме

за часів Міхала Єжи Мнішека палац перетворився «на один з найважливіших осередків не лише Волині, але й усього краю» [8, s.530].

Видатний політичний діяч Речі Посполитої XVIII ст., Міхал Єжи відіграв помітну роль у суспільно-політичному житті держави. Народився він у Вишневці. Ще дитиною супроводжував батька, який очолював польське посольство до Константинополя. Багато подорожував, разом з братом Станіславом здійснив освітню подорож. У 1765–1768 рр. відвідав Австрію, Угорщину, Німеччину, Голландію, Францію та Англію. Здобув освіту у Варшавському Collegium Nobilium та бернській Societe Economique. Освітою молодих Мнішків опікувався швейцарський вчений, пастор Еліаш Бертран (1712–1790), член Базельської, Берлінської, Геттінгенської, Стокгольмської, Флорентійської, Ляйпцизької, Майнської академій, секретар Бернського економічного товариства [6,192; 11, s.145].

Граф був прибічником ідей Просвітництва і як едукативний комісар опікувався школами на Волині і Поділлі, а також освітніми касами у Варшаві та провінції. Свої знання Міхал Єжи старався впровадити в життя. Він підготував проект створення Академії наук і мистецтв. Написав низку статей з освітньої тематики до німецьких та французьких періодичних видань. Був автором історичного дослідження «Казимир Великий» [6, с. 36]. Проте біограф графа Мнішека Ванда Суліковська з прикрістю відзначала, що отримавши прекрасну освіту, Мнішек був космополітом, переймався власними інтересами і мало зробив для вітчизни у складні часи її історії і втрати незалежності [11, s.146].

У 70-х–80-х рр. XVIII ст. Міхал Мнішек продовжив розбудову Вишневецької резиденції. Р. Афтаназі вважав, що роботи в палаці на той час в основному стосувалися незначних перепланувань. Та, «насамперед палац заповнився новими колекціями, в стилі загальноєвропейському, а не сарматсько-польському» [8, s. 537].

Після одруження в 1781 р. з племінницею короля Станіслава Августа Понятовського, Урсулою з Потоцьких, Міхал Єжи значно зміцнив свої позиції при дворі. Колекціонерові та меценатові Станіславові Понятовському імпонувало захоплення нового родича мистецтвом.

Міхал Мнішек був знаним колекціонером. Йому вдалося вперше в Речі Посполитій розробити проект охорони пам'яток старовини та мистецтва і почати запроваджувати його в життя у своїх маєтках. Граф зібрав велику природничу колекцію для «Музею історії фізики та природознавства». Впродовж всього життя Міхал Єжи Мнішек поповнював Вишневецьку бібліотеку, купував та передплачував літературу. Серед видань в каталозі бібліотеки за 1774 та 1777 рр. були репрезентовані усі галузі знань: історія, медицина, математика, філософія, теологія, географія, право [4, с. 3–5].

Історичну долю та склад Вишневецької бібліотеки того часу детально проаналізувала у своїх студіях І. Ціборовська-Римарович [6, с. 37–94].

Ще однією важливою частиною вишневецьких збірок був архів. Він охоплював, крім родового архіву Вишневецьких, архіви Замойських, Мнішків, документи інших відомих осіб, а також інвентарі різних архівів, які на той час уже були розпорошені. Окрему велику частину цієї збірки становили приватні листи, усього близько 20 тис. З них майже 8 тис. датовані XVIII ст. [4, с.230].

Для Вишневецького палацу часів Міхала Мнішека характерне нове поповнення колекцій. Найвиразніше ці тенденції проявилися в книгозбірні. Якщо в попередні часи тематика бібліотечних зібрань в основному мала правничий чи теологічний характер, то тепер більше відображала індивідуальні інтереси

власника. І. Ціборовська-Римарович, аналізуючи рукописні джерела з історії бібліотечного фонду за каталогами 1774 та 1777 рр., занотувала на той час в бібліотеці таке: книг XV ст. – 1, XVI ст. – 118, XVII ст. – 536, XVIII ст. – 534, без року і місця видання нараховувалося 229 книжок. За мовою книги поділялися: латинською – 842, французькою – 330, польською – 238, італійською – 24, німецькою – 10, англійською – 1, чеською – 1[6, с. 51]. За тематикою це були: розмовники, орфографічні довідники, граматика, методики вивчення мов, поезія, романи, твори в історії літератури, географії, архітектури, риторики, театру та інші. Серед книг було декілька рукописів з історії Речі Посполитої, Московської держави, документи короля Михайла та його батька Єремії Вишневецького [5, с. 235].

Єдиний син Міхала Єжи Філіп Кароль продовжив культурні традиції дідичів Вишневецьких. У серпні 1819 р. Мнішек придбав 49 картин та 20 портретів з колишньої галереї Станіслава-Августа. Він також поповнив багату Вишневецьку бібліотеку цінними і рідкісними виданнями з історії і права Речі Посполитої, польської літератури. В 1841 р. бібліотека нараховувала 11 тис. одиниць зберігання, а вже в 1851р. – 16 тис. од. зберігання [6, с. 40]. Граф Мнішек дозволив використовувати колекції Вишневецького палацу художникові-аматорові Франтішекові Ксаверію Прекові (1801– 1856) під час праці над виданням «Wizerunki sławnych Polaków» [6, с. 39–40].

Як замовники та творці своєї резиденції, волинські магнати князі Вишневецькі, а згодом і графи Мнішки сприяли її перетворенню на культурний та освітній осередок краю. Магнатська резиденція в суспільній свідомості того часу була не просто архітектурною спорудою, і не лише родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Ці предмети, крім своїх практичних та матеріальних функцій, відображали релігійні та наукові погляди, були атрибутами шляхетства, символами заможності та статусу. Статус власників не був категорією незмінною, а скидався на певний символічний горизонт, який наближався та віддалявся в залежності від життєвих успіхів та невдач його здобувачів. Реєстри та інвентарі в цьому сенсі важливі для дослідників не лише як джерела матеріальної спроможності власників, а, насамперед, як характеристика їх індивідуальності, самоідентифікації. З цієї точки зору палацові інтер'єри, наповнені різноманітними предметами, набували значення певного суспільного простору.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Національна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського у м. Києві. Ф. 81.Спр. 22. [Вишневецький] Хронограф «Dla pamięci co się którego roku działo». Копія. [Н.п. 1845 р.], 8 арк.
2. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Спр.120/III. Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці. 1760 р., 27 арк.
3. Білецький П. Українська портретний живопис XVII–XVIII вв. / П. Білецький. – К.: Мистецтво, 1967. – 319 с.
4. Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии / состав. В. Ульяновский – К. – 1989. – 146 с.
5. Мунд С. Вишневец и его библиотека / С. Мунд // Вести литературы. – № 9. – СПб., 1912. – С. 229–236.

6. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. / І. Ціборовська-Римарович. – К.: Нац. б-ка У-ни ім. В.І. Вернадського, 2006. – 395 с.
7. Шиян Л. Вишневець та князі Корибути Вишневецькі / Л. Шиян. – Тернопіль: Горлиця, 2006. – 85 с.
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: w 11 t. / R. Aftanazy. – Wyd. 2-e. t. 5 – Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1994. – 694 s.
9. Dannefer D. Rationality and Passion in Private Experience: Modern Consciousness and the Social World of Old-Car Collectors / Dale Dannefer // Social Problems. – 1980. – Vol. 27. – No 4. – P. 392–412.
10. Dewey J. Human Nature and Conduct / John Dewey. – New York: Henry Holt, 1922. – 358 p.
11. Sulikowska W. Mniszech: Michał Jerzy Wandalin, Karol Filip, Andrzej, Jerzy / W. Sulikowska. // Słownik pracowników książki polskiej. Suplement/ Pod red. Treichel J. – Warszawa, Łódź: Pan. Wyd. Nauk., 1986 (SPKPS). – S.145–146.
12. Sulikowska W. Wiszniowiecki Michał Serwacy / W. Sulikowska. // (SPKPS). – S. 231.

III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»

Олександр Борисюк

ЗАХОДИ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ МИХАЙЛІВСЬКОЇ І ГЕОРГІЇВСЬКОЇ ЦЕРКОВ – ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ XVII ТА XX СТ.

Михайлівська і Георгіївська церкви знаходяться на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в с. Пляшева Радивилівського району Рівненської області і цікаві тим, що за час свого існування стали свідками багатьох історичних подій.

Михайлівська церква – тризрубна, триверха, з ширшим центральним зрубом, відносно двох інших, що утворює в плані форму пом'якшеного квадрата, з прямокутними зрубами бабинця та вівтаря. Стоїть на кам'яному підмурівку. Східна частина вівтаря – зі зрізаними кутами, що надає їй гранчастої форми. Центральна баня, присадкуватої форми, розміщена на восьмигранному барабані, її маківка – на глухому ліхтарі. Всередині підкупольний простір розкритий.

Верх вівтарної частини має змінену форму – цибульчасту, витягнуту, внутрішній простір також розкритий до глухого ліхтаря. Верх над бабинцем – каркасний, з плескатою стелею всередині. В північно-західному куті на другий поверх бабинця ведуть сходи. До західної частини бабинця добудовано ганок, на який ведуть великі цементні сходи.

Церква оперезана піддашшям, яке покрите гонтою. Зруби церкви над опоясанням теж покриті гонтою. Бані, які покриті бляхою і помальовані зеленою олійною фарбою, увінчують золочені хрести. Посередині церкви зроблені сходи, що ведуть в підземелля, яке з'єднує з Георгіївським храмом, у якому розміщено саркофаг з останками козаків [9, с. 3].

В церкві знаходиться традиційний, чотириярусний, симетричний відносно центральної осі іконостас XVIII ст., який впродовж свого існування неодноразово перемальовувався.

Цей храм був побудований у 1650 р. під керівництвом настоятеля Івана Береговича у сусідньому селі Острів в урочищі Попів Горб на правому березі річки Пляшівки над ставом, що вберегло її від сплюндрування під час бойових дій під Берестечком, і відступу військ 10-го липня 1651 р.

За переказами, можливо, у Михайлівській церкві перед битвою молились Богдан Хмельницький і коринфський митрополит Йоасаф з ченцем Павлом, що його супроводжував. Митрополит і чернець були вбиті і пограбовані польським шляхтичем під час бою з козаками в таборі 30 червня 1651 р. і пізніше, за наказом короля Яна II Казимира, поховані в Михайлівській церкві. Їхні останки розкопав в урочищі Попів Горб та ідентифікував львівський археолог Ігор Кирилович Свешніков в 1971 р. [13, с. 52].

В 1737 році в церкві проведено ремонтні роботи, пов'язані з встановленням іконостасу, який виявився зависоким і довелося усунути два східні паруси під центральною банею.

Через сто років, у 1839 році іконостас був забруднений і, напевно, не задовольняв смаки священника, змінені під впливом російського класицизму, підвалини підгнили і потребували заміни. Церкву підважили і замінили підвалини, настелили нову підлогу, а іконостас церкви зазнав першого перемальовування.

Цілком можливо, що в цей час були замінені деякі ікони «намісного» ряду іконостасу: Ісуса Христа і Богородиці [8, с. 4].

В 1854 р. відбулось підняття з допомогою каркасної конструкції верху над східною банею і покриття його бляхою, а також було зроблено нову стелю і, вірогідно, облаштовано хори.

В 1860-62 рр. покрили верхи над навою і вівтарем бляхою, підняли верх над вівтарем, а стіни кожухували гонтами.

В 1890-ті роки стіни церкви обшальовали вертикально дошками і пофарбували олійними фарбами, а також зняли піддашшя [9, с. 4].

У 1907 році у с. Острів закладають нову церкву, а в старій вже богослужінь не проводили [8, с. 4].

В 1908 р. архімандрит Віталій (Максименко) з Почаєва виступив з ініціативою побудувати на місці Берестецької битви храм-пам'ятник і монастир присвячений пам'яті про полеглих козаків і почав збирати кошти. Найбільше грошей пожертвував директор фірми «Сава Морозов» Іван Колесников – 50 тис. карбованців та місцеві селяни, які ще й були основною робочою силою на будівництві. Розуміючи важливість цього проекту і можливість використання його у пропаганді великодержавних цілей, цар Микола II пожертвував на будову 25 тис. карбованців [14, с. 159].

Проект головного храму-пам'ятника – Георгіївської церкви, яка мала стати центральною спорудою архітектурно-меморіального ансамблю «Козацькі Могили» у с. Плешева в урочищі Журавлиха створив архітектор Василь Максимович Максимов учень Олексія Вікторовича Щусєва – академіка Петербурзької академії мистецтв. Безпосереднім виконавцем його задуму був визначний архітектор-будівельник Володимир Леонтович. Саме завдяки йому в 1910-1914 рр. було сформовано практично цей архітектурно-меморіальний ансамбль [4, с. 6].

Георгіївська церква є цегляною, семи-банною, хрестово-купольна в плані, висотою 28 м. Західний фасад відкритий великою аркою, що вгорі завершується дворівневим фронтоном, боки якого декоровані волютами, а верх увінчаний маленьким куполом з хрестом. На стіні під аркою – одноярусний виконаний із червоного кварциту і чорного лабрадориту з Житомирщини іконостас з царськими вратами та бічними дверима; весь простір над ними заповнює композиція «Голгофа» намальована І. Їжакевичем на металевих листах, хоча за проектом вона мала бути викладена мозаїкою. Ікони намісного ряду іконостасу були виконані на цинкових листах також Їжакевичем. Під іконами намісного ряду – зображення георгіївських хрестів, що нагадують про посмертне присвоєння трьомстам козакам-героям Берестецької битви у 1914 р. звання георгіївських кавалерів. На фронтоні над аркою є ніша із зображенням лику Христа, захищена півкруглим мідним дашком. Зліва і справа від арки на рівні другого поверху є двоє аркоподібних дверей, що виводять на невеликі балкончики. За проектом Максимова споруда мала бути великим вівтарем церкви під відкритим небом. На чотирьох кутах трьохярусної церкви знаходяться чотири двоярусні вежі. Перед фасадом храму, під землею, на рівні його першого ярусу знаходиться гробниця, посередині якої стоїть пустотіла суцільно закладена козацькими кістками колона. Праворуч і ліворуч від неї в нішах стін також складені людські кістки. З цього приміщення кілька східців ведуть у підземну церкву св. Параскеви, де навпроти іконостасу знаходиться саркофаг, також заповнений кістками жертв Берестецької битви. Середній, наземний, ярус храму - пам'ятки займає Георгіївська церква, в стінах та стелі якої вмонтовано отворами назовні стіни використані гільзи артилерійських снарядів, що виконують ті ж функції, що й глиняні голосники в давньоруських церквах [7, с. 3].

Бічні сходи ведуть із Георгіївської церкви на третій поверх – церкву Бориса і Гліба, яка розташована на балконі, що обтікає довкола стін храму з вітварем включно у формі підкови, а від середини храму замикає краї балкону, міцне цементове поруччя по периметру у формі літери «П». За поруччям, знизу знаходиться церква св. Юрія. Поверхня цього поруччя розмальована Страстями та Воскресінням Спасителя [11, с. 269]. Живопис вітваря церкви Параскеви, що був у дубовому кіоті виконав художник Іван Вольський. Вітвар Георгіївської церкви розмалював Іван Їжакевич, а церкви Бориса і Гліба – московські художники [12, с. 143].

Щоб відтворити ще й історичне середовище часу Берестецької битви, Леонтович запропонував монахам перевезти з с. Острів у с. Пляшева церкву святого Михайла [12, с. 97]. Літом 1910 р. група науковців на чолі з І. Каманіним, оглядаючи поле битви, зафіксувала ветхий стан Михайлівської церкви, а саме те, що дошки, які прилягали до землі, підгнили і будова тримається виключно залізними скріпами. Було висловлено думку про те, що навряд чи вдасться здійснити заплановане почайвськими ченцями перенесення цієї старовинної пам'ятки до місця спорудження храму-пам'ятника Георгіївської церкви [1, с. 131]. Проте, талановитий архітектор Леонтович, все ж таки зумів перевезти цю церкву весною 1912 р. – її розібрали на конструкції, повантажили на вози, перевезли в с. Пляшева та заново відбудували. Дах перекрили руберойдом, а зовнішню поверхню стін обшили дошками горизонтально, а не вертикально як було раніше і прибудували навколо церкви дерев'яне піддашшя покрите гонтою, що в деякій мірі змінило її зовнішній вигляд. Михайлівський храм, за проектом В.Г. Леонтовича, було з'єднано підземним переходом довжиною 50 м. з козацькою усипальницею у цокольному храмі Георгіївської церкви – святої Параскеви. Архітектор, також, запропонував заснувати тут монастир, для постійного догляду за меморіальним ансамблем. Перші монахи поселились у 1910 р.

Під час Першої світової війни, яка перервала будівельні роботи, монастир і церкви зазнали пограбування австрійськими, польськими і, навіть, російськими військами [12, с. 97].

Після війни монастир опинився на території окупованій поляками, які хоч були християнами, робили утиски братії і створювали перепони тисячам прочан у вшануванні загиблих козаків. Влада була дуже занепокоєна стрімким підйомом народного патріотизму і в 1935 році 10 червня волинський воєвода Юзефський своїм указом заборонив «будь-які походи і зібрання на «Козацьких Могилах» та змусив настоятеля замурувати входи до підземної гробниці [6, с. 63]. Ця заборона зменшувала надходження коштів, але, незважаючи на матеріальні труднощі, братія монастиря в 1930-х рр. власними силами зуміла полагодити обидва храми, які потребували ремонту.

Під час більшовицької окупації Західної України в 1939-1941 рр. Михайлівська і Георгіївська церкви від бойових дій не постраждали, але визволителі обклали братію високими, майже грабіжницькими податками і мало що лишалось на утримання будівель [10, с. 59]. З приходом нових окупантів – німецьких нацистів ситуація спочатку трохи покращилась, навіть, дозволили відкрити підземну гробницю, але скоро зайди показали своє справжнє обличчя і почали чинити утиски монастирю. В 1944 р. відступаючи під натиском Червоної Армії, німці обстріляли територію меморіального комплексу, де в підземних переходах ховалися місцеві селяни: один снаряд збив фронтон з малим хрестом, інший вдарив в ікону Нерукотворного Спаси, а наступний – у лівий перший купол церкви і зніс хреста Георгіївської церкви але Михайлівська церква дивом не постраждала [12, с. 146].

Використавши церкву для своїх цілей під час Другої світової війни, радянська влада повела наступ на неї в мирний час. В червні 1954 р. монастир був переведений із підпорядкування Почаївської Лаври в статус звичайної парафії, що прокладало шлях до швидкої ліквідації [5, с. 17]. В 1957 р. за дорученням Ради Міністрів УРСР була створена група спеціалістів для подання пропозицій щодо обмеження діяльності духовенства та релігійних об'єднань. В 1950-56 рр. в скиті проживало 12 монахів, було власне господарство і землі. В результаті діяльності цієї комісії в 1958 р. монастир було обкладено непосильними податками на будівлі і монастирські угіддя, що підривало його економічно і в кінці цього ж року закрито. Проте настоятель монастиря архімандрит Антоній (Лящук) ще встиг провести досить масштабні реставраційні роботи в 1956-58 рр. Він запросив художників: Олександра Корецького з міста Горохова і Пилипа Трохимлюка з м. Почаєва для поновлення розпису внутрішнього інтер'єру Георгіївської церкви. Вони відновили купол і хреста, також, пофарбували ззовні олійними фарбами Михайлівську церкву. Взагалі було якісно виконано велику кількість роботи, проте такий розмах робіт був не до вподоби партійним чиновникам і після шаленого гоніння в 1958 р. церкву було закрито [2, с. 56].

В кінці 50-х – в пер. пол. 60-х ХХ ст. над козацькою святинєю на території острова Журавлиха відбувалася найлютіша наруга за всю її історію – місцевий голова колгоспу з характерним прізвищем Пастух «дбайливо» використав приміщення меморіального комплексу для розведення курей та кролів і, навіть, всіляко заохочував розбирати церкви на будівельний матеріал, але бажаючих не знайшлося.

13 вересня 1960 р. група українських інтелігентів на чолі з Б. Харчуком, відвідавши «Козацькі Могили», була шокована побаченням невіглаством і пізніше в «Літературній газеті» було опубліковано лист-протест підписаний М. Рильським, М. Стельмахом, Ю. Збанацьким «Так ли следует охранять исторические памятники», який змусив радянську владу переглянути своє ставлення до святині. Через деякий час ферму забрали, в 1965 р. комплекс підпорядкували Рівненському краєзнавчому музею, навели порядок на території заповідника, ще раз пофарбували ззовні Михайлівську церкву і 17 червня 1967 р. в ній відкрито першу експозицію музею на «Козацьких Могилах», який став відділом рівненського краєзнавчого музею. Завідуючим відділом призначили Лотоцького П.Я. [5, с. 17]. Цього ж року прокладено дорогу до меморіального комплексу і зроблено благоустрій території. З цього часу пам'ятки архітектури знаходились під дбайливим доглядом працівників музею.

Перша професійна реставрація живопису І.С. Їжакевича проведена Київськими реставраторами А.Й. Маромпольським та Т.Ф. Чеснейшим у 1972 р. Протягом року відреставровано композицію «Голгофа», ікони, Царські врата, Архангельські двері зовнішнього іконостасу. Загальна вартість виконаних робіт становила шість тисяч карбованців. Постановою Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. визнано пам'яткою архітектури. З кожним роком збільшувалась кількість відвідувачів музею і це дало змогу добитися від влади виділення значних коштів на проведення ґрунтовної реставрації архітектурних пам'яток.

Працівники Львівського інституту Укрпроектреставрація осінню-зимою 1985 р. провели обміри споруд і склали дефектний акт та підготували кошторис робіт. У 1986 р. художник-реставратор Зіновій Крок з двома помічниками демонтували іконостас Михайлівської церкви і відправили на реставрацію у Львівську реставраційну майстерню, якою керувала Ніна Присяжна, де він

реставрувався до 1990 р. Було проведено дослідження іконостасу і випущений проект його реставрації. В процесі робіт були укріплені ґрунт і фарбовий шар на іконах, різьбі і конструкції іконостасу. Частково зняті старі нашарування записів з ікон намісного, празничкового, апостольського, пророчого рядів і відтворені наново, а також з чотирьох предель. Були усунені помалювання бронзою та алюмінієм з різьби, та знято олійний запис з фону намісного ряду іконостасу [8, с. 5]. Весною 1987 р. було проведено перекриття куполів і позолочення хрестів Георгіївської церкви, кожухування Михайлівської церкви гонтами і фарбування з середини. На позолоту хрестів Георгіївської церкви було витрачено 233 грами сусального золота, а вартість робіт становила 27 тис. карбованців. Після цього реставраційні роботи завершилися через припинення фінансування, яке здійснювалось із обласного бюджету. Загальна вартість ремонтно - реставраційних робіт становила 250 тис. карбованців. До 340-ї річниці Берестецької битви виділили нові кошти на проведення ремонтних робіт у гробниці георгіївської церкви: відремонтовано підземний перехід, встановлено ковельськими майстрами кований світильник та перекладено гранітну підлогу в гробниці [3, с. 74].

У зв'язку з наближенням 350-ї річниці Берестецької битви в 2001 р. з обласного бюджету виділено 1,2 мільйона гривень на ремонтно-реставраційні роботи Державного історико-меморіального заповідника «Поле берестецької битви». В Георгіївській церкві замінено двері, на кам'яну підлогу покладено плитку і в 2003 р. львівські реставратори поновили живопис Іжакевича. Частина цих коштів пішла на заміну гонтової покрівлі і підлоги Михайлівської церкви, пофарбування куполів, а з 2004-2008 рр. проведена реставрація трьох ярусів іконостасу і царських врат. Здійснено укріплення ґрунту і фарбового шару на всій поверхні ікон, тла іконостасу; зняття поверхневих забруднень, потемнілої лакової плівки, пізніших записів; виконання різьби на тлі ікон, нових дияконських дверей (старі були втрачені), нових колон намісного та апостольського рядів обрамлення деяких ікон іконостасу, використовуючи відповідні аналоги. Решта ікон ще чекають реставрації. Має бути здійснене доповнення втрачених фрагментів декоративної різьби і нанесення позолоти і посріблення на нових фонах ікон та вирізьблених елементах іконостасу. Деякі втрачені фрагменти живопису будуть реконструйовані з дотриманням авторського колориту та стилю малювання. Після цього планується покриття ікон, фону іконостасу та зворотної їх частини захисним шаром [8, с. 13]. Проектна вартість робіт оцінюється близько 500 тис. грн.

Також необхідно реставрувати велику картину І. Іжакевича «Голгофа» площею 58 м², що намальована на цинкових листах і знаходиться на західному фасаді Георгіївської церкви, постійно піддається впливу атмосферних чинників і швидко нищиться. Нижня частина картини найбільше піддалась корозії і деформації, бо мало захищена аркою фасаду церкви. Конструктивні елементи, що тримають картину на стіні, внизу зруйнувались і листи металу повигинались назовні, фарба на половині поверхні картини полущилась і вигляд спотворений. В 2009 р. складений ДП «Укрзахідпроектреставрація» проект реставрації і кошторис реставраційних робіт картини «Голгофа», за яким потрібно на реставрацію 3,2 млн. гривень в розцінках 2009 р. Також реставрації потребують деякі настінні розписи всередині Георгіївської церкви і живопис зовнішнього іконостасу на фасаді церкви.

Отже, Михайлівська церква пам'ятка української сакральної архітектури XVII ст. за свою історію в процесі перебудов і доповнень частково втратила свій первісний вигляд, але набула рис, які узгоджуються з регіональними архітектурно-будівельними традиціями народного зодчества XIX - поч. XX ст. Георгіївська церква – пам'ятка архітектури початку XX ст. за свою історію пережила не мало

вандалізму, збереглася в первісному вигляді. Було проведено ряд ремонтів, реставрацій спрямованих на відновлення настінних розписів і живопису, але ще залишилось багато не відреставрованою, зокрема потребує негайної реставрації картина І. Їжакевича «Голгофа» і зовнішній кам'яний іконостас. В цілому на сьогоднішній день співробітниками музею, реставраторами, місцевими жителями виконано величезний масив копіткої та витратної роботи по збереженню цих унікальної споруд для наступних поколінь і вони перебувають в задовільному стані.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Булига І. Дослідження території Берестецької битви у 1910 р. // Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: науковий збірник. – Рівне, 2001. – С.130-134.
2. Бухало Г.В. Круг містечка Берестечка. – Рівне, 1993. – 104 с.
3. Данилишин О.М. ремонтно-реставраційні роботи на “Козацьких Могилах” // Берестецька битва в історії України: Збірник тез наукової конференції. – Рівне, 2006. – С.73-75
4. Лотоцький Г.П. Козацькі Могили. Музейний літопис. – Рівне, 2003. – 85 с.
5. Лотоцький Г.П., Лотоцька Н.О. Козацькі Могили - пам'ятник українського народу // Національний пантеон “Козацькі Могили”. Збірник тез історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю створення музею “Козацькі Могили”. – Рівне, 2007. – С.16-18.
6. Лотоцький П.Я. Про будівництво на острові Журавлиха // “Берестецька битва в історії України”. Збірник тез наукової конференції. – Рівне, 2006. – С.63-64.
7. Пам'ятка архітектури ХХ ст. Георгіївська церква (Охоронний №1529) ДІМЗ “Поле Берестецької битви” с.Пляшева рівненської обл.Паспорт і облікова картка.–Львів, 2005.–36.
8. Пам'ятка архітектури ХVІІ ст. Михайлівська церква у ДІМЗ “Поле Берестецької битви” Ескізний проект реставрації іконостасу.– Львів, 2004. – Т.І. – 35 с.
9. Пам'ятка архітектури ХVІІ ст. (Охоронний №1528) Михайлівська церква ДІМЗ “Поле Берестецької битви” с. Пляшева Рівненської обл. Паспорт і облікова картка. – Львів, 2005. – 30 с.
10. Прокопчук С.Ю. Державний історико-меморіальний заповідник “Поле Берестецької битви”: історичні витоки, історична періодизація становлення // Збірник тез наукової конференції “Берестецька битва в історії України”. – Рівне, 2006. – С.57-60.
11. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000 р.) Луцьк, 2001. 670 с.
12. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П., Сидор О., Ошуркевич О., Ковальчук О., Баран В. Національний пантеон “Козацькі Могили”: історико-краєзнавчий нарис. –Луцьк, 2003. –544 с.
13. Свешніков І.К. Музей-заповідник “Козацькі Могили”: Путівник. – Львів, 1990. – 94 с.
14. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Рівне, 2008. – 350 с.

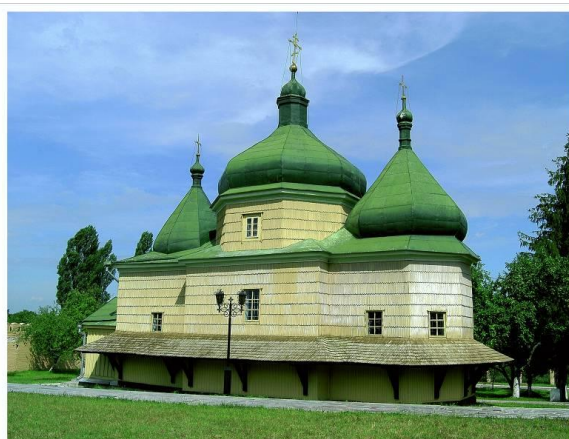

*Рис. 1. Михайлівська церква, пам'ятка архітектури середини ХVІІ ст.
Фото Анатолія Мізерного*

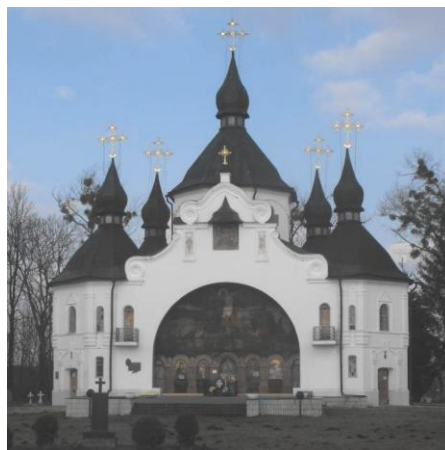

*Рис. 2. Георгіївська церква.
1910-1914 років.
Фото Олександра Борисюка*

Рис. 3. Іконостас Михайлівської церкви XVII ст.
Фото Анатолія Мізерного

Наталія Ганусевич

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКУ XVI-XVIII СТ. В СМТ. МИКУЛИНЦІ

Замок – одночасно житло власника і фортеця, яка зводилась для оборони краю, характеризується приватною власністю на нього [10, с. 182]. Оборонна архітектура – це не просто потужні мури, високі вежі та мальовничі замки. Це – дзеркало життя мільйонів людей протягом століть. У цьому дзеркалі відбилися політичні інтриги, технологічні новинки, побутові звички, та, звичайно ж, героїчні діяння тогочасних мешканців фортець та замків. Фортифікаційні споруди – це кам'яний літопис, який розповість чимало захоплюючих історій тому, хто забажає його прочитати [9, с. 6]. Зведення оборонних споруд не дарма називають фортифікаційним мистецтвом. Адже фортифікація є галуззю архітектури, яку ще стародавній римлянин Вітрувій влучно визначив «як мистецтво поєднання функції, конструкції та краси» [9, с. 7].

«Необхідно подумати про те, як будуються укріплення, в яких могли б оборонятися королі, князі, пани та міста, країни, які зазнають нападів турків, могли б урятуватися від їхнього насильства і зброї», слова першого серед теоретиків Ренесансу А. Дюрера, який мислив категоріями захисту не лише окремого міста, а значних теренів, причому пов'язував такий підхід із турецькою загрозою [5, с. 58]. Саме його погляд на призначення фортифікацій – захищати від турків – зробив ідеї А. Дюрера популярними перед будівничих на українських землях [8, с. 27]. Він є автором першого трактату з фортифікації, а головним досягненням автора є винайдення концепції бастей. Судячи з кількості споруд (бастей), що збереглися дотепер, його фортифікаційні ідеї були вельми популярними на теренах Речі Посполитої.

Замок в смт. Микулинці мисового типу, знаходиться на вершині пагорба, на північ від містечка у вигині річки Серет, оточений з трьох боків її водами. Мисове укріплення збереглося на багато віків, тому що виявилось надзвичайно ефективним: навіть невелика річка суттєво підсилювала обороноздатність фортеці. Захистом слугували земляні або дерево-земляні укріплення з валами і ровами. Викопаний рів піднімав вал в два рази, а коли його ще було укріплено дерев'яним частоколом з мореного дуба, таку оборону дуже важко було зруйнувати, а підкоп зробити просто неможливо. Хоч такі укріплення були дуже ефективними, але недовговічними їх потрібно було кожний рік поновлювати. Поки загарбники

нападали з луками та стрілами і грабували, така оборона була дуже ефективною. Ситуація змінилася з появою татаро-монгольської орди. Вони вміли вести планомірну облогу і мали значну кількість обложних механізмів [9, с. 39]. Метальні машини трошили заборолу величезними каменями, тарани розбивали вщент брами, тому оборонні споруди потрібно було зробити довговічними, тобто змурувати оборонні стіни, а саме житло перетворити в укріплений об'єкт.

Як зазначив Г.Л. Боплан на даній карті (1600-1673 рр.) містечко Микулинці лежало на шляху татарському і було уфортифіковане [11, с. 166], як і він позначив на карті України з пол. XVII ст. Ми бачимо на даному фрагменті поєднання оборонних споруд, тобто міських валів і замку в одну фортифікаційну оборонну систему. Дуже часто укріплення замку старалися об'єднувати з оборонними спорудами міста, щоб зберегти також більшість населення від ворога, тим самим дати змогу небагатьом захиститися від багатьох, дана система допомагала захисникам та примушувала ворога триматися на відстані.

З опису XVII ст. Ульріка Вердума впливає, що води річки Серету – розлилися і оточували місто і замок створюючи став [11, с. 166]. Ще з археологічних розвідок проведених В.О. Черноусом зазначено, що городище було захищене з напільної північної та північно-західної сторони ровом, з північно-східної та східної – заплавою Серету, з півдня – крутими схилами мису [14, с. 101-102]. Невеликі розміри городища та проста оборонна лінія Микулина може свідчити про те, що в давньоруський час він виконував функції військової сторожової фортеці. А вже в північно-західній частині городища у XVI ст. власницею містечка і був збудований кам'яний замок. Але ще довго використовувались і земляні оборонні споруди – рови та вали з частоколом, які були поширені раніше.

Анна Йорданова з роду Сенявських, дружина В.С. Йордана, каштеляна краківського, заклала нову потужну фортецю, якій судилося перегородити з України сумнозвісний Чорний шлях, яким впродовж віків гнали бранців татари в неволю [6, с. 185]. Для того часу регулярні напади турок і татар було звичним явищем. Ніхто не міг почувати себе у цілковитій безпеці, бо підступні орди нападали завжди миттєво та зненацька. Тому цілком зрозуміло, чому вони вибирали для свого поселення місцини, довкола яких були природні бар'єри, як то вода, болота, гори, неприступні ліси. Саме в таких місцях розташовані більшість уцілілих фортець [11, с. 8].

Микулинецька фортеця була чотирикутна у плані з арковою в'їзною брамою у південній оборонній стіні, яка височіла над сухим ровом та мала підвісний міст. На чотирьох кутах зводяться круглі низькі башти, які призначалися для вогневої оборони куртин та рову. Вони були з стрільницями (вузький отвір) по колу і служили для ведення вогню з укриття по заданому напрямку. З них можна було вести вогонь як по ворогу, що наступає з поля, так і по тих, хто дістався підніжжя стін. Таке розпланування давало змогу зменшити кількість мертвих зон і робити твердиню більш неприступною.

В 1595 р. його власниця отримала від короля Сигізмунда III привілей, яким село Микулинці перейменовувалося на однойменне місто [4, с. 127]. Тоді і зростає статус Микулинців і його замку. В цьому році воно отримало Магдебурзьке право і стало містом-фортецею. Їм було надано право на проведення трьох ярмарків щороку і кожного вівторка торгів. Жителі міста звільнялися від податків на 6 років, приїжджим купцям дозволялося вести безмитну торгівлю. Поява сучасного замку сприяє розвитку господарства і збільшенню кількості жителів поселення. Розвивалось сільське господарство, ремесла, броварництво, торгівля.

Хоча Микулинцям і надали самоврядування, але мешканці його залишалися залежними від місцевого магната. Незабаром Микулинецький ключ перейшов від Сенявських до роду Зборовських, від яких у 1637 р. його купив Станіслав Конєцпольський, краківський каштелян, великий коронний гетьман [12, с. 302].

XVII ст. історики називають століттям воєн, яке принесло не тільки формування професійних армій, а і розвиток фортифікаційного мистецтва. З появою гармат також змінювались оборонні мури фортеці, тому коли їх декілька штук знаходились на одній вертикальній оборонній стіні з часом стріляючи у ворога руйнували її своєю вагою та вібрацією від ударної хвилі пострілів. Для зменшення ударних навантажень використовували лафети на якому закріплювався ствол гармати. Лафет був призначений для додавання ствола вертикальних горизонтальних кутів; поглинання енергії віддачі від пострілів для передачі на ґрунт зусиль, що виникають при пострілі. Перше, що потрібно було зробити, це нахилити верхню частину оборонних мурів та веж, що зробило б їх менш вразливими для ядер, які в такому разі влучали б у ціль уже під кутом у тому спричиняли б менше руйнувань [9, с. 116]. Щоб зберегти воїнів на верхівці муру та стіну від руйнувань потрібно було так збудувати укріплення, щоб кожна ділянка була «під кутом», а ворожі ядра не влучали а наче ковзали, завдаючи мінімальних руйнувань.

Тому нова планувальна структура замку та архітектурний вигляд склалися після 1637 р. в результаті перебудови раніше існуючого укріплення С.Конєцпольским [11, с. 166]. Замок був забудований по периметру дитинця господарськими спорудами в наріжниках круглі трьохярусні бастеї і мав чотири в'їзні брами у кожній зі стін замку. Оборонні стіни були додатково укріпленні машикулями. Вони призначалися для захисту підшов мурів, де утворювались мертві зони, недосяжні для обстрілу з бійниць. Вони розміщалися на всій довжині, перетворюючи на своєрідні навісні ганки за рахунок випнутих за лінію оборонного муру кронштейнів, між ними облаштовували отвори для вертикального обстрілу нападників біля підшови муру, щоб кидати на них каміння, лити гарячу смолу та окріп. Ці переваги були використані під час татарської облоги замку, де була знищена південно-західна бастея замку, згодом відновлена тодішнім власником [15, с. 166], як потовщення стіни.

Як матеріал для будівництва використовувався червоний камінь – пісковик теребовлянських родовищ [1, с. 769]. В плані він має форму чотирикутника. На чотирьох кутах замку височіли круглі трьохярусні бастеї з бійницями для гармат. Із західної сторони, де оборонні стіни додатково захищені глибоким ровом, до замку вела брама зі звідним мостом. Арка західних воріт викладена білокам'яним брильянтовим рустом у стилі Відродження [3, с. 85]. Ще один вхід був зі сходу. У стінах є отвори бійниць для ручної зброї. Всі бійниці звужуються до середини та мають кам'яні ключевидні бойові отвори. За типологічними ознаками це регулярне укріплення, збудоване за бастейною системою з природним і рукотворним захистом [2, с. 6].

Станіслав Конєцпольський і надалі його син Олександр дуже добре дбали про фортецю, тримаючи її в хорошому стані. В роки Визвольної війни замок не був дуже пошкодженим, як інші замки в цей період і зразу ж оновлювався стараннями Олександра Конєцпольского. В 40-х рр. XVII ст. його відреставрував [7, с. 32] і розширив, пристосовуючи господарські і житлові приміщення для потреб військового гарнізону.

В 1675 р. таборуючи під Збаражем, Ібрагім Шишман вислав декілька раз пашів на завоювання Микулинецької фортеці. Гарнізон фортеці складався з кількох

шляхтичів, міщан та кількасот селян. Всі зусилля і намагання турків не дали результатів. Обложені протягом 15 днів витримували всі штурми ворога. Втрати турків були великими. Не здобувши фортецю ні гарматним вогнищем, ні штурмом, турки вдалися до підкопів і підривів мурів. В повітря було висаджено одну з башт, але це не завдало великої шкоди оточеним. Вони швидко замурували пролом в стіні. Жителі міста вперто оборонялися і відбивали все нові й нові атаки татар. Тримав облогу в замку Орхийовський з трьома синами, декількома шляхтичами, міщанами і декілька сот хлопів. Після того як зброя і їжа закінчилась – охоронці міста пішли на переговори з загарбниками, які обіцяли залишити їм свободу. Але не дотримали слова і обезглавили більшу частину оборонців, а Охрийовського з синами посадили на палю, жінок дітей і ремісників забрали в неволю [11, с. 4].

Микулинецький замок є характерним прикладом замків Поділля середини XVII ст. Залишки оборонних мурів та двох наріжних башт, що вціліли від давньої споруди, дають уявлення про вигляд укріплення в минулому. Довжина стін – по 75 метрів, товщина – 2 метри. Бастей круглі і високі, які вивищувалися над стінами було зручніше обстрілювали підніжжя стін. Висота їх – три яруси [16, с. 153] з бійницями для гармат у вигляді ключа (кам'яні ключевидні бойові отвори). Замок витримував не одну осаду, на його мурах до нашої пори видно сліди розпеченої смоли, яка лилась на голови зайд. Однак, при стіновій системі оборони не вдавалося позбутися так званих мертвих зон – недосяжних для обстрілу ділянок під стіною. Так звана «мертва» зона становила потенційну небезпеку для захисників укріплення [9, с. 8]. Скориставшись таким методом був зроблений ворогом підкоп та зірвана південно-західна бастея замку під час турецької навали. І хоча захисники зуміли зразу ж закрити отвір та замурувати прохід все ж більше оборонна частина фортеці не була відбудована.

Після того, як у 1815 р. власником містечка і навколишніх земель став магнат барон Ян Конопка, людина діяльна, з підприємницьким нахилом. Він дещо переобладнав замок і відкрив у південному крилі, де раніше знаходилися житлові кімнати, фабрику сукна. Проте незабаром суконну фабрику, яка не витримала конкуренції австрійських мануфактур, власникові довелося закрити, але ряд віконних отворів, які були створені того часу на другому ярусі можемо побачити і зараз на південній і частино західній оборонних стінах замку.

На даний час тільки залишки мурів та двох наріжних бастей (південно-східна та північно-західна), що уціліли від давньої споруди, дають уявлення про вигляд фортеці в минулому. Північно-східна бастея була розібрана місцевим населенням на будівельний матеріал. На противагу іншим замкам Микулинецький сприймається більш спокійним, привітним і нагадує житловий комплекс. Тільки дві круглі вежі замку і ряд стрільниць свідчать про фортифікаційне призначення споруди [13, с. 36].

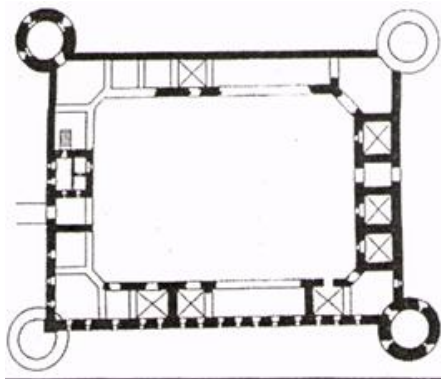
Микулинецький замок знаходиться на вершині пагорба, на північ від містечка у вигині річки Серет. Зі сходу та півдня замок оточений городами жителів містечка. Нижче на схід проходить об'їзна автомагістраль, поряд з нею тече Серет. На віддалі 300 м. на схід від замку знаходяться очисні споруди. З півночі і заходу замок межує з житловим масивом. Із заходу на відстані 400 м. від замку пролягає автомагістраль яка веде в центр селища.

При західній в'їздовій брамі на поч. XX ст. було збудоване з відома власниці містечка Юзефи Рей тимчасове житлове приміщення, а з дозволу місцевої влади пристосоване до сучасних умов (підведенні світло і газ та встановлені металопластикові вікна) незважаючи на те, що споруда є пам'яткою архітектури, там і досі проживають люди.

Замок в смт. Микулинці Тербовлянського району є цінною пам'яткою архітектури оборонного типу XVI-XVIII ст. За типологічними ознаками – це регулярне укріплення протобастіонного типу. Збережені фрагменти замку перебувають у аварійному стані і потребують повного комплексу ремонтно-реставраційних робіт з метою збереження пам'ятки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Абрагамовська С. Мої рідні Микулинці – місто мого дитинства // Регіональний історико-мемуарний збірник: В ІІІт. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Друкарня ОО. Василян, 1983. – Т.ІІІ. – С. 762-765.
2. Архів Національного заповідника «Замки Тернопілля», відділу охорони експлуатації реставрації пам'яток історії і культури. Паспорт пам'ятки: Замок сер. XVI – XVII ст. в Микулинцях Тербовлянського району Тернопільської обл. Пам'ятка архітектури і містобудування Ох. № 679. – Львів, 2011. – 10 с.
3. Асеев Ю.С. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Справочник-каталог /Микулинцы. Замок, середина XVI-40-е годы XVII вв., Дворцовый комплекс 60-гг. XVIIIв., Троицкий костел, 1761-1779 гг. -Київ: «Будівельник», 1986. – с.156.
4. Герета І. Тербовля: Шлях через віки: Іст.-краєзнав. нарис. – Львів: Каменяр, 1997. – 127 с.
5. Дюрер А. Дневники. Письма. Трактаты. Москва: Искусство, 1957. –Т.2. – С.58.
6. Мельник І. Глинянський тракт. / Ред. Т.Возняк. //Галичини країна міст. – Львів, 2005 р. 187
7. З.Лагуш. Замок в Микулинцях. Проектні пропозиції реконструкції та використання. / Ред. В Михайлівський. // Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 1993 р. – С.32-33.
8. Липа К. Теорія архітектури, містика і війна. Київ: «LAURUS», 2016. – 150 с.
9. Липа К. Невідома України. – Київ: «Наш час», 2007. – 183 с.
10. Оконченко О. Значення терміну «замок» при дослідженні оборонної архітектури Речі Посполитої. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 239 с.
11. Павелко Г.М. Микулинці – велика історія маленького містечка / опис-нарис//Всеукраїнського етапу історико-географічної експедиції учнівської молоді «Історія міст і сіл України». – Микулинці: Тербовлянський районний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2008р. – С.20.
12. Славчук Ю. Микулинці // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник: В ІІІт. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Друкарня ОО. Василян, 1983. – Т.ІІІ. – С. 301-309.
13. Фортифікаційні споруди./О.В.Лесик. //Замки та монастирі України.–Львів:“Світ”,1993. – 36 с.
14. Черноус В. О. Розвідкові роботи у Тербовлі та Микулинцях Тернопільської області / В. О. Черноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1990. – С. 101.
15. Adamczyk Jan-Leszek. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca XVII wieku. Kielce: Politechnika swietokrzyska, 2004. – 166 s.
16. Polak T. Zamki na kresach.- Bialorus, Litwa, Ukraina, Warszawa: pagina, 1997. – С.153.
17. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-hiztoryczny po Ukrainu zachodniej. Dolina Serety od Tarnopola do Trembowli. Cz.1. – С.150.
18. Czolowski A. Przeszlosc historyczna wojewodstwa Tarnopolskiego. – 172 S.

Замок в Микuliнцях (wg Polak T., Zamki...)

Mikulince - fragment mapy Beauplana

Тетяна Герасимчук

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПАСПОРТИЗАЦІЯ БУДІВЕЛЬ
ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ УСТАНОВ ПОЧ. XX СТ.
М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НА ПРИКЛАДІ БУДИНКУ ОБ'ЄДНАНОГО БАНКУ**

Місто Хмельницький (Плоскирів, Проскурів) вперше згадується в 1431 р. і до початку XIX ст. був невеличким населеним пунктом, чисельність мешканців якого не перевищувала 3 тисяч. В той час місто не мало регулярної забудови. Через Проскурів проходили поштові шляхи на Кам'янець та Летичів, що були й основними вулицями міста (сьогодні це вулиці Кам'янецька і Проскурівська). На початку літа 1822 р. місто постраждало від великої пожежі, яка знищила майже всі дерев'яні споруди Проскурова. Внаслідок цього постала проблема з перебудови та подальшої розбудови міста. За короткий період часу губернський землемір В. Рудлицький розробив генеральний план забудови Проскурова, який був доопрацьований головним містобудівничим імперії архітектором В. Гесте і у 1824 р. був затверджений імператором Олександром I. Згідно з даним планом були прокладені всі основні вулиці центральної частини міста, що існують до сьогодні [6].

Окрім розбудови міста у другій пол. XIX ст. інтенсивно розвивалась міська промисловість та торгівля. З розвитком економіки постало питання у надійних джерелах кредитування. Проте, у цей час в Подільській губернії кредитно-банківська система лише почала формуватись. Фінансово-кредитні установи зосереджувались в губернських та повітових містах. Кредитуванням у другій половині XIX - на поч. XX ст. займалися як державні, так і акціонерні комерційні, приватні, громадські, а також станові структури. Головною кредитно-фінансовою установою банківської системи тогочасної Росії виступав Державний банк, який виник у середині XIX ст. [4, с. 213]. Другою ланкою цієї банківської системи були акціонерні комерційні банки, іпотечні банки, кредитні кооперації, в т. ч. банкірські контори, товариства взаємного кредиту, міські громадські банки, ощадні каси, банкірські доми, земські каси, ломбарди. Акціонерні російські комерційні банки в Україні мали розгалужену мережу [12].

Одним із найбільших акціонерних комерційних Російської імперії було відділення Південно-Російського Промислового банку, що було відкрите в 1898 р. в губернському центрі – у м. Кам'янець-Подільську [12]. Друге відділення цього ж банку було відкрите в Проскурові у 1903 р. Розміщувалось дане відділення банку у центрі міста на вулиці Олександрівській. Вулиця Олександрівська в другій половині XIX ст. стала центральною вулицею Проскурова. Одна із старіших вулиць міста виникла у XV ст. як частина дороги на Летичів. Наприкінці XVIII ст. вона сформувалась як міська вулиця, а після 1824 р. отримала назву на честь російського імператора Олександра I – вул. Олександрівська. У 1890-х рр. вулиця була забудована дво- та триповерховими цегляними будинками. Вулиця була забрукована, вздовж тротуарів – рівчаки для стічних вод з перекинутими через них містками. Сьогодні вул. Олександрівська носить назву вул. Проскурівська та залишається центральною вулицею міста [11].

Будинок банку є однією з найкращих споруд старого Проскурова. Будівля знаходиться за адресою вул. Проскурівська, 47. Це будинок домовласника Ніренберга, який був гласним міської думи, мав великі вантажні склади, володів декількома будинками в місті та був представником проскурівських масонів [4, с. 214]. Проскурівський купець Давид Волькович Ніренберг розробив «План

спорудження міської електричної залізниці» і, будучи впливовою в місті людиною, запропонував міській думі будівництво електростанції та трамвайної мережі. Навесні 1910 р. дума оголосила конкурс на будівництво електростанції в Проскуріві та електрифікацію міста. У конкурсі взяли участь проекти від чотирьох приватних осіб, серед яких був і купець Ніренберг. На відміну від інших, лише в його проекті окремим пунктом зазначалося те, що після побудови електростанції і проведення по місту освітлення, буде споруджено трамвайну систему. Пропонувався наступний маршрут: «Кам'янецький Переїзд (нині – район філармонії) – вул. Кам'янецька – вул. Олександрівська (нині – Проскурівська) – поворот по Старобульварній (нині – вул. Свободи) – вул. Велика Вокзальна (нині – вул. Шевченка) — залізничний вокзал». Ніренберг займався доволі прибутковим бізнесом – оптовою торгівлею цукром і тютюновими виробами [2].

У 1903 р. в новозбудованому будинку Давида Ніренберга знаходилось друге відділення Південно-Російського промислового банку. У 1908 р. відбулося злиття Південно-Російського банку з двома іншими банками, після чого нова установа отримала назву – Об'єднаний банк із відповідним перейменуванням усіх відділень, і відділення банку міста Проскурова в тому числі [11] (Рис.1). На початок 1911 р. відділення Об'єднаного банку входило у мережу акціонерних комерційних банків, управління якого знаходилось у Москві [4, с. 213].

Банківські відділення відігравали вагомий роль у фінансово-кредитній мережі Подільської губернії. Об'єднаний банк був одним із провідних акціонерних комерційних банків, відділення якого працювали чи не в кожному українському місті того часу. Основний капітал банку на 1900 р. складав 5 млн. рублів, запасний – 1 млн. 435 тис. [3, с. 34].

Клієнтами банку були переважно промисловці, купці, міщани, які брали позики на будівництво будинків і підприємств. І те, що на початку ХХ ст. Проскурів почав активно забудовуватись добротними будівлями, чимала заслуга і цього банку. Сергій Єсюнін цитує рядки з книги «Проскурів 27 років тому» видання 1915 р.: «...Настала новая эра, забытый Богом и людьми город серьезно зашевелился, ...купечество очнулось и стало действовать, чинить, ремонтировать и украшать свои дома, укрепляя веру в дальнейший рост города. Много содействовал этому росту Южно-Русский банк, открывший широкий кредит всем строившим дома» [3, с. 35].

У одній з частин будинку Д. Ніренберг влаштував готель «Венеція», де під час громадянської війни тимчасово перебували штаби військових частин, що на той час володіли містом [11]. У липні 1919 р. тут розташовувався штаб 1-ї Української радянської дивізії під командуванням М. Щорса.

Після встановлення радянської влади (листопад 1920 р.) банківська споруда була націоналізована і передана в користування радянським установам. У 1950-х рр. тут знаходився облвиконком, у 1960-х рр. – міськком партії, у 1970-х рр. – редакції обласних газет «Радянське Поділля» і «Корчагінець», з 1986 р. розташовується Проскурівський обласний художній музей [3, с. 35].

Рішення про відкриття у місті обласного художнього музею була ухвалено в 1986 р. Однак заклад відчинив свої двері для відвідувачів уже за незалежності України – у 1992 р. Спеціалізацією музею, за підтримки колективу закладу, було обране саме сучасне українське мистецтво. Формування музейної колекції розпочалося наприкінці 1980-х рр. Так, містом були придбані полотна яскравих представників національного малярства кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст. – В. Орловського, О. Мурашка, Г. Світлицького, М. Бурачека та інших [10] (Рис.2).

На сьогодні будинок є об'єктом культурної спадщини, що розташований на розі вул. Проскурівської та Володимирівської. У функціонально-розпланувальній системі об'єкт знаходиться в історичному центрі м. Хмельницький і виступає акцентом серед існуючої забудови (Рис.3).

Загальна площа будинку 1658,7 м². Будинок музею двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, із зрізаним наріжжям та двома головними фасадами. Архітектура будинку в стилі еклектика поєднує елементи неоренесансу й модерну. Будинок має декілька входів. Головний вхід в будівлю, здійснюється з вул. Володимирівської, означений двома дверима, ймовірно, для розподілення потоку людей. Головні двері ведуть до спільного тамбору, через який здійснюється вхід в вестибюль. Ще три входи в будинок влаштовані з вул. Проскурівської, однак лише один з них є діючим. Із внутрішнього двору досліджуваного будинку є ще три входи: в підвал, в санвузол будівлі та в сам будинок.

В об'ємній композиції будинку домінує зрізане наріжжя з ризалітом, який на рівні другого поверху має прямокутний еркер, який підтримують ступінчасті консолі. Еркер увінчаний високим чотиригранним шатровим дахом. Перший поверх рустований, міжвіконня та фриз другого поверху рясно оздоблені деталями, виконаними за допомогою цегляного мурування, декор яких підкреслено пофарбуванням. Обидва фасади мають слабовиразні центральні ризаліти з трикутними фронтонами, в які вписані здвоєні видовжені віконця. На фризах ризалітів круглі глухі віконця з вписаним роком спорудження будинку – «1903», на фризі ризаліту, що виходить на вул. Володимирську – дві прямокутні ніші з вписаними в них літерами власника будинку Давида Ніренберга – «Д» та «Н». (Рис.4). Між поверхове перекриття будинку дерев'яне балкове, а підвальне перекриття виражено системою металевих балок з пологово-склепінчастими заповненнями.

Художня виразність фасадів підтримана багатими елементами декору в інтер'єрі споруди. Стіни та підлога вестибюлю оформлена мармуром. В інтер'єрі вестибюлю розкриваються парадні мармурові тримаршевіми сходами з двома вихідними маршами, котрі ведуть на другий поверх будинку. Стіни залів побілені, не декоровані. На підлозі у виставкових залах встановлений паркет, в коридорах – мозаїчний бетон та світлий і червоний мармур.

Дах будинку двосхилий, з металевим покриттям. Планувальна структура приміщень коридорна (Рис.5). В підвалах будівлі до сьогодні збереглися автентичні металеві двері колишніх скарбниць та касових кабінетів Об'єднаного банку [7, с. 2-3].

Відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» та рішень Хмельницької обласної ради депутатів трудящих: від 25.03.1971 р. №84, будинок по вул. Проскурівській, 47 є пам'яткою історії місцевого значення під охоронним № 16, як будинок, де розміщувався штаб 1-ої Української Радянської дивізії у 1919 р. [6, с. 335].

Досліджуваний будинок у 1994 р. внесений до «Анотованого списку (Матеріал до складання і редакції «Словника пам'яток історії і культури Хмельницької області (розділ містобудування та архітектури)», підготовленого Науково-дослідним інститутом теорії і історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ). За результатами підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури об'єкт зазначений під №33 та назвою «Об'єднаний банк (кол. домовласника Хіренберга» (очевидно допущена помилка), датований 1903 р. та розташований за адресою вул. Проскурівська, 47 [7, с. 24]. А згідно наказу управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.09.2010 № 242

двоповерхова споруда Хмельницького обласного художнього музею є щойновиявленим об'єктом культурної спадщини, як будинок Об'єднаного банку (домовласник Ніренберг) та згідно з опорним планом Хмельницького знаходиться в центральному ареалі м. Хмельницького.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Данілов І.В. Це респектабельне слово – Банк.-Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998. – С.29.
2. Електротранспорт України : енциклопедичний путівник / Сергій Тархов, Кость Козлов, Ааре Оландер. – Київ : Сидоренко В. Б., 2010. – 912 с.
3. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – С.34-35.
4. Єсюнін С.М. Становлення банківсько-кредитної системи у містах подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2008. – С.212-216.
5. Єсюнін С.М. Проскурів на Поштових листівках. Був колись банк, а нині – музей. – Проскурів – 16 липня 2015 р.
6. Єсюнін С.М. Розбудова Проскурова після пожежі.- Газета «Є». – 2 вересня 2011 р.
7. Облікова документація на щойно виявлений об'єкт культурної спадщини Об'єднаний банк (домовласник Ніренберг) – Науковий архів НІАЗ «Кам'янець» шифр 82/230. – С. 2-3.
8. Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84 / Галузевий архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
9. Тиманович Є.В. Підготовка матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України. Хмельницька область. – НДІТІАМ, Київ, 1994 – С.24.
10. <https://uk.wikipedia.org/>
11. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=1434>
12. <https://osvita.ua/vnz/reports/bank/1975>

Рис. 1. Поштова листівка поч. XX ст.

Рис. 2. Виставкова зала Хмельницького Обласного художнього музею

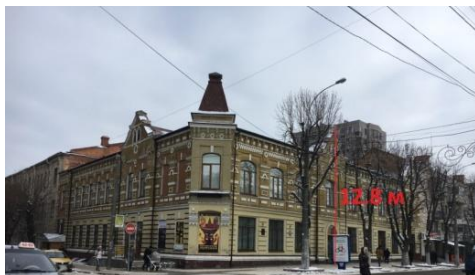

Рис. 3. Загальний вигляд будинку

Рис. 4. Головний фасад будинку з боку вул. Володимирівської

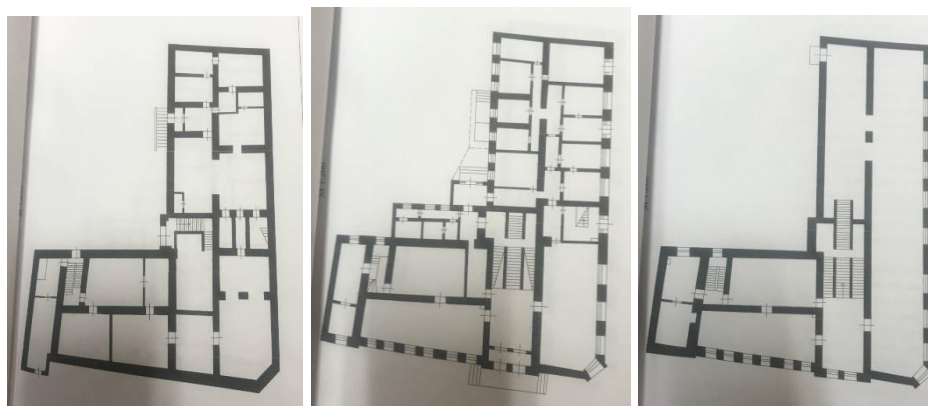

*Рис. 5. Поверхові плани будинку:
а) план підвалу; б) план 1-го поверху; в) план 2-го поверху*

Ярослав Дзісяк

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКА В ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Історія війни – це історія крайніх непорозумінь лідерів держав, а також – історія страждань, горя, смертей мільйонів їхніх громадян, розрухи і знищення духовної та матеріальної культури. Перст Арея, міфічного бога війни, навмання вказує на його рабів зі зброєю в руках і беззахисних, яких будуть обліковувати, заокруглюючи в більшу чи меншу сторону, до тисяч і мільйонів. Облік на мільйони вжахнув людство в час Першої світової війни. Демон війни зібрав великі жнива, в Україні – одні з найбільших. За волею Неба, а може й вершителів пекла, яке переміщається на землю в час війни, одні: живі істоти, будівлі, поселення залишаються живими, вцілілими або мало ушкодженими, інші – перейдуть у засвіти і виглядатимуть руїнами. У містах зазнають руйнувань і військові і цивільні об'єкти: фортеці, казарми, склади амуніції, ратуші, книгозбірні, монастирі, церкви, в яких віряни молилися за життя.

За означенням історика Олександра Удода, поглиблюючи дослідження загальної проблеми побутування історії в сучасному інформаційному та освітньому просторі, ми обов'язково звертаємося до «класичної» теми «про користь і шкоду історії» (Ф. Ніцше) у житті людства, неминуче постаємо перед вічною проблемою – «розібратися із своїм минулим» [1, с. 69]. Чимало віх нашої Клію є не подолані і по сьогодні.

У Галичині, на Буковині та Закарпатті важко було знайти населений пункт де б населення не зазнало шкоди, пограбувань з боку обох воюючих сторін. Як австрійці, угорці, так і росіяни спалювали селянські двори, при відступі російської армії, у селян забирали худобу, коней, провіант і харчі для війська [2, с. 500]. Тереховля і Тереховлянщина у Першу світову війну стали осередком битв і боїв між Російською імператорською армією з одного боку і Австро-Угорською і німецькою кайзерівською арміями з протилежного. На жаль, українці, як підневільні ворожих імперій, приймали участь і гинули в боях з обох ворожих сторін.

При наближенні російської армії, австрійці примусили місцевих жителів Тереховлі та сіл копати окопи на Покрівці і на Замковій горі. 23 серпня російські

частин вступили у місто. При цьому згоріло багато будівель, інші використовувались як лікарні. Монастир Кармелітів, друга за розміром споруда давнього міста, можна назвати невеликою фортецею, в час російської окупації тут тримали полонених. Австрійська артилерія і авіація обстрілювала і бомбардувала ворожі позиції, що завдало шкоди і людям і будівлям [3, с. 93-94].

Жертвами військової агресії не менше, аніж військові, стають і представники духовенства, особливо, якщо вони іншої релігії чи конфесії. Подаємо спогади мовою того часу. «На перший гук російських гармат і серед загальної паніки покинула часть нашого духовенства свої парохії. Але до початку грудня 1914 р. майже всі вернулися на свої місця, так що парохів бракувало лиш о. Мандичевського в Налужу і о. Т. Цегельського в Струсові, але повернув о. Весна, сотрудник зі Струсова. ... Російська управа намагалася впхати православного до Налужа, але вірні Налужа ніяк не хотіли слухати таких підшептів. Так цілий деканат мав те щастя, що пропаганда православ'я не могла почванитися хоч би найменшим успіхом [4, с. 218].

Не можна однак сказати, що життя нашого духовенства не зазнало колючок від російської управи, були заборони поминання бл.п. Цісаря Франца-Йосифа, був наказ поминати царя Ніколая (якого ніхто з духовенства не виконував), були прикази царських молебнів, хотіли стягати податки за ерекціональні ґрунти (однак, пізніше здержано, і лиш кількох, що поспішилися, заплатили його), страшне забирання дзвонів, коли вже не згадувати прикрих постойв війська, почавши від вересня 1915 р. Великою язвою було впихання до наших церков православних батюшок. І тут мусіли вступитись перед силою, але не одному, як о. Мохнацькому з м. Теревовля, прийшлося слухати погроз вивезення в Сибір, які, на щастя, не здійснилися. Великим лихом парохів, що мешкали ближче Стрипи, по той бік Серету, було знищення огнем відступаючих російських військ в вересні 1915 р. всього майже урожаю. А парохії Теревовлянського деканату могли [повинні були] достарчити поживи неабиякій армії. Могли своїх стрінати хлібом, а стрітили голодом і пошесними недугами! Пізніше відносини з православними духовними зложилися в той спосіб, що вони священидїствували в дочірних, а нас лишали в спокою в матерних церквах. В Теревовлі побудували собі в «Соколі» свою церков, і в той спосіб був сакий-такий спокій. На їхні богослужіння ніхто наших людей не був цікавий заглядати, а навіть їх солдати радше ходили до наших церков на богослужіння, і багато було таких, що не могли нахвалитися нашого устрою духовного життя, а всі признавали вищість нашого духовенства. Правда, що між воєнним православним духовенством по більшій части були згідливі, а навіть жичливі до нашої віри. Свідомих українців між ними не бувало, пізнав я лиш о. Александра Маршева з Поділля [4, с. 219].

На початку вересня 1915 р. на Теревовлянщині були запеклі та криваві бої. 3 вересня позитивно проявила себе кіннота УСС під Брикулею, надавши опір переважаючій російській кавалерії. 7-8 вересня II-й курінь забезпечував відступ німецьких і австрійських військ, успішно утримуючи відрізок фронту в Тернопільському повіті під Настасовим. 12-14 вересня I-й курінь захищав підступи до мосту в Соколові Теревовлянського повіту. Але курінь не отримав обіцяної допомоги. Тому зазнав втрат вбитими, пораненими та полоненими 170 вояків. Впродовж 7-12 жовтня підрозділи Січових стрільців, австрійські та німецькі відділи захищали переправу через Стрипу.

Вереснево-жовтневі бої значно перевищила масштабами битва під Семиківцями 1-3 листопада. На Стрипі гребля з людських тіл – мертвих і важко ранених, зупинила воду. Російське військо командування, ні в Першій світовій, ні

в інших війнах не рахувалося з людським ресурсом величезних просторів імперії. «Москалі кинули у бій таку силу війська та гармати, що лише геройське зусилля слабшої оборони змогло рішити бій у власну користь». 3-го листопада вся ворожа російська залога попала в полон. На полі битви лежало тисячі вбитих з обох сторін, село було знищене. Найбільшу заслугу в перемозі мали відділи Січових стрільців, що відзначило австрійське і німецьке командування [5, с. 128-133].

За ліквідацію Семиківського прориву дорого заплатили найкращі сини України – Січові Стрільці: 49 убитих, 168 поранених, 157 полонених із 1700 стрільців, які були у Першому полку УСС станом на 28 жовтня 1915 р. Семиківці стали третім після Маківки та Болехова військовим подвигом УСС, великою подією у відродженні української держави. Навічно залишились лежати над Стрипою і Золотою Липою, на Лисоні, під Болеховом і інших місцях вихідці з Теробовлянщини, які віддали своє молоде життя за волю і незалежність України. Це: Гриць Фаріон 1899 (село Бенева), Дмитро Бочан 1894 (село Гайворонка), Луць Бочан 1894 (село Гайворонка), Остап Кухтяк 1898 (село Гайворонка), Василь Онисько 1897 (село Гайворонка), Петро Стечишин (село Глещави), Павло Микитин 1897 (село Зарваниця), Федір стець 1896 (Зарваниця), Ваврик Гнідий 1888 (село Котузі), Василь Грачук 1898 (село Острівець) та ін. [6].

Довершив руйнування російський відступ, культурно залишати міста, росіяни не могли, залишали за собою руїни і згарища. Століття після розглядуваних подій, українці, в тому числі й вихідці з Теробовлянщини, воюють та гинуть за українську державність проти того ж ворога – Росії.

Завершилась російська окупація, через рік – і Перша світова війна. Після об'єктивно невдалої війни за галицьку українську державність, прийшла польська окупаційна система, через два десятиліття – радянсько-сталінська, так – трьохрічна німецька гітлерівська і знову надовго радянсько-російська. На сьогодні, Теробовля і край – 30-й рік є частиною юридично незалежної України. Вулиці міста названі в честь наших Січових стрільців, а не польського короля, російського імператора чи комуністичного Леніна. Немає російського двоголового орла і трьохколірного прапора, а символізує нашу державу давній тризуб і прапор. Ми зберігаємо пам'ять нашої історії, а отже – докладаємось до забезпечення українського майбутнього.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Нариси з соціокультурної історії українського історіє писання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія; за аг ред.. В. Смоля. / Удод О. Історія в інформаційному суспільстві. НАН України. – К.: Генеза, 2018. – 288 с.
2. Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. Том 1.–К.:«Наукова думка», 2006. 634 с.
3. Городиський А., Зінчишин І. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині. Істор. нарис-путівник. – Львів: Каменяр, 1998. – 294 с.
4. Москвоська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. – Львів: Априорі, 2018. – 528 с.
5. Лазарович М. Легіон УСС: ідея, формування, боротьба. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
6. https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Теробовлянського_району#Перша_світова_війна

Тетяна Думська

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ЗАМОК XIV-XVII СТ. У ТЕРЕБОВЛІ В СКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Теребовля – одне з найдавніших міст України, його історія нараховує понад 900 років, адже вперше в писемних джерелах про місто згадується під 1097 р. На той час Теребовля була великим, добре укріпленим стольним містом князівства, що відігравало помітну роль у політичному житті України-Русі.

Історія міста тісно пов'язана з твердиною, що височить на Замковій горі. Перший замок тут виник ще в XI ст. за правління князя Василька Теребовлянського. Він був дерев'яним, підступи до нього захищали водні укріплення, а також земляні вали та рови, залишки яких збереглися до наших днів. Побудований князем Васильком замок, вірогідно, остаточно був зруйнований ордами хана Батия в 1241 р.

У 1360 р. польський король Казимир Великий на місці княжого замку зводить новий мурований. Внаслідок частих набігів турків і татар на початку XVI ст. Теребовлянський замок був зруйнований і став непридатним для оборони. В 1534 р. зусиллями каштеляна краківського і теребовлянського старости Андрея Тенчинського замок було реконструйовано [1, с. 3].

На початку XVII ст., зазнавши значних руйнувань, споруда втратила свою оборонну міць. До будівництва в 1631 р. приступив староста Олександр Балабан. На зведення замку було витрачено 9000 золотих [5, с. 116]. Він мав три вежі, що сполучались високими стінами. Стіни і башти забезпечувались бійницями для ведення вогню з гармат і рушниць. В'їзд до фортеці знаходився в східній стіні і мав вигляд арки. Важкодоступна брама була на висоті 3 м.

Незважаючи на сильні укріплення, козаки Б. Хмельницького в 1648 р. здобули замок. У 1650-52 рр. до замку не раз підступали козаки і татари, але фортеця стояла міцно. У 1675 р. замок опинився в центрі подій польсько-турецької війни: 9 днів турецькі загони Ібрагім-паші тримали його в облозі. Після вдалої оборони та подвигу С. Хшановської, сейм зобов'язав міську владу тримати фортецю у доброму стані. Тому незабаром її було капітально реставровано. На початку XVIII ст. Теребовлянський замок втратив своє стратегічне значення, в ньому утримували міську і земську канцелярії [3, с. 69].

В першій третині XX ст. твердиня переживає чергове піднесення, уже не як оборонна споруда, а як культурний осередок. З ініціативи комісара міста Сильвестра Комісевича і директора гімназії Казимира Міссони на замку були проведені реставраційні роботи. Головну вежу розчищено і в ній відкрито корчму, розчищено також колодязь. Учні теребовлянської гімназії влаштували на фортеці театр під відкритим небом. В східну стіну фортеці було вмонтовано плити з прізвищами теребовлянців, які зробили найбільший внесок у впорядкування території [4, с. 84]. Навесні і влітку на Замковій горі відбувалися українські фестини [7, с. 162]. До вересня 1939 р. в східній вежі замку діяв музей. Після приходу радянської влади музей було зруйновано, частину експонатів розграбовано, решту передано до музею у Львові [6, с. 52-53].

У 1954 р. були проведені консерваційні роботи, тоді східну і західну стіни пам'ятки, а також південну вежу зверху вкрили кам'яними плитами з теребовлянського рожевого пісковика [4, с. 84].

В 1994 р. МП «Збруч» розчистило замкове подвір'я, а також західну і південну вежі [4, с. 84]. Масштабні роботи по впорядкуванню замку та прилеглої території проводились до святкування 900-річчя міста у 1997 р.

Складна економічна ситуація, фінансування сфери культури за залишковим принципом позначились на становищі об'єктів культурної спадщини загалом, і замку в Теребовлі зокрема. Відсутність системних заходів з його утримання, своєчасного ремонту та захисту від руйнування призвели до втрати пам'яткою своєї туристичної привабливості для мандрівників та культурно-виховної значимості для місцевих мешканців. Зважаючи на це, а також на статус пам'ятки національного значення, громадські активісти та Тернопільська ОДА звернулись з клопотанням до Кабінету Міністрів України щодо включення Теребовлянського замку до складу НЗ «Замки Тернопілля».

Згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. замок у Теребовлі ввійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Цього ж року було створено Теребовлянський відділ НЗ «Замки Тернопілля».

Першочергові роботи були спрямовані на ліквідацію стихійних сміттєзвалищ, розчищення замкового подвір'я і веж від самосівних дерев та кущів. Завдяки чому пам'ятка стала відкритою для огляду відвідувачів не лише зовні, а й з внутрішнього подвір'я.

Протягом 2010-20 рр. було усунуто аварійні ділянки на замкових стінах та вежах, проведено необхідних ремонт бійниць. Крім того, виконано ремонт вхідної арки південної вежі, розпочато ремонт внутрішньої стіни південної вежі. Триває відновлення нижнього бойового ярусу північної стіни замку. Реставраційні роботи продовжуються.

У 2017 р. спільно з ДСНС України в Тернопільській області проведено обстеження технічного стану стін та днища замкової криниці. У подальшому планується її відновлення.

Сучасне розуміння сутності пам'ятки диктує необхідність збереження її характерного історично успадкованого довкілля. Зважаючи на це, одним із першочергових завдань відділу стало впорядкування Замкової гори. На кінець 2020 р. від дикорослих дерев та чагарників очищено південний та східний схили Замкової гори. Тривають роботи з розчищення західного схилу.

Важливим напрямком роботи Теребовлянського відділу є забезпечення безпеки руху туристів. У зв'язку з цим, особливої уваги потребувала серпантинна доріжка, що веде від підніжжя Замкової гори до замку, та її підпірні стінки. Підпірні стіни були зведені ще в 80-х рр. XX ст., вони експлуатувались без належного догляду і жодного разу не піддавались ремонту. Коріння дерев, дощові води сильно пошкодили їх, а в окремих місцях і зовсім зруйнували. Протягом 2009-2020 рр. відділом було виконано ремонтно-реставраційні роботи щодо усунення аварійності підпірних стін доріжки та ремонту мощення серпантинної доріжки. Для забезпечення комфортного перебування туристів на території заповідника проведено роботи по благоустрою прилеглої території: облаштовано лавочки для відпочинку, клумби, встановлено контейнери для сміття, виготовлено інформаційні таблиці з короткою історичною довідкою про місто та замок. На території діє магазин з продажу сувенірів та друкованої продукції.

НЗ «Замки Тернопілля» у своїй діяльності не обмежується лише функціями охорони та збереження об'єктів культурної спадщини, заповідник здійснює культурно-освітню, науково-дослідницьку діяльність у сфері охорони культурної спадщини та музейній справі, а також туристичну діяльність.

Науково-дослідницька функція заповідника полягає у дослідженні культурних ландшафтів, історичної регіоналістики, мікроісторії, об'єктів матеріальної і нематеріальної культурної спадщини людства і його середовища. Результатами науково-дослідницької роботи Тербовлянського відділу стали: розробка ряду історичних довідок; паспорта, схеми маршруту та опису екскурсійних об'єктів екологічної стежки територією призамкового парку; тексту та схеми маршруту оглядової екскурсії по Тербовлі та замку; численних статей, присвячених важливим подіям з життя міста, а також місцевим пам'яткам архітектури та ін.

Тербовлянський відділ НЗ «Замки Тернопілля» провадить реалізацію різних наукових заходів. У 2011 р. відділ НЗ провів науково-практичну конференцію «Тербовлянський та Микулинецький замки: історія та перспективи відродження». Ще одна конференція відбулась в 2017 р. на базі музею-садиби Патріарха Йосифа Сліпого в с. Заздрість Тербовлянського району. До роботи конференцій долучились учасники зі Львова, Тернополя, Збаража, Тербовлі та Микулинець. Поряд з археологами, істориками, архітекторами та краєзнавцями до обговорення актуальних проблем приєднались представники органів місцевої влади і громадськості.

Серед інших заходів наукового спрямування варто відзначити наукові читання, що дозволяють гармонійно поєднати наукову діяльність та спілкування, розширити коло наукових інтересів. У 2013 р. Тербовлянський відділ НЗ «Замки Тернопілля» провів наукові читання «Тербовлянський замок: шляхи збереження і використання», а в 2015 р. – «Історико-культурна спадщина Тербовлящини і перспективи її використання в галузі туризму».

Вагоме місце в діяльності заповідника займає пам'яткоохоронна діяльність, зокрема облік пам'яток. Протягом 2012-13 рр. працівниками Тербовлянського відділу НЗ «Замки Тернопілля» опрацьовано матеріали про культові споруди м. Тербовлі та релігійні громади міста. Зібрані дані систематизовано згідно паспорта релігійної громади.

Тербовлянський відділ бере участь в створенні реєстру могил борців за волю України, пам'ятників, символічних могил, пам'ятних знаків, меморіальних таблиць нашого міста. Всього працівниками відділу описано і зафотографовано 56 архітектурних монументів м. Тербовлі. Зібрані матеріали систематизовано та передано Тернопільській обласній комунальній інспекції охорони пам'яток. Опис новостворених пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних таблиць продовжується.

Працівниками Тербовлянського відділу проводилось дослідження української народної меморіальної скульптури, а саме здійснено польову розвідку Тербовлянського кладовища, зафотографовано основні типи надгробних хрестів. Підсумком дослідження стала систематизація та опис хрестів Тербовлянського кладовища.

Отож, науково-дослідницька робота Тербовлянського відділу є різноманітною за своєю формою та змістом. Організовані відділом наукові заходи забезпечують доступність та публічність такої роботи.

Важливою складовою діяльності НЗ «Замки Тернопілля» є культурно-освітня робота. Вона виконує комунікативну функцію і забезпечує процес взаємодії заповідника із соціумом. Тербовлянський відділ, розпочавши свою діяльність в місті, став активним учасником культурного життя Тербовлі. Спільно з Тербовлянською РДА і міською радою заповідник став співорганізатором регіонального фестивалю мистецтв «Забава у княжому місті», який на протязі 2010-

2016 рр. проводився на Замковій горі. У 2012 р. в рамках культурно-мистецької акції «Stare Нове місто» відбулося відкриття пам'ятника героїні оборони Теробовлі 1675 р. Софії Хшановській.

Провідне місце в культурно-освітній сфері належить патріотичному вихованню. Теробовлянський відділ проводить широку просвітницьку роботу і використовує різні форми заходів, покликаних розвивати в молоді пізнавальний інтерес.

Однією з базових форм культурно-освітньої діяльності заповідника є освітні лекції. Відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України, національних героїв, роль рідного міста в історії України – саме таке тематичне спрямування мають лекції та інформаційні дні, котрі щороку проводяться Теробовлянським відділом в навчальних закладах міста.

В культурно-освітній діяльності Теробовлянський відділ використовує інноваційні форми і методи роботи з дітьми, зокрема ігри. З 2012 р. відділ є організатором Інтелектуально-краєзнавчої гри для школярів «Найрозумніший» у м. Теробовлі [8]. Особливою популярністю серед школярів м. Теробовлі користується туристичний квест «Великі перегони». Гра проводиться щорічно з 2013 р. і присвячується міжнародному дню туризму. Для юних натуралістів відділ організовує екологічний квест, який спрямований на виховання у дітей дбайливого відношення до природи та популяризацію екологічної культури серед підростаючого покоління [8].

Такі ігри пропагують наукові знання та стимулюють розвиток пізнавальних можливостей. Краєзнавче спрямування інтелектуальних ігор звертає увагу молодого покоління на вивчення локальної історії, дослідження пам'яток, зосереджених у місцевій громаді, на необхідність їх збереження чи відновлення [2, с.104-105].

Ефективною формою передачі знань і умінь, що ґрунтується на демократичному стилі взаємодії і сприяє формуванню ініціативи й творчості, є майстер-класи. Теробовлянський відділ використовує цей вид просвітницької діяльності для популяризації серед місцевих мешканців традиційних народних ремесел, а також ознайомлення з новими методиками та авторськими напрацюваннями. Серед проведених були майстер-класи з виготовлення моделей локомотивів з паперу, підставок із сірників, сережок з полімерної глини, ляльон-мотанок та інші [8].

Просвітницька діяльність заповідника також реалізується за допомогою виставкової роботи. Особливістю виставкової діяльності Теробовлянського відділу є те, що Теробовлянський замок перебуває у стані «романтичних руїн» і приміщення придатного для експозиції немає, тому можливим є організувати лише короткотривалі (одноденні) виставки під стінами замку та виставки з використанням виставкових площ партнерів. Теробовлянський відділ залучає до експонування, окрім власних фондів заповідника, матеріали із приватних колекцій, фондів інших музеїв, запрошує до міста митців з Тернопільської області, а також різноманітні всеукраїнські проекти. За 2012-20 рр. відділ організував і провів 18 виставок. Це виставки історичного та культурно-мистецького спрямування, серед них «Теробовля романтична й динамічна» учасників першого Всеукраїнського живописного пленеру в Теробовлі «Stare Нове місто», Всеукраїнська мандруюча виставка картин «Майдан гідності», виставка художніх робіт арт-групи «Сновиди» «Територія добра», виставка народних ікон «Подільська ікона», виставка вишитих рушників із фондів НЗ «Замки Тернопілля», персональні виставки О. Шупляка, О. Гудими, М. Вархоліка та багато інших [8]. Теробовлянський відділ є активним

учасником культурного життя міста, він долучається до ініціатив інших і є організатором багатьох заходів.

Теребовлянський відділ проводить активну ремонтно-реставраційну, культурно-освітню, науково-дослідницьку та туристичну діяльність, спрямовану на відновлення пам'ятки і адаптацію її до сучасних культурних потреб суспільства. Приєднання Теребовлянського замку до Національного заповідника «Замки Тернопілля» та створення на його базі Теребовлянського відділу дозволило зберегти для наступних поколінь яскравий об'єкт культурної спадщини, популяризувати пам'ятку, відновити її культурну значимість та засвідчити шанобливе державницьке ставлення до національного багатства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Czolowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. / Aleksander Czolowski. – Lwow, 1935. – 20 с.
2. Вербицька П. В. Виховний потенціал дослідження полікультурної спадщини в інформаційну добу [Електронний ресурс] / П. В. Вербицька // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2016. – Т. 51, Вип. 1. – С. 103-109. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2016_51_1_12
3. Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині. Історичний нарис-путівник / І. Зінчишин, Л. Городиський. – Львів: Каменярь, 1998. – 315 с.
4. Ковальчук М. Теребовлянський замок: Історична розвідка / Микола Ковальчук. – Львів: Каменярь, 1997. – 87 с.
5. Ковальчук М. Теребовлянщина XI-XX ст. Влада і суспільство. Особи. Історичні події. Факти. / Микола Ковальчук. – Тернопіль: Терно-граф, 2015. – 512 с.
6. Смалига М. П. Тут оживає минуле. Історичний нарис / М. П. Смалига. – Тернопіль: Терно-граф, 2008. – 196 с.
7. Теребовлянщина у спогадах емігрантів. Книга перша. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1993. – 296 с.
8. Теребовлянський відділ Національного заповідника "Замки Тернопілля" [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/Теребовлянський-відділ-НЗ-Замки-Тернопілля-1433524470234375>.

Данута Іванкович

МУЗЕЙНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС «РІДНА ХАТА» ІМ. ПАТРІАРХА ЙОСИФА СЛІПОГО ЯК НАУКОВИЙ, КУЛЬТУРНИЙ ЦЕНТР ТА ОСЕРЕДОК ДУХОВНОСТІ. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ, РОЗВИТОК ПРОЧАНСЬКОЇ І ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМПЛЕКСУ

22 роки тому, 13 вересня 1998 року, у родинному обійсті Патріярха Йосифа Сліпого у с. Заздрість було відкрито Музейно-меморіальний комплекс «Рідна хата» (ММК), який став своєрідним символом повернення Блаженнішого до рідного дому після довгих років ув'язнення та вигнання.

Сьогодні важко собі уявити мапу УГКЦ без цього осередку. Кожен, хто прибуває до родинного обійстя Ісповідника Віри, відчуває тут як вдома: дух батьківської опіки Патріярха Йосифа завжди витає у цьому місці.

Музейно-меморіальний комплекс ім. Патріярха Йосифа Сліпого у Заздрості знаходиться під кураторією Релігійного Товариства українців католиків «Свята Софія» США (ТСС А) та його Представництва в Україні.

«Все обдумане і належно обґрунтоване втілювати в життя, одним словом, для творчої мислі створювати належні умови для її реалізації». Ці заповітні слова Патріярха Йосифа стали моттом діяльності Релігійного Товариства українців

III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»

католиків «Свята Софія» США і його Представництва. У ММК ведеться широка просвітницька діяльність. Комплекс є осідком благодійної культурно-освітньої платформи ESL.Ukraine, яка включає в себе такі культурно-освітні проекти:

- Благодійна літня школа англійської мови (тритижнева, діє з 2015 року).
 - Школа англomовних християнських аніматорів (ШАХА – діє з 2017 року)
 - Реколекційно-методичні семінари для вчителів англійської мови (з 2017 року)
 - ESL for ONL (English as a Second Language for Odesa Naval Lyceum)
- Англійська мова для Військово-морського ліцею ім. віце-адмірала В. Безкоровайного м. Одеси об'єднує тижневі майстер-класи з підготовки до ЗНО з англійської мови у Заздрості та онлайн уроки – з 2019 року)
- Благодійний англomовний театр «Josyf» (з 2020 р.).

Окрім цього, у комплексі ведуться екскурсії, вишколи та реколекції для чернечих спільнот і молодіжних організацій «Обнова», Пласт, СУМ, Іскра любові, проводяться круглі столи, наукові конференції, симпозиуми, конкурси рефератів на різноманітні теми, конкурси читаної поезії, пластичні роботи на різдвяну і великодню тематику. У жовтні цього року вперше на Тернопіллі запрацювала «Школа шляхетних панянок». *Savoir Vivre* – з французької – вміння жити. Кажуть, що той, хто має добре опановане *Savoir Vivre*, впорається з кожною ситуацією. Основними дисциплінами в школі є: етикет, вишукані манери та елегантність.

Окрім цього, є заняття із риторики, психології, грації, кулінарії. Завдання школи – навчити хорошим манерам юних дівчаток, виховати з дівчинки справжню шляхетну панянку-українку.

«Полюбіть науку, плекайте і збагачуйте її своєю працею і своїми знаннями, памятаючи, що немислиме життя Церкви і Народу без рідної науки» – ці слова Патріярха Йосифа Сліпого відображають всю діяльність Релігійного Товариства «Свята Софія» США і його Представництва в Україні. Всі стежки ведуть до Заздрості: по силу, науку, віру і любов.

Ганна Кіщенко

ЙОСИФ СЛІПІЙ – МЕЦЕНАТ, ДІЯЧ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ

Йосиф Сліпий – велична постать нашої новітньої церковної історії і загалом в історії українського народу. А отже, цілком зрозуміло, що національні мотиви переважають у його богословській і літературній спадщині. У царині науки його називали українським Томою Аквінським. Він наголошував, що «наука і віра є двома крилами людського духа».

Після повернення до Львова у 1921 р. Кир Йосифа важливим кроком у згуртуванні науковців було створення Богословського Наукового Товариства 1922 р. Діяльність у БНТ Йосиф Сліпий починав як член Ради, організатор будівництва і директор бібліотеки 1923-1926 рр. Після реорганізації Товариства, починаючи з 1926 р., обирався його головою. БНТ було першим Українським Товариством, офіційно визнаним польською владою. Весь цей час Йосиф Сліпий був незмінним редактором журналу «Богословія» і всіх його видань. Під його керівництвом вийшло 20 томів «Богословія» та 45 наукових праць окремим виданням. Про якість публікації свідчать фахові рецензії в провідних українських, австрійських, англійських, бельгійських, італійських, німецьких, французьких, польських, білоруських, чеських та хорватських періодичних виданнях. Таке визнання в широких наукових колах сприяло врешті становленню української богословської школи. Однак, справжньою науковою лабораторією, яка поєднувала науку і практику, повинен був стати університет. Через антиукраїнську політику польського уряду це питання не вирішувалося. Таємний Львівський університет, що виник внаслідок зусиль кращих представників української наукової інтелігенції в 1921 р., через 5 років припинив своє існування. Тільки після укладення конкордату між Польщею і Апостольським Престолом у 1925 р. для Української Греко-Католицької Церкви виникли сприятливі умови для організації Богословської Академії. На 35-ій конференції єпископів від 08.05.1925 р. було

прийнято рішення розпочати підготовчу роботу щодо створення католицького університету [1, с. 107].

У 1926 р. 34-літній – виховних і професор догматики о. д-р Йосиф Сліпий стає Ректором Львівської Духовної Семінарії. Треба сказати, що о. Йосиф, як керівник Семінарії, був дуже вимогливий і строгий щодо дотримання всіх правил Семінарії. О. Йосиф, хоч як твердою рукою тримав усю інституцію, Духовну Семінарію, ставлячи високі вимоги до себе самого і до всіх, якими з доручення Церкви керував, заслужив собі ім'я «Татуньо». Тому о. д-р Сліпий увійде в історію Української Католицької Церкви не тільки як один з найбільших Митрополитів і вчених богословів, а також як один із найкращих вихователів молодого покоління священства [1, с. 437].

Ставши Ректором Семінарії, о. Йосиф автоматично перебрав і провід над Богословським факультетом. Блажніший мріяв, щоб піднести рівень Духовної Семінарії у Львові на зразок славних Богословських Академій-Університетів і за благословенням Митрополита Андрея переорганізував Духовну Семінарію, зладив окремі статuti і видав їх друком, а 22 лютого 1929 р. Митрополит Андрей, користуючись своїми історичними правами, окремою Грамотою заснував Богословську Академію. А від 6 жовтня 1929 р. вона була офіційно відкрита. 28 лютого 1928 р. Митрополит Андрей призначив Йосифа Сліпого на посаду Ректора Академії. Блажніший високо підніс рівень Богословської Академії, згуртував найкращі наукові сили, не тільки між духовними, але й між світськими вченими. Він зробив її інституцією всенародного значення. Вона була першим кроком на шляху до відродження Українських високих шкіл і Українських університетів в Україні і на поселеннях [3, с. 26-27].

У Вступі до Статутів Академії о. Ректор написав: «Церква потребує не лише святих, але й учених священників».

Як засновник і організатор багатьох наукових студій Йосиф Сліпий велику увагу приділив формуванню фондів бібліотеки, започаткував збір стародруків. Він вважав, що «необхідно переглянути всі церковні і парафіяльні бібліотеки, в яких ще криються нераз великі цінності, заховані в воєнним лихолітті, а які Товариство безумовно мусить стягнути і врятувати перед загибеллю». З цією метою він особисто відвідав близько 30-ти церков. У бібліотеці Товариства в 1925 р. налічувалось 1040 томів, 32 стародруки і 10 рукописів, а через 10 років їх кількість осягла 11109 томів, 143 рукописів і 172 стародруки. Таким чином була створена найбільша у Львові бібліотека. За його сприяння були встановлені тісні зв'язки та книгообмін з численними видавництвами та установами не тільки українськими, але й зарубіжними. Література надходила з Варшави, Любліна, Кракова, Берліна, Дюссельдорфа, Риму, Загреба та інших міст. Викладачі Академії брали активну участь у міжнародних з'їздах, конференціях, виступали організаторами і співзасновниками різноманітних товариств, були авторами ґрунтовних досліджень. За короткий період їхні наукові здобутки стали відомими в Галичині та за її межами. Популяризації української науки сприяли не тільки особисті зв'язки серед науковців, але й потужна видавнича база, яка створювалася за безпосередньої участі Йосифа Сліпого. Наукова спадщина Йосифа Сліпого включає понад 100 робіт. Це догматичні дослідження, розвідки на богословсько-історичні, обрядово-літургичні та аскетичні теми; реферати-доповіді, виголошені на з'їздах, конференціях, звіти й промови, численні пастирські листи тощо. Єдність культур Сходу і Заходу розглядалася ним як необхідна умова розвитку християнської цивілізації [2, с. 113-114].

У 30-х роках ХХ ст. Йосиф Сліпий здійснює кілька паломницьких подорожей. Враження від них знайшли відтворення у подорожніх записках, надрукованих на сторінках журналу «Нива». Літературні твори «Паломництво до Святої Землі» 1935 р., «Подорож до Англії» 1936 р., «Подорож по Сицилії» 1937 р. вийшли окремими книжковими виданнями [2, с. 94].

У Львівському журналі «Дзвони» 1935 р. з'являється стаття Йосифа Сліпого-Коберницького «Віра і Наука», де автор, розглядаючи таїну людського мислення, доходить висновку, що «Два крила, якими підноситься людський дух в безкраї простори, це віра і наука» [2, с. 96].

Тому з усього вищесказаного випливає, що Кардинал Йосиф є не тільки глибоко вченою людиною, але і глибоко побожною. Він володів майже всіма світовими мовами включно із добрим знанням англійської. Це була людина великих і творчих ідей, а також чудовим та знаменитим організатором.

Приїхав до Риму, в лютому 1963 р. Блажніший Патріарх Йосиф з наміром заснувати Український Католицький Університет (як продовження Львівської Богословської Академії). Тоді негайно почав шукати приміщення для Українського Католицького Університету і найперше звертався до тодішніх власників колегії і церкви святих Сергія і Вакхи, з якими злучені наші давні традиції від 1639 р., тобто до Бразильських Єзуїтів, щоб йому відпродали, але вони відповіли, що їм це приміщення потрібне. Важко було знайти відповідне приміщення для Українського Католицького Університету, тому Блажніший Йосиф купив півтора гектара площі від «Фондіярія Романа» в сусідстві Української Папської Малої Семінарії, при вія Боччея, 480. В 1964 р. розпочато будову УКУ (інж. Балі), а з академічним роком 1966 в новому будинку УКУ замешкали: деякі професори, студенти і сестри Василіани. Посвячення нової будівлі довершили Блажніший Йосиф і Архієпископ Іван Бучко 2 жовтня 1966 р. [4, с. 74-75].

Над входом до УКУ в Римі, що збудований біля собору, викарбуване його гасло «Любов до науки добирає у розсіянні суших».

Від 1969 р. започатковано літні університетські курси, і було їх кільканадцять до 1982 р. В тих курсах брало участь 30-50 студентів з діаспори. А від 1992 р. приїжджають курсанти з України. Вони мають змогу пізнавати культурний зв'язок з греко-римським світом, з християнським Римом, з Італією, з Відродженням, з Бароко і з іншими культурними струями, які в Римі нуртували, розвивались. При УКУ є бібліотека, музей і архів. Зокрема, архів – це осередок документації про Блаженного Патріарха Йосифа Сліпого і збирає не тільки його документи і праці, але і також всі видання і публікації, зв'язані з його особою і діяльністю. 412 томів, вже опрацьованих, обнімають документи до 1975 р., а наступних 13 000 документів чекають опрацьовки [4, с. 79].

«Його завданням є, – писав Блажніший в Грамоті заснування Українського Католицького Університету, – розвивати українську науку, зосереджувати наукову творчість, підготовляти молодь до наукової і народної праці та водночас і творити для неї моральну основу, оголошену Католицькою Церквою. Зокрема, завданням Університету є пізнавати минуле українського народу, його християнський світогляд і світогляд цілого Сходу, до якого він належить, зібрати й закріпити це знання в книгах, які у вияві наукової творчості і невмируше свідоцтво українського генія науки натхненне Святим Духом. Український Католицький Університет має завдання згуртувати розсіяних і розбитих українських католицьких науковців по цілому світі та з'єднати їх наукову творчість у виданнях Університету. Він має координувати і організувати дослідні зусилля багатьох наших вчених, світських і духовних, та стати творчою кузнею духа і інтелектуальної праці. Він має творити

нові вартості в царинах богослов'ї, філософії, суспільних наук, літератури, мистецтва та інших наук» [3, с. 29].

Для своєї Церкви, а тим самим для свого народу Блажніший Патріарх Йосиф старався використати останні роки свого життя, щоб зробити якнайбільше. Попри організацію Українського Католицького Університету в Римі, він старався використати науковий потенціал по всіх українських поселеннях, і тому за його ініціативою були створені Філії Українського Католицького Університету в Буенос-Айресі в Аргентині, у Лондоні в Англії та в Чикаго і Філадельфії в Сполучених Штатах Америки. Були спроби створити філію також у Нью-Йорку, але тут існували вже дві наукові інституції – Наукове Товариство ім. Шевченка та Вільна Академія Наук (УВАН), і тому тут такої конечності не було. Очевидно, що Рим став основним центром наукової діяльності УКУ, як видавничої, так і навчальної. До Риму зголошувались кандидати до духовного стану, які вчилися в УКУ, а також у папських університетах. Блажніший своїм організаційним хистом та невичерпною енергією дбав, щоб праця УКУ приносила користь для Церкви і народу. Тому заохочував професорів до писання праць і старався їх друкувати. Через те Блажніший старався видавати більше копій кожної праці: ці видання у слушний час будуть потрібні Українській Церкві і народові в Україні. Попри оригінальні твори вчених з діаспори, Блажніший також перевидав деякі твори, що були друковані у виданнях Богословської Академії у Львові та Богословського Наукового Товариства. Ці твори за своїм змістом для української богословської науки актуальні і під сучасну пору. У серії «Документів» Український Католицький Університет ім. Климента Папи видав 15 томів «Монумена Україне Гісторіка», які старанням Слуги Божого Митрополита Кир Андрея були зібрані до 1939 р. і доповнені вже старанням Патріарха Йосифа після його приїзду зі заслання до Риму. Видання «Творів» самого Блаженного Патріарха Йосифа Сліпого дає нам змогу пізнати багатогранну працю цілого життя цього нашого великого Богослова, невтомного і героїчного оборонця прав своєї Церкви і Народу серед найтяжчих обставин гоніння в часі воєнного лихоліття чужої займанщини. Попри видання праць УКУ, Блажніший Кир Йосиф відновив у 1963 р. часопис «Богословію», який він у 1923 р. заснував та безперервно до 1939 р. видавав. Також почав видавати «Благовісник»: спершу «Верховного Архієпископа Візантійського – Українського», згодом цей часопис виходив під назвою «Благовісник Патріарха Києво-Галицького і Всієї Руси» – після прийняття титулу «ПАТРІАРХ» в 1975 р. Усі ці видання, які започаткував чи відновив Блаженніший Патріарх Йосиф після свого визволення з більшовицької каторги, мають велике значення для церковної історії та й загалом для християнської культури нашого народу [1, с. 393-394].

Коли в 1991 р. відновлено незалежну Українську державу, Товариство «Свята Софія» розгорнуло свою діяльність в Україні. Хоча це відбулося вже в 1992 р. відразу після того, як це стало фактично можливим, але Статут Представництва Релігійного Товариства Українців Католиків США в Україні був офіційно зареєстрований у Міністерстві Юстиції України щойно 27 серпня 1997 р. Від того часу діяльність Товариства в Україні стала більш широкою та систематичною. У статуті відзначено, що мета створення Представництва полягає в тому, щоби всіляко сприяти розвитку в Україні духовної культури, освіти та добродійної діяльності [4, с. 106].

Митрополит Кир Йосиф закупив велику площу на передмісті Риму при вулиці Боччея, де побудовано приміщення для Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи. Біля університету Блаженніший вирішив побудувати церкву – Собор Святої Софії – Божої Премудрості на зразок Київської

Святої Софії. Храм Божої Премудрості – Св. Софія в Римі – представляє нині в Римі перлину української архітектури, яку придбав нам Блаженніший Патріарх Йосиф. Свята Софія стала також храмом Глави Української Католицької Церкви Кардинала Мирослава Івана Любачівського – згідно з традицією, що кожний Кардинал має свою церкву в Римі [1, с. 392].

У своєму Заповіті Кир Йосиф називає себе «добровільним в'язнем Христа», який служив українській богословській, колись так світлій, науці, стараючись воздвигнути її з руїни, оновити її, у свідомості, що Наука – це один з наріжних каменів-стовпів відродження і сили народу, а богословська наука – це Євангельський заповіт Христа – «Ідіть і навчайте всі народи...» (Мт. 28,19). Наука є «остоею для Церкви в нашій народі», вона через свої научні і виховні установи є «виховницею народу», бо через неї й одиниця стає тим багатіша, чим сильніше опановує її ідея, що обнімає небо і землю, час і вічність, історію і сучасність, серце і ум...» [2, с. 585].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот// Українська Видавнича Спілка.- Київ, 2003.
2. Визначні Постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький І Патріарх Йосиф Сліпий// Монастир Монахів Студитського Уставу. «Свічадо».- Львів, 2001.
3. Слово Патріарха Йосифа. Документи. Матеріали. Світлина. 1917-1984//Львів.- Гердан, 2003.
4. Духовна Спадщина Патріарха Йосифа Сліпого і сучасні проблеми розвитку української науки та культури//Видавництво Державного університету «Львівська політехніка».- Львів, 2000.

Степан Костюк

ЗАМКОВО-САКРАЛЬНА (КУЛЬТОВА) АРХІТЕКТУРА ТЕРЕБОВЛЯНИНИ: ФОТОМАТЕРІАЛИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Географічно, зафіксовані фотоматеріали окреслюють кілька адміністративних локацій (каталожна шухлядка – «Теребовлянський район – І», роздільник – «Фотокартки» – С. К.) [1]. Скажімо, фізичний стан Теребовельського замку різного періоду документують чотири світлина: ТКМФ – 6844 (1956 р.), ТКМФ – 7331 (1972 р.), ТКМФ – 12272 (поч. 2000-х рр.). Микулинецький замок-фортецю відтворюють фотокадри: ТКМФ – 8547 (1960-ті рр.), ТКМФ – 11400 (II пол. XX ст.), ТКМФ – 12265 (поч. 2000-х рр.), ТКМФ – 14093 (2000-і рр.), ТКМФ – 14425 (1980-ті рр.). Буданівську кам'яну твердиню «передає одна мить»: ТКМФ – 12275 (поч. 2000-х рр.).

Суттєвим доповненням «загального враження» постають, безсумнівно, фотографії: «Колишня садиба графів Козібродських...» (ТКМФ – 15331, 1990-ті рр.) та «Пам'ятник ... Васильку... Теребовля...» (ТКМФ – 14205, 1997 р.).

Анотації чорно-білих та кольорових фотовідбитків супроводжує, здебільшого, різке визначення – «руїни». Фотосесії – переважно з авторства заслуженого журналіста України Василя Бурми.

Значно більше зберігається фото фіксацій, приналежних культовим спорудам, хрестам, кладовищам. Подальша хронологія – алфавітна порядковість населених пунктів.

Буданів. «Руїни костюлу в с. Буданів, 1930 р.»*, автор – Б. Калішевський (ТКМФ – 2875); «Фігура Богородиці на високому постаменті з написом на польській мові, 1930 р.», автор – Б. Калішевський (ТКМФ – 2871).

Варваринці. «Церква в с. Варваринці, 1943 р.», автор – Я. Цегельський (ТКМФ – 2846); «Церква Святої Варвари с. Варваринці., 2000-ні рр.» (ТКМФ – 14120).

Винявка**. «Церква дерев'яна в с. Винявка, 1924 р.», автор – Б. Калішевський (ТКМФ – 2909).

Гвардійське (Гниловоди). «Українська греко-католицька церква Усікнення голови Івана Хрестителя. Село Гвардійське (Гниловоди), 2000-ні рр.» (ТКМФ – 14114); «Українська православна церква Київського патріархату Усікнення голови Івана Хрестителя, с. Гвардійське (Гниловоди), 2000-ні рр.» (ТКМФ – 14115); «Капличка Божої Матері. Село Гвардійське (Гниловоди), 2009 р.» (ТКМФ – 14113).

Довге. «Церква Святого Івана Богослова, с. Довге, 2010 р.» (ТКМФ – 14090). Долина (Янів). «Церква мурована в с. Янові, 1943 р.», автор – Я. Цегельський (ТКМФ – 2845); «Призамковий костюл у селі Долина, кін. XX ст.», автор – В. Бурма (ТКМФ – 12759). Заздрість. «Духовний центр Патріарха Йосифа Сліпого, с. Заздрість, кін. XX ст.», автор – В. Бурма (ТКМФ – 12758); «Гробовець родини Сліпих у селі Заздрість, 1980-ті рр.», автор – В. Бурма (ТКМФ – 14419).

Зарваниця. «Біля каплиці с. Зарваниця, 1921 р.» (ТКМФ – 6058); «Собор Зарваницької Матері Божої, с. Зарваниця, 2000 р.» (ТКМФ – 14121); «Східці, що ведуть до храму в селі Зарваниця, 1990-ті рр.», автор – В. Бурма (ТКМФ – 14497); «Барильєфна скульптура Зарваницької Матері Божої, село Зарваниця, 1990-ті рр.», автор – В. Бурма (ТКМФ – 14495). Котузів. «Новозбудована греко-католицька церква в с. Котузів, 2010 р.» (ТКМФ – 14790); «Церква, збудована на місці зруйнованої в с. Котузів, 2010 р.» (ТКМФ – 14792).

Кобиліволоки. «Церква Вознесіння Христового в с. Кобиліволоки, 2000-ні рр.» (ТКМФ – 15888). Кровинка. «Церква Покрови Божої Матері в с. Кровинка, 2010 р.» (ТКМФ – 14793); «Каплиця для освячення води біля Церкви Святої Покрови у с. Кровинка, 2010 р.» (ТКМФ – 14794). Ладичин. «Костел в селі Ладичині, 1928 р.», автор – Б. Калішевський (ТКМФ – 2774). Маловоди. «Освячення греко-католицької церкви Різдва Пресвятої Богородиці в с. Маловоди, 1991 р.» (ТКМФ – 14810); «Парохіяни Церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Маловоди з священиком з нагоди освячення новозбудованого храму, 1991 р.» (ТКМФ – 14811).

Микулинці. «Костюл святої Трійці, 2000-ні рр.» (ТКМФ – 14092).

Нова Могильниця. «Новозбудована греко-католицька церква в с. Нова Могильниця, 2010 р.» (ТКМФ – 14806); «Церква Архистратига Михаїла в с. Нова Могильниця, 2010 р.» (ТКМФ – 14807).

Остальці. «Каплиця, що знаходиться біля джерела у селі Остальці, кін. XX ст.», автор – В. Бурма (ТКМФ – 12760).

Панталиха. «Хрест, встановлений вірними з Аскольдової могили (Київ) у с. Панталиха, 2000-ні рр.» (ТКМФ – 12010).

Підгора (Підгоряни). «Фрагмент руїн монастиря Василян в с. Підгірянах, 1940 р.», автор – Ф. Макальський (ТКМФ – 2888); «Руїни монастирської церкви оо. Василян в с. Підгорянах», автор – І. Олексишин (ТКМФ – 2889); «Руїни монастиря оо. Василян в с. Підгорянах, 1920-ті рр.», автор – І. Олексишин (ТКМФ – 2905); «Залишки Підгорянського (Угорницького) Святоспаського Василянського монастиря, с. Підгора, поч. 2000-их рр.» (ТКМФ – 12277); «Комплекс споруд Підгорянського (Угорницького) Святоспаського Василянського монастиря, 1970-ті

рр.» (ТКМФ – 14067); «Підгорянський монастир в с. Підгір'я, кін. ХХ ст.» (ТКМФ – 15404); «Залишки Підгорянського монастиря., с. Підгора, 90-ті рр. ХХ ст.» (ТКМФ – 15386); «Підгорянський (Угорницький) монастир (поруйнований), с. Підгора, поч. 90-их рр. ХХ ст.» (ТКМФ – 15707).

Сороцьке. «Греко-католицька церква в селі Сороцьке, 2009 р.» (ТКМФ – 14814); «Греко-католицька церква Святої Покрови (оновлена) в с. Сороцьке, 2009 р.» (ТКМФ – 14815); «Греко-католицька церква Святої Покрови (функціонувала до 2009 р.), до 2009 р.» (ТКМФ – 14817).

Струсів. «Церква св. Миколая у с. Струсів, II пол. ХХ ст.» (ТКМФ – 11399); «Каплиця у м. Струсові, 1931 р.» (ТКМФ – 5411); «Фігура у м. Струсові, 1931 р.» (ТКМФ – 5412); «Цвинтар у м. Струсів, 1931 р.» (ТКМФ – 5415).

Сушин. «Церква Святого Юри, село Сушин, прибіл. 1980-ті рр.» (ТКМФ – 14203).

Теребовля. «Церква парафіяльна у м. Теребовлі, 1930 р.», автор – Б. Калішевський (ТКМФ – 2870); «Костьол Кармелітів, м. Теребовля, 1930 р.», автор – Б. Калішевський (ТКМФ – 2872); «Монастир кармелітів у м. Теребовль, поч. 2000-их рр.», автор – В. Бурма (ТКМФ – 12267); «Теребовлянське міське кладовище, 1940 р.», автор – Ф. Макальський (ТКМФ – 2890). Хмелівка. «Церква та дзвіниця в с. Хмелівка, 1932 р.», автор – І. Олексин (ТКМФ – 2869); «Церква в с. Хмелівка, 1932 р.», автор – І. Олексин (ТКМФ – 2873).

Висновки. Враховуючи наслідки тотальної радянської культових споруд, простежуючи часові за фіксування об'єктів, споглядаючи традицію відновлення храмів, «вимальовується» чітка картина історичної хроніки та фізичного стану будівель.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

* Тут і далі збережено оригінал запису облікової документації.

** Деякі населені пункти згодом було перейменовано

Тетяна Крохмальна

НОВОДОСЛІДЖЕНА ПЕРША ПИСЕМНА ЗГАДКА ПРО ЗАМОК В МІСТІ ТЕРЕБОВЛЯ

На основі письмових та археологічних джерел Теребовельської землі в XI–XIII ст., висвітлено етапи її формування та розвитку. Передумови для виокремлення цієї територіальної одиниці почали складатися ще у період хорватських племінних князівств IX–X ст. Після походу князя Володимира Святославича на хорватів (992–993 рр.) Теребовельська земля увійшла до складу Київської Русі. У середині 1080-х рр. на цій території утворено самостійне Теребовельське князівство на чолі з князем Васильком Ростиславичем, а після його смерті – Ростиславом - Григорієм Васильковичем. Воно проіснувало до 1130-х рр., а тоді увійшло до складу Галицького князівства.

До речі, Галицька земля сформувалася в XI ст. на територіях карпатських хорватів із хорвато-русинським етнічним складом. І, згідно з останніми даними істориків, наймогутнішим із князівств карпатських хорватів було князівство *требовлян*, яке займало території пізніших (утворених наприкінці XI ст.)

Перемишльського, Звенигородського, Тербовельського та Галицького князівств [3, с. 48-49]. Ці князівства надалі стали себе іменувати Східнотербовельськими з центром у Тербовлі та Галичі [9, с. 250].

Фахівці-історики сьогодні говорять про так зване Тербовельське удільне намісництво із самостійним значенням у Південно-Західній Русі ще під час правління князя Василька Ростиславича (починаючи з 1093-1093 рр. до 1124 р.) та його спадкоємців Григорія (Ростиславича) та Ігоря (Івана) Васильковича (останній правив Тербовельським уділом) [8, с. 5-7].

Якщо ж говорити про дату найдавнішої писемної фіксації столиці князівства – *Трембовлю*, то, як відомо, перша згадка про неї вміщена в «Повісті минулих літ» під 1097 р. і має чоловічо-родову форму *Тербовль* із літописними згадками: *Тербовль, Тербовли, к Тербовлю, Тербовлу, вколо Тербовли*.

На короткий період Тербовельське князівство було відновлене під час правління в Галичині Ігоровичів, коли тут княжив Ізяслав Володимирович, а також у середині XIV ст. під владою литовського князя Олександра Коріятовича.

Із часу виникнення Тербовля була важливим політико-адміністративним, культурним та військовим центром регіону, досягнувши найвищого розквіту за правління Василька Ростиславича.

У період функціонування окремої адміністративної одиниці – Тербовельської землі – відбувається поступовий розвиток соціальних, економічних, політичних структур, зокрема з'являється значна кількість феодалських міст.

Імовірно, місто Тербовля почало свій розвиток із Замкової гори, де сьогодні знаходяться руїни середньовічного форпосту. Гора висотою 50 м. розмістилася в місці впадіння невеликого потоку Починія в ріку Гнізна. Трикутний майданчик, який розмістився на кінці мису, був добре захищений природою і добре підходив для спорудження укріплень

Офіційним актом підтвердження існування того чи іншого укріплення, фортеці, або міста є перша писемна згадка про нього. Вона може міститися в хроніці, літописі, приватній чи офіційній кореспонденції тощо, або в різного роду документах (привілеї, тестаменти, фундаційні акти і т. п.) і відповідно буде називатися «першою писемною», або «першою документальною» згадкою про об'єкт. Це, свого роду, метрика чи свідоцтво про народження. І саме об'єктом нашого дослідження є фортеця в одному з найдавніших міст нашого краю - княжій Тербовлі. Зрозуміло, що укріплення на Замковій горі в Тербовлі у вигляді городища існували ще з XI ст. (а може й раніше), а от, появу фортеці дослідники відносять до 40-х рр. XIV ст., пов'язуючи її виникнення з походом польського короля Казимира III Великого на Галичину. Як зазначає М. Грушевський, «Ян з Чарнкова каже, що спадщиною по Юрию-Болеславі володів Любарт», аж в 1349 р. Казимир, «напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіма городами й замками, зіставивши Любарту тільки місто Лучеськ з його округом, і то до волі своєї» [2, с. 130]. Іншими словами (про литовські напади 1350 р.) Ян дає розуміти, що в 1349 р. «Казимир здобув Володимир, Белз, Бересте, et alia minora». Останній латинський вислів «...і деякі менші», зараховує до останніх і замок у Тербовлі. «Ся звістка знаходить собі потвердження в иньших, зрештою ще скупіиших звістках». Так Новгородська літопись записує під 1349 р.: «прииде король краковский со мною силою, и взяша лествю землю Волынскую (що се значить взагалі галицько-волинські землі, ми вже знаємо), и много зла крестияном створиша, а церкви святых претвориша на латыньское богумерзьское служение» [10, с. 124]. Польська літопись Меховського монастиря (в Краківськiм) під тим же роком пише: «під кінець сього

року опанував Казимир Руську землю» [10, s. 125]. Є ще один документ (5 грудня 1349 р.), де Казимир забезпечує пруським купцям свободну путь «через нашу землю Руську до міста нашого Володимира», а в титулі сього документа титулує вже себе «паном Руси», [2, с. 131] – підтверджує Михайло Грушевський свідчення Яна з Чарнкова іншими літописами і джерелами.

Знаючи дату походу Казимира, де згадується замок у Теребовлі, необхідно віднайти джерело та сам запис. Це виявилось справою непростою, оскільки, так звана, «Польська хроніка» Яна з Чарнкова, архідиякона гнєзнінського, підканцлера королівства польського (1370-1384 рр.), джерело не дуже поширене і популярне, хоча цілі куски цього літопису, без покликання на джерело, опублікував польський «першохроніст» Ян Длугош. Точна дата смерті Яна з Чарнкова не встановлена, а останній раз в джерелах він згадується 26 грудня 1386 р. Оригінал його «Хроніки» не зберігся, але текст дійшов до нас в списках XV ст. і вперше був опублікований в Лейпцигу у 1730 р., як «Коротка краківська хроніка анонімного гнєзнінського архідиякона» [12, s. 310]. Другий том «Історія польської архітектура» (1872 р.), а саме цим виданням ми користувалися, включав в себе вже четверте видання хроніки з вказаним авторством Яна з Чарнкова. Перший переклад з латині на польську виконав Я. Зербилло в 1905 р.

Отже, в згаданій «Польській хроніці» у «Monumenta Poloniae Historica» (Пам'ятки польської історії) Ян з Чарнкова пише «In terra Rusiae Lamburgam alias Lwow civitatem et duo castra, Przemisl castrum, Sanok civitatem et castrum, Crosno civitatem, Lubaczow, Trebowla, Halicz, Tustan castra» (На другій стороні Львівської Русі місто Ламбургам і фортеці у місті Перемишель, Санок, Любачув, Требовля, Галич, Тустань). Тому, офіційно першу писемну згадку про замок у Теребовлі («Trebowla castra») можна датувати 1349 р. [10, s. 125].

Текст документу уточнює ряд історичних даних, а саме:

- замок (чи скоріше, фортеця) у Теребовлі станом на 1349 р. уже існувала, тобто виникла раніше і її спорудження не належить королю Казимиру III Великому. Він згодом лише модернізував її укріплення, оскільки, фортеця виконувала прикордонні функції східної межі Польського королівства.

- на цей період Требовля (саме в такому варіанті поселення фігурує в джерелі) – ще (на відміну від згаданого Сянока) не місто (civitas), а лише фортеця (castra). Міські права (магдебургію) були надані Владиславом II Ягайлом лише на 40 років.

Можна припустити, що таке потужне укріплення (городище) адміністративного центру князівства було «розметане» в період Бату-хана (Куремси-Бурундая(?)). Трансформація городища у фортецю, імовірно, відбулася в період Любарта Гедиміновича.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині /Леон Городиський, Ігор Зінчишин// - Львів.- "Каменярь". – 1998 р. – 288 с.
2. Грушевський М. Ілюстрована Історія України. X частина 11 т./ М. Грушевський. – Київ-Львів, 1913. – 130 с.
3. Гуцал, П. Адміністративно - територіальний поділ Тернопільщини в минулому / П. Гуцал // Тернопільська область: адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 червня 1997 року). – Т., 1997. – С.226-236.
4. Герета І. Теребовля: Шлях через віки: Іст. – краєзн. Нарис. – Львів: Каменярь, 1997.
5. Ільницький В. Стародавня Теребовля. // Теребовлянщина. Історико-краєзнавчий та літературно-мистецький журнал. – Випуск І. Вони прославили рідну землю. – червень – 1999. – С.66-76.
6. Куликівський А. Краєвиди. Історичні та архітектурні пам'ятки. Пам'ятники. // Теребовлянщина. Історико-краєзнавчий та літературно-мистецький журнал. – Випуск ІІ. – липень – 1999. – 30 с.
7. Чачковський Л. Княжий город Теребовля. // Життя і знання» 1932, -С.257-259. Княжа Теребовля

- (досліди у поземеллю). – Рукопис 1932 р. – С. 18-24.
8. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень)/ Марина Ягодинська//Наукові записки Національного заповідника "Замки Тернопілля". – № 1. – 2010 р., с. 92-96.
 9. Bayger Jan Aleksander. Powiat Trembowelski. Szkis geograficzno-historyczny I etnograficzny. – Lwow, 1899. – 319 s.
 10. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w Powiecie Trembowelskim. // Materiały antropologiczno - archeologiczne. – Krakow, 1900. – S. 125.
 11. Czołowski A. Dawne zamki itwerdzona Rusi Halickiej/ A. Czołowski// Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – 132 s.
 12. Janusz B. Zabytki Przedhistoryczne Galicyi Wschodniej/ B. Janusz. – Lwow, 1918. – 310 s.

Богдан Макогін

КАМ'ЯНИЙ ЗАМОЧОК XVI СТ. (ЦЕРКВА ВОЗНЕСІННЯ ГОСПОДНЬОГО С. ЖАБИНЯ НА ЗБОРІВЩИНІ)

Село Жабиня розташоване на східному Опіллі, його поля на заході за 0,5 км. межують з територією і хуторами Львівської області.

Віддалене від найближчого містечка Поморяни на 6 км, від Зборова – на 14 км., від Золочева – на 24 км., від Бережан – на 23 км. До Тернополя по шосе – 54 км., до Львова – 96 км., до Києва – 539 км. [2, с. 278].

Назва села походить, мабуть від того, що село проложене серед боліт і різних потоків та сіножатей, в яких було багато жаб і тому його назвали «Жабиня». Найбільш повноводним потоком є річка Зварич.

Дата заснування – 1419 р. [2, с. 278]. Грамота подає нам інформацію про судово-адміністративну королівсько-старостинську владу на початку XV ст., про приналежність сіл донедавна Золочівського і Зборівського районів до Поморянського маєткового й адміністративного ключа.

Жабиня вперше згадане у 1649 р. В тому часі в громаді було 92 хати з 593 мешканцями. Населення Жабині було майже чисто українське, за винятком кількох родин римо-католиків, які належали до парафії в Поморянах. Були теж дві жидівські родини, які мали свої господарства і споживчі склепи. Вже від 1857 р. в селі існувала однокласова школа з українською мовою навчання. В половині XIX ст. зложено позичкову касу з капіталом 377 римських злотих. У 1910 р. жило в Жабині 755 мешканців, в 1921-1931 рр. в селі було 119 хат і 809 мешканців [1, с. 406]. За останнім переписом у 2003 р. – 520 осіб.

Під час австрійсько-угорського панування Жабиня, за історичним перебігом подій, робило супротив тій владі. За появою нових державних устроїв схилилося до москвофільства. В цьому цікавий приклад від очевидця мігранта Наливайка зі Східної України (Російська імперія XX ст.). Він писав, що у 1910 р. під час віче кацапського посла Маркова в Жабині місцеві молоді люди винесли на руках директора Ілька Макуха й інженера П. Меркуна – активістів з Поморян, які пропагували українську ідею в оновленій австрійській імперії [1, с. 408].

Але у 1913 р. у Жабині поселився свідомий українець – учитель Денис Стельмах. То він своєю наполегливою і муравлиною працею поступово змінив погляди села. Добродій Стельмах був надзвичайно працьовитою людиною, щирим українським патріотом. Він через хліборобське піднесення селян бажав розбудити їх національну свідомість. Разом з дружиною Марією, з родини Павлусевичів, учили сільських дітей рідної української мови, а їхніх батьків – вміло господарювати, розповідали як виростити свої присадибні фруктові сади. Всіх

бажаючих Денис навчав раціонального використання ріллі. Для цього створив кружок Сільського Господаря. Став співзасновником читальні «Просвіти» в Жабині. Тоді у селі вперше переплатили замовлення на газету «Сільський господар». Його обрали керівником кооперативу і членом управи. Марія Стельмах також учителювала в Жабині. Крім того вона навчала сільських господинь приготувати смачне і поживне харчування для сімей та вміло використовувати жіночу працю у домашніх умовах. Мала освіту сімейного лікаря, цим сповна скористалася в сільській місцевості. Приїжджу родину шанувала громада села. Відомостей про походження Стельмахів не збереглося, а портретні фото подружжя розміщені у збірнику [1, с. 408].

Щодо історичного минулого знаємо, що у середині XVI ст. для оборони місцевого населення від нападу татар почали зводити невеликі оборонні кам'яні замки у селах поморянського ключа маєтностей. У Жабині кам'яну споруду звели близько 1579-1585 рр. для необхідної оборони та зберігання зброї і пороху, облаштували підземні льохи.

Татарські напади на Жабиня і сусідні села Годів, Кальне, Заруддя і прилеглі території здійснювались так званим «Волоським шляхом».

Цей самотній кам'яний замочок із XVI ст. у Жабині добре зберігся, адже у 1636 році був перероблений на церкву Вознесіння Господнього. Ця святиня залишається рідкісним і унікальним пам'ятником архітектури оборонного призначення в Україні понині. Стоїть вона на пагорбовому мисі, який з півдня і заходу захищений глибокими ярами і каньйонами. Будівля церкви біля підніжжя фундаменту має форму прямокутника з подовгастими стінами, які від сходу є півкруглими, усередині – вівтар. Доволі масивні і міцні укріплення внизу мають отвори – бійниці. Кладка стін і ззовні, і зсередини з грубого каменю, а середина залита розчином з дрібного каменю (відсіву). Будівля складається з двох різночасових частин (західної – колишнього замку – порохівниці, і східної – пізнішої добудови). До 1904 р. ця церква була накрита дощинками. Під підлогою церкви знаходились льохи-підземелля, які засипані у 1914 р. землею через холод у храмі. Своє призначення замкова споруда виправдала, бо захистила закритих у ній селян від нападу татар у 1650 і 1671 рр. А у 1665 р. церква, обложена татарами, згоріла. Згодом був оновлений дах, а стіни вціліли. Тому і збереглася зовнішня архітектура церкви [2, с. 279].

Товщина муру має 124 см., висота стіни до стелі 536 см., підлога має ширину 480 см., 5 малих вікон-стрільниць з дерев'яними обрамленнями, встановлено двоє вхідних дверей до церкви з півдня і заходу (з 1994 р. південні двері тимчасово закриті, у їх глибокій ніші – вході зроблено невеличку капличку з іконою Матері Божої), другі західні двері у ніші також з часів будівництва.

Зовнішній вигляд церкви: одна, вироблена з бляхи, невисока баня з двораменним хрестом, з XVI ст. була покрита гонтьям, в 1904 р. покрита бляхою. Під час Першої світової війни кулями було продірявлено дах і стелю, покалічені зовнішні стіни. Невідкладно зробили косметичний ремонт. У 1938 р. зняли стару штукатурку із зовнішніх стін церкви. По-новому оздобили святиню, бо тоді візитацію на парохію здійснив єпископ Івана Бучка [3, опис].

У 1938 р. під час капітального ремонту церкви знайдено над вхідними дверима на монолітному широкому камені вирізьблений староукраїнською мовою напис «Священником рабинським Михайлом перероблено на Дім Божий в 1636 р.» [2, с. 279]. Оглянувши церкву архітектори-професіонали встановили, що будівля складається з двох різночасових мурованих частин. Це підтвердили і столяри, які

при перекритті даху (1958 р.) і під час внутрішньої штукатурки виявили зверху і з середини пустий вертикальний проміжок між тими двома частинами будівлі.

У церкві до приходу перших «совітів» священники під час празникових Богослужінь одівали дорогі фелони, даровані королем Яном III Собеським місцевим жителям за їх хоробрість і допомогу війську польському у здобутті перемоги над турками на початку XVII ст. [1, с. 406]. В часі радянського атеїстичного гоніння священничий одяг «пропав» безслідно.

Та понині зберігається і водночас використовується артефакт – Церковна чаша для Причастя. Про її походження можна прочитати із опису парохів УГКЦ Вознесіння Господнього села Жабиня о. Володимира Шевціва (див. Додаток, світлини 5-7) [3, ф.]. Всечесний отець Володимир також дослідив і надав хронологію священства у Божому Храмі таких престоятелів:

- 1834-1842 рр. священником парафій Жабиня-Кальне був о. Василь Прокопович

- 1845-1855 рр. парохом був о. Іван Хромовський

- 1856-1877 рр. парохом був о. Бонавентура Копертинський

- 1883-1905 рр. парохом був о. Микола Янович

- 1906-1928 рр. парохом був о. Лука Демчук

- 1928-1948 рр. парохом був о. Микола Буряк

- 1947-1947 рр. тимчасово виконував обов'язки парохів запрошений зі Львова священник Йосип Федорик

- 1987-1989 рр. парохом був о. Павло Бук

- 1989- 1991 рр. парохом був о. Михайло Венгерак

- 1992-1995 рр. парохом був о. Степан Зубко

З 1995 року парохом с. Жабиня є о. Володимир Шевців [3, опис].

У селі Жабиня є ще такі пам'ятні місця. Це могила на місці переможної битви війська із замку в Поморянах та ополчення селян Жабиня і навколишніх сіл (на пагорбі висотою 415 м. коло Жабиня) проти частин об'єднаних сил (в кількості 160 тис. турків і татар) під рукою паші Ібрагіма Шишмана і хана Селім Гірея в липні 1675 р. На цій могилі за австрійської окупації стояла дерев'яна вежа координаційного призначення, вона підгнила і впала. Тоді рабинська громада на чолі з війтом встановила на могилі дерев'яний хрест (десь у 1870 і 1910 рр.). Під час Першої світової війни хрест зрізали німецькі вояки і встановили спостережний пункт, з якого видно до 18-30 км. навкруги [2, с. 280].

Розрита і деформована земляна могила була впорядкована і за кошти власника поморянських маєтків Потоцького на ній поставлений у 1925 р. високий кам'яний обеліск з хрестом. На пам'ятнику є напис латинською мовою: «У 250-річницю відбиття наїзду орди татарської на Русь року Божого 1675. Праху полеглих героїв пам'ятник цей поставив Єжи Потоцький, власник Поморян, року Божого 1925», а також вірш поета Б. Зелеського польською мовою [2, с. 280].

Крім церкви та могили зможемо побачити пам'ятник Свободи, фігура Матері Божої 1892 р. Взнаки ще іншим пам'ятним датам-подіям встановлено безліч старих фігур та хрестів, які знаходяться в різних кінцях села. Величним вшануванням від жителів є доглянутий сільський цвинтар та монументальна Хресна дорога Ісуса Христа у 14 стаціях.

Отже, до села Жабиня на Зборівщині потрібно їхати, щоб подивитись на старовинну оборонну Вознесінську церкву 1636 р. А зрештою, побачити дві пам'ятки – церкву та костел (Дослідження і допис про костел напрацьовується).

Вік церкви, як і її оборонний характер, сумнівів не викликає. Щодо давності, то на плиті, що вмурована над входом до храму, є достовірний напис. Хоч самому

прочитати буде вже складно, напис геть старий та ледве проглядається, але все ж таки він є: «Священником Жабинським Михайлом перероблено на Дім Божий Р.Б.1636».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Жуковський Антін. Жабиня/ Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. – Торонто – Нью-Йорк – Париж - Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985. – 411с.
2. Ковбасюк Г. Жабиня/ Зборівщина: історія і сьогодення/ / Упорядник Бігус М. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Воля», 2008. – 280 с.
3. Шевців Володимир. Парох села Жабиня / Опис та хронологічне дослідження. Світлини, 2020. .

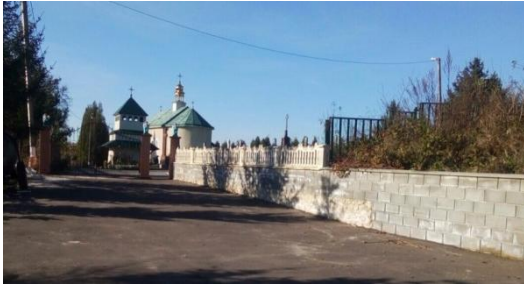

Рис. 1. Дорога до Божого Храму с. Жабиня на Зборівщині, 2020

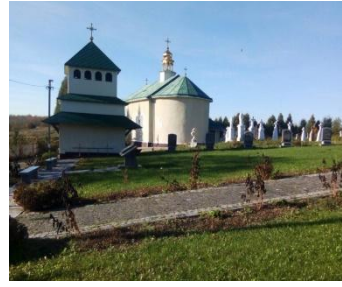

Рис. 2. Дзвіниця, УГКЦ Вознесіння Господнього, цвинтар с. Жабиня, 2020

Рис. 3. Кам'яний замочок XVI ст. церква Вознесіння Господнього с. Жабиня, 2020

Рис. 4. Хресна дорога

Рис. 5. Церковна чаша для Причастя 1898 р.

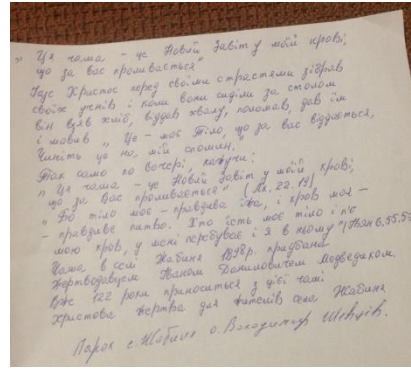

Рис. 6. Опис про походження Церковної чаші від о. В. Шевціва, 2020 р.

Рис. 7. Парох сіл: Годів, Йосипівка, Жабиня на Зборівщині о. Володимир Шевців, 2020

Рис. 8. Дитячий садок с. Жабиня, 2020

*Рис. 9. ЗОШ I-II ст.
с. Жабиня. В 2001 році перед школою
при допомозі громадян, з ініціативи
П. К. Медведика поставлено пам'ятник
Т. Г. Шевченку, який подарував селу скульптор
Володимир Косовський, 2020*

*Рис. 10. Вулиця с. Жабиня з продовольчим і
промисловим магазинами, 2020*

*Рис. 11. Напрямок у с. Жабиня.
(«стара австро-угорська дорога та советський
показник найменування населеного пункту»), 2020*

Ярослава Мигаль

ЛЕГЕНДИ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОЇ АКСІОЛОГІЧНОЇ ВІСЬ

Любов до Батьківщини завжди конкретна. Людина, як правило асоціює себе з місцем, тому воно має бути чітко прочитуваним [1, с. 31]. Візитною карткою нашого міста є Теробовлянський замок. До культурного простору краю, поза сумнівом, належать такі прочитувані пам'ятки як Миколаївська церква, Успенський костел кармелітів, руїни Підгорянського монастиря, Микулинецький замок, Маріїнський духовний центр у с. Зарваниці.

Але сучасні вчені говорять, що історію потрібно презентувати не тільки через матеріальне, але й через ментальне, духовне. Що було в головах людей того часу? Що вони відчували, засуджували? Чим пишалися? Саме так ми пізнаємо і розуміємо епоху – через людей, їхню психологію, мислення, світоглядні цінності.

В цьому контексті важко переоцінити роль усних джерел, усної народної творчості, що зародилась разом з мовою.

Усна народна творчість протягом тисячоліть була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів.

У фольклорі знайшли відображення не лише етичні та естетичні ідеали народу, але й його історія, філософія, психологія, дидактика, тобто все, чим він жив, що хотів передати поколінням [2, с. 203].

Ми пізнаємо самих себе через фольклор. Фольклор – це те джерело, яке породжує бажання творити свою ідентичність і свою державу. Не вивчаючи фольклор – ми ніколи не зрозуміємо сучасної української культури [3].

Предметом мого дослідження є проблематика філософських цінностей, яка простежується в легендах регіону, її сучасне прочитання та виховний потенціал. Для дослідження я обрала легенди та перекази, які записані на Тербовлянщині.

Легенди є одним із жанрів документальної, неказкової народної прози, що складають значний масив фольклору. Головне, що відрізняє легенди, перекази, оповідання від казок – це установка на вірогідність зображуваного. Цю групу ще називають фольклорна документалістика [2, с. 213].

Потрібно враховувати що, легенди, як і весь фольклор, має такі істотні ознаки: усна форма творення, ідеальний контакт між виконавцем і слухачем, традиційність (не закостенілість, а ступінь сталості і міцність спадкових зв'язків у розвитку), варіантність, фольклор – мистецтво колективне, імпровізаційність [2, с. 207].

Враховуючи вищезазначене, можна усвідомити величезне значення такого явища як фольклор у формуванні духовної культури народу і розвитку мови, пам'яті, гармонізацію індивідуального, колективного, традиційного і новаторського.

Легенди містять глибинний пласт збереження найважливіших людських цінностей. Цінності складають основу життєдіяльності – це способи зв'язку свідомості і буття людини [4, с. 28].

Цінності формуються в ході соціалізації особистості. Цінність – це те, що людина визнає важливішим над усім, до чого можна прагнути, ставитись з повагою та визнанням. Цінність – це те, що для людини є значущим, важливим.

Ціннісні орієнтації – це сукупність цінностей пов'язаних між собою, що визначають траєкторію життєдіяльності, це своєрідні життєві орієнтири.

Спочатку людина долучається до «чужих» цінностей, усвідомлює для себе їх сутність і сенс.

Далі, впродовж навчання, розвитку набуває власного досвіду і в неї виробляється здатність самостійно вибирати системоутворюючу цінність, яка сприймається як найбільш значуща і одночасно задає певну ієрархію цінностей.

Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені власним життєвим досвідом і відмежовують для неї значуще від незначущого, несуттєвого [5, с. 72].

Які ж цінності можна прослідкувати в легендах Тербовлянщини?

Насамперед, можна виділити ті, які притаманні максимальній кількості людей, загальнолюдські, наприклад свобода, праця, любов, правда, гідність, людяність, сім'я, діти тощо. Наприклад, тональність легенди «Зозуля» – кохання, вірність. «Минуло те літо, минула зима, а від Миколи вістки нема. Щовечора до милого Ксеня листи складала і з вітром посидала...» [6, с. 61].

Подібна за змістом топонімічна легенда про Терну і Поля (записану Д. Стасюк у с. Буданів Тербовлянського району, рік – не вказано) [6, с. 411]. «Вражений таким коханням і такою смертю, не забув цей випадок і оповів його своїм дітям зі словами: Моліться за них, діти мої. Вклоніться низько їхньому кохання...» [6, с. 86].

Абсолютні цінності – чесність, любов, гідність є світоглядною канвою побутової легенди «Дівоча гора», та топонімічної – «Деренівка».

Завжди в нас шанували захисників рідної землі, оборонців краю, людей, які жертвують собою заради суспільного блага.

«П'ятсот кроків на північ від замку в Будзанові збереглося сімдесят дев'ять могил. З них три високі, названі в народі «турецькими», бо спочивають в них оборонці рідної землі. На одній з тих могил великий камінь із написом: «Ту, в тому місці, Погибницею званому, спочивають оборонці від турків і татар 1575 р.». Із легенди «І назвали Погибницею» [6, с. 285].

Як ціннісна аксіома звучить актуальний вираз «Ворогові – не вірте ніколи!» з однойменної легенди про оборону Микулинецького замку [6, с. 286].

Теребовля – найстаріше місто Тернопілля. Перша писемна згадка є в «Повісті минулих літ» датована 1097 р. Вже тоді це було добре організоване, укріплене місто, столиця окремого Теребовельського князівства.

Значна частина легенд пов'язана саме з Теребовлею, з фортецею, князем Васильком, з працьовитими і сміливими містянами. Саме ці легенди концентрують ідеї патріотизму, історичної пам'яті, змагання до єдності.

Про драматичну долю Василька, що «був файним князем, від голови до ніг, був вояком, в жодному бою не знав ганьби», яку оповідає переказ «Про осліплення Василька», мабуть, знає вся Україна. Корисність, егоїзм, клятвопорушництво, нікчемність Давида і Святополка підкреслює форма розправи над Васильком.

«І буде моя сліпота засторогою всім зрячим...» [6, с. 147].

Овіяний легендами і переказами Теребовлянський замок – твердиня княжого міста. Не один наступ ворогів витримала фортеця. «Де там на конях камінь гризти! Тоді обізвались яничарські гармати. Вигупують по стінах залізні гарбузи, аж гудить. Але здалека що поробиш грубезним стінам, по яких в рядах двійко возів може проїхати» («Про фортецю в Теребовлі») [6, с. 278].

Про розумних, кмітливих, відважних господарів – містян розповідають легенди «Як худоба Теребовлю врятувала», «Як теребовльці татарів потопили», «Як бджоли врятували Теребовлю».

В захисті краю, своєї батьківщини ставали поруч князь і «простий хлоп». Очевидно, коли в небезпеці рідна земля, зникають соціальні умовності, становість. Звичайно, мова не йде про соціальну гармонію, але є істина в словах Котляревського «Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть, там грудь сильніша од гармат». Це правда, і вони, як ніколи актуальні сьогодні. Не могли залишити поза своєю увагою, не оспівати у легендах (і не тільки), наші предки славних лицарів, героїв – земляків, захисників прав і свобод простого люду Северина Наливайка і Нестора Морозенка.

«В Теребовлі дзвони дзвонять

І хори співають.

То до міста Наливайко

З військом підступає...

А надвечір в Теребовлі

Вогнище горіло,

Воно панські привілеї

За годину з'їло».

(«Наливайко в Теребовлі») [6, с. 330].

Легенда про Морозенка: «...не міг спокійно дивитись на гірку долю українського народу, що стогнав у панському ярмі...розум мав за десятьох та кохався в книгах велемудрих... І полюбив його Хмель, як рідного сина, і нарік його, орла сизокрилого, полковником за битви звияжні...» [7, с. 316].

Легенда ніби «віддзеркалює» особистісні цінності і риси характеру, стиль приватного життя нашого славного земляка.

Пріоритетне значення мають саме індивідуальні цінності людей (особистостей), бо тільки якесь їх поєднання може ставати соціальними цінностями, цінностями всього людства.

Іншими словами, є духовний світ самої людини і певна культура суспільства, які взаємопов'язані і взаємодіють за допомогою цінностей певної людини [8, с. 28].

Отже, можна стверджувати про діалектичну детермінацію індивідуальних та суспільних цінностей, індивідуальних та загальнолюдських. Цікаво, чи правомірним є тоді питання про конфлікт цінностей, наприклад, між загальнолюдськими і національними?

Щодо особливостей українського національного світогляду, а відтак і національних цінностей, адже цінності є елементом структури світогляду.

Дмитро Чижевський так визначив цю специфіку: гуманістична, антропологічна спрямованість (проблема людини, її внутрішнього духовного світу завжди були центральними у світоглядній проблематиці), виразне релігійне забарвлення, естетична домінанта в світосприйнятті та оцінюванні життя (наші ідеї існують у формах, які торкаються не лише розуму, але й серця людини) [9, с. 81].

В об'єкті дослідження – легендах Тереховлянщини прослідковується релігійність як цінність духовного життя українців. Це легенди «На Покрівці дзвони чути», «Про появу чудотворного образу в Зарваниці», «Про церкву на білому камені», «Врятувала свята Варвара», «Церква Хоптяна», «Кузmineць», «Про село Ладичин».

В кожній з цих легенд засадничими є віра в Бога, в силу чудотворних образів, в чуда – надзвичайні, надприродні явища, до яких причасна вища, божественна сила.

«Релігія – це подвиг духу, його безконечне прямування до безконечної досконалості Бога. Людина, отже і народи, мають вільну волю і самі себе вибирають – вибирають принципи та ідеї, згідно з якими жити і вмирати» [10, с. 30].

Прочитуються в легендах краю раціоналізм, прагматизм в організації побутового життя, близькість до природи, любовання нею, усвідомлення залежності від неї.

«Неподалік від Тереховлі, там, де широкий потік Бручинець впадає у Серет, колись давно утворився острівцець. В часи нападів монголо-татарських орд тут не один раз переховувалися люди. Переконавшись, що тут дуже зручне місце для життя, вони згодом прорубали хащі і спорудили собі тут житла» [7, с. 315].

В ієрархії цінностей нашого сучасника орієнтири на природолюбство, природошанування займають далеко не перші позиції. Напевно, екологічна проблема не була б такою глобальною та гострою, якби ми краще усвідомили цінності предків.

Невід'ємною цінністю сучасного, демократичного і гармонійного суспільства гендерна рівність. Аналізуючи легенди краю під таким кутом зору, можна стверджувати, що головними героями в більшості з них все-таки виступають чоловіки, особливо в тих, де йде мова про оборону рідної землі від загарбників.

Але на Замковій горі стоїть пам'ятник жінці Дороті – Софії Хшановській. За переказами, під час облоги замку турками в 1675 р. на таємній раді оборонці вирішили здатись ворогам. Дорота озброїлась двома кинджалами і стала перед чоловіком, який командував залогою, запевнивши, що вб'є його, а відтак і себе, якщо він капітулює. «Битимемося разом!». І фортеця вистояла [11, с. 80].

Отже, легенди і перекази є важливим пізнавальним джерелом для вивчення світоглядних позицій, духовних цінностей українського суспільства на різних етапах розвитку, є художньою ілюстрацією багатовікової долі нашого народу. Це сприяє збагаченню нашої індивідуальної та національної свідомості, пропонує ціннісні орієнтації для молоді.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ахунова Л. Як жити посеред культурної спадщини? Історія України. 2020. №1.
2. Культура і побут населення України: навч. посіб. / Наулко В.І. та ін. Київ: Либідь. 1993. 228 с.
3. Нищук Є. «Фольклор – це те джерело, яке породжує бажання творити свою ідентичність і свою державу»: міжнародна конференція «Фольклор – стратегічний курс нації»: 18.04.2019 . URL: <https://www.kmu.gov.ua/news>.
4. Бутківська Г.В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. *Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб./за заг. ред. О.В. Сухомлинської; АПН України*. Київ, 1997. С. 27-30.
5. Головатий Н.Ф. Соціологія молоді: курс лекцій. Київ, 1999. 224 с.
6. Неопалима купина. Легенди та перекази Землі Тернопільської. Тернопіль: Джура, 2007. 440 с.
7. Тербовлянщина: краєзнавчий альманах на 2001 рік. Тернопіль, 2001. 487с.
8. Матяж С.В., Березанська А.О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво – Могилянська академія»*. 2013. Т.225. Вип.213. С.27-30.
9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_7.
10. Сілаєва Т.О. Філософія: курс лекцій. Тернопіль, 2000. 160 с.
11. Пасіка В. Бог і Батьківщина. *Тербовлянщина*. Тербовля, 2000. Вип.5. С. 90.
12. Ковальчук М.Ф. Тербовлянський Замок: історична розвідка. – Львів: Каменяр, 1997. 87 с.

Наталія Михно

МИСТЕЦЬКІ РЕЗИДЕНЦІЇ ЯК ПРОСТІР ПРОМОЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ГРОМАДИ

Створення проєкту #Бібліоартмузею в селі Романівка. Тербовлянської громади, зумовлене місцем народження всесвітньо відомого художника-монументаліста Михайла Бойчука.

#Бібліоартмузей – це платформа для промоції культурно-мистецького надбання громади, стимулювання створення нових робочих місць, популяризація творчої спадщини Михайла Бойчука.

#Бібліоартмузей – це створення простору для культурних, мистецьких, літературних, арт-резиденцій.

Культурні, мистецькі, художні або арт-резиденції – явище відносно нове для України, тоді як у світовому культурному середовищі ця актуальна форма творчої активності відома ще з початку XX ст.

В загальному значенні резиденція – це місце, де митці живуть і працюють. Такий досвід творчого переосмислення територій дозволяє історичним місцям набувати статусу популярних туристичних маршрутів, а «спальним» районам чи промисловим зонам завдяки реноваціям і пожвавленню культурного життя ставати суспільно-привабливими. Тож завдяки величезному соціальному потенціалу проєкти, створені в умовах резиденцій, набувають також додаткової цінності у сфері туризму [1].

Зміст, закладений у назві «арт-резиденція», чітко визначає роль художника в певному просторі, надаючи особливого значення саме процесу творчості, а не кінцевому результату. Власне, це й відрізняє художні резиденції від «арт-кемпів» або пленерів, завданням яких є створення об'єктів мистецтва для подальшого

експонування або реалізації. Причому, формат резиденцій покладає на учасників конкретну відповідальність, адже люди мистецтва покликані нести позитивні зміни в життя спільнот, виступаючи в ролі аніматорів культури на місцях.

Сьогодні арт-резиденції стали світовим трендом, на який виділяють гроші десятки організацій на всіх континентах. Нині існує всесвітня мережа арт-резиденцій, що підтримуються такими організаціями як TransArtist, RESartist, Resources for artists, Partners & networks, Alliance of Artists' Communities, DutchCulture, GAI, IGBK, Finnish Artists' Studio Foundation, SCCA – Ljubljana. Вони допомагають у менеджменті та просуванні інформації у світовій мережі міжнародним резиденціям, а також митцям з різних континентів знаходити своє місце призначення, допомагати подорожувати та творити.

Мистецькі резиденції є невід'ємною складовою сталого розвитку більшості європейських країн. Останніми роками в світі відбулося інтенсивне нарощування кількості арт-резиденцій, але з досить конкретними цілями – сприяти гостинності, добросусідству й толерантності, що було підтримано на міждержавному рівні. Такі завдання стали відповіддю на попередження розгортання міжнаціональних і міждержавних конфліктів, що мають місце у багатокультурному об'єднанні з різним рівнем економічного розвитку [3].

Створення на платформі #Бібліоартмузею сучасної мистецької резиденції дасть можливість подорожувати, знайомитися з новими культурними контекстами й мистецькими практиками, презентувати власну творчість, свою громаду і свою країну. По суті, резиденції є одним із способів глобальної крос-культурної комунікації та розвитку туризму. Ми усвідомлюємо, що в Україні лише починають з'являтися арт-резиденції і це явище в нас поки що не масове, однак на часі вивчати, розповсюджувати та впроваджувати в наші країні міжнародний досвід організацій таких проектів.

Очевидно, що бум українських культурних резиденцій ще попереду. Але спільне розуміння їхньої важливості багатьма учасниками процесу – художниками, літераторами, туристичними та культурними менеджерами, організаторами приватних культурних резиденцій (жодної державної в нас досі немає) – обнадіює [2, с. 4].

Тому маємо велику надію, що ідея створення #Бібліоартмузею, котра зародилася в середовищі бібліотекарів та бібліоволонтерів Централізованої системи публічно-шкільних бібліотек Теребовлянської громади (бренд – Теребовлянська княжа книгозбірня) , стане прикладом для створення подібних культурно-мистецьких просторів та туристичних локацій не тільки в Тернопільській області, а й по всій Україні.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Арт-резиденції по-українськи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/2015/05/art-rezydentsiji-po-ukrajinsky/>
2. Історія міст і сіл Теребовлянщини: Тернопіль «Збруч». 1997. – с.541
3. Ничай Л. Арт-резиденції як нове культурно-мистецьке явище [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://knukim.edu.ua/wp-content/uploads/-2016/06/231.pdf>
4. Провідники духовності в Україні – брати Бойчуки: Бібліографічна довідка. – Теребовля: Теребовлянська міська публічно-шкільна бібліотека, 2018. – с. 20

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ВТРАЧЕНИХ ІСТОРИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ТЕРЕБОВЛІ НА ПІДСТАВІ АРХІВНИХ ПЛАНІВ ТА ОПИСІВ XVII – XIX СТ.

Упродовж 2016-2017 р. проектною фірмою «Лагуш і спілка» опрацьовано «Історико-архітектурний опорний план м. Теревовлі». Автор поданої статті здійснював загальне наукове керівництво та опрацьовував розділи, пов'язані з природними особливостями та історичним розвитком Теревовлі. Окрім літератури [1,2,3,4,5], оприлюднених наукових праць сучасних дослідників [6] та історичних документів, уже введених в науковий обіг, використано кілька маловідомих, зате дуже інформативних джерел графічного та описового характеру, що зберігаються у Центральному Державному історичному архіві України у м. Львові, Тернопільському обласному Державному архіві та Військовому архіві Відня.

Характеристика джерел

1. План (MAPPA GEOMETRICA) Теревовлі й околиць, складений інженером Йосифом Ляковським упродовж 1777 -1786 рр. [7] (додатки 1-3) Орієнтація мапи – зворотня (південь зверху). Охоплює місто та прилеглі села. Основним завданням мапи було уточнення меж Теревовлі із прилеглими селами. Нанесено дві межі: - згідно привілею Стефана Баторія 1576 р., тогочасні межі – після надання земельних угодь наприкінці XVII ст., «контроверси» - тобто спірні території. Цікаво, що пункт відліку та нумерація орієнтирів не співпадає із описом меж у Йосифінській метриці 1788 р. На мапі нанесено території окремих землеволодінь, ріки, шляхи, назви пагорбів, потоків, передмість. Цінними є траси доріг з їх назвою та вказанням пунктів, до яких вони провадять: на Лошнів; на Збараж і Скалат; на Гримайлів; на Хоростків; на Кам'янець. У правобережній частині шляхи вели до Зеленча, з відгалуженням Підгорянського монастиря; дороги до Малова і Застіноча не підписані, хоч остання колись провадила на Галич; вулиця з Підзамча розгалужувалась двома дорогами – на Струсів та на Кровінку. На мапі показано Кровінецький став, що тут названий Трємбовельським. По греблі проходила дорога у продовженні лівобережної вулиці вздовж валів. Названі потоки (*fluvis*): Дмухалець, Драганський та долини в лісі (*vallis*) з боку Струсова: св. Антонія, Ровужна, Боднарчикова, Камінний вертеп і кілька просто «вертепів». У правобережній частині міста окрім властивого замку, що намальований якби з пташиного польоту, показано «Фару підзаємцьку» – тобто парохіяльний костел, позначений хрестиком; у підніжжі гори Покрівки зображено церкву з двома верхами, мабуть Успенську. На місці сучасної споруди по вул. Січових Стрільців, 13 великий будинок з легендою: “*Capitanias*” (*Головний?*). На лівобережній частині міста привертає увагу назва гори «*Mons Justitia*” (*Гора справедливості*) – місце виконання вироків: зараз в тому місці міський цвинтар.

2. Спеціальна карта Галичини і Володимирії Фредерика фон Міга 1779 - 1783 рр. [11] (додатки 4,5) Складена для усієї території Галичини, що була інкорпорована до імперії Габсбургів у 1772 р. Особливу увагу на цій карті приділено оборонним укріпленням. На території Теревовлі бачимо все ще повноводний Кровінецький став з трьома млинами біля греблі. Позначена смуга міських валів у Старому місті, які доходять якраз до цієї греблі. Церква Миколая та монастир Кармелітів показані як капітальні споруди (червоним кольором) натомість костел і церква на правому березі зображені символами. Загадковим залишається зображення поряд з костелом великого червоного хрестика, що фактично дублює позначення костелу. Можливо все ж, що костел був хоч би

частково мурованим і тому загадковий прямокутник обведений муром на пізніших мапах – не що інше, як залишки мурованого першого ярусу костелу.

3. Йосифінська метрика [8] Складена у 1788 р. починається з опису границь Теробовлі, що відмежовують від сусідніх сіл, рухаючись від північного сходу за рухом сонця. При цьому названо прикметні орієнтири: пагорби, потоки, історичні шляхи, давні могили тощо. Опис починається від межі з **Кровінкою**, на лівому березі Гнізни на горі, що зветься **Королюше**, рухаючись до діброви, що зветься **Кудриця**, гостинець з Теробовлі до Лошнева близько могили, давно зарослої, наступно гостинець Скалатський, долина **Реплюха**, дорога з піль теробовельських до гори, що зветься **Вишнева**. 24 копець стоїть на межі між Кровінкою та **Боричівкою**, звідси межа повертає на південь до дороги Боричівської, потік що пливе у долину **Ставки**. Межа щоразу прив'язана до гори **Вишневої**. Межа перетинає **Гостинець Караванський**, що йде з Чорткова до Микулинець, верхами, оминаючи Теробовлю. 44 копець стоїть на межі **Боричівки** з **Ілавцем**, звідки межа йде гостинцем Караванським. 50 копець починається від Глещави, звідти границя йде додолу до долини, що зветься Широкою і є зайнята болотами і трясовинням. На межі Теробовлі, Ілавча й Глещави стоять дві зарослі стародавні могили. Межа проходить через сіножаті **Чорні Лози**. Від 61 копця починається границя з **Іванівкою**. Проходить заболоченою долиною, що зветься **Ксьондзикова**, за нею болото, що зветься **Рудою**, а ще далі **Гнилою Рудою**, долиною **Глибокою**... за 88 копцем повернувши на захід, починається **Волиця**, на границі з якою прикметною є міська гора, звана **Паствисько**. 110 копець починає межу з **Плебанівкою**, що від гори Паствисько йде на захід до Гнізни, минаючи два копці, висипані на могилі. Межа до річки тягнеться **Болонями**. На правому березі всього два копці, що межують з Зеленчим, перетинаючи дорогу. Границя з лісом не описана.

Опис міських угідь і забудови розпочато від південного заходу, рухаючись за годинниковою стрілкою від межі з землями Зеленча. Тут знаходимо поле **Зигощизна**, ліс **Під Монастирем**, ниву **На Ставках**, що прилягає до Гнізни, «цвинтар, на якому церква руська (Успенська – РМ)», «**війтовина**», юридики **Пробоства**, оо. **Василіян**, **Замкова** і ще ряд юридик поміж доріг, що йдуть до Семенова, до монастиря, до лісу, до Застіноча. Під замком названо – «цвинтар, на котрому був костел». В ринку та прилеглих кварталах серед крамниць і «домів» (на відміну від «халуп», у інших ділянках міста) бачимо **Замкову канцелярію**, дім **Кельмана** – друкаря, **Замковий дворик**, в котрому резидує **Магістратський писар**. Цікавою є згадка про винниці (загалом названо 9 номерів) в ринкових кварталах та **Підзameцькій** вулиці, які очевидно продовжувались льогами викутими в скелі Замкової гори. Великий став на півночі міста займав площу 140 моргів (бл. 70 га). По його греблі можна було перейти на правий берег Гнізни. Під греблею працювали три млини. На північ від Ринку над Гнізною були юдейські квартали. Тут, зокрема, названо **Лазню жидівську**, **Пришколок** та **Школу жидівську**. Поряд було 7 Домів, серед яких і дім **равіна Трeмбовельського**. За мостом значні угіддя займали оо. Кармеліти, окремі номери мали «цвинтар оо. Кармелітів», сад і сад в мурах. На торговиці також не бракувало **домів**, яких названо 12. В збочу над ставом знаходимо «**Окописко Жидівське**» площею 2244 кв. сажнів. Неподалік – цісарська стайня. Поряд з церквою релігії грецької стояв Двір й(ого) м(ості) кс. Римбали. Минувши **Дорогу між валами** можна було потрапити на 3 міські цвинтарі, з яких 2 грецькі, а 1 латинський.

4. Кадастральний журнал 1828 р. [9] (додатки 6,7). Робочий журнал виконано старанно тушшю з дотриманням масштабу карти та люміновано у кольорах. Всього є 47 частин (збереглися не всі частини) згрупованих у 12 складок

найчастіше по 4 аркуші, які відповідають одному великому аркушу зведеного кадастрового плану. Міський центр додатково опрацьований у крупнішому масштабі на окремій складці. Стан збереженості достатньо добрий. Особливістю робочого журналу є та, що імена і назви тут записано прямо на аркушах, і це дозволяє не вдаватись до пошуку зошитів, де розшифровані числа.

Очевидно план був підручним документом місцевим урядникам і землевпорядникам, зокрема бачимо поточну фіксацію змін номерів парцель та імен власників. Ці зміни внесені водночас і однією рукою. Попередні імена перекреслено (на жаль – надто старанно), нові кадастральні номери написані червоною тушшю. Ці номери не співпадають із номерами кадастру 1861 р, отже фіксують якийсь проміжковий момент між 1828 і 1861 р. Зачіпкою дати внесення змін може послужити фіксація переходу колишнього старостинського будинку на сучасній вул. Січових Стрільців, 13 разом з обширною прилеглою ділянкою від графа Лоренца Дідушицького – гміні м. Теревовлі (М. Ковальчук називає дату 1851 р).

Величезний став у північній частині міста вже осушений і по ньому новою трасою проліг державний, або як ще тоді казали «цісарський», гостинець у напрямку Тернополя. Як видно понесені від цього збитки були меншими, аніж вартість необхідної у такому випадку реконструкції забудови уздовж вже існуючої дороги. Християнський цвинтар перенесено на теперішнє місце, хоч хрестиками позначені й інші традиційні цвинтарі на старих церквиськах і ділянці костелу, позначені відповідним знаком і підписані ділянки юдейського цвинтаря в місцевості Над Стінкою. Окрім відомих об'єктів, якими є християнські храми, позначено будівлі міського уряду місце синагоги на теперішній вул. І. Франка, ритуальну лазню поряд.

5. Кадастральний план 1861 р. [10] виконаний згідно вимог для кадастральних планів. Містить уточнення містобудівної ситуації упродовж 1828-1861 рр. Зокрема тут бачимо все ще діючий цвинтар при вже неіснуючій Успенській церкві у підніжжі Покрівки, обведений червоним контуром прямокутник на місці колишнього костелу. Чітко промальовані вулиці дозволяють стверджувати, що траса на Тернопіль від центральної площі повністю новопрокладена під час спорудження «цісарського гостинця» на рубежі XVIII-XIX ст. та розрізала колись суцільний північний квартал у Старому місті. Цікаво, що територія місця сьогоднішньої ратуші ще зовсім порожня, хоч ділянка для неї вже об'єднана під одним номером і звільнена від попередньої забудови.

Використання описаних документів.

Залучення описаних джерел дозволило встановити багато на сьогодні втрачених історичних реалій. Зокрема реконструйовано траси прадавніх історичних шляхів, ознакування яких на підступах до міста могилами дає підстави стверджувати про їх виникнення ще в добу раннього заліза [3,4]. Натомість сучасна траса вулиці, що веде на Тернопіль прокладена крізь колись цілісний квартал. Підтверджено існування кількох важливих історичних об'єктів, що не дійшли до нашого часу, та дозволило точно локалізувати їх за сучасними адресами. Йдеться про фарний костел у підніжжі Замкової гори (вул. Зазамче, 5), Успенську церкву (вул. Покрівка, перед № 3), синагогу (на подвір'ї будинку вул. Франка №2). Встановлення історичного призначення території, де у нових часах розташовано міський цвинтар: тут у часах міського самоврядування виконувались вироки над злочинцями, осудженими міським судом. Доволі точно локалізується місце на сьогодні неіснуючого юдейського цвинтаря (кінець вулиці Залізничної, зліва в бік долини). Міські адміністративні будівлі: пл. Шевченка, 1 – південна частина

будинку, Січових Стрільців, 13. Натомість існуючу ратушу слід датувати не раніше ніж 1860-ті рр.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Bayger I-A. Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno historyczny. _ Lw, 1899
2. Ковальчук М. Теробовлянщина XI – XX ст. – Тернопіль: «Тернограф», 2015;
3. Могитич Р. Історична топографія Теробовлі // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», Число 10, Львів, 1999. – СС.27-36;
4. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961;
5. Чачковський Л. Княжа Теробовля (досліди у поземеллю). – рукопис, 1932 р.;
6. Ягодинська Марина Олександрівна. ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ X – XIII СТ. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук) Київ – 2015;

Архівні джерела

Центральний Державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ):

7. Фонд 720, опис 1, справа 990. Карта (MAPPA GEOMETRICA) Теробовлі 1777 -1786 рр.
8. Фонд 19, опис XVII, спр. 209. Йосифінська метрика. 1788 р.
- Тернопільський обласний Державний архів (ТОДА),
9. Фонд 146, опис 1, спр. 700. Кадастровий журнал Теробовлі 1828 р
10. Фонд 146, опис 1, спр. 701 Кадастральний план Теробовлі 1861 р

Інтернет ресурс

11. <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=2867649.771660815>. Спеціальна карта Галичини і Володимирії Фредерика фон Міра 1779 - 1783 рр.

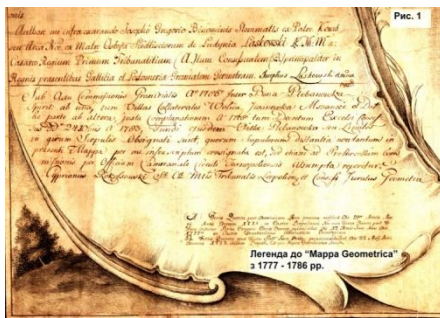

Рис. 1. Карта 1775-83 – легенда

Рис. 2. Карта 1775-83 - місто

Рис.3. Карта 1775-83 – центр

Рис. 4. Карта 1775-83 – місто

III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»

Рис. 5
карта 1779-83 рр
центр Теревовлі

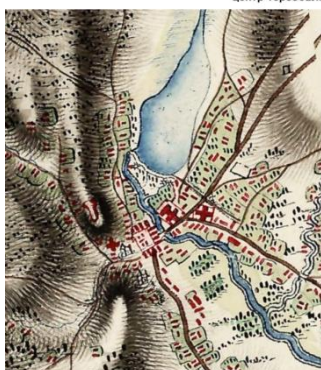

Рис. 5. Карта 1777-83 – центр

Рис. 6
кадастровий журнал
1828 р.
центральної частини

Рис. 6. Журнал 1828

Кадастровий журнал 1828 р. з виправленнями, внесеними до 1861 р.
1 - північна частина міста. Кременяк став осередком,
збудовано новий гостиниць на Теревовлі,
козакський цвинтар під номером 496 (шир. 690)

2 - територія південніше
ринкової площі, у під-
зем'ї Покровська.
№ 110 - території, що
на час опрацювання
журналу належали графу
Лоренцу Діппеншольцу,
пізніше перейшли у влас-
ність міської громади
(нові номери: 266, 267,
313, 314).
Будинок зберігся: зараз
вул. Січових Стрільців, 13

Рис. 7. Журнал 1828 – фрагменти

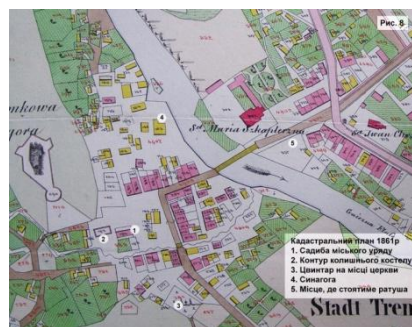

Рис. 8. План – центр

Світлана Павленко

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ДНІПРА: ВІД ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ ДО ПРАКТИЧНОГО СТВОРЕННЯ

Ідея створення музею присвяченого історії м. Дніпро далеко не нова. Вона почала обговорюватися ще на етапі завершення Другої світової війни. У 1950-х рр. навіть намагалися визначити ймовірне місце для його розміщення. Але післявоєнна відбудова вимагала вкладання ресурсів у інші сфери.

Новий етап актуалізації питання припав на 1980-ті рр. Місцем розміщення музею мала стати запустіла на той час споруда Палацу піонерів по вул. Леніна, 14 (зараз Воскресенська). Історична назва цієї споруди – Будинок губернатора. Збудований у середині XIX ст. у неоготичному стилі, як приватна споруда, у 1880-х рр. він став резиденцією найвищих чиновників губернії. З 1930 до 1970 рр. тут розміщувався Палац піонерів, але в 1980-х рр. споруда була у аварійному стані. Навіть розглядалися варіанти її знесення. Проте наміри з перебудови кварталу чи відкриття музею не були реалізовані. У 1998 р. у Будинку губернатора, після реставрації, відкрилося відділення Приватбанку, а до ідеї створення музею повернулися вже у 2010-х рр.

Реальні дії зі створення музейної установи були вжиті лише в останні пару років. У цьому процесі активну участь брали Музей українського живопису та Агентство розвитку Дніпра. Їх основним завданням стало створення концепції.

Головним же ініціатором проекту стала Дніпровська міська рада та міський голова Б. А. Філатова.

Слід зауважити, що підставою для створення МІДу є рішення, прийняте Дніпровською (на той час Дніпропетровською) міською радою, ще 15 червня 2011 р. Юридично, Комунальне підприємство «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради було створене 18 жовтня 2019 р. Його директором призначена музейниця загальноукраїнського рівня Капустіна Надія Іванівна. Станом на вересень 2020 р., при невеликому штаті (13 осіб), установа має чотирьох кандидатів наук.

Статут музею був затверджений 23 жовтня 2019 р. Серед цілей діяльності МІД було визначено проведення активної роботи у науково-дослідницькій, експозиційній, просвітницькій сферах, формування фондової колекції.

Вагоме місце у діяльності МІД відведено соціальним мережам. Зараз основна увага зосереджена на наповненні та просуванні сторінок у facebook (<https://www.facebook.com/sveta.gutsal>) і instagram (<https://www.instagram.com/midnipro>). Активна робота із першою розпочалась з лютого 2020 р., другою – з березня. За короткий період ці види діяльності принесли перші результати. В умовах карантинних обмежень, вони дозволили проводити широку популяризаторську роботу, організувати збір музейних предметів та стали площадкою для комунікації. Окрім того, діяльність у соціальних мережах має на меті сформувати активну спільноту для інформування у майбутньому жителів міста про музейні заходи.

Основним робочим питанням колективу МІД в останні вісім місяців є створення експозиційних залів. Приміщенням музею став вищезгаданий «Будинок губернатора». Уся експозиція умовно, за етапами реалізації, розділена на дві частини: перший та другий поверх. Такий підхід обумовлений запланованим поетапним відкриттям експозиційних залів. Тобто по мірі їх створення музей розпочне приймати перших гостей. Звичайно, що на умови роботи може вплинути подальше посилення карантинних обмежень.

Організація експозиційного простору здійснена відповідно до проблемного критерію. Тобто, кожна зала висвітлює певний комплекс питань. При дизайнерському оформленні основний акцент зміщено на проекційний дизайн. Окремо розроблено інтерактивні зони.

За визначеною структурою перша музейна зала отримала назву «Архітектура». У даному випадку йдеться далеко не лише про історію знакових споруд. Зала має розкривати перед гостями розвиток міської забудови, створення окремих районів, еволюцію архітектурних стилів. Окремим боком є не реалізовані проекти, тобто альтернативна історія розвитку міста. У межах цієї ж зали висвітлюються питання історії міської інфраструктури: поява трамвайних сполучень, електромережі тощо. Основними музейними предметами стали: кахлі пічні, цегла часів Катеринослава, плани та проекти будівель, фрагменти ліпнини, макети споруд, скульптурні композиції та інше. Для зали створено два короткометражних науково-популярних фільми «Архітектурне обличчя» та «Місто, якого не було».

Наступна зала – «Історія соціально-культурної сфери» складається з трьох питань: медицина, освіта та культура. Кожна із цих тем є самодостатньою для незалежного висвітлення. Тому для зали було створено три фільми «Медицина», «Освіта» та «Культура». Майже в усіх залах наявні проекційні екрани, на яких демонструються тематичні фільми. Окрім того, у залах встановлено електронні панелі, які дозволяють більш глибоко дізнатися про історію міста.

Основними музейними предметами у комплексі «Історія соціально-культурної сфери» стали: документи про освіту та медицину, фотографії, шкільне приладдя, книжкові видання, музичні платівки, склянки з катеринославських аптек, хірургічні інструменти тощо.

Значна увага приділена тактильним зонам. У розділі освіта можна зазирнути у шкільний портфель 1970-х рр., в медицині – розгледіти ендоскоп. Окремо відтворено простір квартири середини XX ст., де відвідувачі можуть посидіти на дивані, послухати музичну платівку через патефон тощо.

Третя музейна зала у своєму призначенні зазнала найбільшої зміни. З самого початку вона мала висвітлювати питання «Історії суспільства, громади», тобто функціонування міського соціуму, наявні органи міського самоврядування, поліетнічний склад та існування різних релігійних громад. Але життя міста накладає свій відбиток на музейну роботу і зала отримала нове призначення. Структурно її розділили на дві частини. Перша стала місцем розміщення виставки «Олександр Поль та його доба». Олександр Поль (1832–1890 рр.) – почесний громадянин міста, людина, що заклала основи для промислового розвитку регіону. У 2020 р. у межах м. Дніпро та території Севастопольського парку було проведено археологічні розкопки з метою знайти поховання громадського діяча. На цьому місці до середини XX ст. знаходилося Севастопольське кладовище та Лазаревська церква. Виявлені у процесі розкопок предмети були передані до МІД. Саме вони і стали основою для виставки. Окрім того, зала отримала і технічне оснащення: це анімація зображення Олександра Поля та ряду фотографій XIX – XX ст. («Оживше фото»).

Проблемою стало обрання спрямування для другої частини зали. Після тривалих обговорень та міркувань було прийняте рішення створити тут тимчасову виставку «Творимо музей разом». Головне її завдання – відзначити людей, що зробили вклад у МІД, подарували музею різні предмети, пов'язані з історією міста. Від самого початку створення музею одним із найгостріших питань стало комплектування фондів. Відкриття нової незалежної інституції викликало деякі нарікання через відсутність колекції предметів. За вісім місяців активної збиральницької роботи МІД було передано більше 2 тисяч предметів. Деякі з них не мають помітної цінності, інші є важливими пам'ятками з історії минулого міста. Головним засобом для налагодження цієї роботи стало поширення інформації через соціальні мережі. Рубрика #Музей_шукає_експонати дала набагато кращі результати ніж інші засоби поширення інформації про музей.

Таким чином, зараз дві виставки у третій залі є тимчасовими. У подальшому тут буде розташовано постійну експозицію на тему «Історія суспільства».

Далі гості музею потрапляють у своєрідну крамницю – це четверта зала «Історія торгівлі». Вона відтворює історію ярмарок, ринків, розповідає про найпопулярніші крамниці, кондитерські, заклади громадського харчування, банки тощо. У художньому відношенні уся зала представляє із себе крамницю, що цілком перетворює її на зону взаємодії. Із технічного оснащення тут представлена лише інформаційна панель, тому велика увага приділена оформленні та наповненню музейними предметами. Експонатний ряд зали дуже широкий: предмети побуту, торгівельне обладнання, товари регіональної специфіки, речі з місцевих крамниць та ресторанів, грошові знаки тощо.

Остання складова першого поверху має назву «Дніпро, мости, пороги». Хоча вона зараз і є фінальною, однак це зовсім не говорить про її другорядність. Навпаки – тут презентується головний географічний фактор, що вплинув на створення у цьому регіоні спочатку різних козацьких поселень, а потім і великого міста.

Розкрито цю тему через спеціально створений для музею короткометражний фільм. Подібний акцент зумовив досить вузький експонатний ряд. Він складається із корабельної ринди та якоря.

Ціла низка не менш важливих питань винесена на другий поверх музейного приміщення. Тут, зокрема, будуть представлені комплекси, присвячені видатним особистостям, промисловій історії та аерокосмічній сфері.

Музей історії Дніпра зараз перебуває на етапі створення. Багато питань ще у стані опрацювання. Для їх втілення використовуються широкі заходи суспільної комунікації. Також був започаткований проєкт по збору спогадів містян «Моя історія – історія мого міста».

На початок листопада було проведено роботу з фокус-групою для визначення слабких сторін експозиції, залучено науковців та музейників.

Урочисте відкриття першого поверху заплановано на 14 листопада. Про те, наскільки вдалося реалізувати початкові задуми, можна буде говорити лише після того, як до музею завітають відвідувачі.

Рис. 1. Зала «Архітектури». Автор зали Юрій Берестень

Рис.2. Виставка «Олександр Поль та його доба». Автори Олег Репан та Святослав Чирук

Рис. 3. Виставка «Творимо музей разом». Автор виставки Світлана Павленко, дизайнер – Юрій Малієнко

Рис. 4. Зала «Історія торгівлі». Автор Павленко Світлана

Рис. 5. Зала «Дніпро, мости, пороги». Автор Світлана Капустіна

Володимир Парацій

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК, ЯК ОБ'ЄКТ КРАЄЗНАВЧОГО ПІЗНАННЯ МАУРИЦІЯ МАЦІШЕВСЬКОГО

У наші дні, формуючи нову складову українського професійного краєзнавства, ми згадуємо набутки минулого, вибираючи кращі приклади для сьогодення. Адже краєзнавство – це регіон (край, місто, село, вулиця, урочище) з подіями, людьми, пам'ятками. А також – це особистості-дослідники (чи популяризатори) краю та їх результати. Особливо – періоду становлення основ краєзнавства, коли закладалися їх пізнавальні та дослідницькі принципи, формувалася (часто апріорі) відповідна методологія.

Специфіку цього становлення чітко оконтурив Р. Голик: «Продукт культури XIX-XX ст., краєзнавство довгий час залишалося синтетичною дисципліною, що поєднувала географію з філологією, етнографією, археологією та «чистою» історією. Водночас професійний статус тих, хто його пропагував, довгий час залишався невизначеним. Прикладом цьому може служити тогочасна Галичина. Тут регіональне краєзнавство опинилося на перетині двох протилежних тенденцій: його прагнули перетворити на окремий різновид діяльності, проте довго сприймали як один з варіантів туризму чи одним зі способів проведення вільного часу» [2, с. 77].

Тому, будь-яка вдала спроба надати краєзнавству реальних «дослідницьких» та пізнавальних-популяризаційних результатів, особливо на маловивченому (й малопізнаному серед широкого загалу) регіоні, повинна сприйматися позитивно, окремо вивчатися та аналізуватися; адже їх результати (не лише інформаційні, але й методичні) зможуть бути корисними для краєзнавства сучасного; краєзнавства, яке також знаходиться на роздоріжжі визначення власного статусу.

Одним з професійних «першопрохідців» Бережанського краєзнавства був (наприкінці XIX – у перших роках XX ст.) дослідник, педагог, редактор Маурицій Мацішевський (рис. 1).

Він народився четвертого вересня 1847 р. в Бохні (нині – територія Польщі). Закінчив гімназію Св. Анни в Кракові, навчався на філософському факультеті Ягеллонського університету. Розпочав педагогічну працю у 1873 р. в реальній школі (м. Краків). Потім навчав у Бережанах, а з 1883 р. – у Львові. У 1889 р. М. Мацішевського призначено директором Тернопільської гімназії, функції якого виконував аж до 1914 р. У Тернополі він ініціював закладення вчительської бурси та бурси польської; належав до групи засновників і перших членів TNSW (towarzystwa nauczycieli szkół wyższych – товариства учителів вищих шкіл).

Був також співробітником «Polskiego słownika geograficznego» (Польського географічного словника) – багатотомного тематичного видання. Ще Маурицій Мацішевський – другий редактор педагогічного часопису «Muzeum» (1886-1889 рр.) у Львові; також – постійний член історичної комісії Краківської академії знань (наук) [18, s. 29; 28, s. 108].

Маурицій Мацішевський був співорганізатором та активним учасником Тернопільського наукового гуртка, який на поч. 1892 р. налічував 68 осіб. Він – заступник голови Управи. Уже 12 квітня 1892 р., на загальному зібранні членів наукового гуртка, д-р Мацішевський та проф. Гутвінський зачитали проекти обіжників: перший – по історично-літературній частині, другий – по природознавчій. Із змінами обіжники прийнято та пропоновано розіслати не лише членам гуртка, але й вчителям, священикам, урядовцям, іншим. А на Загальних

зборах від 12 лютого 1893 р. д-р. М. Мацішевський зачитав реферат «Право меча у приватних містах за часів Речі Посполитої» [6, с. 335-343].

Також він згадується серед осіб, які намагалися (напр. XIX ст.) відновити торгівельний навчальний заклад у Тернополі [27, с. 226-227].

Помітною та тематично-різноманітною є його творча (дослідницька, методологічна) спадщина Мауриція Мацішевського. Це і статті педагогічно-виховного спрямування у часописі «Муzeum» (з питань позакласної освіти, дитячої мнемоніки – мистецтва запам'ятовування інформації). Підготував окрему монографію з історії Тернопільської гімназії [12].

Та найчисельнішими і найпомітнішими є краєзнавчі дослідження М. Мацішевського про Бережани. Адже, у цьому місті він прожив тривалий час (сер. 1870 – поч. 1880-х рр.), викладаючи історію у місцевій гімназії. Навіть одружився із дочкою гімназійного директора. Про це коротко згадує відомий український поет, письменник й літературознавець Богдан Лепкий. Так, характеризуючи директора Матеуша Куровського, він зазначає в контексті: «На своїх учнів дивився, як на синів, може, тому, що своїх синів не мав, лиш одну доньку, яка віддалася за проф. Мацішевського» [5, с. 150].

Тут він, вважаємо, і сформувався як краєзнавець. Адже, згідно Звіту директора Матеуша Куровського за 1874-1875 навчальний рік, серед надобов'язкових предметів у третьому-четвертому та шостому-сьомому класах Бережанської гімназії згадувалася, зокрема, й «історія батьківського краю». Серед викладачів курсу – власне д-р Маурицій Мацішевський. Предмет викладався «у чотирьох класах по годині щотижнево». У вказаному навчальному році його відвідувало 83 учні. «Краєзнавчими» за змістом були й пропоновані у гімназії самостійні роботи, рівня «Опису Бережан».

У цей ж час з'являються короткі згадки про музейні гімназійні збірки: природничі, нумізматичні [21, с. 41, 51, 62-63].

Тенденція до пропонування творчих завдань краєзнавчого характеру продовжується і в наступні навчальні роки. Так, у Звіті директора гімназії (згаданого вже М. Куровського) за 1875-1876 навчальний рік серед завдань для письмових робіт з польської мови за п'ятий клас були й такі:

- Опис замкової каплиці;
- Опис Бережан з Бернардинської гори.

Зберігається серед надобов'язкових предметів й краєзнавство (у чотирьох класах по годині щотижнево). Уже згадуються, як наявні, музейно-експозиційні, збірки кабінету натуральної історії [22, с. 23-24, 36].

Подібні повідомлення дублюються і в подальших звітах – за 1881-1884 рр. (при тому ж Матеушу Куровському); також – у наступному десятилітті.

А серед професури Бережанської гімназії наприкінці шкільного 1883 р. згадано д-ра. Мауриція Мацішевського як завідувача вчительської бібліотеки, вчителя історії в другому, четвертому та восьмому класах, а також пропедевтики (такого собі курсу «передфілософії» чи основ суспільствознавства) у сьомому та восьмому класах [23, с. 91].

До речі, як директор Тернопільської гімназії мав лише чотири години тижневого навантаження (викладач пропедевтики в сьомому та восьмому класах) [20, с. 43].

Таким чином, основа для інтелектуальних занять, зокрема – досліджень сфери «бережанського» краєзнавства, уже закладалася. А, враховуючи високопрофесійний рівень підготовки Мауриція Мацішевського (як історика та педагога), апіорі можна було очікувати помітних результатів. Так і сталося.

Загалом, Маурицій Мацішевський підготував три красназавчі монографії, присвячені Бережанам, а саме:

- Pomniki Sieniawskich w Brzeżanach. – Łwow, 1882 (спочатку як газетні публікації: *Gazeta narodowa*. – 1882. – Nr. 24-27, 32-33);
- Zamek w Brzeżanach. – Tarnopol, 1908;
- Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. – Brody, 1910.

Дві перші із названих мають один об'єкт пізнання: Бережанський замковий комплекс (власне, характеристика надгробків у замковому костьолі, комплексне дослідження пам'ятки).

Остання монографія має більш універсальний характер. На підставі опублікованого та архівного (зокрема – актового) матеріалу дослідник аналізує весь спектр життя історичного міста від часу надання йому права міського самоврядування (Магдебурзького права) до часу розпаду Польщі 1770-1790-х рр. Описується історія становлення міста, його архітектурна спадщина (замковий комплекс, сакральні споруди), аналізуються історичні події, висвітлюється специфіка міського побуту. Окремий розділ присвячено власникам міських земель – представникам родини Сенявських. Авторську красназавчу інформацію доповнено картографічним матеріалом, витягами з архівних (актових) документів. Власне, Бережанський замковий комплекс показано тут в контексті історичної еволюції Бережан, а також загальних історичних паралелей.

Бережанський замковий комплекс, первісний варіант якого було зведено в 1534-1554 рр, за два з половиною століття свого історичного існування визначився як фортифікаційно довершений та мистецьки величний архітектурний ансамбль. Як головна резиденція магнатської родини Сенявських (представники якої також залишили значний слід в європейській історії) він перетворювався, упродовж сер. XVI – поч. XVIII ст., на якісний житлово-оборонний комплекс, в якому органічно поєдналися ціннісні мотиви високомистецького, якісного фортифікаційного та комфортно-житлового рівнів.

Особливою мистецькою значимістю виділявся костьол – архітектонічна домінанта замкового комплексу. «Мистецтво у відблиску сонця» – так називав його професор Ян Зубрицький [32, s. 6-10]. «Надгробки Сенявських наподоби королівських у Кракові» [26, s. 110] – так лапідарно і без двозначних трактувань визначалися меморіальні пам'ятки замкового костьолу в довідниковій літературі пп. XIX ст. I, загалом: «Власники Бережан вели у місті багате життя, краса їх будівель дорівнювала королівському» [25, s. 582]. А для Юліуша Словацького Бережанський замок заслуговує порівняння з «золотими палатами королеви Бони» [17, s. 20].

Упродовж XIX ст. уже була закладено якась основа для пізнання пам'яток подібної історичної (й історико-фортифікаційної) значимості та мистецької величі.

Так, опис пам'яток архітектурно-містобудівної спадщини галицьких земель Кароля Мілевського заклав основу для їх подальшої професійної каталогізації, міждисциплінарного вивчення та популяризації серед широкого суспільного загалу. Зокрема, багато інформаційної уваги звернув автор на Бережанський замок як важливу й значиму історичну пам'ятку краю [16, s. 113-119]. Особливий акцент – на замковий костьол та розміщені там надгробки та саркофаги представників родини Сенявських; «містяться родинні гроби Сенявських від часу, коли вони аріанами були».

У західній каплиці надгробки Сенявських-«католиків». «Надгробки їх вирізьблені з мармуру, наподоби королівських, бо тими ж майстрами, що в Кракові в каплиці Загмунтовській, виготовлені. Відображають рицарів у зброях, опертих на

руку; ціла та каплиця є в самих надгробках». «Перед великим вівтарем знаходяться надгробки Сенявських аріанів». Окремо згадується алебастровий надгробок Анни Сенявської. «У гробах складені цинкові труни, в яких спочивають Сенявські в озброєнні, сукнях старожитніх» [16, s. 118-119].

Тематично близька інформація з опису замку Ф. Собещанського. «Микола Сенявський, маршалек надвірний коронний, на початку цього ж віку звів пишний замок у Бережанах, за 10 миль від Львова, на обширній рівнині, річкою навколо та валами оточений, величезними баштами обведений, до якого один тільки вхід був через залізний міст, що ланцюгами зводиться. Донині ще цей замок, особливо праве його крило, збереглося. Має він ззовні ганки, наподоби як в замку Краківському на тонких стовпах. Над філярами, нарівні з дахом, вносяться написи, трофеї та герби власників; внутрішні покої прикрашалися колись історичними зображеннями (портретами), дорогою технікою та багатьма особливостями» [31, s. 130].

І далі: «Наподоби замку Краківському замок Бережанський був прикрашений; мав він покої, звані золотими, повністю на вигляд королівських у Кракові; навіть в суфітах можна було бачити голови славних людей та інші, з дерева вирізьблені, прикраси» [31, s. 297].

У костьолі «...який знаходиться всередині дитинця тутешнього замку, численні мармурові та чудові гробівці могутньої колись родини Сенявських з скульптурними зображеннями в натуральну величину, у відповідних уборах досконало вироблені; при тім, вівтар, суфіт і куполи костьолу цілком покриті предивними різьбленими рельєфами. В одній з каплиць, призначеній на гроби для членів цієї родини, померлих в обряді римо-католицькому, пам'ятники мармурові, виконані загалом наподоби королівських у каплиці Зигмунтовській в Кракові, навіть тими ж самими мистцями. Зображають вони рицарів в озброєнні, опертих на руку, всі до захоплення досконало зроблені та добірними рельєфними різьбленням оздоблені». Особливо витонченим є надгробок Катерини Сенявської з дому Штемберків Костків з білого алебастру [31, s. 246-247].

Але, Маурицій Мацішевський не просто описував замок. Вивчаючи, аналізуючи його, опрацьовуючи значний пласт історичної літератури та, що важливіше та значиміше, архівні (актові, епістолярні, наративні, картографічні) матеріали, від підійшов до рівня історичних узагальнень, завершених дослідницьких проектів.

Отже, перше краєзнавче дослідження М. Мацішевського, присвячене Бережанському замку – це невеличка брошура під назвою «Pomniki Sieniawskich w Brzeżanach» [11, 42 s.]. Автор (беззаперечний дослідник-фактолог) зосереджується на описі мистецьких меморіальних об'єктів, які знаходяться в замковому костьолі: власне надгробки, цинкові (олов'яні) саркофаги, скульптурні зображення, ліпнину; краєзнавець чи не вперше вичитує латиномовні епітафії із збережених гробівців. Маурицій Мацішевський тоді ще проживав у Бережанах, а, отже, мав змогу часто перебувати в замку, безпосередньо коло об'єктів фіксації, опису та вивчення.

Таким чином, до пам'яток (надгробків, саркофагів, зразків декоративного оздоблення) костельного інтер'єру викликається не лише візуально-естетичний, але й дослідницький інтерес. Адже вже наприкінці XIX ст. їх, як мистецькі шедеври, активно вивчає В. Лозінський [9, s. 42, 104, 116, 120, 122, 164, 166, 168-172, 176, 178, 179, 187]; пізніше – часто використовує в своїх мистецтвознавчих виданнях М. Гембарович. Вони стали помітним інформаційним й концептуальним підґрунтям для сучасних публікацій: від узагальнюючих досліджень [для прикладу: 15, s. 85-125] та довідникових видань [також, як приклад: 3, с. 149-150] до

вузькотематичних мистецтвознавчих знахідок, акцентів, висновків [вибірково лише: 1, с. 813-816; 4, с. 37-45].

Наступна краєзнавча публікація Мауриція Мацішевського – це уже цілісне дослідження Бережанського замку. Дослідження на підставі зібраного чисельного фактичного (документального) матеріалу з львівських архівосховищ і бібліотек, приватних зібрань (зокрема родини Потоцьких з палацу в Раю під Бережанами). Краєзнавець описує власне замок [13, с. 5-13], замковий палац [13, с. 13-18]; окремо – замкову каплицю (костюл) з доповненою попередньою інформацією (з публікації 1882 р.) [13, с. 19-36].

А головним фактичним документом для опису пам'ятки стає нове джерело – Інвентар Бережанського замку 1762 рр. Ще 13 березня 1892 р., на одному з засідань Львівської комісії Товариства консерваторського, знаний історик, архівіст і музейник А. Чоловський ознайомив присутніх з витягом із Інвентаря Бережанського замку за 1762 р., списаного за його коменданта Олександра Дашкевича. Оригінал документу зберігався в рукописному відділі Бібліотеки Осолінських (під шифром: L.2104) [24, с. LI-LIII]. Представлена (й опублікована) частина інвентарного опису охарактеризовує замковий арсенал, а також зібрану тут мистецьку збірку.

Так, згідно Інвентаря 1762 р. в замковому арсеналі зберігалось 48 гармат, 117 гаківниць, мушкети, рушниці, карабіни, різноманітні види холодної зброї та захисних обладунків. Також в переліку згадуються велика кількість бомб, гранат, куль, бочок з порохом. Фіксуються запасні частини для гармат. Окремі гармати з гербами Сенявських, Опалінських, Тенчинських.

А інвентарна інформація про мистецьку (переважно портретну) збірку (48 портретів польських королів, портрети польського воєначальника поч. XVII ст. Яна Хоткевича, Миколи Потоцького, портрет Миколи-Гієроніма Синявського та його дружини Цецілії (з князівського роду Радзивіллів), московського царя Петра I та українського гетьмана Івана Мазепи) й мистецьке оздоблення палацових приміщень (парадні зали та кабінети з розписаними суфітами) Бережанського замку стала основним (і, часто, єдиним джерелом) для наступних публікацій.

Маурицій Мацішевський окремим додатком публікує Інвентар 1762 р. цілком [13, с. 37-61], відкриваючи його для зацікавленого загалу. Окрім нього (також окремим додатком) відтворено на той час уже втрачені написи на металевих трунах (саркофагах). Подає автор й перелік джерел, зокрема картографічних [13, с. 62-64], що надає роботі чіткого дослідницького підтексту.

В останній «бережанській» краєзнавчій публікації (1910 р.) Маурицій Мацішевський (як уже згадувалося) розглядає замок у контексті загальної історії Бережан часів Речі Посполитої. Використовує при цьому, переважно, матеріал з попереднього дослідження аж до побудови інформаційного тексту: замок – замковий палац – замковий костюл [14, с. 25-31, 32-36, 37-54]. Але чіткіше та повноцінніше аналізується джерельна база як основа дослідження. Інвентар 1762 р. тут не публікується, лише вказується на його друкування у тематичному виданні 1908 р. Але, як в першому випадку, документ залишається основним джерелом при описі палацових приміщень [13, с. 14-18; 14, с. 33-36]. Хоч, слід зауважити, що в новій дослідницькій монографії краєзнавця та педагога кількість цитованого архівного матеріалу (зокрема – люстраційного) незрівнянно більше.

Принагідно зауважимо, що Маурицій Мацішевський вперше розкрив для широкого зацікавленого загалу план міста Бережани від 7 червня 1756 р. (виконавець якого: комендант Бережанської твердині капітан де Пірх – швед за походженням). Оригінал карти знаходився у власності Ф. Прохніцького з Львова.

Вищезгаданий дослідник ще у 1877 р. зробив з нього дві копії для магістрату Бережан й родинного архіву Потоцьких в Раю [14, s. IX] (околиця міста). І вперше опублікував у 1908 р. (але лише вирізку – тільки План замку та призамкових укріплень) (рис. 2). А вже в монографії 1910 р. М. Мацішевський публікує два картографічні зображення: власне замку з при замковими укріпленнями, а також загальний план міста (з чітко прокресленими лініями загальноміських фортифікацій, які становили із замковими єдину ефективну оборонну систему (рис. 3).

Потрібно також зазначити, що остання книга Мауриція Мацішевського про історичне минуле Бережан була видрукувана в Бродівській друкарні одного з «метрів» польського книговидання на західноукраїнських землях Фелікса Веста. Він упродовж 1888-1924 рр. (а прожив, до речі, сто років: 1846-1946) видав 634 найменувань друкованої продукції з різних напрямків знань, а його книгарня стала центральним органом розповсюдження польських «патріотичних друків» [8, s. 80].

Дуже дотичною до проблеми можна назвати «краєзнавчу» статтю М. Мацішевського про бібліотеку Станіслава Потоцького в згаданому вище «Райському» палаці [10, s. 299-312]. Дослідник подає перший опис бібліотечного зібрання, на який пізніше посилалися в інших публікаціях. А серед документів палацового архіву фіксує матеріали, що мають безпосереднє відношення до «життєзабезпечення» замку (озброєнням й амуніцією). Правда, це лише окремі свідчення [10, s. 312]. Адже М. Мацішевському було добре відомо, що матеріали з архіву Сенявських (зокрема й з Бережанського замку) знаходилися уже в музеї-бібліотеці Чарторійських у Кракові. Він навіть подає перелік окремих документів [14, s. VIII]. Там вони зберігаються й донині.

Досліджуючи Бережанський замковий комплекс Маурицій Мацішевський не оминає проблеми збереження його мистецьких шедеврів та історичної значимості. Адже: «Людність першої половини ХІХ ст. не цінувала ані національних, ані приватних святинь». У результаті – відбувалася свідомо руйнація замку, зокрема через фактори його невідповідного тогочасного використання: бровар, склад хмелю, військовий склад [13, s. 36; 14, s. 54]. Ці слова суголосні як з твердженнями попередників (для прикладу згадаємо один з опублікованих «листів-закликів» уродженця Тернопільщини, відомого польського поета, «останнього романтика польської літератури» Корнеля Уейського [30, s. 23-31]), так стали підставою для подальших пам'яткоохоронних звернень.

З початком Першої світової війни М. Мацішевський відходить від педагогічної (та й будь-якої іншої активної) діяльності. Адже, уже на початку серпня 1914 р. частина педагогів покинула Тернопіль, когось було мобілізовано до військової служби в австрійській армії, кілька вступило до польського Легіону. Саме місто окуповане росіянами (з 22 серпня 1914 р. по 25 липня 1917 р.), навчальні заклади (зокрема й очолювана М. Мацішевським гімназія) були зачинені. Старі педагоги, які залишилися в Тернополі, тихо доживають свої дні.

Директор гімназії, краєзнавець-дослідник і педагог, д-р. Маурицій Мацішевський помирає 6 червня 1917 р. [19, s. 3] і захоронений у родинному гробівці (з дружиною Мечиславою) на Микулинецькому цвинтарі Тернополя (сектор 03, номер надгробка – 001). Він, згідно із газетної замітки-некрологу: «залишив по собі пам'ять як про людину, яка, чинячи добро, йшла життєвим шляхом» [29, s. 2].

Але краєзнавчі дослідження Мауриція Мацішевського не втратили своєї актуальності до сьогодні. Адже інформаційна база в них – повноцінна й тематично насичена. Та й багато з опрацьованих дослідником документів (актового

матеріалу) нині зберігаються в Польщі. Тому, вони складають беззаперечну основу для сучасних регіональних досліджень.

В одній з своїх публікацій за 1892 р. [7, с. 116-150] Іван Франко зазначив: «Наука краєзнавства... в інших країнах, особливо в Німеччині, Данії, Швеції, становить один з найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи вже з початкових шкіл... Адже це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе свіжим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму» [7, с. 116]. А одним з чотирьох напрямків краєзнавства він називав «історичні дослідження як краєзнавчий чинник» [7, с. 122-130]. Вважаємо, ці слова були сказані й про сучасника І. Франка – д-ра Мауриція Мацішевського; особистість, яка була краєзнавцем і як дослідник, і як педагог. Особистість, яка створила якісне та професійно проаналізоване інформаційне підґрунтя у пізнанні Бережанського замкового комплексу – як підставу для його подальших досліджень.

І нині ми лише узагальнено згадали про цей доробок.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Александрович В. Унікальне джерельне свідчення про виконання олов'яної труни Миколая Сенявського (1636)//Український археографічний щорічник. – Київ, 2007. –Т. 12.
2. Голик Р. Серед карт й путівників: краєзнавство, відпочинок і туризм в рецепції галичан XIX – першої половини XX ст.//Краєзнавство. – Київ, 2014. – № 1.
3. Історія українського мистецтва. – Київ, 1967. – Т. 2.
4. Коржева А. Образно-стилістичні особливості портретів Сенявських (на прикладі саркофагів із замкової каплиці в Бережанах)//Вісник Харківської державної академії мистецтв. – Харків, 2017. – № 6.
5. Лепкий Б. Казка мого життя. – Івано-Франківськ, 1998.
6. Тельвак В. Регіональна політика та краєзнавчі ініціативи Історичного товариства у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст.// Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7.
7. Франко І. Галицьке краєзнавство//Повне зібрання творів у 50-томах.–Київ,1986.Т.46.Кн.2
8. Kosciow Z. Motywy Brodzkie: wspomnienia, przyczynki historyczne, szkice biograficzne. – Opole, 1995.
9. Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. – Lwów, 1898
10. Maciszewski M. Wiadomosc o bibliotece hr. St. Potockiego w Raju przy Brzeżanach w Galicji//Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – Lwow, 1882. – Т. 2.
11. Maciszewski M. Pomniki Sieniawskich w Brzeżanach. – Łwow, 1882.
12. Maciszewski M. Historia Gimnazjum Tarnopolskiego. 1820-1848. – Tarnopol, 1896.
13. Maciszewski M. Zamek w Brzeżanach. – Tarnopol, 1908.
14. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. – Brody, 1910.
15. Nestorow R. Kosciol zamkowy p.w. Sw. Trojcy w Brzeżanach//Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodstwa ruskiego/Materialy do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Krakow, 2007. – Т. 15.
16. Pamiętki historyczne krajowe, przez Karola Milewskiego. – Warszawa, 1848.
17. Poezye Juliusza Slowackiego, ogłoszone za życia poety. – Warszawa, 1911. – Т. 1.
18. Rocznik Akademii Umiejętnosci w Krakowie. Rok 1892/3. – W Krakowie, 1893.
19. Sprawozdanie dyirekcji panstwowej Gimnazjum I. im. W. Pola w Tarnopolu.–Tarnopol, 1925.
20. Sprawozdanie dyirekcji c. k. wyższego gimnazjum w Tarnopolu. – W Tarnopolu, 1891.
21. Sprawozdanie dyirektora c.k. wyższego gimnazjum w Brzeżanach za rok szkolny 1875. – We Lwowie, 1875.
22. Sprawozdanie dyirektora c.k. wyższego gimnazjum w Brzeżanach za rok szkolny 1876. – We Lwowie, 1876.
23. Sprawozdanie dyirektora c.kr. wyższego gimnazjum w Brzeżanach za rok szkolny 1883. – Brzeżany, 1883.
24. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Krakow, 1896. – Т. 5.
25. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym, opisana przez M. Balinskiego i T. Lipinskiego. – Warszawa, 1844. – Т. 2.
26. Starożytnosci Polskie. – Poznań, 1842. – Т. 1.22

27. Swieboda J. Szkolnictwo handlowe w Galicji//Analecta. Studia i materiały do dziejów nauki. – 2010. – T. 19. – Zesz. 1-2.
28. Szylakiewicz Wl. O zasłużonych redaktorach czasopisma «Muzeum» (1885-1939) //Addenda do dziejów oświaty: z badań nad prasą XIX i początków XX wieku. – Łódź, 2013.
29. Tarnopol pod czas i po inwazji (od naszego korespondenta)//Kurier Lwowski. Wydanie poranne. – 1917. – dnia 5 sierpnia. – Nr. 365.
30. Ujejski K. O grobach Sieniawskich w Brzeżanach//Listy z pod Lwowa. Pierwszy trzy głosy Kornela Ujejskiego (przedruk z «Dziennika literackiego»). – Lwów, 1860.
31. Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce, zebra i wydał F. M. Sobieszczański. – Warszawa, 1849. –T. 2.
32. Zubricki J. Sztuka w blasku słońca//Brzeżany. Jednodniówka akademicka. – Lwów, 1928.

Рис.1

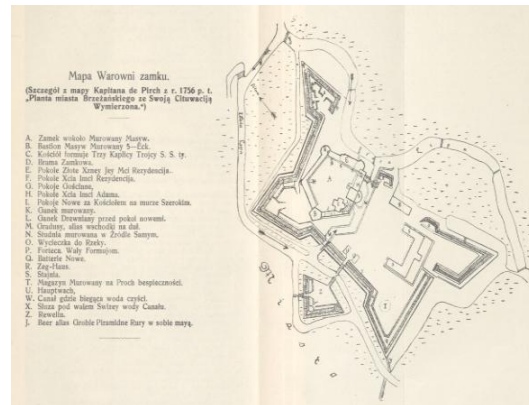

Рис.2

Рис.3

Ірина Плекан

«МИКУЛИНЦІ – МОЯ МАЛЕНЬКА БАТЬКІВЩИНА»: ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ПІШОХІДНИХ ЕКСКУРСІЙ СЕЛИЩЕМ ТА ОКОЛИЦЯМИ ДЛЯ ШКОЛЯРІВ

Микулинецький центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій, творчості дітей та юнацтва, що у Микулинцях Тербовлянського району – позашкільний заклад, що здійснює навчання і виховання громадян у позаурочний час, забезпечує умови для творчого, різнобічного, вільного розвитку дітей, підлітків і молоді, дає можливість дітям отримати додаткові знання з туризму і краєзнавства.

Види діяльності центру дітей та юнацтва:

- туристсько-спортивні змагання,
- пішохідні, велосипедні мандрівки, екскурсії, експедиції,
- дослідження печер області юними спелеологами,

III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»

-участь у конкурсах, заходах художньо-естетичного, національно-патріотичного, еколого-натуралістичного напрямку,

-автобусні екскурсії,

-організація змістовного дозвілля.

Робота краєзнавчих гуртків спрямована на розширення та поглиблення знань школярів з історії, екології, географії, геології та народознавства.

У нас працюють експедиційні загони, які займаються пошуковою діяльністю і приймають активну участь у обласних етапах туристсько-краєзнавчих експедицій: «Любіть Україну вишневу свою», «Моя Батьківщина – Україна», «Посади калину», Чемпіонаті області із туристсько-спортивних походів серед учнівської молоді. Для цього організовуються туристичні мандрівки по нашому селищі, навколишніх селах Тереховлянського району та прилеглих до нього територій. Завдання туристів дослідити пам'ятки історії, архітектури, культури, вивчити гідрологічні, ботанічні та інші об'єкти, відвідати музеї, духовні святині.

Педагогічні працівники нашого центру туризму неодноразово ставали переможцями обласного та Всеукраїнського конкурсу серед вчителів, педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів на кращий методичний матеріал туристсько-краєзнавчої тематики.

У гуртках нашого центру займаються школярі різного віку. Для молодших школярів працюють гуртки, у яких вони мають можливість навчитися працювати із природним матеріалом, папером, пластиком і дивувати всіх оригінальними виробами. Основна мета даних гуртків навчити дітей активно пізнавати навколишній світ.

Кожний керівник гуртка проводить багато екскурсій, враховуючи сезонність. З перших днів вересня – екскурсії в ліс, парк, до джерела, по смт. Микулинці та околицям, на підприємства.

У Микулинцях є що дивитись – у нас є історико-культурні пам'ятки. Селищу 924 роки – є багато не вивченого, забутого і невідомого!

Наш заклад розміщений у старій будівлі **«будинок чоботаря»**, збудованій ще в кінці XVIII ст. Цікаво те, що точної дати забудови цього приміщення немає. Зате є перекази, що тут жив майстер, що виготовляв взуття для слуг графині Рей. В будинку ми облаштували невеличку кімнатку-музей, де зібрали предмети побуту, одяг і т.д., які відображають самотність людей, що проживали на даній території.

Фортеця XVI–XVII ст. Зараз ми вже не говоримо – руїни замку, оскільки замком опікується організація Національний заповідник «Замки Тернопілля». Микулинецький замок почали будувати на місці старого дерев'яного замку у 1550 р. за наказом тодішньої власниці Микулинець графині Анни Йорданової – дочки польського гетьмана Миколи Синявського. Замок був перебудований у XVII ст. та поч. XIX ст.

Костел Пресвятої Трійці XVIII ст. Перший камінь на його спорудження закладено у 1761 р. в присутності Львівського архієпископа, а закінчено будівництво у 1779 р. За візиром спорудження костелу А. Мошинський взяв католицький костел при королівському палаці у Дрездені— творіння відомого архітектора Г. Кнавері (1689—1780 рр.).

Палац XVIII ст. Зараз там знаходиться обласна фізіотерапевтична лікарня. Палац графів Реїв розміщений на одній осі з костелом, побудований наприкінці XVIII ст. (в 1760-их рр.) на кошти Людвіги Потоцької. Навколо палацу, як модно було в той час в Європі, заклали великий ландшафтний парк вільного планування. Парк зберігся до нашого часу і деякі дерева мають дуже поважний вік. Палац перебудований у XIX ст. в стилі ампір магнатом Яном Конопкою.

Пам'ятник Святому Флоріану, покровителю пожежників, 1797 р. встановлений, 1863 р. відновлений та перенесений з центру селища на вулицю Набережну в 1909 р.

Церква Святої Трійці, зведена у вигляді хреста, що завершується трьома банями. Церква будувалася у 1882-1889 рр., розмалював її митець-маляр зі Львова – Степан Томасевич. Іконостас і проповідницю вже за Польщі різьбив Василь Кожушко – місцевий майстер.

Церква Святої Трійці збудована у 1993 р., що належить православній громаді Київського патріархату.

Всі пам'ятки мають свої історії, перекази, легенди – які ми розповідаємо під час екскурсії.

Пивоварня ВАТ «БРОВАР». Точна дата заснування заводу невідома, але згідно стародавніх джерел, у 1457 р. польський король Ольбріхт та німецький герцог Тієран йшли походом на Молдавське господарство. Король Ольбріхт зупинився у Теревовлі, а німецький воєвода у Микуліні. Тоді Тієран і послав польському королю скуштувати Микулинецького пива. Пізніше, у 1698 р., згадується про Микулинецьке пиво, але вже у австрійських архівах. З часу свого заснування завод працював безперервно і був візитною картою нашого містечка. У 1995 р. здійснена приватизація цього підприємства і на його основі утворилося ВАТ «БРОВАР». Метою діяльності товариства є виготовлення пива, яке за якістю може конкурувати з найвідомішими марками у світі. Пиво завойовує все нових шанувальників, завдяки оригінальній рецептурі та винятковим смаковим якостям «ЖИВОГО» не пастеризованого пива.

Через наше селище протікає річка Серет. Навколо неймовірно красиві краєвиди. В нас є де відпочити, влаштувати привал.

Неподалік є села Воля, Конопківка. Для наших вихованців ми влаштовуємо екскурсії, пішохідні та велосипедні мандрівки, включаючи в маршрут і околиці. Так, у селі Конопківка є **санаторій «Медобори»**, побудований у 80-х рр. ХХ ст., розташований біля сірководневих джерел, що має неабияке значення для ефективності лікування. З історії знаємо, що барон Конопка у 1825-1827 рр. збудував пансіонат, який незабаром став досить популярним серед багатьох пацієнтів, які приїжджали сюди з різних міст Австро-Угорської імперії. Власники пансіонату запрошували до роботи в ньому медиків з Австрії та Німеччини. Цей персонал осідав, обзаводився господарством і таким чином утворив ціле поселення, що дістало назву Конопківка. Під час Першої світової війни згоріли будівлі пансіонату, виїхали німецькі колоністи, спустошило село. За часів радянської влади був побудований санаторій, який користується популярністю в Україні і в наш час. Про цілющу воду конопківських джерел є багато легенд і переказів.

В канікулярний час ми працюємо за окремим планом – плануємо походи, автобусні екскурсії. Наші вихованці побували у містах Львів, Кам'янець-Подільський, Золочеві, Підгірцях, Олесько, Чорткові, Збаражі, Бережанах, Тернополі і т.д.

Постійно проводимо екскурсії до духовних святинь нашого району с. Заздрість – батьківщину Й.Сліпого, в Маріїнський духовний центр в с.Зарваниця.

В Микулинцях є чимало пам'яток давнини й сучасної української історії. Вони є потенційно привабливими для туристів. Усі пам'ятки зосереджені на невеликій відстані один від одного, що дає можливість організовувати цікаві туристичні екскурсії.

**III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ
ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»**

**III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ
ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»**

Володимир Салук

**ПАМ'ЯТКИ СТРЕЛЬЦЬКОЇ СЛАВИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР. НА ТЕРЕБОВЛЯНЩИНІ**

Теребовлянська земля є багатою на пам'ятки, що свідчать про українську державність та військові звитяги, починаючи від княжих віків. Так само насичено відклався історичний пласт періоду Першої світової війни, боротьби Українських Січових Стрільців (УСС), Української Галицької Армії (УГА) та Української революції 1917-1921 рр. (УНР, ЗУНР). Про це сьогодні нам нагадують численні братські могили та окремі поховання, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, будівлі ін.

Найдавнішою пам'яткою стрілецької слави на Теробовлянщині є братська могила УСС в с. Семиківці. Саме в тих околицях у вересні-жовтні 1915 р. українські стрільці разом із німецькими союзниками вели бої з військами Російської імператорської армії. Це була перша на території Тернопільської області велика звитяга усусусів, що вписана у славу історію українських легіонерів. Та на жаль цей успіх мав свою ціну. 49 стрільців навіки залишилися лежати в спільній могилі.

На цьому місці ранньою весною 1916 р. українські військові насипали стрілецьку могилу (Rys_1) [21, с. 53]. Ініціатором і виконавцем робіт був хорунжий УСС Лев Лепкий. В такий спосіб було започатковано традицію насипання земляних курганоподібних стрілецьких могил [3, с. 192] (дійсних та символічних), над якими встановлювали хрест чи іншого виду конструктивний елемент.

У тих же боях під Семиківцями загинув молодий хорунжий УСС Северин Ярмкевич (1897-12.10.1915 рр.), який відзначився у битві за гору Маківку. Його могила знаходиться в Соснові. Надгробок був зведений у 1930-х рр. за кошти діаспори і зберігся досі [12] (Rys_2). Крім того, на надгробку вмонтована металева таблиця з іменами воїнів-односельчан, які служили в рядах УСС та УГА. Подібні пам'ятні дошки збереглися також у Різдвах (вмонтована у сучасний пам'ятний знак) (Rys_3) та у Вербовці. Такого типу вилиті з металу таблиці виготовлялися на львівському підприємстві «Мемор» (1938-1939 рр.) [18, с. 5].

У 1918-1919 рр. Теробовлянський повіт перебував у складі Західно-Української Народної Республіки, тут розбудовувалися українські державні інституції, ця земля була ареною боротьби за збереження незалежності. В обороні молодої республіки стояли воїни УГА, місцеві та уродженці інших країв, які залишили свій слід в цій сторінці історії.

Запеклі бої УГА з польськими вояками точилися на Теробовлянщині в рамках Чортківського наступу галичан 11-12 червня 1919 р. і вони вважаються одними з найважчих в ході цієї військової операції. Як зазначає О. Дедик в окремому розділі своєї книги про ці події, тоді були звільнено ряд населених пунктів Теробовлянщини – Дарахів, Мшанець, Підгайчики, Залав'є, Глещав, Струсів, Буданів, Вербівці, Ласквці, Залав'є, Деренівка і Теробовля [6, с. 113-118]. Загалом, в цих боях загинуло не менше півтораєста українських воїнів, могили яких розкидані по районі, поодиночці чи спільно, багато з яких залишаються невідомими. В пам'ять про ці звитяги та їх героїв в різні роки встановлювалися численні пам'ятні знаки, доля яких теж була непростною.

Після завершення польсько-української війни Теробовлянським осередком Товариства охорони воєнних могил було організовано ретельні пошукові роботи поховань у повіті. На той час вони змогли віднайшли тільки братську могилу стрільців УГА на теробовлянському кладовищі. З'ясовано, що у ній покоїться 13 воїнів, які загинули під час визвольної битви 12 червня 1919 р. Відповідний список імен не можливо було встановити, оскільки старшина, відповідальний за похорони своїх підлеглих, не подав даних до місцевого парохіяльного уряду [8, с. 284]. Хоча, в «Літописі Червоної калини» (№ 10, жовтень 1935 р.) згадується, що в теробовлянській могилі похований поручник Іванів, командант скорострільної сотні 4-ї бригади.

На братській могилі в Теробовлі був встановлений великий дубовий хрест із металевою табличкою, на якій було написано: «Тут спочиває 13 Стрільців Української Галицької Армії, які впали в бою за волю Рідного Краю». Українська громада прагнула встановити величніший пам'ятник, але з огляду на політичну ситуацію на це годі було сподіватися. Отже, було вирішено (з дозволу пароха о. Степана Мохнацького) встановити такий пам'ятник на подвір'ї церкви св. Миколая, що надавало би йому певний «іміунітет». Проект пам'ятного знаку розробив інженер Ярослав Мохнацький [4, с. 125-126]. Монумент мав форму піраміди, огороженою 4-ма стовпчиками,

з'єднаних ланцюгами. На вершині піраміди височів стрілецький хрест. На 3-х стінах – кам'яні таблиці. На центральній був ви висічений тризуб, обведений золотою фарбою, а під ним напис: «Всім знаним і незнаним Героям, які впали на полі слави за волю Рідного Краю – вдячні громадяни Землі Князя Василька», на іншій таблиці були крилаті слова з відомого вірша Богдана Лепкого «Спіть, хлопці, спіть...». На третій таблиці був український переклад староримського вислову: «Солодко й почесно вмерти за Рідний Край». Пам'ятник урочисто відкрили у червні 1929 р. на 10-ті роковини боїв за Теробовлю [8, с. 284-286]. Проте, наступного року в листопаді 1930 р. поляки двічі підірвали вибухівкою пам'ятник, а після його руйнації поліція наказала остаточно його розібрати [19, с. 6].

На теробовлянському кладовищі є ще кілька важливих поховань. Праворуч від братської могили УГА знаходиться могила отця Зеновія Кузьми, померлого 31.10.1934 р., який служив в українському війську у рангах підстаршини УГА та старшини Армії УНР (Rys_4). Також на цьому кладовищі поховані комісар Теробовлі в час ЗУНР І. Хрущевський та міський комісар Станиславова в час ЗУНР П. Чайковський [5, с. 593].

В княжому місті зберігся будинок, де в 1910-1944 рр. проживав священник, громадсько-політичний діяч о. Степан Мохнацький. Саме там 30.10.1918 р. активісти під головуванням священника проводили нараду щодо встановлення української влади в Теробовлянському повіті. На його будинку в 1995 р. встановлено пам'ятну дошку [9, с. 245-246]. Про отця Степана нагадує також кам'яний хрест на подвір'ї церкви св. Миколая, на якому викарбувано ім'я пароха.

Після важких боїв за Теробовлю у 1919 р., які відбувалися під Іванівкою, частину загиблих стрільців УГА поховали в спільній могилі саме в цьому селі. Пізніше родичі воїнів забрали останки кожного з них на свою малу батьківщину. Залишилась тільки могила Романа Петльовського, уродженця Сокальщини. Тепер могила має вигляд невеликого курганоподібного земляного насипу із дерев'яним хрестом на мурованому постаменті. Там встановлена плита з написом: «Вічна слава Січовим Стрільцям, борцям за вільну Україну. 1919 р.», а на дерев'яному хресті табличка Петльовському (Rys_5).

В селі Вербівці збереглася могила Марка Дячка, воїна УГА, хорунжого УСС (уродженця Золочівщини), який загинув у 1919 році. Надгробок мурований, з металевим хрестом, у ніші встановлена інформаційна плита і місце для свічок (Rys_6). В цьому ж населеному місці є пам'ятний знак УСС, який відновили у 1991 р., а перед тим подібний був споруджений в 1942 р. [1]. На кам'яній плиті висічені отвори для трьох фотокарток, нижче видно систематично понищений текст, а під ним барельєфне зображення перехрещеної шаблі із гвинтівкою та дубовим листям. Вірогідно, що таблиця збереглася ще з поч. XX ст. Також в сільській церкві знаходиться меморіальна дошка, встановлена ще у 1938 р. із іменами полеглих Січових Стрільців.

В селі Сущин на старому цвинтарі є декілька поховань воїнів УСС/УГА. Серед них є могила сотника Григорія Бейбака (1889 – 26.11.1918 рр.). Відомо, що він був уродженцем цього села, а загинув у бою поблизу с. Прошова [2, ст. 335]. Зберігся оригінальний надгробок. На постаменті стоїть кам'яна композиція із хреста з уквітчаним вінком та стрічками, на яких читається: «Борцєви за...» (Rys_7).

Згідно, Переліку щойновиявлених об'єктів культурної спадщини Тернопільської області, на Теробовлянщині знаходяться наступні братські могили УСС/УГА: с. Деренівка (14 осіб), с. Мшанець (8 осіб), с. Багатківці (2 особи), с. Залав'є [1].

В с. Залав'є на кладовищі є могила, де зазначено, що в ній спочивають двоє невідомих воїнів УСС. В інтер'єрі церкви Святої Трійці на початку 1920-х рр.

встановлена пам'ятна дошка воїнам УГА – односельцям «і всім тим що віддали життя».

Відомі також могили деяких діячів періоду ЗУНР, які займали адміністративні посади. Зокрема, у с. Вишнівчик похований священник, голова Підгаєцької повітової національної ради І. Токар. А в с. Могильниця захоронені: педагог, член Тереховлянського повітового комісаріату Лука Гарматій і його син, підхорунжий УГА Н. Гарматій [5, с. 593].

На Тереховлянщині зведено багато пам'ятних знаків Борцям за волю України, присвячених Січовим Стрільцям. Більшість з них встановлені на кладовищах, за формою – муровані або являють собою земляні насипи з хрестом. До них можна віднести пам'ятні знаки у населених пунктах: с. Гумніська (1942 відновл. 1990 р.с. Ласківці (1990 р. із фотографією воїнів УГА), смт. Микулинці (1993 р. відновл.), с. Різдваїни (1990 р. із меморіальною дошкою 1938 р.), с. Заздрість (1990 р.).

В с. Буданів у сучасності встановлений пам'ятний знак на місці, де загинули Січові Стрільці (1918-1920 рр.). На місцевому кладовищі був похований суддя, комісар Тернопільського повіту (11–12.1918 рр.) О. Сальвицький [5, с. 593].

В с. Ілавче на церковному подвір'ї у 1929 р. встановили хрест воїнам-односельцям із прізвищами усіх загиблих та написом «Пам'ятка світової війни», завуальовано маючи на увазі воїнів УСС та УГА (Rys_8). Він зберігся в радянські часи лише завдяки тому, що стояв на території церкви і був під її захистом [18, с. 4].

В с. Острівець зберігся будинок, у якому народився письменник, поручник УГА Володимир Гжицький (1895-1973 рр.). На кладовищі похований священник, делегат УНРади ЗУНР від Тереховлянського повіту П. Карпінський [5, с. 593].

В багатьох населених пунктах пам'ятні знаки чи могили нищили при потуранні польської влади. До прикладу, у с. Бернадівка пам'ятники нищили двічі. Спершу поляки у 1930 р, пізніше – більшовики в 1946 р. [19, с. 6].

На кладовищі в с. Довге була братська могила воїнів УГА, тіла яких були зібрані з околичних полів. Проте на цій могилі польська поліція постійно знімала таблицю із написом: «Полягли за волю України» і врешті було проведено ексгумацію останків із перезахороненням їх у невідомому місці в с. Буданів. Згодом, за німецької окупації, біля дзвіниці насипано символічну могилу із таблицею: «За волю України» [7, с. 620]. В 1963 р. пам'ятний знак знищили комуністи [10, с. 256]. В роки незалежності України біля церкви спорудили великий мурований пам'ятний знак з каплицею та пірамідалльною «могилою». В Довгому пройшли дитячі роки Володимира Гжицького, який служив поручником в УГА і написав книгу про воєнні роки. На будинку, де він проживав встановлена пам'ятна дошка.

Окреме місце в історії краю 1917-1920-х рр. займає с. Струсів. В цьому колишньому містечку на старому кладовищі, ліворуч від польських військових поховань знаходиться незвична для цих країв могила. У ній лежить воїн-кіннотник Дієвої армії УНР з далекої Надніпрянщини (Rys_9). На хресті висічено напис: «Тут спочиває великий лицар, хорунжий Холошин Данило Трохимів з Курської губернії Новооскольського повіту с. Слобода, положивший свою голову 17 вересня 1920 р. під селом за щастя і волю українського народу. Небіжчик мав 21 рік від роду. Спи друже, твоя слава, твоя праця не загине. Від друга твого командира кінно-гайдуцької сотні, сотника Скоблика». Історія цієї могили не проста. З окремих спогадів емігрантів І. Цапка та І. Луковського дізнаємося, що Данило загинув в бою за Тереховлю проти відступаючих більшовиків. Його тіло привезли до с. Острівець і там за участі військових та сусідніх громад урочисто похоронили [22, с. 244]. Майстер Григорій Перцан виготовив із червоного тереховлянського каменю оригінальний хрест, викарбував відповідні написи. Біля могили щорічно на Зелені свята відбувалися

велелюдні поминання героя. Але через 10 років поляки викопали останки і переховали їх у Струсові на римо-католицькому кладовищі неподалік польських військових (+1919 р., +1920 р.) [13, с. 766]. Ймовірно, тоді було виготовлено новий надгробок на могилі Холошина, а в радянський час його знову пошкодили. В роки радянської Перебудови скульптор-умілець Т. Гондович зібрав частини розбитого старого хреста і реставрував його [16, с. 17]. На жаль, сьогодні кам'яний хрест продовжує розшаровуватися, він скручений дротом, проте залишається загроза його руйнування.

Місце захоронення українського воїна поруч з масовими похованнями польських жовнірів у Струсові породжує запитання. Відповідь на нього свого часу спробував знайти місцевий краєзнавець, вчитель історії Іван Русиняк. За його припущенням, «польський цвинтар», де спочивають десятки «орлят» загиблих в боях з УГА у 1919 р., є частиною багатонаціонального військового кладовища. Власне, польські могили знаходяться праворуч від входу на старе кладовище, а ліворуч, де лежить хорунжий Холошин, є ділянка поховань надніпрянських українців – союзників польського війська у 1920-му р., що спільно боролися з більшовицькою Росією. Саме тому, вважав Іван Іванович, загиблі у вересневих боях були захоронені поруч. Отже, це було різночасове, збірне кладовище, куди хоронили військовиків теребовлянської околиці різних формацій. Також він згадував, що на лівій (православній) частині військового кладовища, окрім воїнів Армії УНР, були раніше поховані солдати Російської Імператорської Армії (ймовірно теж українці) [16, с. 1-18]. Щоправда, тоді не зрозуміло чому військовий Павло Петровський, померлий у 1915 р. похований на українському кладовищі... Отже, струсівські могили ще зберігають у собі багато таємниць.

Після Другої світової війни військове кладовище у Струсові було знищене, разом із стрілецькою могилою на українському кладовищі. Після падіння радянського режиму громада Струсова облагородила територію української частини «польського цвинтаря» і навіть було виготовлене креслення величного пам'ятника полеглим українцям та з часом цей задум так і не реалізували [16, с. 17-19].

У с. Струсів знаходиться дві пам'ятки історії місцевого значення, пов'язані із діями та воїнами періоду Української революції 1917-1921 рр. – це садиба-будинок Гірняків та садиба-будинок Ситників-Сліпих (занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України рішенням Тернопільського облвиконкому від 19.08.1994 р.) № 14 [1]. Ці дві історичні будівлі межують між собою, на них встановлені меморіальні дошки. У будинку родини Гірняків у 2007 р. почав діяти музей Струсівської закутини, але станом на серпень 2020 р. споруда перебуває в аварійному стані [17].

Щодо осіб, які проживали в цих будинках, то слід зазначити факти з їхніх життєписів 1917-1921 рр. щоб оцінити їхній вагомий вклад в українську справу [11, 14, 15].

Гірняк Никифор – сотник УСС, начальник стрілецького Коша (1915-1918 рр.), активний учасник Листопадового чину 1918 р., командант Тернопільської військової округи (1918 р.), начальник мобілізаційного відділу Державного секретаріату військових справ ЗУНР, референт мобілізаційного відділу в Генеральному штабі військ УНР, очільник ревкому ЧУГА (1920 р.), голова Тернопільської філії Товариства охорони воєнних могил.

Гірняк Володимир – український військовик, воїн УСС, УГА, громадський та видавничий діяч.

Гірняк Йосип – доброволець УСС, актор Театру УСС.

Гірняк Юліан – викладач Українського державного університету в Кам'янці-Подільському (1918 р.), взяв активну участь у відкритті Українського таємного

університету у Львові (1921 р.), вчений (фізик, хімік), громадський діяч, публіцист, дійсний член НТШ.

Родіон Сліпий – воїн УСС, УГА, дивізії СС «Галичина», УПА.

Підсумовуючи огляд українських пам'яток Теробовлянщини періоду 1914-1921 рр. можна сказати, що ця земля зберегла багато цікавих об'єктів історії і вони потребують подальшого вивчення та вшанування. В цьому напрямку можна провести ряд заходів. Це може відбуватися у співпраці краєзнавців, дослідницьких установ і влади різних рівнів. Потрібно провести додаткові опитування місцевого населення, яке причетне до встановлення/відновлення пам'ятних знаків, могил в кін. 1980-х - поч. 1990-х рр. Важливо встановити відповідність між реальними похованнями, братськими могилами і символічними пам'ятними знаками. Залишається не до кінця з'ясованим датування об'єктів, які мають відношення до УСС/УГА, адже вони часто ототожнюються як в літературі, так і в народному розумінні і створюють плутанину. На жаль, багато могил є безіменними і незрозумілого походження, що теж потребує додаткового вивчення. Потрібно клопотати за те, щоб існуючі пам'ятки набували відповідного статусу і були занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. І, врешті, найнеобхіднішим на сьогодні залишається завдання збереження тих пам'яток, які залишилися.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архів Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини.
2. Безкорований А, Г. Івахів, Г. Фурка. Сушин // Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 3. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. – 608 с.
3. Бережанщина у спогадах емігрантів. – Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – 390 с.
4. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині: Істор. нарис-путівник / Худож. оформл. В. І. Сави. – Львів: Каменярь, 1998. – 294 с.
5. Гуцал Петро Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Тернопільська Область/П. Гуцал //Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т.2: З–О. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2019. – 688 с.
6. Дедик О. Г. Чортківська офензива. Частина 1. 2-ге виправлене видання.—Львів: Видавництво «Астролябія», 2015. – 232 с.
7. Дубівка Василь. Село Довге /В. Дубівка // Теробовельська земля. – Нью-Йорк - Сідней, 1968. – С. 613-629.
8. Заплітний Антін. Культурно-світне, громадське, політичне життя Теробовельщини в рр. 1922-39 /А. Заплітний // Теробовельська земля. – Нью-Йорк - Сідней, 1968. – С. 275-289.
9. Заплітний Антін. Теробовля за української влади /А. Заплітний // Теробовельська земля. – Нью-Йорк - Сідней, 1968. – С. 245-254.
10. Івахів Г., Онишко В. Довге / Г. Івахів, В. Онишко// Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 3. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. – 608 с.
11. Лазарович Микола. Активні діячі ЗУНР на Тернопільщині. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n63texts/lazarovych2.htm>.
12. Липовецький Святослав. Кропили ворога рясним вогнем. Слідами добровольців-усусусів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/09/29/149218/view_print/.
13. Луковський Ісидор. Островець /І. Луковський // Теробовельська земля. – Нью-Йорк - Сідней, 1968. – с. 763-767.
14. Мельничук Б. Гіряк Володимир Йосипович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. — Т. 1: А – Й. – С. 357.
15. Науменко К. Є. Гіряк Никифор [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Girnyak_N.
16. Русиняк Іван. Дещо про військові поховання у с. Струсів, Теробовлянського р-ну. Рукопис. – 2019. – 20 с.

**III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ
ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»**

17. Скасків Максим. Відчиняю музей, а там всередині йде дощ: у Струсові на Тербовлянщині руйнується унікальний музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nday.te.ua/vidchynya-yu-muzej-a-tam-vsередyni-jde-dosch-u-strusovi-na-terbovlyanschyni-rujnujetsya-unikalnyj-muzej-foto/>.
18. Строць Л. /Л. Строць // А ми тую стрілецьку славу збережемо... : фотокаталог пам'яток і пам'ятних знаків, присвячених Українським січовим стрільцям, на Тернопільщині. – Тернопіль: Колір-Прінт, 2016. – 92 с.
19. Тербовельщина. Знищення пам'ятника в Бернадівці. Знищення пам'ятника в Тербовлі//Діло, 19 листопада 1930 р. – С.-6.
20. Уніят, В. Никифор Гіряк. Життєвий шлях Отамана [Текст] / В. Уніят. – Тернопіль, 2010. – 232 с.
21. Українські Січові Стрільці 1914-1920 [Текст]/за ред. Б. Гнаткевича. – [репринт. відтвор. з вид. 1935 р.]. - Львів : Слово, 1991. – 160 с.
22. Цапко Іван. Переможний бій під Тербовлею / І. Цапко//Тербовельська земля. – Нью-Йорк - Сідней, 1968.

*Рис. 1. Воїни Легіону УСС зводять земляний насип над братською могилою побратимів.
с. Семиківці, весна 1916 р.*

Рис. 2. Могила хорунжого УСС Северина Яремкевича. с. Соснів

Рис. 3. Пам'ятна дошка «Поляглим за волю» (1938 р.) в честь УСС. с. Різдва

Рис. 4. Братська могила воїнів УГА та могила о. З. Кузьми (+1934), воїна УГА та Армії УНР (праворуч). м. Тербовля

Рис. 5. Могила воїна УГА Романа Петльовського, загиблого в бою за Тербовлю (+12.06.1919). с. Іванівка

Рис. 6. Могила воїна УГА, хорунжого УСС Марка Дячка, (+1919). с. Верівці

Рис. 7. Могила сотника Григорія Бейбака (+26.11.1918). с. Сушин

Рис. 8. Пам'ятний знак в честь усіх загиблих воїнів-односельчан (1929 р.). с. Главче

Рис. 9. Могила хорунжого Дієвої армії УНР Данила Холошина (+17.09.1920). с. Струсів

Ольга Сивак-Найчук

КОСТЕЛ ПРЕСВЯТОЇ ТРІЙЦІ В МИКУЛИНЦЯХ: ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ НАРИС

Велична і красива споруда парафіяльного Микулинецького костелу Пресвятої Трійці вистояла понад два століття і сьогодні належить до унікальних пам'яток архітектури, заслуговуючи на увагу дослідників.

Святиня побудована протягом 1761-1779 рр. на кошти власниці містечка – Людвіги Потоцької, за проектом архітектора-аматора, родича Потоцької, Августа Мошинського, який жив у Дрездені, а пізніше був радником польського короля Станіслава Августа з питань мистецтва. Микулинецький храм споруджений за зразком Дрезденського двірцевого католицького костелу, побудованого ще в 1739 р. видатним архітектором Джатано Чавареллі.

Троїцький костел у Микулинцях – одна з найкращих і оригінальних пам'яток епохи пізнього бароко. Костел орієнтований з півночі на південь. Це, мабуть, пов'язано з тим, що його розмістили на одній осі з комплексом Микулинецького палацу, ще одною пам'яткою архітектури XVIII ст. Костел це тринавова базиліка з півкруглим трьохярусним деамбулаторієм. Високий центральний неф з нижчими боковими і двоярусними обходами присвітерію творять пірамідальний силует. В стрільчасту структуру фасаду вкомпонована

дзвіниця. Довжина храму складає 42 м., ширина – 30 м. Для будівництва використовували ламаний камінь (для фундаменту і нижньої частини мурів) та дрібну барокову цеглу. Ззовні він весь поштукатурений.

Фасад розчленований поярусними антаблементами і по-вертикалі півколонами дорійського, іонійського і коринфського ордерів. У нижньому ряді – сім осей, у другому – три, у третьому найвищому, що набирає форму вежі – теж три. Кожен з рядів замкнений поламаним карнизом. При вході, до корпусу костелу примикають півовальний присінок та дві квадратних кімнати – по боках, відділені від бічних нефів. Над присінком – невелике приміщення, з'єднане з хорами, вище – дві кімнати у вежі.

Під головним нефом – велика прямокутна крипта, перекрита півкруглим хрестовидним склепінням; під бічними нефами – по три менших крипт; вхід до крипт – з присінка.

Фасад костелу є ширшим від корпусу, підкреслений випуклою лінією. Він декорований різьбленими з каменю скульптурами святих, які частково розміщені в нішах, а також декоративними кам'яними вазами і ліхтарями. Ось як розміщені різьблені кам'яні фігури на фасаді: в нішах нижнього ярусу – євангелисти Іван, Лука, Марко, Матвій, апостоли Павло і Петро (на крайніх осях нижнього ряду); в нішах другого ярусу – Святий Вінцентій Поль та Святий Вацлав; в нішах третього ярусу – святі Анна та Йоахім.

Дах над головною навою – ламаний, над апсидою переходить в наметовий; над бічними навами і обходом – спадаючий, покритий бляхою. Вежа зроблена у формі дзвону, над яким розміщений хрест [12, с. 42-43].

Висота центральної нави – 18 м., а бічних – по 9 м. За пресвітерієм, відділеним від головної нави дерев'яними балками, та на продовженні бічних нав у двокімнатному обході навколо апсиди виділено приміщення захристії та скарбії. У пресвітерії та головній наві стоять десять високих колон – чотири примикають до стовпів, а шість – до стін. Над колонами простягається широкий карниз, по якому можна ходити. Підлога в костелі була вимощена кам'яною плиткою.

Головний вівтар, розміщений на кам'яній основі, був різьблений з дерева і прикрашений бароковими скульптурами. Над ним, по центрі, один над одним – образи Святої Трійці та Святого Миколая, вище напис «Et Hi Tres Unum Sunt» – «І троє стали одним», над яким голуб, що символізує Святого Духа. По двох боках від вівтаря – різьблені фігури єпископів Вацлава і Зигмунта, а над ними – два ангели та алегоричні фігури. По боках вівтаря, на стіні апсиди, на оздоблених виступах розміщувалися дерев'яні фігури таких святих: Анни, єпископа, Флоріана та Йоахіма. Вище над дверима, що ведуть до захристії записані дві головні заповіді любові на латинській мові – «Ama Deum Super Omnia» та «Ama Fratrem Tuum Sicut Te Ipsum», що перекладаються відповідно – «Люби Господа Бога усі своїм єством» і «Люби Близького свого, як самого себе».

Біля північно-західної нави розміщувався вівтар Матері Божої, біля північно-східної – Найсвятішого Серця Ісусового, біля західної та східної стіни – відповідно вівтарі Святих Йосифа та Антонія. Вівтар Матері Божої розташований на високому цоколі. Він закінчувався декораційно вирізаним щитом. В основі – фігура Непорочної Матері Божої; вище – ікона; по боках – дві різьблені фігури святих.

Вівтар Найсвятішого Серця Ісуса за своєю архітектурою та декором аналогічний до попереднього: в основі – фігура Найсвятішого Серця Ісуса, по боках – алегоричні фігури, а над ними образ «Стигматизація Святого Франциска».

Вівтарі Святих Йосифа і Антонія – дерев'яні, з образами патронів та різьбленими ангелами.

Амвона – дерев'яна, багатопрофільована, з'єднана зі сходами. На ній розташовані чотири фігури Євангелистів та барельєфи Отців Церкви, вище над ними – дві скрижалі, бальдахім та ангели, які підтримували фігуру Chrystus Salvator (Воскреслого Ісуса з хрестом в руках).

На хорах був орган, що складався з клавіатури і дванадцяти реєстрів. Ідея необарокового проекту органу належить фірмі Gebruder Rager (1900 р.). В 1928 році Юзеф Курочка з Тереховлі доповнив його новими музичними трубками з Чехословаччини [23, с. 59].

При вході до костелу є епітафічна таблиця Людвіги Потоцької з роду Мніхів із чорного мармуру, де є напис: «LUDWIKA | Józefa Wandalina Mnischa [sie] | Marszałka W(ielkiego) K(oronnego) po tym Kaszt(elana) Krak(owskiego) y | Tarłowny córka | Józefa na Xiestw(ie) Zbaraz(kim) Potockiego | Hetmana W(ielkiego) K(oronnego) y Kasztelana Krak(owskiego) | MAŁŻONKA kościołów, sierot y ubogich | Dobroczytna Matka | Po 30:letnim stanie | w 74 R(oku) wieku swego, Dnia 2:Sier(pnia) 1785 | w Dobrach swoich Krasieczyn | ZMARŁA | Westchnienia miłosiernego za siebie grzeszną błaga» [24, с. 18]. Даний напис перекладається так: «Людвіга, дочка Юзефа Мніха, маршала Великого Коронного Війська, а після того Каштеляна Краківського; дружина Юзефа, Потоцького, управителя Збараського, гетьмана Великого Коронного Війська, Каштеляна Краківського; добродійна матір костелів, сиріт і вбогих; після 30-тилітнього вдовування, у віці 74 років, дня 2 серпня 1785 року померла. Милосердного зітхання за себе грішна благає».

Наверху, над хорами, була бібліотека, яка містила книги польською, латинською і французькою мовами.

З південно-західної частини муру виростає дзвіниця з трьома арками.

Біля новозбудованої святині фундаторка виділила землю на будівництво будинку для Отців Місіонерів Святого Вінцентія Поля. В 1780 р. споруджено монастир для ченців біля костелу, який зберігся до сьогодні

В 1859 р. під час урочистого парафіяльного відпусту з нагоди Пресвятої Трійці, виникла пожежа. Вогонь знищив вежу і дах костелу. Під час ремонту, дах знову було покрито – гонтом, а вежу – оцинкованою бляхою.

У 1912 р. навколо костелу збудовано кам'яний мур з брамою. По обидві сторони від брами на високих стовпах висіли дві хвіртки.

В 1926-1929 рр. костел було відрестаровано під керівництвом професора Вітольда Тінкевича та інженера Адама Мшцівуєвського, який виконав малюнки. Сума коштів зовнішнього ремонту, зробленого в 1926 р., становила 2053 американських доларів, які отримано через продаж поля в Чорторії.

З квітня 1946 р. часу костел було зачинено. Радянська влада передала його військовій частині, яка на той час знаходилася в селищі. В самому храмі було облаштовано примітивні військові кошари. Солдати виносили зі святині літургійний посуд, дерев'яні фігури, також балюстраду, катафалк, частини вівтарів, щоб опалювати свої будинки. Частину образів, літургійних шат, фігур та парафіяльних книг врятували члени громади, котрі різними можливими способами забирали костельні речі і таємно переховували їх у своїх домах, ризикуючи власним життям.

В 1947-1949 рр. у костелі розміщувалося сховище для збіжжя, а у підземеллі – овочево-фруктовий склад. З 1950 р. споруду призначено для складу солі, яку використовували для посипання доріг. Це стало причиною величезних руйнувань, особливо правого бічної нави. Через високу вологість всередині споруди

утворилася величезна брила солі, яку розбивали динамітом, внаслідок чого повилітали шиби з вікон.

Протягом 1966-1979 рр. меблева фабрика використовувала святиню як склад для меблів. Тоді вікна закрили дошками. Ніхто навіть не думав про те, щоб костел врятувати від руйнування, попри те, що він мав велику цінність, як пам'ятка архітектури.

В кінці 1980 р. зруйнована споруда опустіла. Почався найтяжчий період в її історії. Тут відбувалися бійки, гулянки, розваги, їздили мотоциклами та велосипедами, стіни було вкрито вульгарними написами.

29 липня 1989 р. зруйновану святиню було передано римо-католицькій парафії. Почалися роботи по відбудові споруди: прибирання прилеглої території, ремонт всередині та ззовні приміщення.

В 1991 р. Львівський філіал Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» виконав проект реставрації даної пам'ятки архітектури. Головним архітектором та автором проекту був З.Р. Лагуш.

Завдяки співпраці із віруючими римо-католиками з Люксембурга вдалося протягом 1996-1999 рр. відбудувати святиню.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Герета І. Тереховля: Шлях через віки: Іст.-краєзнав. нарис. – Львів: Каменяр, 1997. – 127 с.
2. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Тереховлі і Тереховлянщині: Історичний нарис-путівник – Львів: Каменяр, 1998. – 294 с.
3. Тернопільський енциклопедичний словник: В III т. / Редкол.: Г.Яворський, Б.Мельничук, М.Ониськів – Тернопіль: Збруч, 2005. – Т. II: К-О. – 706 с.
4. Славчук Ю. Микулинці//Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник: В IIIт. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Друкарня ОО. Василян, 1983. – Т.III. – С. 301-309.
5. Миколаєвич Р. Згадки і сліди давнього минулого // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історико-мемуарний збірник: В IIIт. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Друкарня ОО. Василян, 1983. – Т.III. – С. 9-32.
6. Bayger A. Powiat trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny zebrali nauczyciel ludowy Jan Aleksander Bayger. – Lwow: Wyd-wo Narodowe, 1899. – 264 s.
7. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol: Wyd-wo Tarnopolia, 1926. – 386 s.
8. Ostrowski J., Pencakowski P. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego: W X t./red. Ostrowski J. – Kraków: Wyd-wo K.Wyszyńskiego, 1996. – Т. IV. – 612 s.
9. Mykhaýlo Cherevatyy. Przemiany duszpasterstwa parafialnego na tle dziejów parafii p. w. Trojcy Swiętej w Mikulinach: Magisterska praca z teologii pastoralnej: 29542. – Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2002. – 130 s.

Валентин Терещенко

КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ: ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВПЛИВИ ТА МІСЦЕВА СПЕЦИФІКА

Микулинецький замок – один з перспективних туристичних об'єктів в Тернопільській області, інтерес до нього зростає і в середовищі туристів, і серед професійних істориків. Це можна пояснити декількома причинами – і статусом «єдиного заселеного замку України», і розташування в мальовничій місцевості, на околиці давнього і цікавого містечка. Крім того замку пощастило зберегти багато своїх елементів в первісному вигляді, що полегшує його дослідження і реставрацію.

Проте слід відзначити, що предметні дослідження цієї фортифікаційної споруди почалися доволі пізно. В першу чергу потрібно згадати працю О. Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», яка вийшла друком в 1892 році [1]. Інша праця Чоловського – розділ про замки в видання 1926 р. «Минуле та пам'ятки Тернопільського воєводства». Її зміст в загальних рисах повторює попереднє видання, позитивною рисою є наявність фотографій, які також є цінним джерелом дослідження фортифікаційних споруд [2].

В радянський період Микулинецький замок побіжно згадувався в краєзнавчих публікаціях [3]. Інтерес до історії замків в Галичині посилюється після здобуття незалежності. Однієї з перших спроб систематизувати інформацію про західноукраїнські замки, в тому числі Микулинецький замок, були праця О. Мацюка [4]. Новим підходом в публікаціях останніх років є намагання авторів доповнити відомості письмових джерел аналізом архітектурних особливостей микулинецького замку [5, с. 6].

Час будівництва Микулинецького замку – період революційних змін у фортифікаційному мистецтві Європи. В першу чергу це було пов'язано з розвитком вогнепальної зброї, а саме – облогової артилерії. Нові важкі гармати вже на межі в XV - XVI ст. століть впевнено пробивали старі кам'яні стіни «готичних» замків і фортець. Це призвело до зміни конструкції укріплень. Кам'яну чи цегляну кладку посилювали земляним насипом, в якому застрягали ядра. Змінились обриси укріплень – для збільшення секторів обстрілу і максимального зменшення «мертвих зон» будувались бастіони – п'ятикутні укріплення, які замінили собою круглі і квадратні вежі. Всі ці зміни вперше з'явилась в Італії, вони і започаткували так звану італійську школу, яка дуже швидко розповсюдилась і в інших регіонах Європи. В Україні в XVI ст. застосування італійської школи було обмеженим, одним з найбільш популярних запозичень з італійської школи було будівництво п'ятикутних веж, які в плані нагадували бастіони. Ще однією особливістю була популярність в Україні так званої німецької школи, для якої характерними є не бастіони, а круглі укріплення – бастеї (рондеї). Такі регіональні особливості були зумовлені необхідністю протистояти татарським набігам, тобто кінними загонам без важкої артилерії. Тому європейські нововведення застосовувались вибірково, з урахуванням місцевої специфіки.

Взаємовпливи західних прогресивних напрацювань і давніх місцевих традицій – процес тривалий, він зайняв як мінімум все XVI і першу половину XVII ст. Враховуючи обмеженість джерельної бази чи не найбільш продуктивним методом дослідження цього процесу є вивчення конструкції збережених фортифікаційних споруд нашого регіону.

Мета цієї публікації – з'ясувати, в якій мірі в архітектурі замку реалізовані західноєвропейські впливи, і чи можна прослідкувати місцеві, регіональні особливості.

Дати відповідь не це питання не просто, є декілька вагомих перешкод для дослідника. Основна перешкода – незначна кількість письмових джерел, їх слабка інформативність з точки зору дослідження заявленої проблеми.

Письмові тексти дають уривчасті відомості, достовірно відомих фактів не так багато, ми їх згадаємо, вони допоможуть пояснити деякі конструктивні особливості замкової споруди.

Микулинецький замок постав в середині XVI ст. Заложила його Анна, дочка Миколи Синявського, великого коронного гетьмана, дружина Вавжинця Спитка Йордана «на самому татарському шляху» [1, с. 90]. Наступні власники замку – Зборовські та Конєцпольські – постійно підтримували його обороноздатність і

успішно відбивали татарські напади. [6, с. 46]. Трагічною сторінкою польсько-турецької війни стала у 1675 р. оборона замку від великого турецького загону, який вислав із-під Збаража Ібрагім Шишман. Протягом 15 днів кількесот місцевих мешканців мужньо відбивали всі турецькі атаки. Ворог зазнавав великих втрат [6, с. 46].

Подробиці знаходимо у О. Чоловського: «Не маючи змоги здобути замок ні гарматним вогнем, ні штурмами, ворог вдався до підкопів і мін. Підірвана таким чином одна з башт, безперечно та, де її місце зайняло пізніше ескарповане укріплення, відправила їх самих (турок) кілька сот людей, без великої шкоди обложених, які зроблений пролом швидко забарикадували» [1, с. 90].

Однак через безвихідність свого становища захисники таки погодилися на турецькі умови капітуляції в обмін на обіцяну свободу. Розлючені опором турки, тільки-но увійшовши до замку, порушили, як це не раз було, слово і вбили більшість оборонців, а решту забрали до неволі [6, с. 46]. *Отже, в наслідок подій 1675 р. замок втратив одну з бастей, найбільш ймовірно на південно-західному розі.*

Письмові джерела дозволяють встановити час заснування замку, окремі епізоди його історії (в першу чергу обставини штурму турецькими військами, який призвів в кінцевому рахунку до зміни планування). Разом з тим безліч питань залишаються невідомими. По-перше, ми не знаємо ім'я і походження архітектора, який проектував замкові укріплення, не збереглися проекти будівництва чи інвентарні описи.

Цінну інформацію містять картографічні джерела.

Так звана Спеціальна карта Боплана дозволяє уточнити локалізацію міських укріплень, їх фортифікаційний зв'язок з замком. Проте детального планування замку побачити ми не можемо, лише констатуємо його звичну для нас правильну чотирикутну форму.

Карта фон Міга – найбільш раннє джерело, яке дає інформацію про планування Микулинецького замку. Чорно-біла її копія міститься в монографії Г. Петришин, хоча зараз доступні кольорові версії в електронному форматі [7].

Зображення замку на карті залишає одне відкрите питання – австрійські топографи зобразили чотирі вежі (бастей) по кутам замку, тим часом як практично всі сучасні дослідники, слідом за О. Чоловським, вважають що південно-західна бастея ніколи не відновлювалась після підриву її турецькими військами.

Стан замку в кінці XIX ст. нам дуже добре відомий, О. Чоловський залишив детальний опис усіх збережених елементів, крім того в нашому розпорядженні є серія фотоматеріалів, які дозволяють прослідкувати стан замку з різних ракурсів та зміни в стані пам'ятки протягом XX – поч. XXI ст.

Аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати, що планування замку скоріше всього кардинально не змінювалось протягом його існування, в усякому разі ніяких свідчень кардинальних перебудов ми не маємо. Все це дозволяє припустити, що опис О. Чоловського, зроблений в кінці XIX століття в загальних рисах відображає початкову конструкцію замку в XVI ст.

Ось уривки з цього опису: «...замок є кам'яний, квадратний з чотирма крилами, з таким же дитинцем у середині. Висота кожного крила – поверх, довжина стіни – 75 м... Замок має дві башти, круглі, двоповерхові, одна при північно-західному куті, інша – при південно-східному. Перша в половині висоти другого поверху опоясана 4-ма гарматними бійницями, інша має їх 16 у трьох рядах, розташовані в шаховому порядку один над одним.... Третя менших розмірів, також

округла башта або теж вежа знаходиться у середині біля північно-східного кута і її зовні не видно» [1, с. 90].

Таким чином чи не найбільш інформативним джерелом про Микулинецький замок є його залишки, які збереглись до сьогодення. Методологія історичної науки дозволяє вважати архітектурні споруди історичним періодджерелом і в цій публікації ми скористаємось таким підходом. Сприятливою обставиною є той факт, що замковий архітектурний комплекс порівняно непогано зберігся.

Отже, в чому можна побачити ренесансні фортифікаційні спливи?

По-перше, ще правильне планування. Замок являє собою доволі правильний квадрат, чітко зорієнтований по сторонам світу. При цьому він доволі вдало вписаний в мис (пагорб, який огинає русло Серету). При такій локалізації давня місцева фортифікаційна традиція диктувала інший підхід – укріплення має повторювати обриси мису (як, наприклад замки в Бучачі, Сидорові чи у Скалі Подільській). Регулярність, геометрична правильність микулинецького замку дозволяє припустити, що він проектувався західноєвропейським фортифікатором.

По-друге, розташування бійниць у поєднанні з правильним плануванням дозволяє ефективно усунути «мертві зони». Цілеспрямована боротьба з мертвими зонами є важливим здобутком саме західної, ренесансної фортифікаційної теорії і практики.

По-третє, використання круглих бастей є явною вказівкою на німецьку фортифікаційну школу.

Разом з тим, є ряд аргументів, які дозволяють говорити про вплив місцевих традицій, зумовлених багатовіковою боротьбою з кочівниками.

Перший аргумент – замок розташовано на місці давньоруського городища, можливо залишки давніх валів мали певне оборонне значення і в XVI ст. – ускладнювали доступ до замку з південного сходу.

Другий аргумент – форма бастей, вони вузькі, орієнтовані на гарнізон з ручною вогнепальною зброєю. Кутові укріплення насправді можна назвати і «вузькими бастеями» і «широкими круглими вежами» одночасно, іншими словами вони являють собою перехідний тип між середньовічними і ренесансними традиціями будівництва. Та і розміри бастей відрізнялись – північно-східна, нині не збережена, по суті була вузькою вежею (опис її фундаментів залишив О. Чоловський).

Наведені аргументи підштовхують до висновку, що архітектура Микулинецького замку є прикладом органічного поєднання західноєвропейських інновацій (в першу чергу німецької фортифікаційної школи) з місцевими давніми фортифікаційними практиками.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Czołowski A. Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej// Teka konserwatorska. – Lwow: 1892 S.65-132.
2. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego. –Tarnopol, 1926. – 198; LXXVIII с.
3. Бурма В. О. Берегами Серету: Путівник по туристському маршруту. – Львів: Каменяр, 1979. – 88 с.
4. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. – Львів: Центр Європи, 2005. – 192 с.
5. Замки Тернопільської області // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”, число 11. – Львів:інститут “Укрзахідпроектреставрація”, 2000. – с. 168: іл. – С. 59 – 88.
6. Володимир Бойко, Олег Гаврилюк. Замки Тернопілля. – Тернопіль: ТОВ "Новий колір" 2009. – 80 с.
7. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779 - 1782) як джерело до містознавства Галичини. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 292 с.

**Іван Тицький
Леон Городиський**

СОФІЯ ХШАНОВСЬКА – ГЕРОЇЧНА ПОСТАТЬ ТЕРЕБОВЛЯНИНИ

Опис події. Так минув тиждень облоги. З безсилою злістю дивися Ібрагім Шишман на польський прапор, що розвивався на замку. Тимчасом більша небезпека загрожувала замкові зі сторони внутрішньої ніж із зовнішньої. Безперервні обстріли, вибухи мін в підкопах, все-таки, завдали значної шкоди замку. Катастрофічно зменшувались запаси боєприпасів і продовольства, і частина пляхтичів злякалася за своє майбутнє.

Біля 30-ти їх зібралися на таємну нараду, на якій рішили, щоб урятувати своє життя, здати замок. На щастя їхню розмову випадково почула дружина коменданта Анна Дорота із дому Фрезен (німецького чи голландського походження), невідомо чому нащадками названа Софією. Незважаючи на свист куль і стріл, вона поспішила до чоловіка з повідомленням про загрозу.

Захисники теребовлянського замку відбивали всі штурми та навіть проводили нічні вилазки у ворожий табір. Залуський пише, що в небезпечну хвилину Софія піднесла дух чоловіка і носила при собі два кинджали, поклявшись, в разі здачі замку, одним заподіяти смерть Хшановському, а іншим собі. Вона також брала участь у нічних вилазках. Незвичайна мужність героїчної жінки підтримувала відвагу оборонців замку [2, s. 243].

Оборона Теребовлі належить до найвидатніших подій польської, української та європейської історії. Біля двохсот рицарів протягом 14 днів чинили опір ворожим силам, які при інших обставинах, могли зайняти половину Польщі. Турки використовували різноманітні військові способи: робили підкопи під мур і закладали вибухівку, 4 рази здійснювали штурми, випустили понад 4 тисячі гарматних ядер, не рахуючи вже пострілів ручної зброї і татарських стріл, втратили біля 2-ох тисяч людей і, не досягнувши мети, змушені були відступити [1, s. 24].

До полудня 5 листопада військо Собеського було уже в Теребовлі. Король зійшов з коня, привітав усіх присутніх, поцілував руку прекрасної героїні, зняв із себе золотий ланцюг з білим орлом і надів на шию Софії. Потім особисто похвалив Хшановського в присутності цілого війська, а гарнізону роздав 100 червоних червінців.

У 1676 р. на коронаційному сеймі. Хшановський був прилучений до шляхетського стану і отримав нагороду в 5000 золотих. Пізніше він був комендантом Язлівецької фортеці, де й помер у 1688 р.

Героїчна оборона Теребовлі дала натхнення багатьом митцям для створення різноманітних творів.

Так до 2-ої половини XVII ст. відноситься гравюра про цю подію виконала секретарем Собеського Франсуа Грата і гравірована на міді гравером Романом де Гоогє.

Ця гравюра подає широку панораму зруйнованої Теребовлі, замку і околиці в момент поспішного відступу турків при вигляді королівських військ, що наближалися зі сторони Зубова [8, с. 110].

Видатний польський живописець Олександр Лессер створив прекрасну картину під назвою «Безстрашна комендантка». На виставці у Варшаві 1841 р. вона здобула срібну медаль. Були і інші полотна на дану тематику.

Композитор Йозеф Вибіцький написав оперу, в якій Анна Дорота виступає головним персонажем.

Відома польська письменниця Софія Коссак переддень вибуху II-ої світової видала повість під назвою «Теребовля». У 1931 р. вийшла у світ п'єса на три дії директора Теребовлянської гімназії Казимира Міссони «Оборона Теребовлі 1675».

Вдячні жителі міста звели прекрасній амазонці, названі в народі теребовлянською Жанною д'Арк, пам'ятник. Стояв він на підвищенні неподалік замку що у 1829 р. [2, s. 310].

Важко сьогодні дізнатись, як виглядав цей пам'ятник, і що з ним сталося. Але через деякий час Требовлянська рада гміни постановила поставити на тому ж місці новий пам'ятник Софії Хшановській. Цю роботу із застіноцького пісковика за проектом Тадеуша Бароча виконав талановитий теребовлянський скульптор Ян Бохенек.

Постать жінки з рішучим і водночас благальним виразом обличчя, яка однією рукою запискала вихоплений з-за пояса кинджал, а другою вказувала на місто, тривалий час була окрасою Теребовлі. Пам'ятник було знищено в роки II Сітової війни. Відновлено у 2012 р.

Ще один пам'ятник Софії Хмановській знаходиться в центрі міста на території, де зараз розміщений будинок районної адміністрації. Мав він формуobelіску на вершині якого був орел з розгорнутими для польоту крилами, який у своїх лапах тримав лавровий вінок.

Центральна вулиця міста носила назву Софії Хшановської. Її іменем також була названа жіноча школа, на місці якої тепер розташований супермаркет.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Aleksandr Czolowski 1 Bohdan Janusz Przeszlosc i Zabytki wojewodstwa tarnopdzkiego. – Tarnopol, 1926. – s. 24.
2. Bayger Jan. Powiat Trembowelski. Szkis geograficzno-historyczno i etnograficzny. – 1899. – s. 239.
3. Kresy wschodzie II Rzeczypospolitej. Trembowla. – Krakow, 1993. – s.10.
4. Ks. Wacław Szetelnicki «Terembowla kresowy bastion wiary i polskosci». – Wrocław, 1992. – s. 22.
5. История Польши т.2 издательство Академии наук СССР. – Москва, 1956. – 320 с.
6. Земля Тернопільська туристичний путівник. – Тернопіль: «Джура», 2003. – 238 с.
7. Наталя Полонська-Василенко «Історія України». – Т.2. – Київ: «Либідь», 1993, С. 44.
8. Теребовлянська земля Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк: Париж: Сідней: Торонто, 1968. – С.110.
9. Тернопільський енциклопедичний словник т.1. – Тернопіль, «Збруч». – 2004. – С. 208

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Ярослав Ткачук

**ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»**

НІМЗ «Поле Берестецької битви» більш відомий як Козацькі могили – це перлина української духовної культури її національний пантеон. Адже сюди, до саркофагу вічної скорботи і слави України скликає українців звідусіль живий дзвін героїчного минулого України, воля і віра в світле й щасливе майбутнє українського народу [4, с. 24].

Тут на цій славнозвісній Волинській землі далекого 1651 р. відбулася одна з найбільших битв середньовіччя. В якій виборюючи власну свободу та захищаючи православну віру зложили голови тисячі синів України, які ввійшли в світову історію як нескоренні духом за національну ідею «лицарі сонця».

Минали століття страждань та поневірянь українського народу, а його пам'ять свято берегла цей героїчний подвиг.

За для увіковічнення пам'яті героїв Берестецької битви з ініціативи архімандрита Віталія – настоятеля Почаївської лаври в 1910 р. розпочато будівництво архітектурного комплексу, а зокрема храм-пам'ятника Георгіївської церкви з усипальницею.

В статті К. Поліщука «Український музей на Козацьких могилах під Берестечком» говориться: «щоб збереглася наша рідна українська старовина на Волині, архімандрит Віталій задумав тут же на Козацьких могилах відкрити самостійний музей. Ото умисно для музею в церкві буде широка галерея для схову всяких речей...». З метою обстеження і дослідження поля битви арх. Віталій запросив відомого історика І. Каманіна. В результаті цього дослідження було визначено місце битви, зібрано останки полеглих учасників битви до саркофага в церкві, знайдено козацькі речі. А також проведено фотографування поля битви. В цій же статті даліше говориться: «...Зважаючи на те, що вже є зібраного з нашої волинської старовини, можна сказати, що новий музей сам по собі буде гарний, а згодом він може стати навіть багатим». Автор закінчує статтю з надією «що колись сей новий музей буде дуже цікавим установищем Волині» [5, с. 86].

Дві світові війни, а також політична нестабільність призвели до того, що цей вищезгаданий музей був зруйнований, а територія занедбана.

Острівок Журавлиха на якому власне побудований архітектурний комплекс відійшов у власність колгоспу ім. Б. Хмельницького під керівництвом Пастуха П.Т. тут розміщувалася кроле- і птахоферма. Також тримали лошат та корів хворих на ящури.

Відновлення музею під впливом культурних діячів та тиском громадськості розпочалося в 1960 р. з опублікованого листа-протесту в «Литературной газете» – «Так ли следует охранять исторические памятники». Питання про подальшу долю «Козацьких могил» набирало широкого розголосу. На асамблеї ЮНЕСКО в присутності міністра культури розглядалося питання про збереження піраміди Хеопса в Єгипті. В ході цієї асамблеї українці з діаспори звертаються до нього з проханням збереження Козацьких могил і підносять статтю «Так ли следует охранять исторические памятники». Він пообіцяв розглянути це питання і зробити все належне для врятування святині («Козацьких могил») [3, с. 50].

31 серпня 1965 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про увіковічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва». 18 вересня цього ж року таку постанову прийняла Рада Міністрів УРСР.

30 вересня 1965 р. згідно з рішенням № 838 виконкому Рівненської обласної Ради депутатів трудящих архітектурний комплекс «Козацькі могили» передали Рівненському краєзнавчому музею. Профіль новоствореного музею було визначено як меморіальний, тобто такий, який увічнював би подвиг героїв Берестечка.

Одночасно із створенням експозиції музею тривав ремонт церков, муру, підземного ходу.

17 червня 1967 р. в урочистій обстановці відкривається музей-заповідник та його експозиція для відвідувачів. Чимало зусиль для цього приложили П.Т. Тронько – заступник Голови Ради Міністрів УРСР, голова облвиконкому С.Д. Новаковець, начальник обласного управління культури Д.А. Луцан, завідувач фондів РОКМ а згодом його директор В.Я. Сидоренко та ін. Завідуючим призначено жителя с. Пляшеви шанувальника минувшини П.Я. Лотоцького. Завдяки наполегливій праці якого музей отримав всенародне визнання та світову славу.

Перша експозиція відродженого музею була створена в основному на площинних матеріалах за допомоги колег-музейників: директора Дубенського музею В.Д. Селедця, історика та краєзнавця Г. Бухала, художника РОКМ В. Мічуди та завідуючого музеєм П.Я. Лотоцького. Але цього було замало. Адже інтерес відвідувачів до музею зростав постійно. Щороку сюди прибувала велика кількість людей, щоб віддати шану героям-козакам. І ось тоді однією із головних проблем музею постало питання про поповнення його експонатами основного фонду, тобто це повинні бути речі козаків та селян-повстанців – учасників Берестецької битви. Враховуючи «пораду» міністра культури УРСР, науковцями було вирішено вихід шукати на місці.

З 1970 р. по 1992 р. під керівництвом видатного археолога, доктора історичних наук І.К. Свешнікова на місці Берестецької битви працювала археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею. В ході цієї багаторічної експедиції досліджено близько 2,5 га суцільної площі козацької переправи та знайдено понад 5 тис. унікальних речей учасників битви. Частина з цих речей зберігаються в музеї НІМЗ «Поле Берестецької битви», частина – в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, та багатьох музеях України та за кордоном. В результаті великої праці зібрано, відреставровано та збережено не просто музейні експонати, не лише унікальні речі козацької доби, а святі реліквії українського народу, що характеризують озброєння та побут доби Хмельниччини [6, с. 79].

Одночасно з археологічними дослідженнями було проведено ряд ремонтно-реставраційних робіт. У 1986-1989 рр. перекрито куполи та позолочено хрести Свято-Георгіївського храму, а також проведено реставрацію іконостасу Михайлівської церкви працівниками Львівської реставраційної майстерні. В

1972 р. проведено реставрацію настінного живопису Георгіївського храму художника І.С. Їжакевича.

Враховуючи особливу історичну, наукову та художню цінність комплексу пам'яток історії, культури, археології, що входять до складу заповідника, постановою Кабінету Міністрів від 12.06.1991 р. №20; наказом Міністерства культури №154 від 29.07.1991 р. «Козацькі могили» – філію РОКМ було оголошено Державним історико-меморіальним заповідником «Поле Берестецької битви».

Загальна площа заповідника 135,9 га. А його історико-культурна спадщина унікальна, тому що до його складу входять 12 пам'яток серед яких -3 національного значення:

Михайлівська церква – пам'ятка архітектури XVII ст. Перенесена із с. Острова Радивилівського району у 1912 р. на о. Журавлиху. Перед боєм у цій церкві молився Б. Хмельницький. У церкві зберігся іконостас XVII-XVIII ст. Церква з'єднана підземним переходом з гробницею Георгіївської церкви де покуються останки учасників Берестецької битви.

Георгіївська церква – пам'ятка архітектури поч. XX ст., семибанна, монументальна барокова споруда висотою 28 м., яка не має аналогів у світовій архітектурі. Оригінальність церкви, перш за все в її конструкції. Храм-пам'ятник складається з трьох ярусів-храмів.

Цегляний мур – пам'ятка архітектури та містобудування поч. XX ст.

Окрім того до заповідника входять пам'ятки історико-культурного значення: козацький цвинтар XVII ст. (урочище «Монастирщина»). Тут знайшли місце вічного спочинку козаки та селяни які загинули поблизу переправ під час відступу з табору 10 липня 1651 р.; острів Гайок (місце героїчної загибелі 300 козаків); урочище «Попів Горб» (місце знаходження Михайлівської церкви до 1912 р., та місце поховання митрополита Йоасафа та диякона Павла); місце ставки гетьмана Б. Хмельницького; місце ставки кримського хана Іслам Гірея III; пам'ятник героям Берестецької битви 1991 р. (автор А. Куш); Пам'ятки археології: місце козацької переправи, озерце «Козакова Яма».

Великим надбанням і гордістю заповідника є музей, в якому розміщено не просто експонати віком понад 365 р., а й достовірно визначені козацькі речі – святі реліквії українського народу.

З метою збереження історико-культурної спадщини проведено ряд ремонтно-реставраційних робіт: 1972 р. – перша реставрація живопису І.С. Їжакевича («Голгофа» та зовнішній іконостас Георгіївського храму), 1986-1989 рр. – перекрито куполи та позолочено хрести Свято-Георгіївського храму, зроблено кожухування Михайлівської церкви гонтою і фарбування її з середини, проведено реставрацію іконостасу Михайлівської церкви.

В 2001 р. з обласного бюджету виділено 1,2 млн. грн. на ремонтно-реставраційні роботи заповідника. На ці кошти упорядковано територію заповідника, в Георгіївській церкві замінено двері, на кам'яну підлогу покладено керамічну плитку, поновлено живопис І. Їжакевича. Також частина цих коштів пішла на заміну гонтової покрівлі і підлоги Михайлівської церкви.

В 2004 р. розпочато реставрацію іконостасу Михайлівської церкви, яка тривала по 2008 р. Відреставровано три з п'яти його ярусів.

На полі Берестецької битви з 1970 р. по 1995 р., а також у 2003 та 2015 рр. працювали археологічні експедиції в результаті яких зібрано, відреставровано та збережено понад 5000 експонатів, які характеризують озброєння та побут доби Хмельниччини.

За підтримки осередків волинського, рівненського та костопільського козацтв меморіалізовано ставки Б. Хмельницького та кримського хана Іслам-Гірея III з встановлення кам'яних знаків малих форм архітектури.

Заповідник пройшов довгу і не легку дорогу до визнання його національним. На його долю випали різні випробування, часом від заборони іменування «Козацькі Могили» до ймовірності затоплення його пам'яток внаслідок підняття рівня води Хрінницького водосховища. Тому основним його завданням сьогодні є належне збереження пам'яток, які знаходяться на його території, популяризація цього святого для України місця. Одним із важливих, можна сказати ключових питань, які гостро стоять на сьогоднішній день є належне фінансування заповідника задля його розбудови та розвитку, адже поодинокі заходи не можуть вирішити питання збереження пам'яток в цілому [1, с. 117].

На даному етапі розвитку заповідника існує ряд проблем, які потребують невідкладного їх вирішення, а це: реставрація та переведення в мозаїку картини І. Їжакевича «Голгофа» площею 58 м², яка доповнює зовнішній однорядний іконостас західного фасаду Георгіївської церкви, намальована на цинкових листах і постійно піддається впливу атмосферних чинників, що спричиняють її спотворення та знищення, також реставрації потребує живопис зовнішнього іконостасу та настінні розписи всередині церкви. Невідкладним вирішенням питання є реконструкція куполів Михайлівської церкви, завершення реставрації її іконостасу розпочатої в 2004 р. і проведеної лише частково, заміна гонти (зовнішнього оздоблення) храму. Болючим питанням заповідника є завершення розробки проектно-кошторисної документації на будівництво нового приміщення музейного корпусу; вкрай необхідне проведення археологічних досліджень поля битви з метою виявлення нових археологічних пам'яток та внесення їх до реєстру історико-культурної спадщини заповідника.

Згідно з концепцією розбудови та розвитку заповідника ним поставлено ряд пріоритетних завдань: упорядкування, благоустрій, меморіалізація пам'ятних місць, що повинні не тільки шанобливо відзначатися, а й нести емоційний заряд відвідувачам. На о. Гайок встановити символічний дзвін пам'яті трьомстам героїв, на озерці Козакова Яма панорамою відтворити подвиг Івана Нечая, в урочищі Монастирщина побудувати капличку для відправи поминальних заупокій по невинно убитим героях Берестечка, створити алею пам'яті вздовж доріжки, яка веде до монумента Героям битви під Берестечком з встановленням кам'яних знаків малих форм архітектури [2 с. 2].

З метою припинення руйнування пам'яток археології і подальшого їх збереження проводити дослідження поля битви, облаштувати козацькі переправи через річку Пляшівку.

Одним із пріоритетних напрямків діяльності заповідника є робота в архівах, спрямована на виявлення та опрацювання матеріалів з історії Берестецької битви та заповідника.

В перспективах заповідника задля його популяризації та з ціллю відродження козацьких традицій є відкриття постійно діючої школи гарту, створення етнографічного музею під відкритим небом. Збільшить потік туристів до «Козацьких Могил» покращення інфраструктури, а саме будівництво нового приміщення, з метою розширення експозиційних площ та створення залів для виставок; установи готельного типу та закладу громадського харчування з колоритами національної кухні, створення рекреативних зон.

Вирішення проблем заповідника дозволить зберегти національні святині та зробити їх більш привабливими для туристів, сприятиме поширенню інформації про «Козацькі могили» як в Україні, так і за кордоном.

Обереігаючи і примножуючи пам'ятки ми не тільки бережемо наше минуле, але й будуємо для себе майбутнє.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бухало Г. Круг містечка Берестечка. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. – 168 с.
2. Концепція розвитку та розбудови заповідника НІМЗ «Поле Берестецької битви».
3. Лотоцький Г. Козацькі могили. Музейний літопис. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 84 с., іл.
4. Саух П. Берестечко – незгасне полум'я ратної звитяги українського народу.//Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: Матеріали наукової конференції. – Рівне, 2001. – 220 с.
5. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. Національний пантеон «Козацькі могили»: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2003. – 544 с.
6. Свешніков І.К., А.Мізерний «Поле Берестецької битви» Національний історико-меморіальний заповідник: Путівник. – Рівне, 2010. – 107 с.

Наталія Цвях

ОЛЕКСАНДР БАЛАБАН І ЙОГО РОЛЬ В РОЗБУДОВІ ЗАМКУ XVII СТ. В М. ТЕРЕБОВЛЯ

Будівництво кам'яних замків на території України розпочато ще в часи Галицько-Волинського князівства. Особливого значення набуло будівництво кам'яних укріплень у XIV-XVII ст., коли вони виконували важливі функції оборони краю від південних степових кочових орд. Пізньосередньовічні фортифікації виникали, зазвичай, на місцях давньоруських городищ і міст IX-XIII ст. Традиції будівельної техніки давньоруських дерев'яно-земляних фортець, з використанням елементів кам'яної архітектури, знайшли своє продовження і в замках та фортецях XIV-XVII ст. [1, с. 453]. Проте, зі зміною засобів ураження, тобто із виникненням та масовим впровадженням вогнепальної зброї, традиції спорудження фортифікаційних споруд почали змінюватись спочатку в Західній, а далі й у Східній Європі. Саме таких змін зазнав в процесі тривалих перебудов і Теробовлянський замок. Із дерево-земляного замку епохи Київської Русі він поступово, внаслідок численних перебудов, перетворився на кам'яну фортецю, пристосовану до масового використання вогнепальної зброї при захисті і здатну хоча б частково протистояти вогнепальному артилерійському вогню при штурмі.

Як більшість фортець Тернопілля, Теробовлянський замок споруджений на високому мисоподібному виступі, що з двох сторін оточений річкою та струмком. У плані фортеця трикутна й повторює обриси мису, на якому збудована [2, с. 157]. Першим укріпленням замком була дерев'яна фортеця. Саме з нею пов'язане ім'я теробовлянського князя Василька, якого в 1097 р. підступно захопив і осліпив київський князь Святослав Ізяславович. Протягом 1605-1629 рр. Теробовля і її фортеця зазнали близько 20 татарських нападів. Це змусило королівський уряд виділити кошти для будівництва нової, більш міцної оборонної споруди [3, с. 55]. У 1624 році Теробовлянським старостою став Олександр Балабан – староста вінницький, рогатинський, ротмістр і полковник королівський, племінник львівського єпископа Гедона Балабана, який брав активну участь у підготовці унії з Римом, але пізніше, на Берестецькому соборі, зайняв позицію князя Костянтина Острозького і став злісним противником унії. Під керівництвом гетьмана Станіслава Жолкевського О. Балабан брав участь у битві із російськими військами

в 1606 і 1610 рр., а в 1612 р. – в битві під Московю. Це був період польсько-московської війни, коли польські королі претендували на московський престол [4, с. 114]. У 1610 р. О. Балабан був відправлений гетьманом Жолкевським до московських бояр із запевненнями про недоторканість православної релігії в тому випадку, коли московським царем оберуть польського королевича Владислава. У 1619 р. він уже успішно вів переговори з козаками. Це свідчить, що Олександр Балабан мав неабиякий дипломатичний хист.

Балабан брав участь у походах на татар і козаків у 1615, 1617 і 1619 рр., а також у битві з турками під Цецорою в 1620 р., За заслуги перед Річчю Посполитою рішенням сейму йому було виділено 10000 злотих з коронної скарбниці для повернення грошей, витрачених на викуп з неволі [5, с. 43].

Після викупу з турецької неволі О. Балабан у 1625 році брав участь у придушенні козацького повстання під проводом Марка Жмайла і був комісаром на переговорах із козаками. Ці переговори закінчилися підписанням кумівського договору, за яким число реєстрових козаків було погоджено в кількості 6 тис. чоловік [5, с. 56].

Отже, староста Балабан займався не лише справами староства і визискуваннями своїх підданих і теребовлянських міщан, але й брав участь у численних боях, вів дипломатичну роботу.

30-40-і роки XVIII ст. були дуже сприятливі для розвитку Теребовлі, це був період короткочасного затишшя від воєн, відомий в історії як «десятиліття золотого спокою». Теребовлянське староство отримує сталі прибутки. У 1630 р. пожвавлення господарської діяльності сприятливо впливає на розвиток Теребовлі [4, с. 115].

У 1631 р. під керівництвом теребовлянського старости О. Балабана було розпочато відбудову та реконструкцію замку, будівничими були в значній мірі враховані ті ідеї вдосконалення фортифікаційних укріплень, які були запропоновані ще наприкінці XV ст. відомим німецьким вченим, митцем, математиком Альбрехтом Дюрером. Ідеї не нові проте вони були єдино можливі у тих умовах, в яких був збудований і перебудовувався Теребовлянський замок [6, с. 114].

У 1632 р. на території замку старанням старости виріс розкішний палац. Завершував будівництво замку уже Юрій Балабан, якому 5 квітня 1633 р., за згодою польського короля Владислава IV, батько відступив Теребовлянське староство [4, с. 115].

Фортеця будувалася потом і кров'ю жителів міста і навколишніх сіл. За її могутніми неприступними стінами, де розміщався польський гарнізон, знаходили захисток від нападів турків і татар сім'ї шляхти, ксьондзи, багаті купці. У той же час гарнізон фортеці утримувався на кошти місцевого населення.

Зверху замок мав вигляд видовженого п'ятикутника, вершина якого замикалась овальною баштою-ронделем. З протилежного боку боронили замок дві башти: п'ятибічна – від Драганівського вертепу і чотирибічна – від Гнізни, що сполучалися високими стінами. Стіни і башти мали багато бійниць, укріплених тесаним каменем; збудовані в два яруси, вони були зручні для ведення вогню з гармат і рушниць. Звідна брама знаходилась у східній стіні мурів, при чотирибічній башті. Довжина замку з півночі на південь становить 122 м., найбільша ширина стін – 3,8 м.

На спорудження нового замку було витрачено 9000 золотих. По закінченні робіт сейм скерував ревізорів, які мали прийняти новобудову і визначити, «які кошти і працю вклав пан староста». Із документів ревізії довідуємось, що на території замку, ближче до східної стіни, зведено двоповерховий палац з квадратно

тесаного каменю, критий гонтом. У ньому були кімната з розмальованою піччю та дверима чудової столярної роботи, зала й кімнати з вікнами, оздобленими оловом. Під палацом обладнано чотири підвали; з четвертого мурований хід вів до п'ятого підвалу, а від нього – до шостого, призначеного для зберігання вин. Звідси йшов хід до сьомого підвалу.

У дворі замку викопано глибоку криницю, а при воротах влаштовано хвіртку. Далі ревізійний акт повідомляє, що в замковому дитинці виявлено руїни монастиря або якогось старого замку, які заважали будівництву нової фортеці, і що на усунення їх пішло немало сил і коштів. Як ми уже зазначали, були це залишки споруди давніх українських часів – найімовірніше, княжої святині.

У люстрації за 1664 р. теж описується стан фортеці. «Замок лежить на дуже високій горі, дорога до нього дуже крута, брама звідна. В дитинці є мурований будинок з гарними кімнатами і залами. Є другий будинок і мурована криниця (глибина 45 м.). Було три вежі: перша – шляхетська, друга – наріжна, третя – коло брами, а в ній два підвали для зберігання книг гродських і земських та актів. Гармати: фортечні бронзові гармати – 3, одна з них пошкоджена, а в другій запал зірваний; гармати і мортира пана старости Казимира Маковецького – 3; 4 бронзові гармати пана Замеховського, теребовлянського вояка; бронзова гармата пана Людецького – 1; 1 – пана Каліновського; 1 – монастирська; 20 гайдуків і пушкар».

Замок Балабана також піддавався неодноразовим нападам. Так, у часи Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького його здобули повсталі теребовлянці. У 1651 р. козаки і татари облягали Теребовлю дев'ять тижнів, але твердиня вистояла. В 1656 р. спробу здобути фортецю здійснили опришки, а в 1672 р., після тривалої турецької облоги, вона капітулювала. У 1675 р. Теребовлянський замок опиняється в центрі подій польсько-турецької війни: дев'ять днів турецькі загони, очолювані Ібрагім-пашею, тримали його в облозі. Але залога під командою Яна Самуеля Хшановського боронилася завзято. Тоді турки вирішили знищити мури замку мінами. Чотири рази яничари під охороною артилерійського вогню робили підкопи, закладаючи міни. Їхні вибухи змусили тридцятьох шляхтичів покинути свої пости. На спільній нараді оборонців було прийнято рішення здати фортецю, бо й запаси пороху та продовольства закінчувалися. Але випадково підслухала розмову на цій нараді дружина Хшановського – Анна-Дорота (Софія) і розказала про все чоловікові. Він з мечем у руках розігнав шляхтичів і заявив, що скоріше висадить замок у повітря, ніж здасть його туркам. Незабаром підійшов на допомогу із значним військом король Ян Собеський, і турки покинули табір.

Існує й інша, трохи змінена, але більш романтична версія тих подій. Переконавшись у неможливості дальшої оборони, сам Хшановський на таємній нараді запропонував виконати вимоги Ібрагіма-паші і здати фортецю. У той момент відчинилися двері, й у кімнату зайшли жінки і діти. З гурту виступила Софія Хшановська і, показавши зібраним два кинджали, сказала: «Немає і бути не може ніяких переговорів із загарбниками. Будемо битися разом! Або помремо, або відіб'ємо ворога... До тебе звертаюсь, муже мій, і заявляю, що один кинджал вразить твоє серце, а другий моє, якщо у них погасне любов до свободи і честі Вітчизни». Такі палкі слова підбадьорили обложених, і вони тримали оборону. А коли незабаром надійшла очікувана допомога, туркам довелося тікати. У 1676 р. сейм зобов'язав міську владу отримувати замок в доброму стані, тому незабаром її було реставровано. В кінці XVII ст. замок втрачає своє стратегічне значення, і з оборонною метою більше не використовується [4, с. 119].

Завдяки старанням та управлінському хисту Олександра Балабана у Теребовлі в середині XVII ст. було зведено оборонний замок. Будівництво замку відповідно до новітніх тенденцій фортифікаційної архітектури XVII ст., а також максимальне пристосування до особливостей місцевого рельєфу зумовило неприступність фортеці та спроможність її витримати численні ворожі напади.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Винокур І.С., Телегін Д. Я. Археологія України / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2004. – 480 с.
2. Гера І. Теребовля. Шлях через віки / І. Гера. – Львів: «Каменярь», 1997. – 127с.
3. Городиський Л. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині / Л. Городиський, І. Зінчишин. – Львів: Каменярь, 1998. – 293 с.
4. Ковальчук М.Ф. Теребовлянщина XI – XX ст.. Влада і суспільство. Особи. Історичні події. Факти / М. Ф. Ковальчук – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2015. – 512 с., іл.
5. Щоденник походу проти запорізьких козаків // В. Щербак (упорядник, автор передмови). Коли земля стогнала. – К. : Наукова думка, 1995. – 432 с. – С. 398-399..
6. Кіцак В. М. Вдосконалення фортифікаційних укріплень теребовлянського замку відповідно до зміни технологій облоги / Володимир Миронович Кіцак. // "ВІК". – 2019. – С. 212.

Любов Шиян

БИТВА З ТУРКАМИ ПІД ТЕРЕБОВЛЕЮ 2 ЛИПНЯ 1524 Р. В ПОЕМІ МИКОЛИ ГУСОВСЬКОГО

За останні роки в історичній науці значно розширився репертуар джерел, якими оперують дослідники у своїх студіях. Потенційно свідченням для історика, за словами Н. Яковенко, може стати все, однак тільки «ожививши» джерело своїми знаннями, інтелектом та уявою, він перетворить його на «історію» [5, с. 229].

Величезна кількість джерел і фундаментальних наукових праць з історії України епохи феодалізму мають польське походження, і серед них помітне місце займають, зокрема хроніки І. і М. Бельських, М. Стрийковського [8, с. 9]. Однак як історичне джерело ще не достатньо оцінені твори давньоукраїнської ренесансної літератури XVI – XVII ст. Нові на противагу попередній схоластичній за типом художнього мислення, вони принесли в тогочасне культурне життя гуманістичну концепцію світу, суспільства, людини. В них віддзеркалюється стереотипи уявлень та ідей ранньомодерного суспільства, його форми самоусвідомлення. Проте до недавнього часу до подібних творів виявляли інтерес лише українські літературознавці та культурологи в контексті вивчення розвитку давньоукраїнської поезії XVI ст. як багатомовного складного явища.

За браком історичних джерел з поезії новолатинських авторів ми іноді отримуємо відомості, які відсутні в працях істориків. Мова іде, зокрема, про художню спадщину Юрія Дрогобича, Миколи Гусовського, Севастяна Кленовича, Павла Русина з Кросна, Симона Пекаліда, численних анонімних поетів. І хоча твори цих авторів репрезентують лише горішній поверх тогочасного культуротворення, який належав її духовній еліті, до певної міри можемо вважати їх одним із способів відображення дійсності. Бо дозволяють побіжно окреслити свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення.

Зміст багатьох пам'яток XVI ст. засвідчує, що в Україні в ті часи значно підноситься національна свідомість не лише інтелектуалів, а й загалом шляхти та простого люду [3]. Найвиразніше цей процес відображається в реакції суспільства

на загрози свого існування через татарські набіги [6, с. 87]. Своєрідний «пограничний спорт», який за словами Н. Яковенко, спочатку проявлявся в епізодичних сутичках на пограниччі, з часом переріс у безперервну партизанську війну як з метою звільнення бранців, так і в каральних походах вглиб ханської території [6, с. 186]. В умовах постійної небезпеки виникла необхідність інших форм соціального групування, іншого внутрішнього закону і порядку, ніж той який діяв в умовах стабільного світу. Так закладаються фундаментальні «закони» нової спільноти – козацької.

Серед найважливіших чеснот, які традиційно шанували в тогочасному суспільстві було виховання гідних синів та служіння вітчизні [2, с. 74]. Такі настанови могла культивувати лише спільнота з усталеною моделлю індивідуальної поведінки. Героїка як один з її проявів гарантувала необхідну в екстремальних умовах єдність у досягненні мети. В межах статті зупинимося на батальному вірші періоду правління короля Сигізмунда Старого – «Перемога над турками під Теревовлею 2 липня 1524 р.», який був написаний видатним українським та білоруським поетом епохи пізнього Ренесансу Миколою Гусовським (бл.1480 – 1540 рр.). Перші видання автора тиражем 100 примірників вийшли друком у Кракові в 1523 р., а згодом перевидані 1855 р. в Петербурзі та 1894 р. в Кракові [4, с. 72].

Народився поет у с. Гусово (сучасна Білорусь), та його творчість тісно пов'язана з українською землею. У житті Гусовського велику роль відіграло знайомство з полоцьким єпископом, інтелектуалом і дипломатом Еразмом Телоком Вітеліусом. У 1518 р. за наказом польського короля до Риму відрядили дипломатичну місію з метою схилити папу римського до створення коаліції європейських держав проти турків та татар. За протекцією Вітеліуса, який очолював місію, до її складу був включений і Микола Гусовський. Враження та досвід, набутий поетом у тодішній інтелектуальній столиці світу, ще більше переконали його у необхідності відстоювати національні інтереси і потреби – стояти на одному рівні з найосвіченішими народами, не відставати від них у культурному, зокрема літературному, відношенні. Передчасна смерть єпископа-мецената у 1522 р. не дозволила поету здійснити свою мрію – надрукувати у Римі перший поетичний збірник. При підтримці нової польської королеви Бони Сфорци книга Гусовського «Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis», до якої увійшла знаменита поема «Пісня про зубра» та низка віршів, була надрукована у Кракові в 1523 р. [4, с. 71].

Антимусульманська тема, яку підняв Микола Гусовський у своєму творі «Перемога над турками під Теревовлею 2 липня 1524 року», була дуже актуальна для Європи XVI ст. Політична та військова експансія могутньої Османської імперії на Захід зумовила створення антитурецької коаліції європейських держав. Ідея та спрямованість твору Гусовського не лише в констатації самого факту запеклої боротьби на теренах південної та східної Європи, але, насамперед, осмислення різниці поміж «європейським» (християнським) та «чужинецьким» (у цьому разі – мусульманським) і переконаність у винятковій місії Польщі як бастиону християнства, найбільш заглибленого на Схід [7, с. 334].

Поезія, на думку Гусовського, як авангард тогочасної літератури, покликана не лише поширювати передові західноєвропейські культурні віяння, але й стати могутньою силою національного відродження. У своїх творах він виступає щирим патріотом своєї землі. Власне, і вірш про перемогу над турками під Теревовлею доносить до нас не лише історико-літературний факт про конкретну подію, але і

той живий патріотичний вогонь поезії, який український народ виспівав у своїх думках та історичних піснях.

Сам автор свідчить, що написаний твір у стані сильного емоційного напруження, фактично за день, а це 174 віршовані рядки, 87 дистихів. У перших же рядках автор скаржиться на поганий стан здоров'я і саме в творчості знаходить розраду від страждань. «Тож уступить тут біль радощам місце своє» [4, с. 72]. Написана поема у формі спогадів і є, по суті, взірцем т.з. «усної історії». І хоча Гусовський не був безпосереднім учасником подій, він був її сучасником та, вочевидь, використав почуті, ще зовсім свіжі розповіді свідків.

Перебіг подій літа 1524 р. знаходимо у хроніках та пізніших студіях [7, 8, 9, 10]. 30-тисячне турецько-татарське військо вторглося на Поділля та Галичину [1, с. 541]. Мало чисельні загони місцевої шляхти не могли протистояти турецьким ордам, що словами поета, «йшли безустанку, й кінця начебто їм не було» [4, с. 73]. У спішному порядку на схід вирушило королівське військо та шляхетське ополчення. На жаль, часу на те, щоб зібрати належну кількість вояків було мало. Сили були нерівні. Тому було прийняте рішення не нападати на ворожі загони, а, як пише автор, «гонити ворога голодом» [4, с. 73].

Твір написаний з дотримання приписів поетики. Та у самому початку, інвокації, т.з. богословському відступі автор звертається не до античної Музи, а до Бога. Наративну розповідь автора у тексті розділяють поза сюжетні вставки – промови. В них безпосередньо виражаються стереотипи тогочасних уявлень та суб'єктивних авторських ідей. Перша вкладена в уста короля. В ній висловлюється необхідність захисту рідної землі від загарбників, упевненість у Божій допомозі та сформульовано доктрину про ведення тактики «випаленної землі» з огляду на нерівність сил.

Невдовзі турки уже підійшли до Теребовлі. Їхня розвідка донесла, що військ у місті практично немає, а отже самі міщани не зможуть довго оборонятися. Тому турки взяли місто в облогу. Деякий час під стінами відбували лише невеликі сутички між оборонцями та передовими турецькими загонами. Всі інші займалися грабежами, нищили поля та ловили людей [4, с. 74].

Наступна промова зумовлена реалістичним описом спустошень і знущань, яких турки завдали теребовлянцям: зівалтування дочки на очах у батька, яка внаслідок цього помирає; вбивство вагітної жінки (*«Ille utero gravidae transactum coniugis ense/ Atque una luget morte perisse duos»* – «...бо турок дружину вагітну/ Шаблею вбив, і одна смерть погубила аж двох»). Ця промова виголошена анонімом – одним із постраждалих. Вона кардинально контрастує зі змістом промови короля й демонструє світоглядний злам стероризованого люду, який у момент розпачу звертається до чужого бога: закликає Магомета повернути загинувших членів сім'ї [4, с. 75].

Навколишнє сільське населення, яке встигло врятуватися, ховалося в лісах чи непрохідних болотах. Подальші події поет трактує з позицій пантеїстичних. «Всюди молились і Господа Бога молили нещасні» [4, с. 75].

Коли нарешті підійшло до міста нечисленне королівське військо, це вселило надію в оборонців. «Сурми ревіли, в повітрі розносився гул їх разючий, військо пішло на поля» [4, с. 76]. Тут автор подає третю промову, яка належить воякам-жовнірам. У відповідь на спробу командира спонукати їх до бою, солдати не дають йому висловитися й закликають негайно подати сигнал до зброї [4, с. 76].

Кривава битва тривала недовго. Несподівано в турецькому війську зчинився хаос. І його добірні загони почали в паніці залишати підступи до міста. Ще і природа була на стороні оборонців. «Раптом вода піднялась і береги залила Серету-

річки, і тяжко тікати було по болоті» [4, с. 75]. Багато нападників так і не змогли дістатися на протилежний берег річки. «Вдяка велика лиш Богу належить...» проголошує автор на завершення і додає, що «страх туркам Бог всемогутній послав».

Микола Гусовський майстерно використав можливості композиції поеми для відтворення динаміки воєнних дій і опису панорами боротьби на українських теренах проти турецької навали. Основну роль у масиві виражальних засобів покладено на авторські відступи, промови-вставки, у яких висловлені головні ідеї. Епічна напруга оповіді досягається не лише за допомогою динаміки подій і духу промов. Гусовському вдалося створити реалістичну картину зміни настроїв: уся оповідь має три основні частини: описові конструктивного спокою жовнірів на чолі з королем, які рішуче йдуть виконувати військовий обов'язок, протистоїть змалювання розпачу населення, стероризованого турками, яке сягає свого апогею у згаданій «відступницькій» промові; своєю чергою, зі змістом цієї промови контрастує ентузіазм воїнів, рішуче намірених на відсіч ворогу; врешті, твір завершує вислів медитативного смутку автора, який наприкінці поеми мисленим оком оглядає місця боїв. Загалом, поема пронизана гуманістичними настроями.

Дякуючи, як і належить, Богу за славу перемогу, Микола Гусовський на завершення свого твору написав: «Сором бере, що я тут славних мужів не згадав, силу які віддали, щоб здобути оцю перемогу...» [4, с. 77]. На виправдання, згадаємо, що поет не був безпосереднім учасником битви, писав про події зі слів очевидців та, як сам зауважив, не міг не «викласти з серця глибин почуття свої щирі» до героїв-захисників, імена яких для нього так і залишилися невідомими [4, с. 72]. Додамо, що прекрасний український переклад вірша зробив відомий український філолог Віталій Маслюк, уродженець Старого Вишневеця.

Загалом, у творах латиномовних українських поетів XVI ст., зокрема Миколи Гусовського, знайшли своє втілення характерні для ренесансного гуманізму морально-етичні засади ідеалу людини та її призначення, хоча в їхніх світоглядах ще мають місце традиційні середньовічні уявлення. Власне з суб'єктивних переживань, відчуттів та переконань авторів постає перед нами не безлике загальне минуле, а реальна, суперечлива і інколи до кінця незрозуміла нам епоха.

З періоду українського життя XVI ст., коли боротьба з турецькою та татарською агресією була особливо актуальною, твір новолатинського поета Миколи Гусовського доносить до нас живі шари національної історії, високий світ громадянських та естетичних почуттів, які не залишають байдужими і сьогодні.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Летапіси і хроніки Беларусі. – Мінск: АРСНЕ-Пачатак, 2010. – 902 с.
2. Нудьга Г. На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки/ Г.Д. Нудьга. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1990. – 349 с.
3. Старченко Н. Честь, кров, риторика / Наталя Старченко. – К.: Laurus, 2016. – 509 с.
4. Українська поезія XVI століття. – Київ: Радянський письменник, 1989. – 287 с.
5. Яковенко Н. Вступ до історії/ Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
6. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України/ Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
7. Яковенко Н. Паралельний світ / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 415 с.
8. Bielski M. Kronika to jest historia swiata. – Krakow, 1597. – 838 s.
9. Strzykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka y wszystkich Rusi. – T.1— Warszawa, 1846. – 572 с.

Мар'яна Юхимчук

РЕЛІГІЙНИЙ ЧАСОПИС «ПОЧАЇВСЬКИЙ ЛИСТОК», ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛ»

Дослідження історії «Козацьких Могил» – одне з основних завдань науковців НІМЗ «Поле Берестецької битви». Важливим джерелом дослідження історії створення та будівництва меморіалу став релігійний часопис Почаївської Лаври – «Почаївський листок».

Часопис видавався напротязі 30 років з 1887 р. по 1917 р. Основним завданням журналу на початковому етапі його розвитку було релігійно-моральне виховання простого православного люду. [9] Відповідно до свого цільового і читацького призначення часопис за своєю формою і змістом був виконаний так, щоб бути максимально доступним для простої малограмотної людини. Його основний зміст складали бесіди, повчання, проповіді, історичні сказання про святих Волинської єпархії, нариси з історії православної церкви тощо. Кожний номер складався з одної-двох бесід і мав обсяг не більше 8 сторінок. Текст друкувався великими буквами, гражданським шрифтом, літературною мовою.

З 1902 р. керівником Почаївської типографії було призначено архімандрита о. Віталія (Максименка). Він розгортає бурхливу місіонерську і видавничу діяльність, організовує «Типографічне братство», в яке входило 150 чоловік. Реорганізована лаврська типографія під його керівництвом стає одним з найбільших православних видавництв. Крім богослужбових, шкільних та народних книг, типографія випускала ще 5 періодичних видань [5]. З 1903 р. о. Віталій редагує журнал «Почаевский листок», який під його керівництвом дуже політизується, а згодом цілком перетворюється в орган «Союза Русского народа».

«Почаевський листокъ» являється органомъ Почаево-Лаврського Русского Народа. «Почаевський листокъ» стоить за святыни, начертанные на союзномъ знамени за Православною веру, Самодержавного Царя и за угнетенный обижаемый русскій народъ. «Почаевський листокъ» будетъ писать кратко, просто и понятно. «Почаевський листокъ» будетъ помещать статьи и письма самихъ крестьянь обь ихъ житье, бедахъ и обидахъ.»

Усі зміни та нововведення часопису не змінювали призначення журналу, він і надалі був направлений на велике коло малоосвіченого населення. Але ж цільове призначення стало дещо іншим, воно перейшло від релігійної освіти та морального виховання народу до агітаційно-пропагандистського спрямування, що сповідувало відданість великодержавній політиці російського царату, а ще формування чорносотенної ідеології та національної нетерпимості.

Але поч. ХХ ст. вніс свої корективи. Це був складний, буремний та багатий на події період історії. На міжнародній арені назрівала нова політична криза, яка вибухнула згодом Першою світовою війною. Царський уряд намагався врятувати своє крихке політичне становище. В такий складний час і виникає думка про створення своєрідного пам'ятника полеглим під Берестечком козакам. В цей час Волинь була частиною Російської імперії. Царський уряд не забороняв українцям вшановувати пам'ять героїв-козаків, але надавав цій події промосковського забарвлення.

За таку важливу для українців справу взявся настоятель Почаївської лаври Архімандрит Віталій (Максименко). Саме він став ініціатором будівництва храму - пам'ятника загиблим козакам на «Козацьких Могилах».

Хоч усі ці події й мали антиукраїнське начало, але як пише Г. Лотоцький, «ініціатива о. Віталія об'єктивно стала вкладом у національно-культурне

будівництво на Волині» [10, с. 5]. Усі будівельні роботи проводились під керівництвом Почаївської Лаври. Під її патронатом будувався Свято-Георгіївський храм, монастирські келії та переносилася із села Острова Михайлівська церква – пам'ятка дерев'яної архітектури ХVІІ ст. Важливі події із життя скиту висвітлювались на сторінках часописів, які видавала друкарня Свято-Успенського монастиря, а саме «Волинські Єпархіальні відомості» та «Почаївський листок». Тому не дивно, що, наприклад, у 1910 р. рідко який випуск листка не містив матеріалу про «Козацькі Могили». «Почаївський листок» присвячував їм навіть по 2-5 сторінок, а то й більше – стверджував Г. Бухало [3, с. 43].

Дослідник і архівіст Володимир Рожко пише: «І все те будівництво, як і сама підготовка до нього, освячення храму-пам'ятника св. Георгія мало широкий розголос в народі через друковані видання Почаївської друкарні [20, с. 171].

Пошуки у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею, де зберігаються окремі номери «Почаївського листка», дозволили віднайти та проаналізувати дуже багато цінного матеріалу. Для дослідження історії створення та будівництва «Козацьких Могил» розглядалися друки періоду з 1909 по 1915 рр.

Добірка журналу за 1909 р. характеризується невеликою кількістю статей про «Козацькі Могили». Цікавим є № 29-30. У ньому видруковано 2 статті: «Общий вид храма памятника» та «Как поляки справляли Берестечкую победу» [18]. У № 55 розміщено статтю «Объ исторических памятникахъ Волыни, какъ средствахъ объединения и патриотическаго воспитания народа», в ній піднімалися питання зовнішніх відносин Речі Посполитої і Російської імперії, а також їх вплив на Волинську губернію, як протидія католицькій пропаганді ставилися у приклад історичні пам'ятки, серед яких і «Козацькі Могили»: *«Иконостас главного георгиевского алтаря будет изготовлен из красного шлифованного гранита подряд сделан за 2700 руб., большой войсковый колокол въ 800 пудов изготовит финляндский завод за 16 т. руб.; член государственной думы Григорий Николаевич Беляев пожертвовал старинной козацкой церкви паникадило въ 300 руб»* [22]. Інші номери вміщують оголошення на збір коштів та детальні списки пожертв «На памятникъ козакамъ подъ Пляшевой». Подекуди списки займали декілька шпальт.

Добірка часопису за 1910 більш об'ємна і насиченіша. На сторінках журналу о. Віталій звітує про зроблену роботу і постійно друкує матеріали про «Козацькі могили».

«Почаївський Листок» № 19 (субота 22 мая 1910 г.) вміщує досить цікавий матеріал. В статті «На Козацких Могилах под. Пляшевой» повідомляється про початок підготовки до закладки церкви-пам'ятника, а головне про перші археологічні розкопки на полі Берестецької битви, в урочищі Монастирщина: *«При раскопках обнаружилось, что убитые козаки хоронены были в больших рядами вырытых ямах человек по -10 в одной. Скелеты все лежат по православному: головой на запад, а лицом на восток. При похоронах заметна небрежность: у многих головы свернуты набок, в одном месте найдена одна голова на другой, в другом – у головы одного лежат ноги другого или у поясицы одного голова другого. Тела набросаны были густо, но неровномерно – как упал в яму мертвец, так и остался. Когда один ряд могил наполнен был телами, тогда его зарывали и, отступая аришин или полтора, рыли другой ряд ям в который также набрасывали тела лицом на восток...», «за два дня раскопок перекопано было около 1/20 части урочища, занятого могилами, но костей оказалась целая гора...».*

Закінчується стаття пропагандистським наголосом на заслуги козацтва перед «Великороссиєю»: *«На дело увековечения памяти героев-козаков, своею жизнью купивших единство России и свободу малорускаго народа столь важно, так*

пришлось по душе народу, что он его неоконченным не оставит: по грошам снесет, а церковь-памятник воздвигнет на вечную молитвенную память по славным дедам-козакам» [14].

«Почаївський Листок» № 22 (четверг 17 июля 1910 г.) журнал вміщує статтю «На Козацких Могилах», де детально описано приїзд до Пляшевої історика І. М. Каманина та поставлені перед ним завдання, а також результати експедиції. *«21 мая вечером прибыли командированные киевским отделом Императорского военно-исторического общества, историк И. М. Каманин и штабс-капитан Добровольский (фотограф)»* Було оглянуто Берестецьке поле та прилеглі до нього населені пункти, сфотографовано береги обох річок, Пляшівки та Стиру, досліджено історичні пам'ятки, серед яких і Михайлівська церква в с. Острів. Було описано її стан збереження і висловлено намір перенести храм на о. Журалиху: *«Церковь эта сильно обветшала, доски и перекладыны, прилегающие к земле подгнили, постройка держится исключительно железными скрепами»*. Також оглянуто цвинтар і могили, де за переказами був похоронений митрополит Йоасаф, який загинув у Берестецькій битві: *«этот мужественный пастир, как говорит Пасторий, находился все время в козацком стане, обходил ряды сражающихся, воспламеняя их дух и отговаривал от примерения и сдачи. Он пользовался доверенностью у Хмельницкого и все время поддерживал сношения с Россией»*. Зазнімковано урочища Монастирщина і Журалиха, а також всі знайдені при попередніх розкопках предмети та кості козаків. Саме тоді було зроблено фото, яке нагадувало картину В. Верещагіна «Апофеоз війни» (черепи складені пірамідою) [13] (рис.1).

Доповненням номеру є вірш «Крест под. Берестечком», у ньому змальовано козацький подвиг у битві, заклик до побудови пам'ятника: *«и те места пусть дорога найдут такую же любовь какой страдала Россия взлюбила батька козаков», «святому делу помогите; устроим память козакам, с любовью лепту соберите – и возсияет Божий храм», «Да будет крест золотой – где нене сияет лишь дубовый крест.»* Вірш займає 5 сторінок часопису та проілюстрований ілюстраціями «Татарські вожді Гірей і Тугай бей», «Виступлення Яреми Вишневецького» [8].

«Почаївський Листок» № 31 (15 августа 1910 г.) вміщує «Поучение 29 августа, в день поминовения воинов, за веру и Отечество убиенных (резолюцией Архимандрита Антония от 18 августа разрешено призвести по цервам Волынской епархии 29 августа сбор на постройку церкви-памятника на Козацких Могилах)». Уся стаття просякнута пропагандистськими ідеями «великого русского народа» і нетерпимістю до польських панів, ксьондзів та євреїв: *«Православные волыняне, вы слышали, какое дело началось у нас на Волыни? С этого года на могилах дедов наших, убитых за нашу веру православную и за свободу русского народа, начата постройка церкви памятника, чтобы там вечно возносилась молитва за упокой душ их. Ту церковь строит весь народ наш в благодарность дедам за их подвиг»*.

Видители: наш край от времен св. Владимира был русским, православным краем. Но с нашествием татар единый русский народ был разорван на двое: одни подпали под неволю татарскую, а других захватили в уще худшую неволю поляки... Усердными им советниками и помощниками в этом были иезуиты-ксендзы и жидаы. С помощью иезуитов и жидов польские паны лишили русский народ всяких прав, сравняли его со скотом (быдлом), осмеивали и гнали за веру православную; а сами церкви сдали на равнее с корчмами в аренду жидам...» [15].

Слід відмітити часопис № 31 (п'ятниця 20 августа 1910 г.), у якому вміщено вірш «Битва під Берестечком». Вважає те, що твір написано українською мовою і

вказано, що козаки воювали за Україну: *«Слава козакові, що вмер за Вкраїну, за щастя народа, за святую віру!... місяць вже червоний пиль над краєм неба, тихо стало всюде: шла небесна треба. То небесні Сили козаків ховали, душі їх святії в небо забирали»*. Закінчується вірш словами: *«Слава вам, прадіди, славні козаченьки, що за Вкраїноньку смерть спожили! Під Пляшовою ви люто боролися; Всі там за Неньку свою полягли! Вас поминаючи, ваші пра-правнуки, Господа молим: Вкраїну спаси від ворога лютого, гіркої доленьки. Славу і щастя Вкраїні пошли!»* [21].

«Почаївський Листок» № 36-37 (вторник 28 сентября 1910 г.) вміщує замітку «Место переправы козаков в 1651 году поле Берестецкой битвы». В ній знаходимо інформацію про знайдення при оранці поля жителем с. Пляшева частини козацької рушниць, а саме крем'яного замка на східному березі р. Пляшівки. Автор замітки припускає, що саме в цьому місці між «Козацькими Могилами» і урочищем Волицею проходила козацька переправа: *«В прошлом году оружие найдено на Козацких Могилах на самом берегу реки, а в этом году такое же оружие найдено по прямому направлению на восток за рекой. То след козацкого отступления»* [11].

«Почаївський Листок» № 38 (четверг 7 октября 1910 г.) вміщує статтю «Винницкий полковник Иван Богун»: *«По поводу торжественного предания земле останков козаков, павших в исторической битве, (правильнее сказать – ряде битв) под. Берестечком, вспомнили – и не могли не вспомнить – имя одного из виднейших борцов периода так называемой «Хмельщины»; имя Ивана Богуня.»* [4].

«Почаевский листок» № 39-40 (четверг 7 июня 1912 г.) майже повністю присвячений «Козацьким Могилам». Часопис вміщує проповіді «Речь сказанная в ночь с 24-го на 2-е мая на панахиде на Козацких Могилах», статті «На Козацких Могилах в дни поминок», де детально описано результати будівництва Свято-Георгіївського храму, перенесення на о. Журавлиху Свято-Михайліської церкви 17 ст. із с. Острів, її освячення та в хронологічному порядку події тих днів, починаючи від приїзду духовенства та знатних гостей, до приходу хресних ходів з різних куточків Волині: *«Два года тому назад, в 1910 году, Журалиха представляла совершенно почти голый курган; на юго-западной стороне одиноко ждалась белая хатка, в которой жили один-два монаха. Тогда об эту же пору, на девятую пятницу, заложили церков-памятник на восточной стороне холма и стали рыть ямы и канавы. Теперь едва узнаешь этот холм. Церков-памятник выросла из-под земли и образует площадку, частью покрытую, где предполагается поставить огромное Распятие и устроитъ алтарь, частью открытую для богомольев, на случай стечения их в большом числе.»* Статті проілюстровані, що давало змогу читачам уявити увесь масштаб будівництва (Рис. 2, Рис.3).

Окремо подаються телеграми з привітаннями від знатних людей, які не змогли бути присутніми. Наприклад: *« На имя Архимандрита Виталия из Петербурга. «Прошу принять приветствие с наступающим торжеством. Душевно сожалею, что сама по болезни, а сыновья по служебным остоятельствам лишены возможности приехать. Графиня Граббе»* [12].

Почаївські листки майже в кожному номері містили детальні списки пожертвувань на будівництво храму, але й були цілі замітки. Наприклад № 42-43 (п'ятниця 1 июля 1912 г.) замітка «По нашему краю. Пожертвования»: *«Волинский Губернский Предводитель Дворянства въ должности италмейстера П. А. Демидов, пожертвовавший, какъ уже сообщалось у нас(см. «Поч. Лист» №№39-40, 8 ст.р), ценную икону Почаевской Божией Матери для церкви на Козацких Могилах, 8 июня сего года на имя о. архимандрита Виталия на тот же предмет переводил еще 100 руб. «къ 10,000 рублям, пожертвованным», - как значитъ в*

препроводительном письме – Его Величеством, дабы, как скромный русский гражданин, следовать данному примеру, с высоты Престола...» [16].

У 1913 р. редакція журналу «Русский инок» в співпраці з кореспондентами «Почаевского листка», «Волынской земли» і «Жизни Волыни» підготувала окремий номер присвячений річниці вшанування козацтва «Святая годовщина. Поминки на Казацких Могилах в 1913 году в девятую пятницу» [2]. Номер містив детальну інформацію про процес проведення поминок. В ньому описано хресні ходи до «Козацьких Могилах», при цьому видання було щедро ілюстроване світлинами цих ходів. День річниці козацьких поминок оголошено «Годовым русским днем, национальным праздником западной и южной России» і тут же підтекстово окреслили мету, з якою це все заохочувалося і підтримувалося Російською імперією: *«что бы скорее признано было за ним такое значение, чтобы еще лучше он помогал объединяться всему руському народу в единстве чувств искренней любви к своей вере православной, Самодержавному Царю и родному краю» [2].*

Також Почаївська типографія випускала безкоштовні додатки та брошури до «Почаївського листка» із закликами про пожертви на будівництво, агітацією до участі в хресних ходах та детальною інформацією, як дістатись до «Козацьких Могилах».

«Слышали-ли Вы про Козацкия Могилы подъ Берестечкомъ? Года 4 тому назадъ это место было совершенно заброшено – на немъ пасся крестьянскій скотъ. А теперь тамъ устроены монастырь и высится прекрасный храмъ памятникъ надъ козацкими костями.» [1] – такі слова знаходимо на сторінках безкоштовного додатку до «Почаївського листка» за 1914 р.

У цьому виданні детально розповідається про будівництво та історію створення скиту на «Козацьких Могилах», які стали великою святиною Волинської землі, місцем паломництва й прощ.

«Намъ нужно всемъ народомъ создать церковь и благолепно украсить ее, чтобы она была памятникомъ, достойнымъ великаго подвига дедовъ нашихъ.

Пусть же каждый благодарный внукъ дастъ свою жертву на постройку той церкви надъ костями его дедовъ. Пусть каждый хотя малымъ даромъ отблагодаритъ за великую жертву, принесенную ими за насъ. Кто не имеетъ денегъ можетъ дать отъ урожая; кто не имеетъ здесь пусть дастъ дома, когда будутъ обходить с жертвою по селу...» [15].

«Козацкия могилы находятся въ Дубенскомъ уезде, Волынской губ., близъ м. Берестечка. Ехать нужно на станцію Рудня-Почаевская Юго-Зап. ж. д., а оттуда 25 верстъ лошадьми къ м. Берестечку (недоежая 6 верстовъ) чрезъ м. Козинъ и с. Теслугов. Цена извозчику отъ 1 р. 50 к. до 2 руб.».

«Поминки на козацкихъ могилахъ биваютъ черезъ 2 месяца после пасхи въ девятую пятницу.

На праздникъ соберется народъ, войска, казаки, духовенство и начальство.

Приходи и ты сь благодарностью поклониться на могиле тех, кто своею жизнью защитилъ твою святую веру, отвоевалъ тебе свободу, землю и счастье»[1].

Цікавим був випуск «Почаївського листка» №22 за 1915 рік, де описувалось святкування на «Козацьких Могилах» 21 і 22 травня «Устройство Казацких Могиль къ поминкамъ было почти закончено. Церковь побелена и покрашена, написано известнымъ иконописцемъ И. И. Ижакевичемъ огромное Распятіе, вычищенъ гранитный иконостасъ и въ него вставлены иконы, на монастырской стене развешены историческія картины, какъ когда то бедовали наши деды подъ польской конституціей и какъ освободили нашу землю своимъ геройскимъ подвигомъ казаки...

Отдохнувъ и умывшись въ светлыхъ водахъ Пляшевки, богомольцы начали обходить и осматривать Козацкія Могили.

Целя толпы ихъ стояли на лугу и издали любовались Памятникомъ.

Онъ особенно былъ прекрасенъ въ светлыхъ лучахъ майскаго солнца. Передъ нимъ разстилался небъятнымъ просторомъ нежно-зеленый бархатный лугъ. Онъ, какъ голубою лентою, отделялся прудомъ отъ белой монастырской стѣны, украшенной историческими картинами. Издали стѣна эта казалась пьедесталомъ для подымающагося на срединѣ ея храма-Памятника всего бѣлаго съ зелеными крышами и голубыми маковками подъ золотыми крестами. Въ огромной арке Храма-Памятника, какъ живая Голгофа, стояло огромное Распятіе съ прекрасно написанными иконами. Слева отъ Храма-Памятника изъ-за стѣны виднелась какъ бы вросшая въ землю старая казацкая церковь во имя Архистратига Михаила, а справа вдали за рекою виднелся на временной звонницѣ войсковоѣ колоколь, оглашавшій своимъ звономъ окрестность на десятки верстъ» [22].

Можна з упевненістю сказати, що Почаївські часописи дуже популяризували «Козацькі Могили», що стало великим поштовхом для розвитку та існування української святині. Хоча «Союз русскаго народа» й намагався використати подвиг козаків та селян під Берестечком, щоб врятувати самодержавний царський лад, але, як сказав Д. Павличко, «Козацькі Могили» стали для українців тим святим місцем, «з якого видно всю трагедію і всю невмирущість українського народу. Тут сьогодні звучить наша мова і це перемога воїнів Хмельницького і Богуна, перемога історії, що все ж була на нашому боці» [10].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бесплатное приложение къ «П.Л.» №19 1914 г. «Помните, русскіе люди! Поминки на Козацкихъ Могилахъ въ девятую пятницу».
2. Біла О. Постаті українських гетьманів на сторінках Волинської періодики XIX – поч. XX ст. [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу <http://eprints.zu.edu.ua/19451/1>
3. Бухало Г. В. Крук містечка Берестечка. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993 р. – 104 с.
4. Винницький полковник Іван Богун. // Почаевский листок. –1910. – № 38. – 7 октября.– С.19.
5. Збірник тез історико-краєзнавчої конференції «Національний пантеон «Козацькі Могили», присвяченої 40-річчю створення музею «Козацькі Могили». – Рівне, 2007 р. – 72 с.
6. Козацкіе могили под Пляшевой // Почаевский листок. – 1909. – № 38. – С. 1.
7. Кашубський Віктор. Повинні ми поставити пам'ятник прадідам нашим козакам під Пляшевой / Віктор Кашубський // Почаевские известия. – 1908. – № 539. – 29 июля. – С. 2.
8. Крест под Берестечком // Почаевский листок. –1910. – № 22. – 17 июня. – С. 3-7.
9. Левчук М. А. Періодика православної церкви в інформаційному просторі держави (на матеріалі преси Волині 1867-2006 рр.) [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу http://snphilol.cfuv.ru/wpcontent/uploads/2016/12/levchuk_10.pdf
10. Лотоцький Г.П. Козацькі Могили.Музейний літопис. – Рівне:Волинські обереги, 2003. – 84 с.
11. Место переправы козаков в 1651 году после Берестецкой битвы. // Почаевский листок. –1910. – № 36-37. – 28 сентября. – С. 25.
12. На Козацких Могилах в дни поминок // Почаевский листок. –1912. – №39-40. – С.3.
13. На Козацких Могилах // Почаевский листок. –1910. – № 22. – 17 июня. – С. 9-12.
14. На Козацких Могилах под Пляшевой. // Почаевский листок. –1910.– № 19.– 22 мая. С.6.
15. Поучение 29 августа, въ день поминовения воиновъ, за веру и отечество убиенных. // Почаевский листок. –1910. – № 31. – 15 августа. – С. 1.
16. По нашему краю. Пожертвования на сооружения храма-памятника на Козацких Могилах. // Почаевский листок. –1912. – № 42-43. – 15 июля. – С. 10.
17. Почаевскій листокъ 15 августа 1910 год «Поученіе 29 августа,въ день поминовенія воиновъ, за вѣру и отечество убиенныхъ».
18. Почаевскій листокъ № 29-30 1909 г.
19. Релігійний часопис «Волинскія Епархіальныя Вѣдомости» 1910 г « На Козацкихъ Могилахъ»

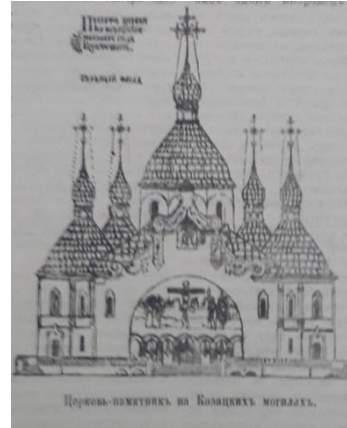
20. Рожко В.Є. Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI — XX ст.): Історико-красознавчий нарис. — Луцьк: “Медіа”, 2005. — 256 с.
21. Священник В. Кашубський. Битва під Берестечком. // Почаевський листок. — 1910. — № 31. — 20 августа. — С. 11-12.
22. Фонди Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Фот. В. Ф. Добровольский.
Раскопанные казацкие могилы на урочище Журавлюх,
на поле битвы м. Берестечко.

Козацька гробниця.

Церква-пам'ятник на Берестецькому полі.

Ярослав Ярошевський

СВІТЛИНИ СТАРОЇ ТЕРЕБОВЛІ: ХОБІ, ІСТОРІЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ

З винайденням у середині XIX ст. технології фотографування, як виду образотворчого мистецтва, у людства з'явилась можливість зберегти важливі миттєвості свого розвитку. Зі старих фотографій ми пізнаємо культуру життя за тодішнім часом.

Часто старі фотографії є німими, але достовірними свідками минулого. Треба зауважити, що старих фотографій Тереховлі збереглося не так вже й багато, тому кожна світлина є важливою, а деякі дають можливість почерпнути нові цікаві факти з життя людей 100 і більше років тому чи дізнатись як виглядало місто у певні періоди. Старі фотографії а також листівки, у виготовленні яких використовувались відбитки старих фотографій, дають змогу також дізнатись про майстрів цієї справи, про фотографів, фотоательє чи друкарні, що друкували листівки.

З розвитком інтернету та комп'ютерних технологій оцифрування та поширення старих фотографій отримало новий розвиток. Будь хто може знайти, побачити та поширити якусь стару фотографію. Проте через таку легкість виникла нова проблема. З поширенням старих фотографій у соціальних мережах люди, не дуже обізнані в історії міста, часто допускають помилки в датуванні періоду створення фотографії, місця їх зйомки чи об'єктів, що попали в кадр. Так, наприклад, фотографії 1955 р. часто поширювались в мережі як світлини аж 1905 р.

Саме такі помилки й спонукали зайнятись збиранням старих фотографій, їх ідентифікації, встановлення років та місця зйомки, пошук першоджерела. Тоді й виникла ідея створити сайт-архів <http://starefoto.trbr.in.ua>, де б публікувались ці старі фотографії і вся знайдена інформація стосовно кожної з них.

Варто зазначити, що я не є істориком, швидше аматор-дослідник. Тому для наповнення архіву в першу чергу були використані різні інтернет-джерела, в основному польські та австрійські цифрові архіви. Також я не можу назвати себе

колекціонером фотографій, бо зберігаю лише цифрові копії таких фотографій та створюю до них опис. Деколи видрукую копії таких фотографій для проведення виставки.

Встановлення історичних фактів

Можна навести кілька прикладів встановлення історичних фактів з допомогою старих фотографій.

1. Роки побудови теребовлянської ратуші донедавна не були відомі. Старі фотографії дали змогу встановити хоча б приблизні роки побудови вежі ратуші.

Перша, дерев'яна, вежа постала приблизно на зламі XIX-XX ст., про свідчать фотографії кінця XIX ст., знайдені в польських цифрових архівах, на яких магістрат ще не має вежі. Далі факт руйнування магістрату та вежі вже був описаний в літературі. Далі була вежа іншої конструкції, яку пам'ятають теребовлянці все своє життя. Проте дата її побудови теж не була відома історикам. Фотографії 1920-1950-их рр. є трохи більше ніж світлин періоду до Першої Світової війни, проте не всі фото мають дані про дату зйомки. Часто просто вказано 1920-ті чи 1930-ті. За цими фотографіями, а також знаннями про роки побудови деяких будівель, можна було прослідкувати, що вежа з'явилась тільки наприкінці 1930-их рр. Цей факт підтвердився, коли знайшли тубус з документом під час реконструкції ратуші минулого року – вежу збудували і освятили 1938 р.

2. Майже та сама історія стосується і залізобетонного «середнього» моста в Теребовлі. Збудований він ще в часи Австро-Угорщини в перші роки XX ст. В Першу Світову війну половина моста була підірвана і на багатьох світлинах 1920-их рр. видно, що на місці зруйнованої частини його відновлено дерев'яними конструкціями. Залізобетоном його відновлено тільки наприкінці 1920-их рр.

3. Відомий уже всій Україні та за її межами «Плебанівський залізничний віадук» в часи Першої Світової війни теж був зруйнований. Кілька років тому мережею поширювались фото з австрійського архіву де зафіксовано чи то недобудований, чи то зруйнований віадук. Більшість людей стверджували, що це саме час будівництва моста, але це не так. В літературі згадувалось, що в роки війни мости були взірвані [2], але не зазначалось які саме, та коли вони були відбудовані.

Таких фактів можна навести дуже багато. Часто якийсь момент, що зображено на фотографії надихають на вивчення чогось нового для себе. Наприклад на фотографії залізничної станції в кадр потрапив локомотив (паровий безрейковий локомотив), що спонукало для дослідження використання та поширення локомотивів у нашому регіоні. Також улюблена багатьма теребовлянами фотографія де на горі Покрівка видно напис «Trembowla». Багато людей вважало, що то просто через велику любов до Теребовлі люди виклали камінням цей напис. Проте виявилось все набагато практичніше і не так романтично. Це був орієнтир для авіаторів [1]. Саме це описав однією фразою Wacław Szetelnicki у книзі «Trembowla. kresowy bastion wiary i polskości», що була видана 1992 р. Далі почалось вивчення теми авіації тих років та їх орієнтування бо, як відомо, в ті роки жодних навігаційних приладів ще не було, і авіатори дійсно орієнтувались за певними знаками на землі. Якраз таким орієнтиром на схилі гори і був напис та стрілка, що вказувала напрям на північ.

Колоризація старих монохромних фото. Метод колоризації монохромних фото відомий давно. Ще понад 100 років тому видавці листівок використовували такий метод для друку кольорових листівок. Колоризовані старі фото дають зовсім інші відчуття від перегляду. Проте нові технології дають змогу по новому підійти до цього питання. Можна це зробити у деяких програмах фоторедакторів. Але

програмісти пішли ще далі і розробили програму зі «штучним інтелектом» яка це робить майже моментально і автоматично і доступна будь-кому в інтернеті.

Досить популярний метод зйомки з однієї і тієї ж точки дає змогу побачити та провести порівняння змін якогось об'єкта через певний період.

Фрагменти старих зображень можна використовувати і для 3D-моделювання будівель чи міста для створення фото реалістичної візуалізації Віртуальний вимір.

Років 10 тому набув популярності метод з'йомок фотопанорам та фотографій на 360 градусів – фотосфер, хоча схожа технологія була відома ще 100 років тому. Зйомкою таких фото я захопився ще 2014 р., коли багато редагував карти Google, в яких можна було завантажувати і переглядати такі фото. Тоді ж мені подарували смартфон від компанії Google, яким можна було робити фотосфери. Проте коли я знайшов відсканований альбом фотографій 1955 р., знятих вихідцем з Плебанівки Матвієм Ведмедем, і там побачив послідовність фотографій, знятих з фортеці, виникла ідея об'єднати їх у панораму, та поєднати їх у фотосферу. Тепер можна побачити місто з фортеці, яким воно було у 1955 р. та переглянути їх в окулярах віртуальної реальності.

Продовженням ідеї було поєднання останніх двох технологій для створення віртуального міста сторічної давнини, яким можна буде «прогулятися» в окулярах віртуальної реальності, як це можна зробити з допомогою сервісу «Перегляд вулиць» від Google.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Szetelnicki W. Trembowla: kresowy bastion wiary i polskości. – Wrocław, 1992.
2. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині: Істор. нарис-путівник / Худож. оформл. В. І. Сави. – Львів: Каменяр, 1998. – 294 с.

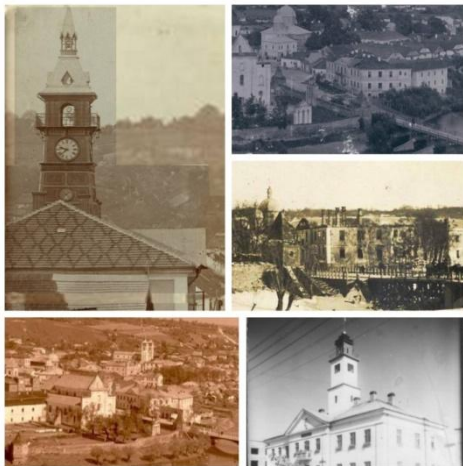

Рис. 1.

Рис. 2.

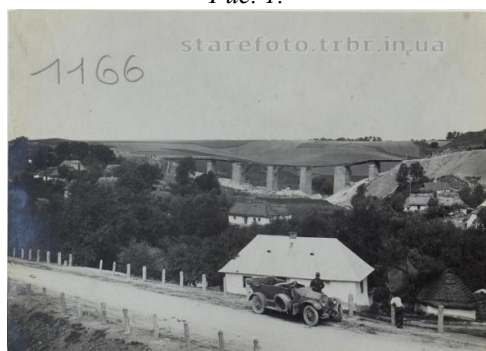

Рис. 3.

Рис. 4.

III. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»

Рис. 5.

Рис. 6.

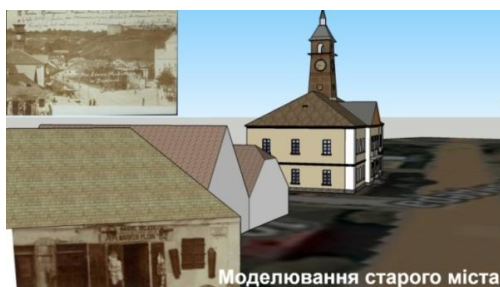

Рис. 7.

Панорами старого міста

Рис. 8.

IV. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ БОРЩІВЩИНИ, ЯК ФОРПОСТ ОБОРОНИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ТА ПАМ'ЯТКИ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ»

Микола Бандрівський

ПОДРУЖНЯ ВІРНІСТЬ В МИНУЛОМУ: ПОГЛЯД АРХЕОЛОГА

Вірності предків могли б позаздрити сучасні європейці

Однією з найбільш цікавих, але одночасно й найбільш складних проблем дослідження стародавніх суспільств є спроба відтворення їх тогочасних духовних цінностей, світорозуміння, релігії, форм вшанування Бога. Як правило, про усі ці речі ми пробуємо говорити після аналізу результатів розкопок святилищ, храмів. Однак, чи не найбільше інформації про тогочасний духовний світ наших пращурів ми черпаємо із стародавніх поховань, в яких поза небіжчика, його орієнтація відносно сторін горизонту, положення рук, ніг, голови та супровідних речей – прикрас, зброї, предметів побуту, мають першорядне значення.

Здається, що може мати спільного археологія, а тим більше, стародавні поховання з таким вельми романтичним проявом нашого сьогоденного життя, як кохання, любов, подружня вірність (і не лише в коротко хвиловому земному житті). Однак, існуючі на сьогодні дані дають підстави саме так, а не інакше ставити питання – «кохання – навіки», точніше, над справжніми почуттями час не владний. І те, що цю сентенцію древні європейці сприймали не як метафору, а таки за нею жили, і то по-справжньому, свідчать недавні розкопки українських й італійських вчених.

Впродовж 1995-96 рр., 1998 р., 2004 р. археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України біля с. Петриків на південній околиці м. Тернополя досліджувала один з найбільших на сьогодні виявлених в Центрально-Східній Європі некрополів пізнього періоду епохи бронзи, який понад трьох тисячоліть тому залишили носії Висоцької культури. На сьогодні в Петрикові виявлено 183 поховання, з яких шість парних, тобто таких, в яких одночасно були поховані дві особи, найчастіше – чоловік і жінка. Серед цих парних поховань в Петрикові одне унікальне (в польовій документації воно позначене під № 27): в могилі міцно обнявшись лежали чоловік і жінка. Обидвоє були звернені лицями до себе, торкаючись чолами одне одного. Жінка лежачи на боці правою рукою ніжно пригорнула чоловіка до себе, поклавши зап'ястя своєї руки на його праве плече (фото 1). Ноги жінки при цьому – міцно стулені і зігнуті в колінах, лежали поверх випростаних ніг чоловіка. На обидвох небіжчиках знаходилися бронзові прикраси, а в головах – розставлений півколом глиняний посуд: миска, горщик і три черпаки.

Парні поховання у Висоцькій культурі – звичне явище. Вперше на них почали натрапляти ще наприкінці XIX ст., коли Ізидор шараневич і Михайло Грушевський розпочали розкопки епонімного некрополя у с. Висоцьке поблизу м. Броди на Львівщині. Опісля парні поховання в різний час були відкриті експедиціями Т. Сулімирського, В. Канівця, Л. Крушельницької та автора ще на 5 могильниках Висоцької культури. Отож на сьогоднішній день на території поширення останньої відомо 58 парних поховання. І, що цікаво: в той час, як в інших куточках Європи померлих чоловіків і жінок у парних похованнях вкладали, здебільшого, лише поруч одне одного, то в парних захороненнях Висоцької культури померлим у «парних могилах» завжди надавали елементів близькості,

ніжності і неприхованої симпатії одне до одного: то долоні жінки вкладені в долоні чоловіка, при цьому уста останнього торкаються чола жінки, то руки обидвох небіжчиків сплетені в обіймах обіймаючи одне одного.

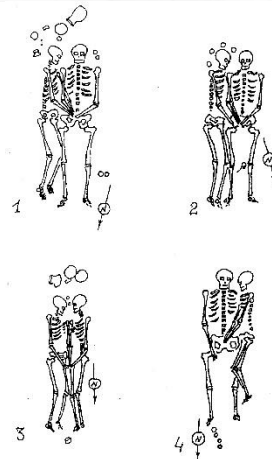
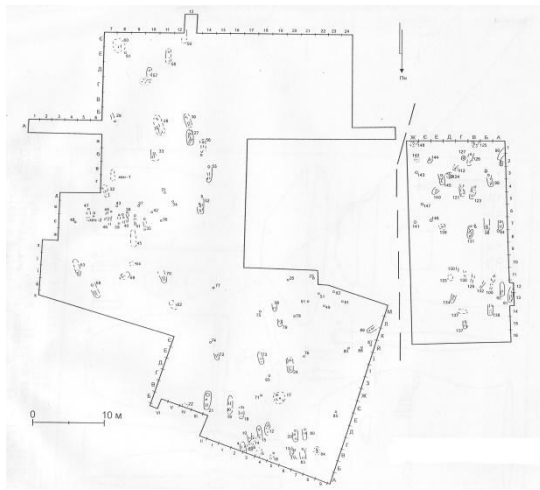
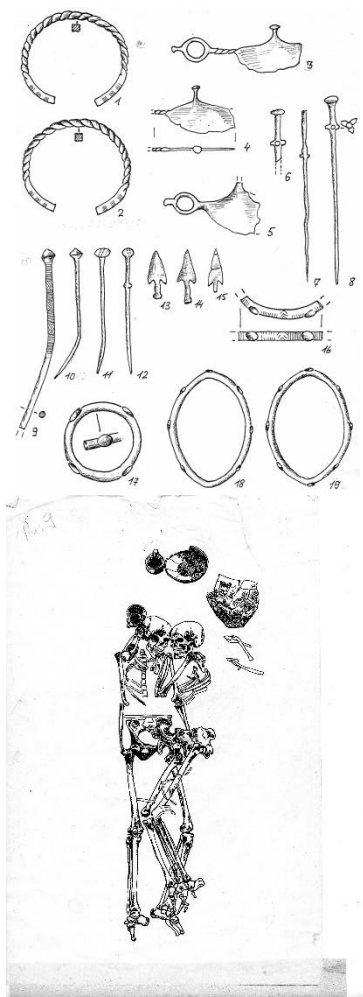
За оцінкою патологоанатомів укласти вже неживі тіла в такі обійми, просто неможливо. Скоріш за все, на думку цих фахівців, принаймі один з них надавав цієї своєрідної пози своєму тілу сам перед самою смертю. Напрошується здогад, що, згідно з тогочасними ритуалами і звичаями жінка, за певних обставин, вважала за краще піти услід за своїм померлим чоловіком. Для цього, скажімо, їй достатньо було випити чашу цикути (отрути), щоби легко й безболісно з'єднатись зі своїм покійним супругом. На нашу думку, це було добровільне рішення жінки. Можливо, вона не вважала за потрібне після смерті чоловіка жити з іншим, звикати до іншого способу життя. І, очевидно, вважала за краще відійти за своїм чоловіком. Це в жодному випадку не був акт суїциду. І не означало втечу ані від труднощів, ані від реальностей того часу. Такий вчинок з боку жінки був зумовлений, як припускаємо, лише внутрішнім духовним поривом, намаганням й далі бути поруч зі своїм судженням.

Очевидно, в той час на західних теренах сьогodнішньої України в середовищі носіїв Висоцької культури був дуже розвинутий інститут сім'ї і шлюбу з обов'язками одного перед одним. І в багатьох випадках суспільство того часу сприймало як належне, що жінка добровільно відходила з цього земного життя вслід за своїм чоловіком. Річ у тому, що люди пізньобронзової доби інакше могли трактувати феномен смерті, ніж більшість з нас сьогodні. Засадничою, очевидно, була віра в безсмертність людської душі й подальше її існування у Вічності (звичайно, в залежності від думок та вчинків, які вона чинила за земного життя). Можливо, саме у звичаях пізнього періоду епохи бронзи слід шукати витоки того загадкового обряду, який не раз був засвідчений середньовічними хроністами.

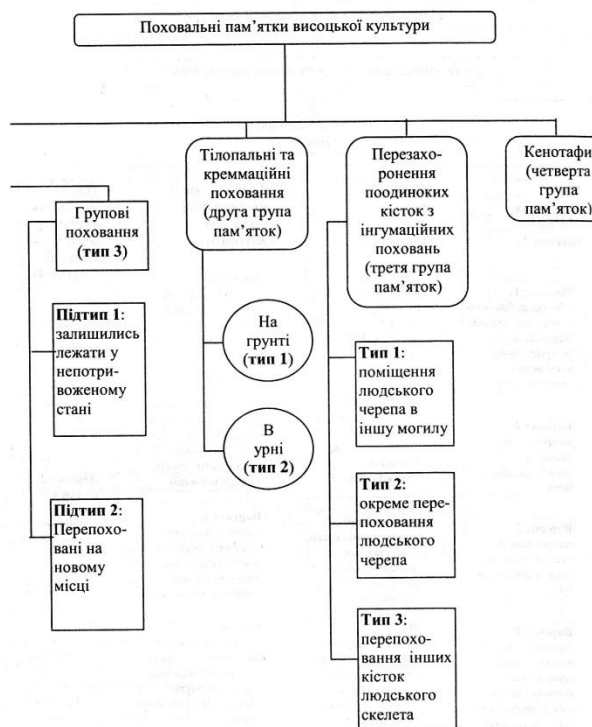
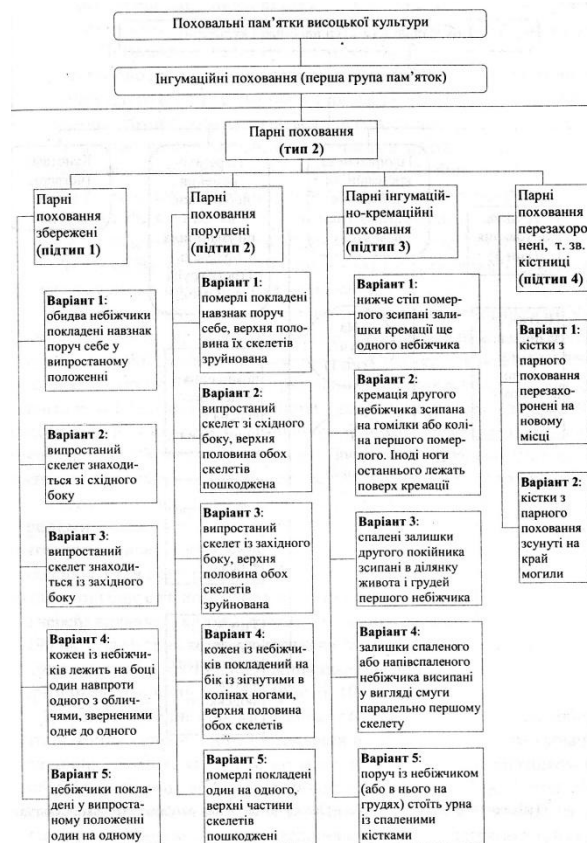
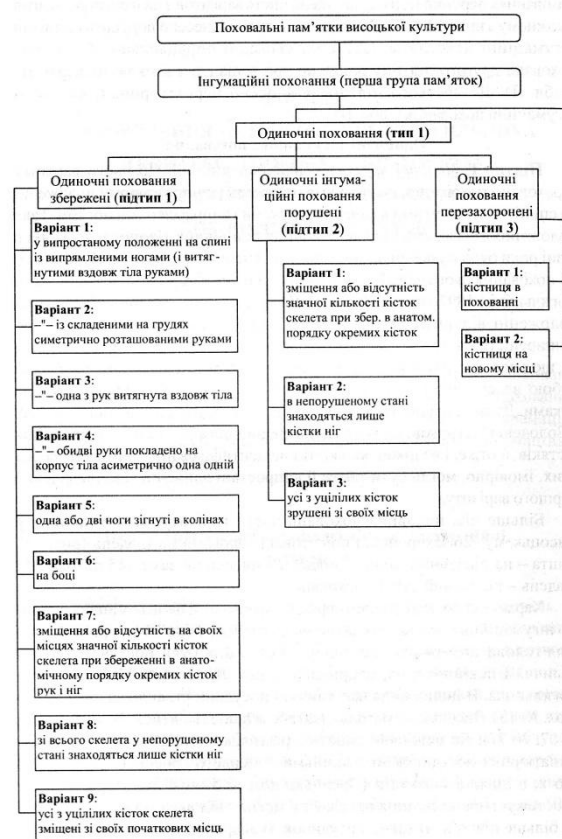
Відомо, що візантійський імператор Маврикій у своєму описі звичаїв у слов'ян VI-VII ст. пише, що «...слов'янські жінки понад всяку міру зберігають вірність своїм мужам, причому настільки, що багато з них самі себе здушують по смерті мужа, не бажаючи вести усамітненого життя» (Strategicon, lib. XI, cap 5). Подібну інформацію про західних слов'ян подав у VIII ст. і св. Боніфатій за словами якого «... Слов'яни так ревно плекають супружню любов, що жінка по смерті чоловіка, відбирає собі життя. Чеснотливою вважається жінка, що власною рукою завдає собі смерть, щоби разом з чоловіком згоріти на одному стосі (дров поховального вогнища – М.Б.) – (цит.за: Jaffe, Bibliot. rerum. germ., t.III,s.712). Навіть в Литві ще на початку XIII ст. був зберігся звичай, що вдова після смерті чоловіка завдавала собі смерть добровільно. Наприклад, в Лівонській хроніці під 1205 р. сказано, що «...розповідав один священник, який тоді в Литві перебував у полоні, що в одному селі 50 жінок вбили себе з причини смерті їх чоловіків. Це й не дивно, адже вони вірять, що з своїми чоловіками в другому житті скоро знову будуть жити» (Chronicon Livonicum vetus видання Hansena. Виписки з цієї хроніки вмістив А.І.Мierzynski «Zrodla do mytologii litewskiej», s.98; цит. за: Партацький О. Старинна історія Галичини. – Львів, 1894, – Т. I. – С.15-17).

Отож, відкриття одразу кількох парних поховань чоловіка й жінки в Петрикові та в інших місцях Європи (наприклад, нещодавнє повідомлення в лютому 2007 р. світових інформаційних агенцій про відкриття італійськими археологами парного поховання в Мантуї) доводить, що роль жінки (а ширше – взаємини чоловіка й дружини) в ранньоісторичних суспільствах Європи залишається все ще недостатньо вивченим. Вважаємо, що парні поховання на кшталт Петрикова й Мантуї з усією очевидністю демонструють усім нам гідний

подиву світ почуттів і подружніх обов'язків, якого дотримувалися в Європі понад три тисячоліття тому.

**IV. «ЗАМКИ БОРЩІВЩИНИ, ЯК ФОРПОСТ ОБОРОНИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ,
ТА ПАМ'ЯТКИ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ»**

№ п/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип 2: парні поховання									
		Підтип 1: парні інгумацийні поховання збережені					Підтип 2: парні інгумацийні поховання порушені				
		Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5
1	Чехи (суч. Рутені), 1895-1898	пох. №66(7), пох. №53(7)			пох. №37	пох. №41					
2	Висоцьке, 1897						пох. №VIII				
3	Висоцьке, 1929		пох. №127	пох. №130, пох. №38, пох. №105	пох. №45, пох. №46, пох. №58	пох. №55, пох. №63, пох. №129, пох. №132					
4	Висоцьке, 1951		пох. №II-75, пох. №II-85, пох. №II-87, пох. №II-65, пох. №II-86, пох. №83	пох. №II-79	пох. №II-98, пох. №II-42(7)	пох. №II-31, пох. №II-53(6), пох. №II-30, пох. №II-54, пох. №II-7, 8	пох. №II-264, пох. №II-406, пох. №II-34, пох. №II-161-7, 8	пох. №50, пох. №92			
5	Болочів, 1962	пох. №53		пох. №15(7)	пох. №66(7)	пох. №28(7), пох. №83(7), пох. №34/35, пох. №49, пох. №79, пох. №90, пох. №93(7)					пох. №4/5
6	Істриків, 1995, 1996, 1998		пох. №19, пох. №27, пох. №58		пох. №104						
7	Гончарівка, 1952						пох. №4				
8	Красне, кург.-2	пох. №1									
9	Раків Кург	пох. №1									
10	Лухомів	пох. №3									
11	Яблонів, кург.	пох. №1									

№ у/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип 2: парні поховання							
		Підтип 3: парні інгумаційно-кремаційні поховання					Підтип 4: парні поховання пережахоронені		
		Варіант 5	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5	Варіант 1	Варіант 2
	Могильник, рік розкопок								
1	Чехи (суч. Лугове), 1895–1898						пох. №32		
2	Висоцьке, 1897								
3	Висоцьке, 1929		пох. №82 (102) пох. №100 (98-С)	пох. №80	пох. №76-В пох. №76-А пох. №81 (93-А)				
4	Висоцьке, 1951			пох. №89		пох. №96		п/пох. №64	
5	Золочів, 1962			пох. №68					
6	Петриків, 1995, 1996, 1998	пох. №92			пох. №41 пох. №33				
7	Гончарівка, 1952								
8	Красне, кург.-2								
9	Раків Кут								п/пох. №2 (1.2)
10	Луковець								
11	Яблонів, кург.								

Наталія Ганусевич

ПРИСТОСУВАННЯ ЧАСТИНИ СХІДНИХ КАЗЕМАТИВ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ ПІД МУЗЕЙ ПИВОВАРІННЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Одним із напрямків сталого розвитку країни є туризм. Успішне функціонування туристичної індустрії України значною мірою залежить від ефективного використання природно-рекреаційних та культурно-історичних ресурсів її території. Пристосування частини Микулинецького замку під музей пивоваріння дозволить не тільки зберегти пам'ятку і приведе до покращення туристичного та економічного потенціалу краю.

Микулинці – селище з багатою історією і надзвичайно цікавими пам'ятниками архітектури, котрі охороняються державою. Зокрема приваблюють туристів замок та палац. А римо-католицький костел Святої Трійці – одна з найкращих пам'яток епохи пізнього бароко.

Замок знаходився на вершині пагорба, на північ від містечка у вигині річки Серет, оточений з трьох боків її водами. Анна Йорданова з роду Сенявських на місці старого дерев'яного замку у 1550-х рр. заклала нову потужну фортецю, а в 1595 р. отримала від короля Сигізмунда III привілей, яким село Микулинці перейменовувалося на однойменне місто. Тоді і зростає статус містечка і його замку. В цьому році воно отримало Магдебурзьке право і стало містом-фортецею [4, с. 185].

Планувальна структура замку та архітектурний вигляд склалися після 1637 р. в результаті перебудови раніше існуючого укріплення С. Конєцьпольским [6, с. 16]. Він був, прямокутний у плані, забудований по периметру дитинця із трьома бастеями на кутах. Четверта була зруйнована в роки татарської облоги і зразуж відновлена тодішнім власником. Як матеріал для будівництва використовувався червоний камінь-пісковик теребовлянських родовищ. В плані він має форму

чотирикутника [1, с. 769]. На трьох кутах замку височіли круглі трьохярусні бастей з бійницями для гармат. Із західної сторони, де оборонні стіни додатково захищені глибоким ровом, до замку вела брама зі звідним мостом. Арка західних воріт викладена білокам'яним брильянтовим рустом у стилі Відродження [3, с. 85]. Ще один вхід був зі сходу. У стінах є отвори бійниць для ручної зброї. Всі бійниці звужуються до середини та мають кам'яні ключевидні бойові отвори. За типологічними ознаками це регулярне укріплення, збудоване за бастейною системою з природним і рукотворним захистом [2, с. 6]. В середині фортеці, навколо просторого подвір'я були житлові будівлі, а під ними льохи і підземні переходи [8, с. 85].

18 лютого 1992 р. на засіданні Науково-реставраційної Ради Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» Держбуду України розглянули проектні пропозиції по пристосуванню пам'ятки архітектури XVI ст. замку в смт. Микуліні під готельно-туристичний комплекс [5, с. 32].

Проектні пропозиції пристосування замку розроблені поперед проведення архітектурних досліджень та проекту реставрації. Таке відступлення від методики реставрації обумовлене відсутністю потрібних коштів на проведення досліджень, тим що замок знаходиться в аварійному стані та інтенсивно руйнується.

Проект розроблявся з метою пошуку такої функції пристосування, яка б забезпечила подальше збереження пам'ятки. Враховуючи те, що Микулінець знаходиться близько від Тернополя та розташований при трасі Мінськ-Чернівці запропоновано в замку розмістити готельно-туристичний комплекс. Дана пропозиція передбачає консервацію та реставрацію збережених елементів пам'ятки і надати їм таку функцію, яка була б самоокупна і забезпечила збереження пам'ятки. Ідеальним випадком був би музей, але це нереально з тих причин, що музей в таких розмірах для Микулінців непотрібний, але створити там готельно-туристичний комплекс з музеєм пивоваріння Тернопільщини можна. Дана пропозиція передбачає консервацію та реставрацію збережених елементів пам'ятки, а також відтворення втрачених архітектурних об'єктів.

Оскільки замок потребує значних коштів для проведення реставрації та пристосування, роботи пропонується розбити на черги та проводити по окремих ділянках. В першу чергу консервуються та реставруються існуючі корпуси, тобто східна оборонна стіна, яка гарно проглядається з дороги, тому потрібно розглянути таку ідею, щоб була рентабельна і викликала зацікавлення населення містечка розвивати інфраструктуру та залучала підприємців до співпраці. Гідним інвестором і партнером може стати Микулинецький ВАТ «Бровар».

Він є найстарішим підприємством містечка. З давніх-давен місцеві жителі, що працювали на заводі, говорили: «Йдемо на бровар», тобто на пивоваріння. Звідси і назва – «Бровар. «Ви знаєте де вперше в Україні виробляли хмільне?! В тих же Микулінцях! Ще польський король Сигизмунд у 1596 році смакував смачнішим пивом. Микулінчани навіть не дивуються, коли їхні гості, навіть не почаствувавши гарних наїдків, першим ділом відкривають крани, щоб перевірити, чи тече пиво» – такі легенди і досі поширені у Микулінцях [9].

Наприкінці XIX ст. власником броварні в Микулінцях став граф Мечислав Рей. Завод належав його родині до середини 1920-х рр. Пиво місцевої броварні було обов'язковим напоєм на званих обідах, вечорах та прийомах для місцевої знаті та приїжджих гостей. Відомо, що на початку минулого століття на цих потужностях виготовляли бочкове і пляшкове пиво трьох сортів: «Лежак», «Фірмове» та «Бок». Згодом вони перейшли у власність товариства «Аверман, Ціховський Міхал і спілка», відтак 1928 р. було споруджено нову пивницю, сушильню й солодівню. Із

приходом у вересні 1939 р. до Західної України комуністів усе приватне виробництво у містечку було націоналізовано. 1993-го р. на базі державного майна створено «Орендне підприємство Микулинецьких пивоварів». 1995 року його реорганізували у відкрите акціонерне товариство і воно дістало сучасну назву «Бровар».

Микулинецьке пиво, яке недавно підтвердило європейське визнання і почесну англійську відзнаку за високу якість поширює по значній частині України славу селища. Документальну згадку про микулинецьку пивоварню знаходимо у шостому томі «Словника географічного», виданого 1885 р. у Варшаві. На даний час це найбільш прибуткове підприємство селища. Микулинецьке пиво відоме на всю Україну і закордоном. Тому створення музею у приміщеннях Микулинецького замку стане новою цікавинкою маленького містечка.

ПАБ «Музей пивоваріння» – інтерактивний музей пивоваріння у Микулинецькому замку, як арт-центр, де будуть проходити виставки, концерти і культурні події. Завдяки інтерактивним експонатам музею кожен з відвідувачів може відчувати себе справжнім пивоваром, «доторкнутися» до історії пива і «заглянути» в процес пивоваріння. Для всіх бажаючих буде прекрасна можливість продегустувати декілька видів микулинецького пива. Крім того, що ПАБ діятиме, як музей пивоваріння, це місце буде сучасним арт-центром, де будуть проходити виставки мистецтва, наукові зустрічі, форуми, конференції, концерти. Це своєрідна відкрита платформа для художників, мистецтва і суспільства.

Східні казематні приміщення Микулинецького замку ділить на дві частини аркова в'їзна брама (фото1). В самій арковій в'їздовій брамі можна створити кімнату охорони і касу-магазин сувенірної та друкованої продукції.

З правої сторони збереглося два великих приміщення. В першому можна облаштувати міні пивоварню та холодильні приміщення (фото 2 Пивоварня на 300-320 літрів), а в другому ПАБ. Його можна розділити на дві частини в якому 70 % приміщення облаштувати під зал з барною стойкою і столиками для відвідувачів, а 30% приміщення під гардеробну і санвузол. (фото 3). Де турист зможе явно побачити не тільки сам процес бродіння в цистернах свіжого пива, а і відчувати запах самого хмелю, висушеного зерна ячменю та ароматний смак солоду. В ПАБі буде можливість продегустувати сам напій, а також відпочити і почути про народні традиції та різні рецепти варіння пива у Микулинцях.

З лівої сторони є приміщення, яке можна пристосувати під музей, це можна побачити на прикладі музею (на фото 4), який створили у Львові. В ньому екскурсовод розкаже про історію спорудження микулинецького замку; його власників, які варили пиво та пригощали цим напоєм всіх гостей і навіть королів; оглянути і доторкнутися поглядом до цінних предметів з минулого містечка і його пивоварні.

Також непогано було б, щоб на даному замковому комплексі з'явилася розгалужена сфера послуг для туристів та відвідувачів: відкрилися майстерні по виготовленню виробів декоративно-прикладного мистецтва, магазин-галерея з продажу виробів народних умільців, художників. А господарські приміщення фортеці пристосувати під кузню-зброярню, каретний двір з конюшнею, ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялися б на замовлення туристів прямо у них на очах. [7, с. 412].

Досліджуючи Микулинецький замок і шукаючи все нові і нові факти з минулого цієї пам'ятки, хочеться і інших зацікавити самотутньою історією нашого краю. На жаль, у селищі зовсім не розвинена інфраструктура туристичного бізнесу, що суттєво зменшує кількість гостей і туристів. Тому нині доцільно інвестувати

кошти у відбудову історико-архітектурних пам'яток. Важливо також, щоб місцева влада і підприємці селища були зацікавлені у відродженні своєї фортеці, адже, розвиваючи інфраструктури замкового комплексу, ми тим самим сприятимемо відродженню історико-архітектурної спадщини, збільшенню туристичного та економічного потенціалу краю.

Залучення науковців, істориків, архітекторів, краєзнавців до відродження архітектурних пам'яток Микулинців дозволить донести до сучасників і нащадків надзвичайну самотність та унікальність цього містечка. Об'єднання замків Тернопільщини, в тому числі і Микулинецького, під егідою Національного заповідника «Замки Тернопілля» дозволить зосередити увагу держави та громадськості на проблемах відбудови, реконструкції та реставрації об'єктів історично-архітектурної спадщини. Короткий аналіз історичних особливостей, унікальної архітектури ряду пам'яток, живописної природи Микулинців дає змогу з оптимізмом дивитися на розвиток туристичної галузі та її інфраструктур.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Абрагамовська С. Мої рідні Микулинці – місто мого дитинства // Регіональний історико-мемуарний збірник: В Шт. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Друкарня ОО. Василян, 1983. – Т.ІІІ. – С. 762-765.
2. Архів Національного заповідника «Замки Тернопілля», відділу охорони експлуатації реставрації пам'яток історії і культури. Паспорт пам'ятки: Замок сер. XVI – XVII ст. в Микулинцях Тербовлянського району Тернопільської обл. Пам'ятка архітектури і містобудування Ох. № 679. – Львів, 2011. – 10 с.
3. Асеев Ю.С. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Справочник-каталог /Микулинцы. Замок, середина XVI-40-е годы XVII вв., Дворцовый комплекс 60-гг. XVIIIв., Троицкий костел,1761-1779 гг. – Київ: «Будівельник», 1986. – Том 4. – С.156.
4. Мельник І. Глинянський тракт. / Ред. Т.Возняк. // Галичини країна міст. – Львів, 2005 р. –187с.
5. Лагуш З. Замок в Микулинцях. Проектні пропозиції реконструкції та використання. / Ред. В Михайлівський. // Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський,1993 р. – С.32-33.
6. Павелко Г.М. Микулинці – велика історія маленького містечка / опис-нарис//Всеукраїнського етапу історико-географічної експедиції учнівської молоді «Історія міст і сіл України». – Микулинці: Тербовлянський районний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2008р. – С.20.
7. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
8. Czolowski A. Przeszlosc historyczna wojewodstwa Tarnopolskiego. – 172 S.
9. Андріана Мрочок // [електронний ресурс]: [режим доступу] <https://find-way.com.ua/oblast/ternopilska/mykulyntsi>

Рис. 1. План-схема східних казематів

Рис. 2. Пивоварильня

Рис. 3. ПАБ

Рис. 4. Вигляд музею у м.Львів

Рис. 5. Микулинський замок (вид зверху)

Рис. 6. Східні каземати замку

Володимир Данилейко

ДОСЛІДЖЕННЯ НАДШАНЦЕВОЇ ЧАСТИНИ ПІВДЕННОГО БЕЛЮАРДУ ПЕРШОЇ ЛІНІЇ ОБОРОНИ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ В 2020 Р.

Серед пам'яток історико-культурної спадщини чи не найбільший інтерес становлять пам'ятки оборонної архітектури, а також створені на їх основі заповідники. Пріоритетним завданням Національного заповідника «Замки Тернопілля» – є вивчення та дослідження пам'яток, проведення їх археологічних досліджень, з метою виявлення нових даних їх конструктивних особливостей, а також відкриття невідомих сторінок їхньої історії.

Протягом ряду років працівники Національного заповідника «Замки Тернопілля» приймають участь у археологічних дослідженнях місць існування різних археологічних культур, які широко представлені на теренах Тернопільщини. Із самого початку створення Заповідника в місті Збаражі, Постановою Кабінету Міністрів України №78 від 8 лютого 1994 р., його базою став архітектурний комплекс Збараського замку XVII століття.

За даними А. Чоловського, Христофор Збараський у 1598 р. під час перебування у Венеції замовив у архітектора-фортифікатора Вінченцо Скамоцці проект укріпленого палацу-резиденції, який би виконував функції фортеці (*Palazzo in fortezza*) [9], ця подія з конкретною прив'язкою до коронного конюшого Христофора Збараського, як замовника, згадується у книзі В. Скамоцці: *Idea della architettura universale*. Викликає ряд запитань і сама авторська назва укріплення - «*palazzo in fortezza*». На нашу думку, такий варіант був викликаний наявною у В. Скамоцці інформацією, що оборонний палац буде споруджуватися у існуючій фортеці чи стіно-баштовій конструкції.

Про будівництво палацу в уже існуючій фортеці, підтверджує архітектурний трактат 1659 року невідомого автора, де він вказує про неможливість прив'язати палац із вже існуючими укріпленнями, і що це можливо зробити хіба що так, як вчинив Скамоцці у Збаражі [8].

Отже, дослідження що до датування першої лінії оборони Збараського замку є вкрай актуальним і необхідним. Взагалі, фортифікаційними оборонними спорудами Збараського замку детально займалися мало. Про вигляд протобастіонів першої лінії оборони ми можемо судити по найбільш збереженому південному протобастіоні. А також ми можемо судити про його автентичний вигляд, аналізуючи попередні, а також беручи до уваги сучасні нові дослідження.

Згідно обмірів М. Ковальчука (1893 р.), та Я. Вітвіцького (1928 р.), бійниці протобастіонів збараського замку розраховані на ведення вогню зброєю малих і легких середніх калібрів, адже у середині бастіонів замало місця для відкату лафетів гармат. Тому, на думку Я.Вітвіцького, крупнокаліберна артилерія розміщувалась на надшанцях, тобто не верхній частині бастіону. Але ні М. Ковальчук, ні Я. Вітвіцький не конкретизують і не вказують на можливість наявності бійниць над шанцями.

Адам Мілобєзький зробив порівняння плану фасадної частини проекту Скамоцці з планом існуючого палацу, та звернув увагу на їх близькість. Але, в більшій мірі, він цікавився авторством будівництва збараського замку і палацу.

Юрій Нельговський займався переважно архітектурою палацу, а оборонними спорудами – не цікавився.

Богдан Крицький у своїх обмірах в 1947 р. акцентував свою увагу на архітектурні особливості та деталі самого палацу, а також в'їзної брами. Завдяки його кресленням нам відомо, що другий поверх в'їздової вежі був зруйнований в часи II-ї Світової війни. Саме його робота є досить цінною, в плані подальшої реставрації деталей карнизів, обрамлень вікон та дверей, а також інших архітектурних особливостей.

В 1992 р. київським інститутом Укрпроектреставрація було виготовлено проект відтворення південного бастіону та південно-західного ескарпу збараського замку. Але, у цьому проекті не звертається особлива увага на надшанцеву частину бастіону.

В 2007 р. Львівським інститутом Укрзахідпроектреставрація був розроблений проект з відтворення західного і північного бастіонів, а також північно-західного

ескаргу. Але, знову ж, у цьому проекті, як і у попередньому, не акцентується увага на надшанцевій частині белюардів.

Більш конкретно першу лінію укріплень збаразького замку описали у своїй праці Ольга та Ігор Оконченко. У своєму дослідженні вони, як і Я.Вітвіцький в 1923 р., висловили думку, що на bastіонах збаразького замку було влаштовано надшанці. Але, знову ж, як і попередні дослідники, ні слова хоча б про наявність бійниць над шанцями, не кажучи вже про їх конструктивні особливості.

Що до конструктивних особливостей bastіонів збаразького замку, то на це дещо прояснила ситуацію спільна археологічна експедиція НЗ «Замки Тернопілля» та ТНПУ ім. В. Гнатюка в 2019 р., на чолі із Б. С. Строценем [3, с. 4]. Ця експедиція принесла нам досить таки багато інформації, що до внутрішніх архітектурних особливостей південного та східного bastіонів. Але надшанцева частина і надалі залишалась «білою плямою».

Вилити світло, на дану проблему, нам дозволили результати цьогорічних рятівних археологічних обстежень, отриманих під час проведення земляних робіт, в процесі реставраційних робіт на надшанцевій частині південного протоbastіону.

Нам вдалось знайти і обстежити п'ять бійниць на південно-західному фланку надшанцевої частини (Фото 1), а також одну на чолі (фасі) (Фото 2). Бійниці на південно-західному фланку виявились різними, тобто три менших та дві більших за розмірами.

Окрім цього, в ході обстежень було виявлено значну кількість фрагментів кераміки, кахлю, скляних віконниць, які датуються XVI- XVIII ст.

Особливої уваги заслуговують, виявлені у західній кутовій надшанцевій частині південного bastіону, фрагменти керамічних плиток, на зразок рівно половини так званої візантійської плінфи, розміром 30x17,5x2,5 см. (Фото 3) (візантійська плінфа – 30x35x2,5 см.).

Цікавими виявились знахідки цегли. У XV ст. розміри цегли стали наближатись до сучасних (наприклад розміри «аристотелевої цегли» – 289 x 189 x 66 мм). За способом формування, найдавнішою відомою у Збаражі є «жолобкова литовська» цегла, або як її ще називають «пальчатка» XV-XVI ст., виявлена в ході археологічних досліджень на території літописного Збаража [7]. В середньому розміри таких цеглин становлять 28,5 x 15,0 x 7 см, маса – 4,8 кг. «Жолобкова» цегла отримала свою назву через характерні поздовжні жолобки на постільній стороні. Жолобки утворювались внаслідок зняття надлишку глини пальцями під час формування заготовки. Термін «литовська цегла» вперше з'явився в документах Великого Князівства Литовського XVI ст., і позначав брускову цеглу для спорудження замків [6]. Як відомо, «пальчатка» була найпоширенішим видом цегли на території Західної України протягом XIV-XVII ст. [4].

Декілька цеглини «пальчатки» було виявлено під час досліджень Н. Білас монастиря Св. Онуфрія на території літописного Збаража у 2004 році [1]. На одному із них, міститься відбиток лапи тварини. Всі відбитки на такій цеглі розміщені на постілі з жолобками. На зворотній постілі спостерігається шорсткість, та іноді сліди від трави. Тобто цеглина з форми вкладалась для просушки тією ж стороною, якою формувалась на столі. При цьому чіткі відбитки трави на нижній постілі можуть засвідчувати, що сирець формувався з досить м'якого керамічного тіста.

Цегла «пальчатка», виявлена нами на надшанцевій частині південного протоbastіону Збаразького замку (Фото 4), так як і та, яка була виявлена у склепінні при дослідженні східного протоbastіону в 2019 році [3] (Фото 5), виготовлялась в кінці XVI ст. у формах, відомих під назвою «прольотки». Ця назва досить добре

відображає виробничий процес, коли глиняне тісто утрамбовувалось в дерев'яну раму без дна, надлишок забирався рукою, а сирець видалявся з форми шляхом витрушування, або підняття рами [2].

Цеглина «пальчатка», виявлена нами в північно-західній надшанцевій частині південного бастіону, має розміри: 30х16,5х7 см. Окрім цілого екземпляру, також виявлено декілька екземплярів фрагментів такої ж цегли. Окрім «пальчатки», на місці обстеження, було знайдено і цеглу іншої форми, розміром 26,5х19,5х5,5 см, але цей екземпляр можна віднести скоріш до другої половини XVII ст.

Але, якщо так можна припустити відносно виявлених кахлів, то відносно цегли «пальчатки» – ні. Адже, за результатами досліджень 2019, з такої ж цегли збудовано перехід із арочним склепінням від першого ярусу східного протобастіону (Фото 5). Ймовірно, що цей хід веде до підземель палацу, адже згідно тверджень Юрія Нельговського у 1971 р., «з кутового приміщення (підвалів палацу – авт.) підземний хід веде в бік північно-східного рогу укріплення» [5]. Склепіння цього ходу, згаданого у своєму дослідженні Нельговським, і який було виявлено під час розкопок 2019 року, вимуруване саме цеглою «пальчаткою».

Відмінність у використанні матеріалів для будівництва двох (першого і другого ярусів східного бастіону) ходів, говорить про приналежність нижнього ходу до першого етапу будівництва оборонних споруд на Замковій горі у кінці XVI ст.

Окремої уваги заслуговують виявлені фрагменти кахлю. Частина із них коричневого кольору, без поливи, із рослинним випуклим орнаментом (Фото 6). Декілька з них, попередньо можна датувати кінцем XVI ст. Як вони потрапили на надшанцеву частину протобастіону – невідомо. Можливо це кахлі печей попередньої будівлі, яка була ще до початку будівництва палацу за проектом Скамоцці в 1620-1631 рр.

Частина виявлених кахлів – є поливаними. В північно-західній частині надшанців знайдено 5 фрагментів кахлі із випуклим зображенням, поливою зеленого кольору, герба Речі Посполитої (Фото 7). Схожу кахлю було знайдено під час археологічних досліджень Л.Строць у Скалацькому замку XVII ст. в 2008 р. (Фото 8).

Але під час досліджень надшанцевої частини південного бастіону Збаразького замку, у північно-західній прифланковій частині, нами було виявлено фрагмент шлаку поливи, саме такого ж зеленого кольору. Це в свою чергу може вказувати на те, що десь поруч із Збаразьким замком у XVII ст. була своя майстерня по виготовленню поливаних кахлів (Фото 9).

Отже, на теперішній час, можна з впевненістю стверджувати, що протобастіони першої лінії оборони Збаразького замку мали два яруси і надшанцеву частину із бійницями. На кожному ярусі було по 12 бійниць – по три на двох чолах, і по три на двох фланках. Але от надшанцева частина, як виявилось, мала лише на обох фланках по 5 бійниць. Що до наявності, кількості та особливостей бійниць в надшанцевій частині чолів протобастіонів, то на даний час, нам це невідомо. Адже ця частина в автентичному вигляді не збереглася, і добудована лише в 2011 р. В процесі вже проведених реставраційних робіт, ще не було вкрай необхідних даних, отриманих внаслідок археологічних обстежень тільки у цьому році. Як наслідок, не дотримання відповідностей оборонній архітектурі першої половини XVII ст.

За результатами цього річних досліджень, а також беручи до уваги писемні архівні джерела та попередні обстеження, можна зробити наступні висновки. Виявлення цегли «пальчатки» і фрагментів кахлю XVI ст., а також конструктивні

особливості будівництва, дозволяють нам припустити, що так звані бастіони першої лінії оборони Збараського замку були побудовані в стилі італійської оборонної архітектури кінця XVI ст. Тобто перший етап будівництва оборонних споруд на Замковій горі у м. Збаражі відбувся саме в кінці XVI ст. А тому, «бастіони» першої лінії оборони Збараського замку, після першого етапу будівництва ймовірно мали вигляд башт з великою кількістю бійниць, які були виявлені під час досліджень 2019 та 2020 рр. Але в процесі другого етапу будівництва були перебудовані у протобастіони. Після третього етапу будівництва, протобастіони були змінені, засипанням внутрішньої частини чолів, та земляним насипом на надшанцевій частині, тому їх конструктивні особливості стали більш наближені до белюардів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білас Н. Звіт про археологічні розкопки на території Державного історико-архітектурного заповідника в місті Збаражі Тернопільської області у 2004 році. Львівський національний університет імені Івана Франка. Інститут археології. Львів, – 2004. – 132 с.
2. Грабовська О.В. Технологія цегельного виробництва Вінниці XVI – початку XX ст. // О. Грабовська Питання історії науки і техніки. №1, - Київ, 2017. – С. 15.
3. Данилейко В. Нові археологічні відкриття / В.Данилейко // Вісник історії краю. Національний заповідник «Замки Тернопілля», №9 (89). – Збараж, С. 4.
4. Кошовий, О.П. Будівельна кераміка України / О.П. Кошовий ; АН УРСР. Львів. відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – Київ : Наукова думка, 1988. – С. 83.
5. Нельговський Ю.П. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. – Випуск 5. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 199-205.
6. Трусів О.А. Большермерный кирпич XIII-XVII вв. на территории Белоруссии / О.А. Трусів // Славянорусские древности. – Москва, 1991. – С. 111. – (КСИА. № 205).
7. Ягодинська М. Звіт про археологічні розкопки в урочищі Замкова Гора біля с. Старий Збараж Збараського р-ну Тернопільської області у 1997 році.
8. Krotka Nauka Budownicza Dworow, Palacow, Zamkow podlug Nieba i Zwyczaju polskiego. Krakow, 1659.
9. Skamozzi V. Idea della architettura Universale. Venezia, 1615, I. Libro III, c.VIII, c. 252-253.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

*IV. «ЗАМКИ БОРЩІВЩИНИ, ЯК ФОРПОСТ ОБОРОНИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ,
ТА ПАМ'ЯТКИ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ»*

Рис. 5.

Рис. 6.

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

**Ігор Креховецький
Олег Мельничук**

**ДОПОМІЖНІ ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ
ГАЛИЦЬКОГО ЗАМКУ XVI – XVII СТ.**

Галицька земля споконвіку була об'єктом агресії різних завойовників, тому з давніх-давен з метою захисту населення і краю тут велося фортифікаційне будівництво. Це були замки і фортеці, монастирі, церкви, міста і села. Будували замки в місцях, зручних для оборони. Поступово вони перетворювались на складний комплекс оборонних споруд, житлових, господарських, культових та інших будівель. Однією з найпотужніших була Галицька твердиня.

Галицький Старостинський замок на місці давньоруського попередника почали наново зводити в 1367р.(за іншими даними – у1350-1352 роках). Місце, на якому знаходився Галицький замок, було з погляду військової стратегії надзвичайно вигідне: з півночі, заходу і сходу тут були круті схили, з півдня

знаходився глибокий рів штучного походження, а центральна верхня частина була підвищена шляхом потужного насипання жовтої лесової глини. Також ріки Дністер, Лімниця і Луква надійно прикривали підступи до замку (Рис 1).

Замкова гора знаходиться на висоті 60 м над рівнем ріки Дністер. Ще у 1890 році історик, археолог і краєзнавець О. Чоловський заклав кілька шурфів, провів обміри руїн і реконструював план замку, зокрема він зазначав, що північна, нижня частина замку складалася з двох реданів і була фортифікована новішим, тобто бастионним способом [4, с.19], але він нічого не вказував про західну нижню частину замку(напевно, там на той час на поверхні ґрунту не було видно ніяких слідів оборонних укріплень).

Дослідник Галицького замку З. Федунків вказує, що у нижній, північній частині замку можна помітити сліди в'їзної брами, вузький коридор і дорожку-кулуар між брамами, клешнеподібний казематований наріжник із суміжних ескарпованих каменем реданів і пішохідну браму з боку міста.

Біля підніжжя західного схилу замкової гори знаходиться тераса довжиною 100 м та шириною 21 м в західному напрямку на правому березі ріки Лукви, де і було проведено протягом 2012-2014 років археологічні розвідкові роботи. Ця тераса домінує над західною частиною міста і тому було доцільно для фортифікатора збудувати тут нижні оборонні укріплення, які б прикривали підступ до західної стіни замку та контролювали дорогу із міста до замку.

Необхідність археологічних робіт на цій території викликана сповзанням частини земельної ділянки біля підніжжя його західного схилу. Метою досліджень було з'ясувати картину формування культурного шару та функціонування археологічних об'єктів локалізованих у межах відкриттів, вивчення стану збереження культурного шару, виявлення історичних закономірностей розвитку топографічно-планувальної структури Галицького замку.

На північ від Шляхетської вежі зачищено ділянку схилу довжиною 4 м. Культурний шар на досліджуваній території становить – 2,3 м. До глибини 0,5 м залягає шар темно-сірого напливу із включеннями вапнякового румовища. У цьому шарі також зустрічаються фрагменти пізньосередньовічної кераміки, знахідки нового і новітнього часу. Під ним залягає культурний шар румовища XIV - XVI ст. товщиною 20 см. Це переважно уламки вапняку в перемішку із річковою галькою та вапняно-піщаним розчином. Нижче, на глибині 1,2 м залягає сірий гумусований шар товщиною 20-25см. Під сірим гумусованим шаром на глибині 1,4 м знаходиться шар товщиною 80 см із вугликами, обмазкою та керамікою. Цей шар має вкраплення жовтої глини, вапнякового щебеню, опоки і дрібного каміння. Тут було виявлено найбільшу кількість кераміки, вугликів, обмазки та цегли. Під цим шаром, на глибині 2,1 м залягає горизонт вапнякового румовища товщиною 25см який знаходиться на темно-сірому суглинку, який переходить у жовтий материковий лес. Прошарки румовища і каміння, очевидно, пов'язані із будівництвом та деструкцією стін замку або інших оборонних споруд [1].

У центральній частині було закладено траншею розміром 1х9 м орієнтовану впоперек тераси по осі захід-схід (Рис. 2). В розкопі простежено різночасові нашарування (XV–XVII ст.). У середній частині траншеї на глибині 50см. зафіксовано шар мергелевої вимостки товщиною 60 см. та шириною 1,2 м. Вимостка залягає на культурному шарі пізнього середньовіччя і відноситься до XVI-XVII ст. Очевидно, вона виконувала роль основи нижніх оборонних укріплень нижнього ярусу Галицького замку. З історичних джерел нам відомо, що у 1658р. замок було реконструйовано під керівництвом інженера-фортифікатора Ф. Корассіні. В цей час замок було перебудовано з дерев'яно-кам'яного на

кам'яний. Ухвала сейму 1658р. повідомляла: «...фортецю Галицьку галицький староста Андрій Потоцький своїм власним коштом з ґрунту реставрував, мури нові збудував, шанцями, валами, редутами, трибом чужоземним обвів...». Отже, цілком ймовірно, що замок мав нижні оборонні укріплення (перша лінія оборони). Слушно зауважує З. Федунків, що однією з причин удосконалення твердині 1658 р. була поява крупнокаліберної артилерії, успішно протистояти якій вдавалося тільки з бастейно-бастіонних укріплень, уміло пристосованих до особливостей рельєфу [3, с.146-147].

Отже, під час останньої реконструкції твердиня отримала добре продумані комбіновані укріплення, які взаємно захищали та доповнювали одне одного.

На віддалі 2,2 м від вимостки у західному напрямку, на глибині 60 см виявлено глиняну піч того ж періоду спрямовану устям до заходу. Глиняна піч, споруджена на жовтому глиняному насипі, розміщувалась вже за межами укріплень (Рис. 3). В даному розкопі простежено чергування нашарувань чорної, сірої та жовтої глини. У двох випадках простежено слабкі сліди залишків дерев'яних конструкцій. Потужність культурного шару на даній території становить 1-1,4 м. В західній частині розкопу на помітному схилі, на глибині 20-50 см знаходиться мергелеве румовище, яке пов'язане із деструкцією, руйнуванням цих оборонних укріплень. Археологічні знахідки із шурфа представлені фрагментами кераміки, кременю, залізних виробів та виробів із скла.

Впритул до південного рову замку, під Шляхетською вежею закінчення тераси фіксується на поверхні невеликим майданчиком під прямокутної форми.

В його центральній частині було закладено розкоп розміром 2х6 м, орієнтований по осі схід-захід. В розкопі простежено різночасові нашарування (XVI – XIX ст.) У східній та центральній частині розкопу на глибині 80 см знайдено фрагменти мергелево-цегляного румовища товщиною 40 см із включенням великого річкового каміння із слідами вапняного розчину - товщиною 30 см та довжиною 60 см [2].

Дане румовище залягає на культурному шарі пізнього середньовіччя яке відноситься до XVI-XVII ст. Можливо воно було залишками нижніх оборонних споруд під західною стіною замку. Потужність культурного шару на зазначеній території становить 0,9 - 1,2 м. В нашаруваннях чорної, сірої та жовтої глини траплялися фрагменти цегли-пальчатки, мергелю і вапняку, кістки тварин. В процесі досліджень зібрано певну кількість артефактів, які представлені фрагментами кераміки, кахлів, залізних виробів та виробів із скла.

Деякі історики вважають, що згадувана тераса – це стара дорога, але дорога не може закінчуватись в південному оборонному рові замку та і будувати піч на дорозі не було потреби.

Слід зазначити, що аналогічна тераса існує і на території Крилоського городища давнього Галича. Її дослідження, проведені Б. П. Томенчуком у 1991 році показали наявність тут давньоруських оборонних укріплень XII – XIII ст.

Вона також заходиться на південно-західному схилі гори від сторони річки Лукви і становила, як і галицька, додатковий, нижній ярус укріплень фортеці.

Також і саме місто Галич у XVI-XVIIст. мало дерев'яно-земляні укріплення сліди яких залишились до цього часу. Стара назва сучасної вулиці Данила Галицького мала назву Запаркання, можливо, цей топонім означає територію міста, яка розташовувалась за парканом (укріпленим частоколом, який знаходився на земляному валі). На даний момент залишки земляного валу збереглись на стику вулиць Д. Галицького та св. Миколая.

Отже, Галицький замок був укріплений нижніми оборонними спорудами у формі реданів та бастіонів із північної та західної сторін.

Таким чином, проведені на території нижньої тераси Галицького замку дослідження дали цікавий матеріал щодо її функціонального призначення та використання. На жаль невеликі ділянки археологічних відкриттів зумовлюють перспективи для подальших досліджень цієї території, як Галицького замку в цілому.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Креховецький І. Звіт про результати археологічних розвідок Галицького замку у 2013р. – Галич, 2014. – С. 6-11.
2. Креховецький І. Звіт про результати археологічних досліджень Галицького замку у 2014р. – Галич, 2015. – С. 6-13.
3. Федунків З. Галицький замок/З.Федунків. – «Нова Зоря» – Івано-Франківськ, 2013. – 183 с.
4. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – S.19.

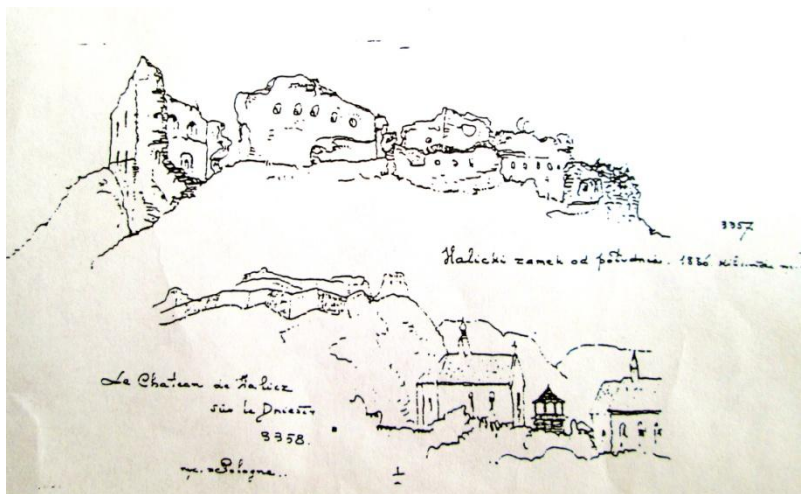

Рис. 1. Гравюра з руїнами Галицького замку

Рис. 2. Оборонні споруди у центральній частині тераси

Рис. 3. Піч господарської будівлі в системі нижніх оборонних укріплень

Мар'яна Мавдюк

ВИШНІВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦ ЯК ПАМ'ЯТКА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Національні історико-архітектурні пам'ятки є частиною світової культурної спадщини і їх збереження – важливе завдання України як цивілізованої держави. Однією з таких пам'яток, яка відзначається багатою на події історією та мистецькою цінністю в контексті культурної спадщини краю, є палацово-парковий ансамбль у Вишнівці Збарзького району, Тернопільської області.

Вишнівецький палац – унікальна пам'ятка архітектури національного значення, яка сьогодні належить до тих небагатьох споруд подібного типу, яким вдалося пережити всі складнощі долі та встояти до наших днів. Збудований палац на замовлення останнього представника давнього волинського роду князів Корибутів-Вишневецьких – Михайла Серватія, політичного діяча Речі Посполитої XVIII ст., великого гетьмана Великого князівства Литовського, канцлера Великого князівства Литовського [6, с. 154]. Головна резиденція Вишневецьких постала на колишньому родовому замчищі, зруйнованому під час турецької облоги у 1672 р.

Палац був вільно скомпонований у просторі чотирикутних фортифікацій XVII ст. На сьогоднішній день відомий найдавніший план резиденції в системі бастионів, датований серединою XVIII ст. На жаль, не можна однозначно вказати архітектора, який брав участь у проектуванні та здійснював нагляд за будівництвом. Р. Афтаназі зробив припущення, що ним міг бути майор королівських військ Якуб Бланже Депре [5].

Головний корпус будинку, з величезною кількістю довгастих вікон, розрізаних на квадратики маленькими скельцями, з пишними під'їздами, справляє величезне враження і красномовно оповідає про минулі смаки й вимоги сурових, струнких пропорцій. Видовжений корпус палацової будівлі, акуратно поставлений на великому подвір'ї, однією стороною дивиться в парк, а другою затуляє руїни кармелітського монастиря.

Середня частина замку прикрашена високим фронтоном, у тимпані якого багатим ліпленням, розфарбованим і роззолоченим, зображені військова зброя, труби, прапори й емблеми, серед яких герб Вишневецьких «Корибут» і Радзивилів «Тромби» [2, с. 33].

У суспільній свідомості того часу Вишнівецький палац був не просто архітектурною спорудою, і не лише родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Ці предмети, крім своїх практичних та матеріальних функцій, відображали релігійні та наукові погляди, були атрибутами шляхетства, символами заможності та статусу. Однією з найбільших колекцій, якою Михайло Серватій Вишневецький дуже пишався, була книгозбірня. Вона нараховувала близько 1500 фоліантів і була знаною в Європі [3, с. 50].

Демонстрацією ставлення до власних культурних традицій був інтерес до історії держави, краю, роду, родинних традицій. Тому значну частину колекції живопису Вишнівецького палацу, близько 600 з майже 3 тис. полотен, складали портрети представників власного роду та споріднених родів, відомих політиків Речі Посполитої та Європи, зокрема, портрети козацьких гетьманів.

Вишневецька резиденція ні за розкішшю, ні за мистецьким оздобленням та колекційним наповненням не поступалася маєткам світової знаті. Палацовий комплекс у Вишнівці став центром світського і культурного життя вельможного панства. Протягом багатьох століть історії Вишнівецького палацу численні

відвідувачі маєтку з захопленням описували його оздоблення та багаті колекції. Його називали «народною скарбницею», «коштовним діамантом».

Після смерті князя в 1744 році маєток переходить до графів Мнішеків, які доповнили палац вишуканими меблями, дорогоцінними люстрами та картинами. На цьому зірковий час Вишнівецького палацу закінчується. Нащадки графів не оцінили надбання своїх предків, вони продають маєток з найціннішими колекціями.

В період сер. XIX ст. – поч. Першої світової війни через часту зміну володарів відбувається занепад комплексу та розпорошення його збірок. Останню спробу врятувати ансамбль зробив на початку XX ст. Павло Олександрович Демидов, його передостанній власник. І нарешті, палац був дуже понівечений внаслідок Другої світової війни та різних суспільно-політичних подій [4, с 135].

Новітній період розквіту Вишнівецького маєтку пов'язаний уже з відкриттям тут у 1999 р. філії Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж. І вже з 2005 р. палацово-парковий комплекс став пам'яткою Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Комплекс складається з самого палацу, двох флігелів, двох брам та парку.

При підготовці програми «Збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVI-XX ст. у селищі Вишнівець» (2005-2011 рр.), дирекцією заповідника використано досвід новітніх технологій польської реставраційної фірми «Integer» з міста Вроцлава [1, с. 189].

За досить короткий час палац було відновлено у фасадах, впорядковано прилеглу територію, відновлена огорожа. Частково облагороджений парк, на сьогодні збереглися липові насадження кін. XVIII ст. та каштанова алея поч. XIX ст. Крім цього, розпочато роботи по відновленню внутрішнього планування, яке майже повністю змінилося в радянський період.

У 2015 р. було підписано грантову угоду між Національним заповідником «Замки Тернопілля» та посольським фондом США про виділення коштів на реставрацію Дзеркальних галерей в інтер'єрах XVIII ст. Крім цього, було заплановано цілий ряд заходів з ліквідації аварійності південної підпірної стінки з наступним влаштуванням оглядового майданчика та декоративної огорожі. До фінансування також долучилося Міністерство культури України. З цього часу розпочалася клопітка робота архітекторів, істориків, будівельників-реставраторів та інших з єдиною метою – відновити втрачені інтер'єри Дзеркальної, головної парадної зали першого поверху Вишневецького палацу. Її характерною особливістю було широке застосування дзеркал як в оздобленні дубових настінних панелей, так і окремих предметів. Додатковим декором була позолочена дерев'яна різьба вгорі аркад, які відділяли залу від галереї.

Відкриття відреставрованої Дзеркальної зали відбулося у 2018 р. Приємно відзначити, що результати роботи, перевершили навіть найсміливіші очікування. І тим більше приємно, що ця єдина на сьогодні в Україні Дзеркальна зала знаходиться саме у Вишнівці.

Вишневецький маєток як один з кращих барокових ансамблів України сьогодні добре відомий шанувальникам історії та старовини і в області, і за її межами. В палаці розташовані експозиції меблів, портретів з фондів НЗ «Замки Тернопілля», Львівського історичного музею і Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Збереженню духовних цінностей нашого народу в палаці присвячені експозиції унікальних старовинних ікон, предметів культового призначення, та

стародруків. Ікони другої половини XVIII ст. – поч. XIX ст. палацовому комплексу передали громади сіл Бодаки, Решнівки та Лозів. Над реставрацією ікон працював художник-реставратор I категорії станкового темперного та олійного малярства Національного заповідника «Замки Тернопілля» Володимир Магінський.

Нещодавно його колекції поповнили унікальні артефакти трипільської культури з с. Бодаки, що поблизу Вишнівця. В експозиції представлено більше 350 предметів – результати роботи багаторічних міжнародних археологічних експедицій за участі українських, російських, польських, молдавських, болгарських та французьких науковців.

Отож, після тривалої перерви Вишнівецький палац уже не як приватна магнатська резиденція, а як невід’ємна частина Національного заповідника «Замки Тернопілля», як історична пам’ятка українського суспільства знову повертає свою славу, красу та велич.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Данилейко В. М. Національний заповідник «Замки Тернопілля». - Збірник праць Музеї Тернопільщини». Т. 8. – Тернопіль, 2013. – 546 с.
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок / В. Г. Лукомские // Старые годы. – Санкт-Петербург, 1912. – № 3. – С. 1-43.
3. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України ХУІІІ ст. / І. Ціборовська-Римарович. – К.: НБУВ, 2006. – 395 с.
4. Шиян Л.М. Вишневецький палацово-парковий комплекс – тип магнатської резиденції Волині ХVІІІ століття / Актуальні питання культурології. Випуск 9. – Рівне, 2010. – С. 135.
5. Aftanazy R. Wiszniowec/Aftanazy R.// Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej. – Wyd.2-e. – Wrocławetc., 1994. Cz.2 , t.5. – S.520-587.
6. Bartoszewicz J.Wiszniowiecki Michal Serwacy// Encyclopediia powszechna. - Warszawa, 1884. – Т.12. – S.154-155.

Зоряна Мазуранчик

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТКИ. ЛІТОПИСНИЙ ЗБАРАЖ

Охорона та дослідження архітектурно-археологічної спадщини в Україні останнім часом стає одним із найважливіших питань містобудівної діяльності. Дослідження історичних ландшафтів ареалу літописного містечка Збараж є окремою і досить цікавою частиною вивчення культурної спадщини краю.

Про існування, локалізацію та діяльність літописного Збаража можна судити по археологічних дослідженнях, котрі проводилися на території існування древнього міста, а також з деяких довідкових видань. Місто Збараж, за свідченням історичних джерел, посідає третє місце серед найдревніших міст краю після княжої Теребовлі (1097 р.) і Шумська (1149 р.).

З проголошенням Незалежності нашої держави, була переглянута роль Збаража в історії України, зокрема такої унікальної пам’ятки археології як Старозбаразька фортеця ХІV-ХVІ ст., та пам’ятки архітектури ХVІІ ст. Збаразької фортеці. 8 лютого 1994 р. Кабінет Міністрів України видав постанову про створення на базі замкового комплексу у м. Збаражі державного історико-архітектурного заповідника [4]. 15 січня 2005 р. Заповіднику надано статус Національного і перейменовано у Національний заповідник «Замки Тернопілля».

Літописний Збараж локалізується чотирма горами: Княжою, Веселою, Бабиною та Чернечою (Монастирок).

Перші археологічні розкопки в районі Старозбаразької фортеці були проведені в 30-х рр. XX ст. Організувала і очолила роботу польський археолог Ірена Сівковна, яка залишила для нас свідчення про їх проведення. Під час земляних робіт було знайдено срібний скарб, вагою 0,5 кілограма, який знаходився безпосередньо в землі. Скарб складався з двадцяти срібних предметів, які використовувалися як жіночі прикраси. Датується цей скарб XII-XIII ст. Після цих розкопок в історії досліджень Старозбаразького замку настає довга пауза, яка продовжується до 90-х рр. XX ст. За цей час твердиня ще більше занепала. Каміння, що колись було частиною замкових стін в 40-х рр. було використано на будівництво господарських будівель новоствореного колгоспу. Аж в травні 1997 р. на місці Старозбаразької фортеці і прилеглий території були проведені розкопки, якими керував вчений-археолог Михайло Филипчук.

В червні того ж року розпочався другий етап археологічного вивчення Замкової гори. Ним керувала археолог Тернопільського краєзнавчого музею Марина Ягодинська. Згідно матеріалів археологічних досліджень на вершині гір Замкової і Бабиної було виявлено два давньоруські городища, що датуються X-XIII ст. Городище на Замковій горі знаходиться по лівому березі р. Гнізна і саме тут на дитинці були знайдені залишки укріплень замку та підвальних приміщень XV-XVI ст., а також чотири дугоподібні вали (три давньоруські і один слов'янський), що захищали городище з напільної сторони.

Саме це городище вважається місцем літописного Збаража. До цих двох вершин, належить ще одна, яку займає оборонна церква початку XVII ст. з давньою промовистою назвою Монастирок. На території церкви укріплень не знайдено, але зафіксовано культурний шар XII-XIII ст. Всі три пам'ятки знаходяться близько одна від одної, приблизно в радіусі до 0,5 км. Можливо, саме вони складали в комплексі літописний Збараж.

Площадки обох городищ зруйновані окопами під час Першої і Другої світових воєн та кар'єрами. Для з'ясування часу будівництва оборонних споруд пам'яток були розрізані третій вал на городищі на Замковій горі і внутрішній вал на городищі Бабина гора.

Під час досліджень городища на Замковій горі було закладено розкопи на території дитинця і вивчено стратиграфію третього дугоподібного валу. Під час досліджень дитинця виявлено, що територія порушувана пізнішими перекопами – під час будівництва замків XIV-XVI ст., а також розкопками у XIX ст. В результаті було виявлено кераміку ранньозалізного часу, раннього і пізнього етапу Луки Райковецької (VIII- поч. X ст.), давньоруського XI-XIII ст. Для чіткішого датування оборонних споруд городища, був зроблений переріз одного з валів. Дослідження показали, що вал був насипаний у XII-XIII ст. З внутрішньої сторони рову було знайдено срібний колт – унікальна жіноча прикраса, що складалася з двох пластин округлої форми, з'єднаних між собою маленькими пластинами. Поряд з цим численні знахідки уламків керамічного посуду, кісток тварин свідчить про те, що це місце було житлом для багатьох поколінь [8, с. 92].

Підводячи попередній підсумок стану укріплень Збаража на кін. XIII-сер. XIV ст., можна припустити, що городище, найбільш вірогідно, було зруйноване, або «розметане», а поселення могло існувати в околицях, так званого, літописного Збаража.

Навпроти Княжої гори знаходиться Бабина гора. Розкопками гори наприкінці XIX ст. займався Адам Кіркор, літератор, редактор, дослідник і археолог. Народився в 1812 р. в Могилевській губернії в м. Словені. За

результатами його археологічних досліджень було вивчено дану територію і зроблено наступний опис.

На схилах гори особливо східної і південної сторони лежать великі валуни (камені). Сама середина вершини гори представляє ряд незначних випуклостей закиданих камінням, або присипаним сміттям. Ті нерівності вважаються фундаментами монастиря.

В східній частині гори закладено розкоп довжиною 24 м. і шириною 2 м. глибиною 70 см., місцями до півтора метри. Насип глибиною 70 см. складався з чорнозему перемішеного з дрібним каменем, нижче 70 см. – велике і грубе каміння, подібне до фундаменту. В багатьох місцях не глибше 50 см., а часом навіть менше, знаходилася велика кількість фрагментів глиняної кераміки і багато кісток тварин, а за межами зовнішньої сторони валу знайдено згарище з попелом. Ці знахідки наштотують на думку, що на цьому місці були спалені людські тіла. В такому стані і були знайдені добре перепалені людські кістки. Окремо від кераміки і кісток ще було знайдено: мала глиняна намистинка правильної форми, гарно виготовлена, простий кружок глиняний з отвором по середині. В кінці знайшли фрагмент бранзолета (браслета), або іншої скляної оздобы з кісними насічками на поверхні. Крім цих предметів були ще гострі залізні стріли, що належали до пізнішого періоду, котрі було передано бургомістрові Збаража пану Юліану Опольському для зберігання, як пам'яток в магістраті. Фрагменти кераміки відзначалися відповідним орнаментом, який свідчить, про їх дуже давнє походження і характерне для Подністров'я. Це були прямі лінії, що оточували навколо посудину, які наносилися крем'яним ножиком (такий посуд було знайдено на Поділля в Івано-Пустому, Васельківцях, Жабинцях і Семенові) [2, с. 52].

Отже, було знайдено сліди обрядового місця, яке говорить про те, що власне Бабина гора була тілопальним кладовищем. У виявлених могилах, зокрема в 7-ми з них знайдено скелети на глибині 55-70 см. голови повернуті на захід, руки витягнуті вздовж тіла. В деяких, голови прикриті камінням. Скелети частково пошкоджені в результаті засипанням каменем. Обміри 4-ох скелетів наступні: довжина 162, 165, 171, 174. В двох випадках голови нахилені на бік до південної сторони. В кожній могилі були черепки від посуду і іншого начиння, грубозернисті такі самі, як при розкопках валу. В могилах немає жодного сліду деревини. Лише на одному скелеті знайдено на пальці срібний перстень і бронзовий кільчик, але це не говорить про те, що і на інших не було бронзи. Всього на Бабиній горі викопано 12 могил, але в 5 скелетів не знайдено, з могил, в котрих знайдено скелети вилучено 5 чашок, 2 з яких розбиті [2, с. 53].

Тож можна зробити висновки, що дата заснування Збаража, як поселення, є більш ранньою – в першій половині X ст. Складові середньовічного міста свідчать про безумовно міський статус літописного Збаража.

Про конкретного власника чи посадника цих земель того часу можна тільки здогадуватися, оскільки писемні джерела його імені не подають. Відомо лише, що краківський князь Лешко II Білий, не змігши взяти Галича, спустошив землі «навколо Теревовлі, Моклекова і Збиража». Літописець зазначає, що взятий був лише Биковен, тобто Збараж вистояв у цих війнах. Цей факт може свідчити про достатньо сильні оборонні укріплення вказаного городища-фортеці.

У 1241 р. з Києва розпочався похід Батия на захід. Літопис згадує лише деякі міста, розорені загарбниками: Колодяжен на Случі, Кам'янець та Ізяславль на Горині, Володимир, Галич та ін., «яким немає ліку». Але деякі укріплені міста він не зміг перемогти, в тому числі Крем'янець, Данилів, Холм. За свідченням літопису тисяцький Дмитро, співчуваючи знищеній країні, порадив Батию не затримуватися

в Галичині: «Не повинен ти довго спинятися в цій землі, пора тобі іти на Угорщину. Якщо задержишся — ця земля міцна, зберуться на тебе і не пустять тебе у твою землю» і Батий пішов далі на захід, на Польщу і Угорщину [1, с. 523-558].

У 1259 р., після невдалого походу Куремси, уже Бурундай зі своїми військами рушив на Волинь. Князів він зустрів вороже і наказав їм, знову як «союзникам», поруйнувати укріплення власних міст.

Отже, підводячи попередній підсумок стану укріплень Збаража на кін. XIII - серед. XIV ст., можна припустити, що городище, найбільш вірогідно, було зруйноване, або «розметане», а поселення могло існувати в околицях, так званого, літописного Збаража.

З 1362 р. Поділля, а відповідно і Збараж, належать до кн. Коріатовичів, то цілком логічним буде припустити, що будівництво замку було започатковане саме князями Коріатовичами. Конкретно, це могли бути – Олександр Коріатович та Федір Коріатович, що був єдиним власником цих земель до осені 1393 р. Після них власником міста та фортеці був новгород-сіверський князь Дмитро Корибут. За 200 р. історії замок часто реконструювався, модернізувався і можливо перебудовувався.

В 1434 р. власник замку князь Федько Несвіцький, він наказав спорудити навколо міста захисну стіну. Місто Старий Збараж складалося із двох частин – верхню частину складав замок, до якого примикало середмістя. З 1442 р. власником міста був Дениско Мукосій. А в 1463 р. Власник Збаража і ряду сіл, закріплених за містом, став Василь Васильович Збараський. Вже в 1474 р. на місто напали війська татарської орди хана Айдори (†Василь Васильович Збараський). З 1474 по 1608 рр. власниками були Семен, Андрій, Миколай, Іван (Януш) [10].

В історіографії побутує думка, що замок був зруйнований татарами у 1589 р. і більше не відбудовувався. Історичні джерела свідчать про повне знищення Збаража, однак замок стояв пошкоджений, але не зруйнований.

До 1946 р. на Замковій горі ще існувала Північно-західна стіна (так звана Конарова стіна), опісля її було розібрано, а камінь забрали для будівництва корівників. На сьогоднішній день в місці зруйнованої фортеці стоїть пам'ятний хрест.

В народі існує чимало легенд, які стосуються Літописного Збаража. У давнину, згадують, на вершині Бабиної гори було поганське капище. Минав час, на місці поганського капища збудували муровану церкву, з оборонними бійницями. Татари підійшли до Старого Збаража. Горстка мужніх сміливців хоробро захищалася від лютих наїздів. Разом з чоловіками мужньо захищали рідну землю жінки та діти, їхньою мужністю захоплювався навіть татарський хан, пообіцявши їм життя, якщо вони добровільно здадуться. «Загинемо, але не здамося», – такою була відповідь. Тоді хан наказав спалити все, не залишивши і сліду з фортеці. На здобуття твердині хан кинув усі сили. Остання горстка оборонців – жінки з дітьми – втекли підземеллям на протилежну гору, увійшли до церкви, та продовжували оборонятися. Проте татари і там їх знайшли. Тоді одна жінка сказала: – «Рідна земле, заховай нас». І сталося диво. Церква з жінками провалилася під землю, а тому й звуть ту гору Бабиною. А татари перетворилися на каміння, яке й досі порозкидане по Бабиній горі. Кажуть, що коли в тихій вечір прикласти вухо до землі, то звідти лунають звуки дзвонів та жіночий спів [3, с. 8].

Легендами увінчана і гора Весела, що знаходиться неподалік від Княжою. Старожили розповідають, що ніби колись на вершині цієї гори стояв замок. Там жила дівчина неймовірної вроди. В часи нападів татар на наші землі її сподобав грізний хан Айдора, та заходів взяти її у дружини. Місцеві жителі поклялися не

віддавати її у руки злочасному ворогу. Проте, красуня-збаражанка з гордо піднятою головою пішла на зустріч своїй долі, бо не хотіла крові своїх братів. Але сталося так, що хан у одному із боїв загинув, а Весела вирвалася із рук бусурманів і повернулася до рідного дому. Від того часу і гору називають Веселою [3, с. 10].

Усього за 200 м. від Княжої піднімається друга гора, яку в народі називають Монастирком. На її вершині знаходиться оборонна церква Спаса – найдавніша пам'ятка Старого Збаража (1600 р.), що побудована неподалік зруйнованого православного монастиря св. Онуфрія. Обитель, за переказами, була заснована ще в XIII ст. У 1480 р. князем Василем Несвізьким (Збаразьким) було збудовано кам'яний монастир оборонного типу [10, с. 78]. Спочатку у 1525 р., а потім ще раз в 1598 р. він був дощенту зруйнований і не підлягав відновленню. Імовірно Свято-Онуфрієвський монастир міг входити в комплекс оборонних споруд Старого Збаража [7, с. 99].

У 1997 р. Науково-дослідний інноваційний центр рятівна археологічна служба при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові під керівництвом кандидата історичних наук Михайла Філіпчука в рамках проекту «ПАЛЕОСКАНСЕН «СТАРИЙ ЗБАРАЖ» проводили роботи по створенню ескізного проекту слов'янської садиби. В результаті робіт, на основі проведених археологічних досліджень, було встановлено локалізацію об'єктів палеоліту, трипільської культури, ранньозалізного віку, черняхівської культури, слов'янського часу та періоду Київської Русі [5].

За браком історичних джерел, маємо досить скупі свідчення існування літописного містечка Збараж. Але бажання знати про них більше ніколи не покидало дослідників. Цього разу на допомогу прийшла археологія і на сьогодні маємо вже цілу історію археологічних розкопок.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. ПСРЛ. – Т.2. . Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стлб. 715-736., [Електронний ресурс], – Точка доступу: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat31.htm>
2. Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej- Tom VIII. Krakow. 1884. Ст. – 51-55.
3. Малевич А. Неопалима купина. Немеркнуці сторінки історії Збаражчини. – Збараж, 1991. – С. 8-11.
4. Про державний історико-архітектурний заповідник в м.Збаражі Тернопільської області. Постанову Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. №78 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/uid=105557>.
5. Підставка Р. Палеоскансен. Старий Збараж – перспективний напрямок науково-експозиційної діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля». Рукопис. Палеоскансен».
6. Чайка В. Збаразький замок: науково-популярне видання. – Тернопіль: Астон, 2011. – С.8-9.
7. Федорів Т. Мандрик О. Збараж: Погляд крізь віки. Історико-краєзнавчий нарис. «Рушник». Збараж, 2011.
8. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж).(за матеріалами археологічних досліджень) // Наукові записки. – Збараж, 2010. – С.92-94.
9. Ягодинська М. Звіт про археологічні розкопки в урочищі Замкова Гора біля с. Старий Збараж Збаразького району Тернопільської області у 1997 році.
10. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархий. – Почаев, 1893. Т.3. – С.78.
11. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow. 1892.
12. Wiadomości archeologiczne. – Т. XVI. – Warszawa, 1939.

Олександр Сватик

ПОНЯТТЯ БЕЛІГЕРАТИВНІ ЛАНДШАФТИ ТА ЇХ ЗБЕРЕЖЕННЯ. БЕЛІГЕРАТИВНІ ЛАНДШАФТИ НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ДАВНІЙ ГАЛИЧ»

Територія Національного заповідника «Давній Галич» та його околиць впродовж усього часу існування неодноразово потерпала від воєнних дій: у тому числі постраждали усі компоненти природного комплексу регіону. В результаті яких сформувались так звані белігеративні ландшафти. До белігеративних ландшафтів відносяться комплекси воєнного походження – стародавні укріплені городища й фортеці, рови і вали, кургани тощо.

З кожним роком кількість ландшафтних комплексів воєнного походження зменшується, проте їх значення для пізнання історії розвитку не лише суспільства, але і природи зростає. Більше уже двох сторіч ландшафтні комплекси активно вивчають археологи, історики та краєзнавці. Як своєрідні ландшафтні комплекси воєнного походження кургани, вали та городища, вперше виділив Ф. Мільков. У 1974 році він запропонував у структурі антропогенних ландшафтів виділити особливий клас – белігеративні ландшафти.

Виникненням белігеративних ландшафтів на території Національного заповідника «Давній Галич» зумовлене тим що тут проходили найважливіші шляхи, по яких війська найчастіше потрапляли на територію. Завдяки цьому регіон був ареною багатьох історичних подій, що закарбовані у пам'ятках та історичних ландшафтах [15, с. 70-75].

Формування об'єктів белігеративних ландшафтів території проходило декілька етапів: возведення земляних валів та оборонних башт княжої доби, побудова фортець і городищ, події Першої та Другої Світових війн.

Разом з тим дані археологічних досліджень становлять базу для дослідження військово-історичних проблем давньої та середньовічної доби. Тому історія досліджень укріплень княжих столиць доби галицько-волинської держави є важливою складовою історичної науки загалом.

Згідно термінологічному словнику з фізичної географії, під терміном «белігеративні ландшафти» «розуміється генетичний тип ландшафтних комплексів, що зобов'язаний своїм виникненням воєнній діяльності. Белігеративні комплекси утворюють особливу групу антропогенних ландшафтів. Їх споріднює із техногенними комплексами просторове розміщення поза залежності від природних умов.

В. А. Михайлов запропонував наступне визначення «белігеративні ландшафти» – це специфічні воєнно-технічні комплекси, створені у результаті зміни природного ландшафту, або штучно, з особливих матеріалів, а також об'єкти воєнної інфраструктури, і ті, що виникли в результаті ведення воєнних дій та підготовки до них.

Белігеративні ландшафти території розміщені нерівномірно, що зумовлено різними історичними умовами, пов'язані у свою чергу з різними технологіями будівництва. Лише незначна кількість белігеративних ландшафтів, що збереглися до наших днів. Їх рештки становлять значну історичну, краєзнавчу та пізнавальну цінність. Нажаль стан белігеративних ландшафтів в Україні та області дуже незадовільнений і тому актуальним є питання їх збереження, відновлення через фінансування та раціональне використання.

Складність пошуку та використання белігеративних ландшафтів зумовлюється трьома причинами: по-перше, це пов'язано із дислокацією бойових

дій на території Галича та його околицях та низькою доступністю архівних даних; по-друге, з подальшою значною зміною природних комплексів у результаті антропогенної діяльності; і, по-третє, з великим проміжком у часі бойових дій [6, с. 228].

Збереження белігеративних ландшафтів у зв'язку з історичними особливостями їх функціонування завжди відзначалося складнощами. По-перше, ці об'єкти створювались у далекому минулому і в них відбуваються природні процеси руйнування. По-друге, основна функція фортифікаційних споруд – захист у військових операціях – була передумовою їх руйнування. Охорона булігеративних ландшафтів є проблемою особливо в сучасних умовах, що пов'язано з появою та розвитком нових чинників, явищ і тенденцій у суспільному житті.

Серед них наступні:

- господарські – зумовлені змінами форм власності, перерозподілом земельних паїв та активізацією господарської та будівельної діяльності, таким чином вцілілих белігеративних ландшафтів на сьогодні залишилося дуже мало.

- правові – це відсутність перспективного законодавчого передбачення правових колізій щодо збереження белігеративних ландшафтів в умовах зростаючого нерегламентованого господарського та майнового тиску, саме тому зараз залишилося невизначеними статус і режим цих унікальних об'єктів та територій;

- ідеологічні – після набуття Україною незалежності кардинально змінилися масштаб і вектор оцінки суспільством свого надбання. Спостерігається різкий поділ населення на тих, у кого суттєво зросла увага до своїх власних пам'яток і тих хто зовсім не цікавиться своєю спадщиною або зацікавлений лише з якоюсь вигодою [2, с. 111-122].

Найбільш ефективним напрямом раціонального використання белігеративних ландшафтів на території Національного заповідника «Давній Галич» є використання їх з туристичною метою для виховання патріотичної культури та розвитку патріотичної свідомості громадян.

Потреба у пригодах, пошук нових вражень, намагання відкрити для себе нові світи підштовхнули до розвитку пригодницького, екстремального та екзотичного туризму, що у останній час набирає обертів.

Одною з перспективних форм раціонального використання белігеративних ландшафтів є влучення їх у туристичну сферу як атрактивних об'єктів екскурсійного показу. Звісно, деякі воєнні об'єкти вже задіяні у пізнавальних маршрутах. На черзі реалізація концепції культурних ландшафтів які повинні розглядатися у нерозривному зв'язку з тим оточенням, що збережено або відновлено людиною.

Військовий туризм (мілітарі-туризм) це різновид туризму, що пов'язаний з різноманітними продуктами та послугами, що стосуються військової тематики у минулому та сучасному, велика увага приділяється знайомство з військовою справою через характеристики, співучасть, самостійне переживання. Стратегія туризму вже відпрацьована у Європі, де користується значною популярністю. Фортифікаційні споруди та старовинні фортеці, місця відомих битв, ДЗОТи, окопи, великі оборонні лінії часів Першої та Другої світових війн, музеї історії війн – все це у європейських країнах приносить прибуток, при цьому популяризує саму країну. Також діє Міжнародна асоціація військового туризму, центр якої знаходиться у Франції [20]. Вважається, що військовий туризм є розвагою для заможних людей.

У даний час у Польщі, Чехії, Німеччині, Франції та у інших європейських країнах активний інтерес викликають пам'ятники військово-інженерного мистецтва. Багато країн переживає справжній бум: вивчати та використовувати фортифікаційні пам'ятники у туристичних та виховних цілях стало модно. Виник навіть новий напрямок туризму – військовий туризм. У Польщі, наприклад, фортецю Осовец щорічно відвідають більш ніж 47 тис. туристів. Колишні радянські ДВТи, що залишилися після 1945 р. на території країни, в наш час реставруються та використовуються як туристичні об'єкти [18]. Як свідчить досвід багатьох країн, маршрути військового туризму швидко окупаються.

Белігеративні антропогенні ландшафти на території Національного заповідника «Давній Галич» є одним із важливих чинників, що сприяють розвитку різних видів туризму: екскурсійно-пізнавального та мілітарі(військового) туризму. Як вже було зазначено, на противагу іншим антропогенним ландшафтам, белігеративні ландшафти впродовж довготривалого і різнобічного господарського освоєння, здебільшого не формувалися, а знищувалися (1998) [16].

Розробка та освоєння військово-історичних туристських маршрутів перспективні як для на території Національного заповідника «Давній Галич», так і для всієї України в цілому. Об'єктами екскурсійного показу на цих маршрутах можуть бути дійсні оборонні споруди, фрагменти польових укріплень, місця бойових дій, меморіали та пам'ятні знаки.

Але найбільшою перспективою у використанні з туристично-екскурсійною метою мають все ж таки комплексні військово-історичні об'єкти, у тому числі навіть невеликі фрагменти польових укріплень або залишки бліндажів.

На території заповідника існує низка проблем використання белігеративних ландшафтів у туризмі.

Першою проблемою є відсутність єдиної ресурсної бази – незважаючи на велику кількість белігеративних ландшафтів, в стані, придатному для туристичного використання знаходяться лише деякі белігеративні об'єкти, зазначені вище. Зміни форм власності, велике індустріальне та сільськогосподарське навантаження призвело до розорювання земель, використання великих територій з метою створення кар'єрів і інших технічних та промислових споруд, спустошення воєнних об'єктів.

Другою проблемою є недостатня патріотична свідомість самих громадян, що, в свою чергу, призводить до занедбання історичних об'єктів, засмічення їх побутовим сміттям, знищення навіть цілих природних комплексів через неправильне розпалення багаття та нехтування правилами пожежної безпеки.

Третя проблема полягає у відсутності уваги сучасних представників туристичного бізнесу до белігеративних ландшафтів і військових об'єктів та питання використання їх у туризмі. Це проявляється у нестачі маршрутів та ділянок для їх прокладення, відсутності офіційних туристичних ланцюгів і стежок, та, як наслідок, незадовільним станом територій, що могли б бути використані у туризмі. Дана проблема є наслідком відсутності попиту на послуги, що, в свою чергу витікає з патріотичної культури населення [18].

Разом із своєрідним природним потенціалом регіону, історичні белігеративні ландшафти та військові пам'ятники можуть слугувати важливим туристичним ресурсом на території Національного заповідника «Давній Галич». Їх використання у якості об'єктів екскурсійної діяльності, разом з іншими видами туризму (пізнавальний, спортивний туризм) може явитися важливим фактором оздоровлення економіки регіону [15].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Антонюк О. О. Дослідження бєлігеративних ландшафтєв Подїлля / О. О. Антонюк // Історїя української географїї та картографїї. – Тернопіль, 2007. – С. 111–112.
2. Антонюк О. О. Збереження бєлігеративних ландшафтєв як природно-історичної спадщини Подїлля / О. О. Антонюк // Науковї записки Вінницького пєдунїверситету. Сер. Географїя. – 2010. – Вип. 21. – С. 5– 9.
3. Дєнисик Г. І. Антропогеннї ландшафти Правобережної України / Г. І. Дєнисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. іл., карти.
4. Дєнисик Г. И. Беллигеративные ландшафты Правобережной Украины / Г. И. Дєнисик // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. – Воронеж: ВГУ, 1998. – С.89–97.
5. Михайлов В.А. Беллигеративные ландшафты Северного Крыма / В. А. Михайлов // Теоретичнї, рєгїональнї, прикладнї напрямки розвитку антропогенної географїї та геологїї. – Кривий Рїг «Видавничий дїм», 2011. – С. 70–75.
6. Питуляк М., Питуляк М. Лісовї антропогеннї ландшафти Тернопільщини та їх рекреаційне використання/ М. Питуляк, М. Питуляк // Історїя української географїї. Частина I: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. – Тернопіль: 2007. – С.91–93.
7. Титова Е. А. Военный туризм как новое направление на туристском рынке / Е. А. Титова // Туризм и культурное наследие. Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, издательство Саратовского университета, 2006. – С. 34 –36. <http://www.tourdnep.com/content/view/967/893/>
8. Милитари-туризм в Украине [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайта: <http://turistua.com/ru/articles/militari-turizm-v-ukraine-liniya-arpada/>

*Рис. 1. Галичина могила (курган) в урочищі Качків
Крилоського городище.*

Рис. 2. Оборонні вали Крилоського городище.

Ольга Станкевич

ЗАМОК У СМТ. СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА: ВЕЛИКА БІОГРАФІЯ Й ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

На скелястих берегах Збруча, ніби виростаючи із природної скелі і зливаючись з нею, знаходиться середньовічний замок, багато разів нищений і відбудований, який після турецького панування в кінці XVII ст. більше не відбудовувався. Тут відбувалися битви, проводилися важливі переговори, тут зупинялися князі, королі, гетьмани, тут жили власники, старости міста, тут знаходили захист скаличани в небезпечні часи.

У 20-х роках минулого століття польські археологи провели єдині ґрунтовні розкопки на території замку. При цьому вони дослідили язичницький жертovníк ще з VIII-IX ст. [1].

У радіусі кількох метрів було знайдено товстий шар попелу, рештки жертвоприношень. Тому можна сміливо твердити про проживання тут людей, а отже – існування людського поселення на території сучасної Скали-Подільської ще в такі далекі віки. В часи Київської Русі (XI-XII ст.) тут існував замок дерев'яно-земляного типу, який у 1259 р. під час вторгнення монгольського темника Бурундая в Галицько-Волинську державу був зруйнований.

У XIV ст. Поділля входило до Великого князівства Литовського як удільне князівство на чолі із племінниками великого князя Ольгерда князями Коріатовичами, які побудували кам'яні замки в Смотричі, Червоногороді, Кам'янці і Скалі. Значне місце в історії розквіту фортеці і містечка належить Федору Коріатовичу (1363-1393рр.), який значно розширив і укріпив замок [8].

У 1393 році литовський князь Вітовт відібрав у Федора Коріатовича Поділля і Скала з Кам'янцем (тобто Західне Поділля) були продані ним двоюрідному братові Владиславу Ягайлу, який надає ці міста Спиткові з Мельштина, воєводі Краківському. Взаємини між Польщею і Литвою, між Ягайлом і Вітовтом були досить заплутаними. Поділля, в тому числі Скала, були ареною торгів між Литвою і Польщею. Тільки після смерті Вітовта Скала остаточно перейшла до складу Корони. У складі Польського королівства Скала отримує Магдебурзьке право (1445 р.), стає центром повіту Кам'янецького староства (1469 р.), а замок – важливою державною оборонною спорудою стратегічного значення. Адже за річкою Дністер знаходилась територія, де вільно кочували кримські татари, тому південні фортеці Кам'янець, Скала, Червоногород, Смотрич були свого роду кордоном, щитом Корони [6].

У другій половині XV ст. напади татар, волох, турків не припиняються. Після значного пошкодження фортеці був направлений ревізор, який перевіряв стан подільського замку. Збереглася люстрація даного ревізора. Її опублікував у 1895 р. Михайло Грушевський. Цей документ є найдавнішим детальним описом Скали і замку. Надалі напади не припиняються.

Протягом XV-XVIII ст. цей край зазнав понад 200 значних нашеств. Майже всі вони не оминули Скальську фортецю. У першій половині XVI ст. її декілька разів знищували дощенту. Та вже на сер. XVI ст. замок знову відбудували силами скалецьких міщан та селян семи навколишніх сіл. Саме у цей період остаточно сформувалася оборонна система, замок із трьох боків був природно захищений і лише з південної сторони міг бути доступний. Тому з цієї сторони виконали глибокий рів, звели кам'яні стіни і округлої форми кам'яну вежу, так звану Порохову, яка найкраще збереглася до нині. З південної сторони знаходилася в'їзна брама. Дістатися до неї можна було лише по підйомному мосту, який при потребі

опускався на грубих ланцюгах. Незважаючи на природню захищеність і добру укріпленість замку, цей час (кін. XV- поч. XVI ст.) був найтяжчим в історії Скали. Кілька разів фортеця і місто знищувалися до краю. Дійшло навіть до того, що Скала втратила магдебурію і перейшла до розряду сіл. Але у 1518 р. польський король Сигізмунд I Старий поновив Скалу в статусі міста та повернув Магдебурзьке право. Скала стала староством з підпорядкуванням Подільському воєводі, яке проіснувало до кінця XVIII ст. і було ліквідоване Австрійською імперією. І взагалі, XVI ст. – це час розквіту міста. Тут процвітала торгівля, ремесла, був навіть золотник. Власниками Скали і замку були в цей час Станіслав та Геронім Лянцкоронські [5].

Деякі роки тому в архівах Варшави виявлено відтиск печатки Скали за 1531 р. з таким зображенням: «У щит, схожий на ренесансовий, вписана відчинена міська брама з трьома вежами, завершеними зубцями. Бічні вежі мають по два видовжені вікна, середня – одна, у нижньому ярусі по одній круглій бійниці. У нижній частині вежі помітні виступи – це зубці на мурі, що з'єднує вежі» [2].

На зміну відносно спокійному XVI ст. приходить бурхливе XVII-е . Поновлюються війни, напади, а з ними – занепад місцевого життя. У 1620 р. край зазнає жакливого вторгнення турків. Визвольна війна середини XVIII ст. під проводом Богдана Хмельницького також негативно вплинула на замок, який був взятий козаками двічі: у 1648 та 1655 рр. У 1657 р. трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці на короткий час заволодів містом і сильно понищив замок.

Люстрація 1665 р. повідомляє, що замок вимурований на Скалі і обведений навколо муром, прийшов у цілковите запустіння».

У 1672 р. за Бучацьким договором між Річчю Посполитою і Османською імперією Поділля (в тому числі Скала) переходить до складу Туреччини. Оборонні споруди замку Були остаточно зруйновані, після чого замок уже не відбудовувався [3].

У XVIII ст. Поділля повертається до складу Речі Посполитої і в середині цього століття староста Скали Адам Тарло на місці напівзруйнованого фортечного житлового будинку почав будувати пишній двоповерховий палац у стилі бароко. Вражаючими у ньому були і триповерхові підвали. До сьогодні у селищі живе легенда про підземні ходи до Кам'янця. Гроші на будівництво палацу слуги Тарла збирали з населення Скали та навколишніх сіл. Було зібрано величезні гроші: 45400 золотих. Але сили природи втрутилися в його подальшу долю. У літописі за 1765 р. записано: «Через кілька років після побудови палац спалено вогнем блискавки і зараз він стоїть пустий, а особливо знищені бічні прибудови».

У 2008 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про передачу пам'яток архітектури та містобудування до сфери управління Міністерства регіонального розвитку та будівництва» замок XVI ст. у селищі Скала – Подільська Борщівського району було включено до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», який проводить на об'єкті першочергові протиаварійні роботи з консервації замкового палацу та оборонних мурів. Це дало можливість покращити збереження пам'ятки архітектури, яка має виняткову історичну та архітектурну цінність [4].

За період перебування замку у складі Національного заповідника «Замки Тернопілля» було здійснено ряд ремонтно – реставраційних робіт: розчищення підвальних приміщень від земельної маси та побутового сміття, розшивка передньої стіни, земельні та будівельні роботи на пороховій вежі, розчищено завал підпірної стіни порохової вежі та її підмурівка, розчищення долівки порохової вежі від побутового сміття та пониження її рівня, будівельні роботи з ліквідації вивалів віконних проїмів (кам'яна кладка).

Ця пам'ятка як ансамбль в цілому займає визначне місце серед споруд оборонної архітектури Поділля XVI-XVIII ст.

Замок у Скалі-Подільській нагадує нам, що минуле рідного краю має глибоке коріння [7].

На жаль, оборонній споруді у Скалі – Подільській в наукових публікаціях приділено мало уваги. А даремно, бо у неї велика біографія, велика історична доля. І цей стародавній замок містить ще багато таємниць і потребує ґрунтовних досліджень.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бойко В., Парацій В. Скала-Подільський замок // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Яворський Г. та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. – Т. 3 : П – Я. – 708 с. – ISBN 978-966-528-279-2. – С. 271
2. Головка В. В. Скала-Подільська // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил – С. – С. 593. – ISBN 978-966-00-1290-5.
3. Замки та храми України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.castles.com.ua/skala-nad-zbruczem.html>.
4. Клименко О., Уніят В., Черепій Л. Скала-Подільська // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. – Т. 3 : П – Я. – С. 269-270. – ISBN 978-966-528-279-2.
5. Косач М. Скала над Збручем. Хронологічні записки. — Скала, 1998.
6. П'ятківський І., Черняк В. Скала-Подільський парк // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. – Т. 3 : П – Я. – С. 271. – ISBN 978-966-528-279-2.
7. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні / Михайло Йосипович Рутинський. – Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 423 с.
8. СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА – ОБ'ЄДНАНА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://skalapodilska-gromada.gov.ua>.

V. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РОЛЬ ШЛЯХТИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАМКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА БУЧАЧЧИНІ»

Юлія Бунда

РОЛЬ Е.ОСТРОЗЬКОЇ В ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ЯЗЛОВЦЯ XVII СТ.

Сучасне село Язловець географічно та історично розташоване на території Поділля, в долині невеличкої річки Вільхівець, притоки Стрипи. Перша писемна згадка про містечко датується 1373 р. [7, с. 29]. З давніх часів містечко перебувало у власності родини Буцацьких, гілка яких обрала собі прізвище Язловецькі згідно назви населеного пункту [7, с. 26].

Дослідження князівських династій, особливо їх персонального складу, вимагає використання всіх джерел, які збереглися, пошуків нової літератури, часто перегляду усталених інтерпретацій та версій. Вивчаючи династичну гілку Язловецьких не можливо не згадати про їхній безпосередній зв'язок з родиною князів Острозьких, а саме шлюб Ієроніма Язловецького з Елеонорою Острозькою.

Ієронім Язловецький, гербу Абданк, народився у 1570 р. Був наймолодшим сином гетьмана великого коронного Єжи (Юрія) Язловецького і його дружини Ельжбети з Тарлів. Під час навчання в Інгольштадті, що у Баварії, переходить з кальвінізму у католицький обряд, ставши фанатично віруючим. Після повернення із навчання розпочав військову службу. Садок Баронч у своїй праці «Язловецькі пам'ятки», писав: *«Битви для нього іграшка, табір є домом, кінь – сидінням, панцир – одягом, танці з татарами – забавою»* [1, с. 60]. У 1605 р., ставши воєводою подільським продовжив розбудову Язловецького замку, розпочату батьком, а саме прибудував велику напівкруглу бастею зі сторони міста, звів на дитинці нові житлові будинки і каплицю, сприяв відновленню костелу, записав фундуш для домініканського монастиря в Язловці. Не зважаючи на те, що Ієронім Язловецький був людиною великої відваги та військового хисту не проявив ані політичної майстерності, ані здатності розуміти потреби своїх підлеглих. Невдовзі після того як, Ієронім успадкував маєток, він почав суперечку із місцевим католицьким кліром, який вимагав від нього виконати обіцянки його брата Миколи Язловецького. Ця суперечка згодом переросте у обопільну неповагу та ненависть, яку зуміє виправити його дружина, Елеонора. Окрім того, через обкладання великими податками населення Язловця, переважно вірменських купців, Ієронім посварився із вірменським єпископом. Згідно із легендою (яка не може бути підтверджена польськими або вірменськими джерелами) Ієронім наказав поголити єпископу бороду, що вірмени сприйняли як величезну образу. Із цієї легенди вийшла інша, яка оповідає про прокляття, яке наклав на Ієроніма вірменський єпископ, через яке його єдиний син ще дитиною упав у колодязь на замковому подвір'ї і потонув [1, с. 40].

Внаслідок укладеного шлюбу між Ієронімом Язловецьким та Елеонорою Острозькою, остання стала однією із ключових фігур у історії Язловця зокрема та Поділля загалом. Елеонора Острозька належала до одного із найбагатших та найвпливовіших князівських родів Білорусі та України XVI - поч. XVII ст. Вона була внучкою Василя Костянтина Острозького, українського князя, магната, політичного та культурного діяча, засновника Острозької академії та дочкою Януша Острозького – першого римо-католика серед князів Острозьких. Не

зважаючи на те, що Костянтин Острозький був ярим захисником православ'я, Елеонора була католичкою і активно допомагала ордену домініканців, які на той час мали в Язловці монастир з величним костелом Успіння. Він знаходиться на узгір'ї біля збудованого раніше дерев'яного парафіяльного костелу Марії Магдалини. Храм однонавий, з вежею спереду, мурований з пісковика. Поєднує архітектурні стилі готику (вежа перед навою), ренесанс, (зокрема, багаті різьблені вхідні головний та бічний портали). До боків нави у XVII ст. симетрично прибудовано дві низькі напівкруглі каплички.

Ієронім Язловецький помер у 1607 р., не залишивши по собі нащадка. Свої маєтності він заповів дружині Елеонорі. Після смерті Язловецького в 1607 р. його вдова Елеонора Язловецька з Острозьких поставила собі за мету воскресити добру пам'ять про фундаторів шляхом перенесення домініканців до мурованого костелу [2, с. 80]. Вдова насамперед помирилася з кліром, віддавши домініканцям нову церкву, побудовану її дівером Миколаєм Язловецьким і погодилась на передачу щедрої спадщини, яку Миколай заповів місцевій парафії і домініканцям. Через деякий час вона втрутилася у довгий диспут із кліром, який нехтував своєю парафією і весь свій час та увагу приділяв справам свого Ордену. Елеонора приймала активну участь у громадських справах та добробуті містечка. Також вона цікавилася мистецтвом і стала відданою покровителькою музики. Перший польський композитор, Миколай Гомулка, був частим гостем при її дворі та отримував від неї підтримку своїх творчих спроб. Впродовж одного із своїх візитів до двору Елеонори Язловецької, він захворів та невдовзі помер у її замку. Як людина з народу, він був похований на домініканському цвинтарі біля огорожі. Його могила із часом стала невпізнанною та забулася. Згодом, у середині XIX ст., власник Язловця віднайшов могилу та відновив надгробок. Деякі з його тогочасних послідовників та прихильників встановили меморіальну дошку на вході до костелу. Цю дошку із наведеним нижче латинським написом можна було побачити ще до початку Другої Світової війни:

D. O. M (Deo Optimo Maximo)
Gomolcam His lapis indicat sepultum
quem cum devorat atra mors choralae
omnes ingemuere musicique
megatumouedomus stretere mutae
at recte cineres Tui quiescent
Gomolco hoc tumulo a Tuis parato
Obiit Anno D. MDCIX
die V Martis Aetatis XLV

У 1610 р. Елеонора, яка рано овдовіла, узяла шлюб вдруге із князем Яном Єжи Радзивілом, могутнім литовським магнатом після чого вони спільно проживали у Язловці. Домагатись її руки князь розпочав невдовзі після похорону Костянтина-Василя Острозького. Спочатку Януш Острозький був проти укладення шлюбу, вимагаючи від майбутнього свата Миколая «Сирітки» відступити сину посаду віленського воєводи та записати частину спадку. 11 червня 1609 р. майбутні свати уклали домовленості про шлюб дітей. Через рік подружжя підписало документ, у якому вони підтверджували раніше надані права вірменам. На початку документу була заява про продовження привілеїв наданих вірменам Ієронімом Язловецьким. Цей документ ставить під сумнів легенди про конфлікт останнього з вірменською громадою. Після смерті Елеонори Острозької, Язловецький замок неодноразово змінював своїх власників, котрі в 1622 р., а потім і в 1641 р. провели розподіл замку на декілька частин [3, с 71].

Вдова Ієроніма, дружина князя Радзівіла, була останньою з лінії Язловецьких, хто проживав у замку та піклувався про його величезні земельні володіння. Вона брала активну участь у громадських справах та розвитку міста, а також сприяла налагодженню між релігійними громадами Язловця.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Barącz S. Pamiątki Jazłowieckie [Електронний ресурс] / Sadok . Barącz // Lwów. – 1862. – Режим доступу до ресурсу: <https://polona.pl/item/pamiatki-jazlowieckie,NTYyMDA3/0/#info:metadata>.
2. Ковальський С. Язловець - місто загублене в історії [Електронний ресурс] / Станіслав Ковальський – Режим доступу до ресурсу: [https://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi Stanislav/Yazlovets_misto_zahublene_v_istorii/](https://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi%20Stanislav/Yazlovets_misto_zahublene_v_istorii/).
3. Підставка Р. Язловець-640. Історія, архітектура, туризм. / Р. Підставка, О. Рибчинський. – Тернопіль: «Лібра Терра», 2013. – 128 с.
4. Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник / ред. колегія Михайло Островерха та ін. – Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто: НТШ, 1972. – Т. XXVII – 944 с.
5. Язлівець - місто ренесансу // Незалежний культурологічний часопис «І», № 36. - Львів, 2005. - С. 76-94.

Марія Вельгій

ВЛАСНИКИ ЗАМКУ У ЗОЛОТОМУ ПОТОЦІ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ФОРТЕЦІ

Князі Потоцькі – один з найчисельніших українсько-польських шляхетських родів. Вихідці з цього роду займали державні пости, були воєначальниками, меценатами. Їхній рід поділяється на кілька гілок, які в свою чергу теж розгалужуються. Шляхетський рід поляків Потоцьких гербу «Пилява» отримав назву від села Потік біля Кракова.

Перший відомий з Потоцьких – Сулислав-сандомирський каштелян в 1247 р. Політичної ваги рід Потоцьких набув у кінці XVI ст., коли канцлер Ян Замойський став протегувати братам Потоцьким за їх військові здібності. Потім їх протектором став король Сигізмунд I, в нагороду за інтриги проти попереднього покровителя – Замойського. А породичання з молдавським господарем Ієремією Моголою зробило Потоцьких «королями» на Поділлі. Власне магнатську лінію Потоцьких продовжив Якуб Потоцький (1481–1551 рр.).

З часом утворилися відгалуження: «Залізна Пилява» (пол. «Żelazna Pilawa») «Гетьманська лінія» або «Срібна Пилява» (пол. «Linia hetmańska»/«Srebrna Pilawa») «Лінія примасів» або «Золота Пилява» (пол. «Linia Prymasowa»/«Złota Pilawa»). «Залізна Пилява» – найстаріша. «Золота Пилява» отримала графський титул від імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга 1606 р.

Інші Потоцькі почали використовувати титул графів після трьох поділів Польщі. Найприкметнішими представниками гетьманської гілки «Срібна Пилява» Потоцьких є: Якуб Потоцький (1481–1551 рр.) – осадник на Галичині, Миколай Потоцький (1512–1572 рр.) – коронний стражник, Ян Потоцький (1555–1611 рр.) – староста генеральний подільський, брацлавський воєвода Яків Потоцький (помер близько 1613 рр.) – староста подільський, брацлавський воєвода, Миколай Потоцький (1593-1651 рр.) – каштелян краківський, великий гетьман коронний, Стефан Потоцький – староста ніжинський, Станіслав Ревера Потоцький (1579-1667 рр.) – воєвода краківський, гетьман великий коронний, Анджей (Андрій) Потоцький (помер 1692 р.) – полководець, Юзеф Потоцький (1673-1751 рр.) – каштелян краківський, великий гетьман коронний. Від нього пішла лінія Потоцьких

– «Срібна Пилява»: Станіслав Потоцький (1698-1760 рр.) – познанський воєвода, Юзеф Потоцький – крайчий коронний, Ян Потоцький (1761-1815 рр.) – драматург, романіст, історик, Альфред Потоцький (1817-1889 рр.) – маршалок Галицького Сейму, намісник Галичини, Северин Потоцький (1762-1829 рр.) – член Державної ради Російської імперії, сенатор, Фелікс Казимир Потоцький (1630-1702 рр.) – польський шляхтич, військовий і державний діяч Речі Посполитої, Міхал Потоцький – волинський воєвода, Станіслав Владислав Потоцький (помер у 1732 р.) – белзький воєвода, володар Винників, Маріанна Потоцька (Яблоновська, Тарло) (померла 1749 р.) – воєводина люблінська і володарка Винників (біля Львова) на початку XVIII ст., Юзеф Потоцький (помер 1723 р.) – стражник великий коронний, белзький та ропчицький староста, другий син Фелікса Казимира, Франциск Салезій Потоцький (1700-1772 рр.) – гербу Пилява, київський і волинський воєвода, володар с. Винники (біля Львова) 1732-1750 рр., Станіслав Щенсний (Щасливий) Потоцький (1752-1805 рр.) – маршалок торговицької конфедерації 1792 р., противник королівської влади, Єжи Потоцький – тлумацький староста, 4-й син Фелікса Казимира, Станіслав Костка Потоцький (1755-1821 рр.) – польський політик, генерал; дружина – Олександра Потоцька (1760-1836 рр.) – донька Станіслава Любомирського, Анна з Тишкевичів Потоцька (1779-1867 рр.), Ігнацій Роман Потоцький (1750-1809 рр.) – один із творців Конституції 3 травня 1791 р. В 1903 р. останні з роду Потоцьких оселились в Україні, живучи з прізвищем Майстришин, вторинним титулом, який передавався по жіночому роді, серед останніх імен відомими є: Мирон Майстришин (народився 1903 р.) Іван Майстришин (1944 р.) Гілка «Золота Пилява»: Стефан Потоцький (1568-1631 рр.) – генерал Подільської землі Павел Потоцький (помер 1674 р.) – син Стефана Потоцького, кам'янецький каштелян, засновник примасівської гілки, Петро-Ян Потоцький (1679-1726 рр.) – син Павела Потоцького, чернігівський воєвода, Стефан Потоцький – львівський староста, Ігнацій Потоцький (1741-1809 рр.) – намагався реформувати шкільну освіту, заснував товариство для видання підручників, Александр Потоцький граф Міхал Потоцький (1790-1855 рр.), Томаш Потоцький (1809-1861 рр.) – офіцер польського війська, міністр землеробства, намісник Галичини, Ян (Януш) Потоцький (1761-1815) – служив при імператорі Олександрі I в російському міністерстві закордонних справ. Талановитий історик, лінгвіст, етнограф. Стефан Александр Потоцький, Микола Василь Потоцький (1706/1712-1782) – белзький воєвода [9].

Українсько-польський рід Потоцьких свого розквіту набув у XVII-XIX ст. та володів на Правобережній Україні та в Галичині сотнями сіл і десятками міст і містечок, де розташовувались їх маєтки.

Отримане в першій половині XVI ст. Якубом Потоцьким (1481-1551 рр.) за заслуги перед Польською Короною невелике селище Загайполе, що нині розташоване в Бучацькому районі Тернопільської області, незабаром після успадкування його сином Миколою (1520-1572 рр.) перетворилося на місцевий центр торгівлі з даруванням права на проведення двох ярмарків на рік (29 червня і 14 вересня) і торгів щопонеділка.

Розквіт ж селища пов'язаний вже з ім'ям онука Якуба (молодшого сина Миколи) – Стефана (1668-1631 рр.), який, прийнявши маєток у володіння в 1699 р., через два роки не тільки спорудив тут замок з густонаселеним передмістям, а й отримав для нього статус містечка під ім'ям Золотий Потік з дозволом на проведення двох ярмарків на рік на святого Прокопа (4 липня) і святого Мартіна (11 листопада) [8, с. 715].

Стефан разом зі своєю дружиною Марією Амалією (1591-1642 рр.) з роду молдавських господарів Могил перебралися в стіни новозбудованої твердині на перетині торгових шляхів із Галичини в Молдавію. Тоді, після перенесення офіційної резиденції Потоцьких з села Потік, що розташовувалося в Малопольщі, тут і зародилася гілка знаменитого магнатського роду під гербом «Золота Пилява» [5, с. 240].

Отже, замок в Золотому Потоці був збудований Стефаном Потоцьким, воєводою Брацлавським (близько 1568-1631 рр.) на початку XVII ст. Цей магнат також у 1601 р. заснував і саме місто (за твердженням польських істориків) навколо замку і зробив його головною садибою роду Потоцьких [3, с. 232].

За легендою, скарби Могилянки були сховані у Підгайцях, в підвалах замку Гольських.

На свій захист легенди можуть посилатися на документи з судів. Бо й справді, у 1613 р. почалася довга судова тяганина, описана у книзі «Prawem i lewem» польським письменником Владиславом Лозинським.

Стефан Потоцький у 1612 р. потрапив в турецький полон, а додому повернувся у 1618 р. І пішов на Підгайці війною – значить, саме там мав би бути скарб. Потримав місто в облозі – та вернувся додому. Не було вже скарбу. Брацлавський воєвода ніколи так і не дізнався, де подівся посаг Марії Могилянки. Гольські теж були шляхтичі – і як змогли, компенсували Стефану втрачене багатство. Потоцькому дісталися три міста із замками (Бучач, Чортків та Вербів), бучацький ключ на 23 села, а також кілька сіл у кам'янецькому повіті, срібла та клейнодів на 20 тисяч злотих.

Місце під фортецю обирається у південній частині міста, на невеликому підвищенні на лівому березі Золотого Потоку – притоки Дністра. Свого часу (у 1672 р.) форт-пост оглянув відомий шведський мандрівник Ульріх фон Вердум, залишив в своєму щоденнику запис і про місто, і про замок [7, с. 589].

Замок був регулярним, в плані подібним на квадрат. Фортеця побудована з місцевого сорту пісковика – темно-червоного, гранітного кольору. Товщина фортечних мурів – близько 2 м., на розі кожної стіни звели башту з 3-ярусними стрільницями [1, с. 86]. Посередині північно-східної куртини збереглася в'їзна брама. Зверніть увагу на пізньоренесансний характер декору брами та сандриків вікон палацу, що знаходиться на території фортеці. Палац спочатку був одноповерховим, другий поверх надбудовано пізніше. З внутрішнього боку брама прикрашена родовим гербом Потоцьких – Пилявою. Слід над в'їздом вказує на те, що тут раніше була пам'ятна таблиця [4, с. 182].

Януш (1618-1676 рр.) вберіг цей замок від розграбування і руйнування під час революційних подій середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького.

Однак, протистояти жорстокій агресії під час польсько-турецької війни 1672 р. фортеця не змогла – родина Потоцьких перебралася у свою резиденцію в Бучачі, а на магнатському подвір'ї хазяйнували війська Османської імперії Мехмеда IV (1642-1693 рр.). Лише через чотири роки з великими втратами (замок був спустошений і спалений) польська армія Яна Собеського (1629-1696 рр.), до керуючого складу якої входив і власник золотопотіцьких земель, повернула його законному власнику. Але окупація Поділля, що тривала ще два десятиліття, не дозволила розпочати реставрацію твердині.

Нелегкий фінансовий тягар з відродження зруйнованих під час бойових дій фамільних резиденцій ліг на плечі наступних поколінь роду «Золотої Пиляви», які володіли цими землями ще більш півстоліття: спочатку, не дивлячись на протидію розквартированих тут під час Північної війни 1700-1721 рр. російських військ,

воєвода белзський Стефан (1652-1727 рр.), а потім його син Микола Базилій (1712-1782 рр.) по крупицях відновлювали колишню велич архітектурної перлини.

Останній залишався власником Золотого Потоку (в якості останнього представника «Золотий Пиляви»), аж до передачі замку в числі інших наділів, як дарунка старшій гілці Потоцьких в 1764 р., які, не дивлячись на зміну підданства на австрійське в 1772 р., зберегли за собою право власності не тільки на герб (срібний хрест на блакитному тлі), але і на всі землі маєтку.

Родичі Олександра (1756-1812 рр.) розпродали велику частину земель «Потоцького Ключа». Містечко разом з твердиною над річкою Золотою переходить у власність родини Скварчинських [6, с. 659], які перепродують їх Ольшевським.

Починаючи з XVII ст. у містечку Золотий Потік розвивається обробка дерева – дерев'яна скульптура. Пізніше власниками замку стала родина Ольшевського, який вирішив в 1840 р. побудувати біля замку великий палац, причому будівельний і оздоблювальний матеріал він використовував із замку, через що той зазнав великої шкоди. Палац утворює пн.-сх. сторону замку прямокутний в плані, одноповерховий, з склепінчастим підвалом (сучасний другий поверх – пізнішого походження). Двірний фасад оформлений «ганками» і відкритою галереєю. У новоствореній одноповерховій кам'яниці господарі влаштували глибокі пивниці, класицистичний головний та неоготичний двірний та бічні фасади.

Біля замку був парк з алеєю двохсотлітніх лип. Тут встановлюють кілька скульптур. Дотепер тут можна знайти барельєфний портрет Адама Міцкевича. З 1875 р. тут розміщується суд, в'язниця та податковий уряд, котрий до того знаходився у Бучачі. В той же час башти замку перебудовують під стайні і хліви для коней та худоби.

За часів Володимира Гневоша (за описом 1914 р.) в палаці зберігалися родинні портрети, старе срібло та фарфор, переважно австрійського походження. Бібліотека складалася з 2000 томів класики й белетристики німецькою, польською, французькою та англійською мовами.

Згодом, у замку відкривається ресторан, а при ньому невелика бібліотека і кімната для гри в більярд, шахи.

У 1920-х рр. замкові мури починають розбирати на будівельний матеріал для спорудження паркового млина. Пожежа 1935 р. знищила палац на території замку. Та власники відбудовують споруду у 1938 р. Рештки самої фортеці піддали консервації. Цінну бібліотеку та більшу частину художньої збірки з палацу у 1918 р. було вивезено до Москви.

Колись потужний оборонний прямокутний (90х85 м.) периметр посилений п'ятьма вежами (висота стін сягала п'яти метрів при товщині близько двох), земляними валами і зовнішнім водним ровом в долині річки Золотої являв собою грізну твердиню, орієнтовану з невеликим відхиленням по сторонах світу з центральним в'їздом в північно-східній частині.

У потоці часу він практично втратив земляні вали і західну вежу, частина стін була розібрана на будівельний матеріал, але навіть у настільки непривабливому вигляді замок в Золотому Потоці викликає захоплення своєю монументальною величністю. Зараз комплекс складається з чотирьох кутових веж, палацу, надбрамної вежі, оборонних мурів та господарського корпусу.

Надбрамна вежа являє собою триарусний обсяг, який має центральну вісь симетрії вздовж північно-східного фасаду твердині, під чотирьохсхилим дахом. Його перший ярус займає безпосередньо сама арка в'їзду під напівциркульним склепінням, а на другому і третьому розташовуються приміщення (раніше житлові).

Причому, лиштви прямокутних віконних прорізів цієї башти прикрашені різьбленим рослинним орнаментом.

Кутові вежі – це п'ятикутні бастіони у два з половиною ярусу заввишки, цоколь під склепінчастою перекриттям яких значно розширений донизу. Їхні стіни ще зберігають сліди дерев'яних настилів перекриттів, а про оборонне призначення явно свідчать прямокутні бійниці з цибулиними перемичками.

Палац, що складає північно-західну оборонну стіну замку товщиною 1,8 м, спочатку був одноярусним, а в епоху своєї перебудови в першій половині XIX ст. придбав другий поверх, велику систему склепінних підвалів, відкриту арочну галерею на першому ярусі, ганок на кожному з дворових фасадів, коридорне планування з одностороннім розміщенням кімнат і чотирьохсхилий дах. Будівля оздоблена порталом центрального входу з білокам'яним ренесансним різьбленням.

Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень (м. Київ) заніс смт Золотий Потік до Переліку найважливіших історичних сіл України та їхніх пам'яток, але нічого суттєвого селище від цього не отримує.

Серед інших замків Тернопільщини Золотопотіцький можна вважати одним із найкраще збережених – хоч і у стані запустіння та часткової руйнації [2, с. 357]. Пам'ятка розташована у центрі містечка, неподалік впадіння невеликого потічка у водойму Золотий потік. Майже під стінами твердині розташовані садиби мешканців.

Архітектура. Сучасний стан

Замок – споруда з місцевого пісковика та вапняку, квадратна в плані фортифікація з чотирма 3-ярусними чотирикутними 5-гранними вежами по кутах і надбрамною вежею. Надбрамна вежа 3-ярусна, квадратна в плані, прикрашена гербом Потоцьких Пилявою.

Палац 2-поверховий (другий поверх пізнішої забудови) прямокутний у плані, утворює північно-західну частину замку. Товщина стін між вежами досягає 2-х метрів, палацу до 1.8 м.

Дотепер збереглися в непоганому стані 3 кутових вежі (крім західної), надбрамна вежа і, майже повністю, стіни. Палац знаходиться в напівзруйнованому стані.

На початку XVII ст. для захисту від татар Степан Потоцький збудував замок-фортецю. При вході є меморіальна таблиця, яка свідчить, що це пам'ятка архітектури XII ст. Ця фортеця має 4-кутну форму з чотирма триярусними баштами і в'їзною брамою з напівциркулярним заїздом. Над нею двоярусна башта.

Замок був оточений земляним валом і глибокими ровами, заповненими водою. Північно-західна сторона замку переходила в 2-поверховий замковий палац. З південно-східної сторони замкова сторона переходила в будівлю для військової обслуги.

Стіни замку мали ширину 2 м. і більше, а висоту до 10 м. Біля західної башти було викопано 70-метровий колодязь. Як стверджують місцеві жителі, від фортеці на південний захід йшов підземний хід. В наш час це історико-архітектурна пам'ятка, яка охороняється державою і входить до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

До нашого часу Золотопотіцький замок перетворився на справжню руїну. Однак, він є пам'яткою, що належить до найяскравішого періоду оборонної архітектури Поділля, він є зразком регулярної забудови з невеликим приміщенням садибного типу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Асеев Ю.С. Золотий Поток, замок нач. XVII в. Охр. №656/ Асеев Ю.С.// Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Справочник-каталог/ Асеев Ю.С. – Київ: «Будівельник», 1986. – Т.4. – С.86.
2. Вечерський В. Село Золотий Потік Буцацького р-ну. Замок Потоцьких// Вечерський В. Фортеці і замки України. – Київ, 2011. – С.357.
3. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України. Під ред. Л.Прибега. – Київ: Мистецтво, 2007. – 232 с.
4. Земля Тернопільська. Під ред. Дуда І., Мельничук Б. – Тернопіль: «Джура», 2003. – С.182.
5. Клименко О. Золотий Потік (нині село у Буцацькому районі)/ Клименко О., Хаварівський Б.// Міська геральдика Тернопільщини/ Клименко О., Хаварівський Б. – Тернопіль: “Воля”, 2003. – С. 238.
6. Тернопільський Енциклопедичний словник. /ред.Яворського Г. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. –Т.1. А-Й. – 698 с.
7. Тернопільщина. Історія міст і сіл. Том 1. –Тернопіль ТзОВ «Тернограф», 2014. – 668 с.
8. Balinski M. Lspiński T. Starożytna Polska. –Т.2. – Cz.2. – S.715-716.
9. Придибайло Ольга. Шляхетський рід поляків Потоцьких на території України. Взято з сайту Україна - це ми! <https://we.org.ua/history/shlyahetskyj-rid-polyakiv-pototskyh-na-terytoriyi-ukrayiny/>

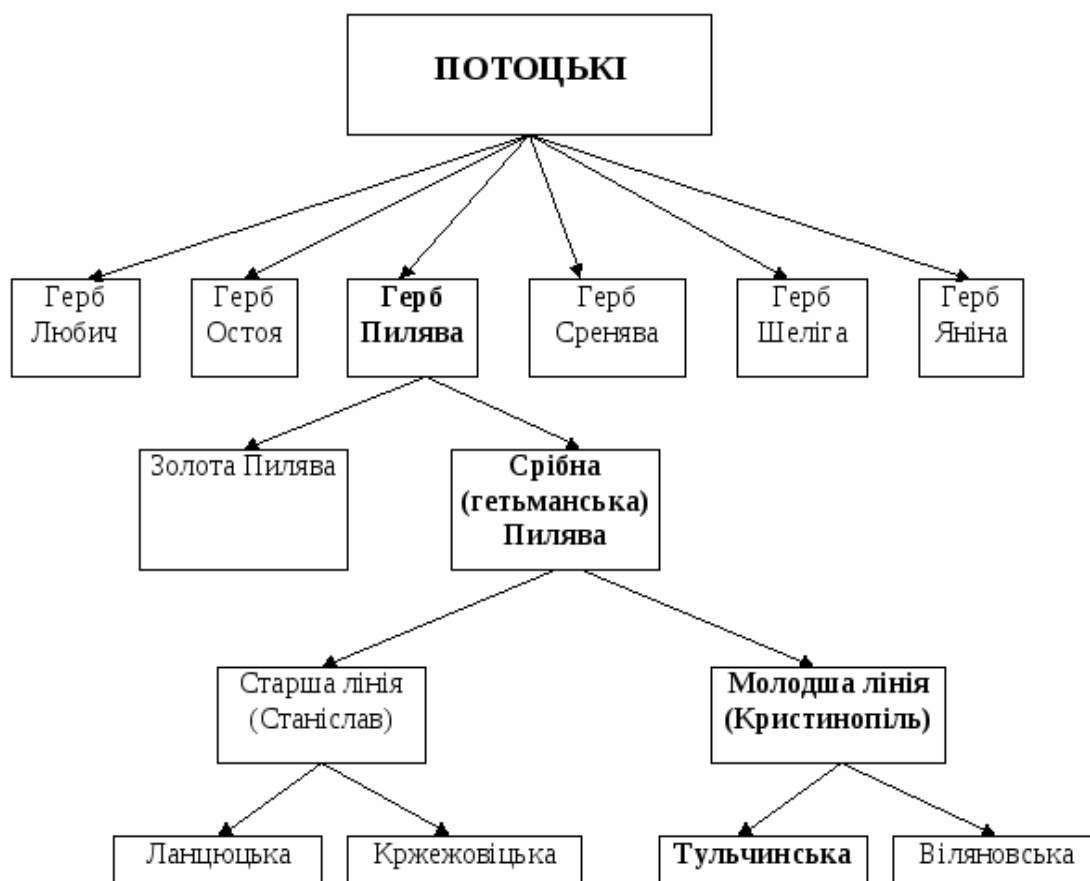

Рис. 1. Генеологія роду Потоцьких

Рис. 2. Герб «Золота Пилява»

Рис. 3. Схема Золотопотіцького замку

Рис. 4. Надбрамна вежа

Рис. 5. Кутова вежа

*Рис. 6. Північно-східна оборонна
стіна*

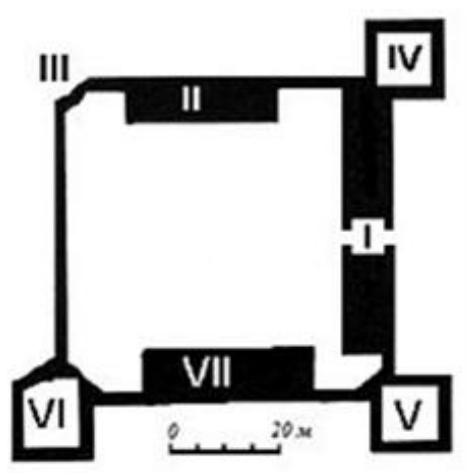

Рис. 7. Схема фортеці.

Частини споруди: I — брама та надбрамна вежа, II — руїни замкового палацу, III — зруйнована західна кутова вежа, IV — північна вежа, V — східна кутова вежа, VI — південна вежа, VII — господарські приміщення

Наталія Ганусевич

САКРАЛЬНА ДЕРЕВ'ЯНА СКУЛЬПТУРА СЕР. XVIII СТ.

Основні риси стилю бароко – парадність, урочистість, пишність, динамічність. Особливо необхідно відзначити прагнення до синтезу мистецтв – взаємопроникнення архітектури, скульптури, живопису й декоративного мистецтва [17].

Однією з найвизначніших пам'яток архітектури Збаражчини є костел святого Антонія з Падуні. Велична і витончена споруда вражає своєю красою та довершеністю. Відчувається щедра рука фундатора та витончений смак його замовника. Це пам'ятка національного значення та один з об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Історія його починається з 1627 р. Князь Юрій Збаразький, протягом декількох років мав у своїх військових загонах бернардинів як капеланів. І для більш довготривалого зв'язку з ними в 1627 р. поселив декілька священників у невеликому, побудованому для них, дерев'яному монастирі. І одночасно розпочав спорудження мурованого костелу і монастиря.

Після смерті Юрія Збаразького будівництво і закінчення комплексу продовжив його наступник князь Януш Вишневецький, який помер 13 січня 1637 р. і був похоронений в новозбудованому костелі [5, с. 1]. В 1675 р. монастирський комплекс було знищено турецькими військами Ібрагіма Шишмана [2, с. 74] і лише в 1746 р. розпочалось будівництво нового кам'яного храму. Його фундатором став князь – Станіслав Потоцький. Будівельними роботами керував проєктант і виконавець Ян Ганц, архітектор з міста Кнурова, що в Сілезії [8, с. 22]. В 1752 р. костел був посвячений під назвою св. Антонія і Святого Юрія і відданий для користування [14, с. 13] римо-католицькій громаді міста. Повністю закінчений і обладнаний костел освятив другого серпня 1755 р. Луцький єпископ Антоній Еразм Воллович [10, с. 456].

Костел мурований з каменю в стилі бароко, тринавна базиліка з видовженим на схід прямокутним в плані вівтарем і увігнутою конфігурацією завершеного щипцем фасаду. Костел перекритий системою хрестових склепінь [3, с. 174]. Архітектура храму відрізняється просторовим розмахом, плавністю й складним поєднанням криволінійних форм, злиттям об'ємів у динамічну масу і багату на скульптурний декор вівтарних частин і фігур з дерева (часто позолочених). Інтер'єр зберіг залишки автентичного пишного декору в стилі «квітучого» бароко – сильно розкріповані складно-профільні карнизи, позолочені різьблені капітелі коринфського ордеру, спарені пілястри. На стінах і склепінні фрагментарно збереглись фрескові розписи XVIII ст. в стилі ілюзорного живопису [13, с. 84].

Період 1740-1770-х рр. пов'язаний із діяльністю двох відомих скульпторів Іоанна – Георгія Пінзеля та Антона Осинського, творчість яких єднають спільні риси, як пластична мова, стильові характеристики, технічні засоби. Їхні мистецькі досягнення взяли за основу й трансформували в нових пластичних знахідках учні та послідовники, які працювали разом з великими майстрами та після їхньої смерті, зокрема: Іоанн Гертнер, Матвій та Петро Полейовські, Антон Штіль, Михайло Філевич, Іван Оброцький, Франціск Олендзький та інші [6, с. 59]. Саме вони витворили новий напрям у скульптурній пластиці, що досяг найвищого розвитку в другій пол. XVIII ст. та відомий нині під назвою «львівська пізньобарокова скульптура».

Антон Осинський був молодшим сучасником і послідовником Іоана Пінзеля. Скульптури цього майстра є справжніми шедеврами мистецтва. Він вважається

найяскравішим представником стилю рококо. У мистецтві стиль рококо проявив характер декору, який прийняв в цю епоху підкреслений, особливий і ускладнений вигляд. Аналогів цим скульптурам немає і в європейських музеях. Народився у місті Збаражі Тернопільської області 1720 р., а помер приблизно у 1765 р., тобто жив різьбяр близько 45 років. Творив митець по всій Галичині і навіть Волині. Працював у містах Збараж, Бучач, Львів. Відомий скульптор у Польщі, учень Томи Гутера. Знаний у Львівському середовищі з 1747 р. Перед 1750 р. працював у майстерні Іоана Георгія Пінзеля у Бучачі, що справило значний вплив на подальшу творчість. У 1762 р. у майстерні Осинського працювали Михайло Філевич, Матвій Полейовський, Іван Оброцький, Йосиф Радванський, Павло Пйотрковський. Виконувались замовлення пов'язані переважно із чином бернардинів. Жив на Краківському передмісті Львова біля костелу Марії Сніжної.

Цикл скульптур для вітварів костелу св. Антонія при монастирі бернардинів у Збаражі (1756-1759 рр.) відносять до найвищих досягнень Осинського. Ймовірно, саме Потоцький запросив Антона Осинського на той час уже знаного львівського митця, для оздоблення вітварів. Інтер'єр костелу відзначається майстерно різьбленими вітварями і амвоном. Збереглося дванадцять бокових вітварів по шість в обох бічних навах. Тринадцятий (головний) втрачений, збереглася лише верхня частина вітваря і дві скульптури, висота яких до двох метрів.

Вітварі були позолочені, чотирьохколонні (колони розміщені діагонально по відношенню до фронтальної площини вітварів). Два вітварі центральної нави двохярусні, здебільшого другий ярус втрачений. Шість вітварів в правій і лівій наві в деталях відрізняються між собою в основному різними за формою аттиками, на яких частково збережені скульптури ангелів, символи Євхаристії (Причастя), чаша. Однак вітварі однієї нави, як у дзеркалі, повторюються у другій. Це наводить на думку, що вони могли бути виготовлені в подвійній кількості і симетрично розміщені в обох навах. В усіх вітварях відсутні пристольні ікони, тому назва більшості вітварів залишається поки невідома.

В костелі знаходилося 12 бокових вітварів і один головний, що давало змогу при великих богослужіннях відправляти службу священникам одночасно біля 13 вітварів.

Сім вітварів виконав Львівський скульптор А. Осинський: Святих-Яна – 1756 р., Онуфрія – 1757 р., Ченстоховської Матері Божої – 1759 р., Петра з Альконтори – 1758 р., Святої Анни – 1759 р., Яна Непомуки – 1759 р. До пожежі 1789 р. в костелі знаходилося ще три вітварі роботи А. Осинського, проте вони втрачені. Вітварі: Святого Антонія і два бокові – Святого Францішка і Юзефа встановлені у 1790 р. майстрами школи Осинського. Про інші чотири відомості відсутні, відомо лише, що вони походять з кінця XVIII ст.

На деяких бокових вітварях знаходилося по два пристольні образи, тому ці вітварі мали дві назви. На вітварях центральної нави було по два образи в центральній ніші і один над нею. Інших бокових-було по два образи, в центральній ніші-один з яких опускався під престіл, а інший знаходився на ніші.

Через відсутність престольних образів, назви деяких вітварів втрачені, проте на одному збереглося скульптурне зображення серця-можливо це вітвар Серця Христового. Старожили згадують вітвар Святої Теклі, а священники монастиря-Святого Пасхаліса. Вітвар Святого Михайла згаданий у книжці Г.Шляского «Збараж в минулому».

Золотий фонд Національного заповідника «Замки Тернопілля» складає колекція дерев'яної церковної скульптури XVI-XIX ст. Серед них роботи відомого

майстра Антона Осинського, а також ряд неатрибутованих скульптур, які потрапили до колекції різними шляхами.

Із Воскресенської церкви м. Збаража за сприяння настоятеля, отця Григорія Єдноровича, були передані у 1996 р. декілька скульптур, які свого часу були сховані парафіянами на горищі церкви. Це були скульптури ангелів, Марії і Йоанна та святого Миколая, які за стильовими ознаками та манері різьби можна віднести до сер. XVIII ст. [1, с. 131].

Декілька скульптур ангелів були передані із Спасо-Преображенської церкви с. Залужжя Збарзького району. Скульптури служили декоративним елементом пристінних вітарів та іконостасу. В більшості вони виконані у подібні маленьких діток з різними виразами обличчя, у різних позах, голівки обрамлені хвилястим волоссям [1, с. 132].

Скульптури надають відчуття особливої теплоти, колориту, гармонії і відчуття людської присутності. Погляди ангелів, святих, відчуваєш, якщо трохи побудеш поряд з ними. Скульптор зумів закарбувати навіть міміку обличчя, найтонші жести. Вражають скульптури експресією руху, виразними позами, неповторними силуетами, в них ніби закладений пафос боротьби проти зла і насилля.

У головному вітарі храму святого Антонія і святого Юрія, знаходились шість двометрових фігур святих, від середини вітаря поправу сторону – Святий Петро Апостол, святий Франциск з Асизу, і святий Домінік, а з лівої сторони – св. Павло Апостол, св. Бонавентура і св. Тома з Аквіну. Поправій стороні зображені учителі, а полівій їх відомі учні [9, с. 187].

У виставковому залі Національного заповідника знаходяться три великі за розмірами (до двох метрів у висоту) скульптури святого Павла, святого Франциска Бонавентури і святого Томи з Аквіну, створені у повний зріст з динамічною виразністю [12, с. 33]. Скульптура зображає чоловіка у повний зріст у домініканському габіті. Обличчя, руки і стопи ніг зберегли поліхромне покриття, на одязі збережена фрагментарно, де-не-де видніється посріблення. Місця втрати законсервовано воском, це надає фігурі гарячо-жовтий відтінок. На фігуру святого Томи з Аквіну вказує вигляд одягу в яку одітий святий – традиційно домініканський габіт, який нагадує сонце, прикрашаючи туніку на рівні грудей в лівій руці тримає книгу.

Ще одна дерев'яна фігура на повний зріст вказує на святого Бонавентуру, який виставив праву руку поперед себе, ліва зігнута в лікті і направлена в бік, а голова схилена на праве плече. Він одітий в туніку з круглою накидкою, яка делікатно огортає верхню частину тулуба святого. Обличчю скульптури притаманний характерний ніс і високе чоло покриті скромно посрібленим волоссям, справляючи не ординарне враження. На деяких архівних фотографіях видно, що чоловік мав на голові кардинальський капелюх, а в лівій руці тримав посох.

Третя фігура зображає чоловіка у повний зріст одягнутого в довгу туніку з рукавами і плащ, який перекинутий через праве плече. На ногах має сандалі. Його голова, як твердиня огорнута буйною великою кількістю волосся, похилена на праве плече. Права рука виставлена поперед себе, а ліва скерована в бік. Завершує образ постава ніг, з яких права трошки висунута до переду, а ліва легко зігнута в коліні, а також плащ, який розвіюється ніби від подуву вітру, що так характерне є в роботах Антонія Осинського. На поверхні скульптури видніється залишки посріблення і законсервованої воском поліхромії. Скульптура має часткові втрати фрагментів рук і плаща. На підставі передвоєнної фотографії можна встановити, що

ця скульптура знаходилася по правій стороні головного вівтаря, яка в правій руці тримає відкриту книгу, а лівою долонею спирається на рукоятку меча [12, с. 34] і зображає святого Павла.

До групи фігур головного вівтаря належать і дві скульптури, які збереглися в храмі святого Антонія і святого Юрія мученика.

Одна з них вказує на монаха одягнутого в габіт францисканський. Постать прямостояча у довгій драпірованій одежі. Його голова повернута в сторону правого плеча, а на обличчі видніється коротка борода; високе відкрите в зморшках чоло; очі ледь прикриті повіками, ніс прямий, уста закриті, запалі щоки, волосся коротке, кучеряве. Ліва рука ушкоджена немає долоні, тулуб делікатно повернутий вправо, риси обличчя лагідні, без емоційної експресії, також відсутні гостро виражені очі чи ніс і аскетичне схуднення [12, с. 32]. Одягнутий у довгу одежу, що складками спадає до низу (можливо габіт), одягнутий поверх нього, фелон, що вільно спадає до колін (низ орнаментований). Відсутні кисті обох рук, відсутня передня частина правої ступні. Розмір – 178 см.

Фігура знаходиться в пресвітерії збаразької святині в імпровізованому головному вівтарі. Вона дуже знищена, також відсутні всі атрибути. На такий стан скульптури вплинуло місце де вона знаходилась багато років. На деяких фрагментах фігури видно залишки поліхромії насиченого оранжевого відтінку, в деяких місцях є втрати художньої поверхні і відслонення від основи. По загальних характеристиках ця фігура належить до святого Франциска.

Інша фігура (скульптура дерев'яна, різьблена з липового дерева) – чоловіча постать у весь зріст, одіта в габіт домініканський, який складається з туніки і вільно спадаючої ззаду накидки. Постать випростована в довгій драпірованій одежі і делікатно повернута вліво, в тому ж самому напрямку повернута голова і чуть нахилена вниз. Відкрите, чуть приморщене чоло, ледь прикриті повіками очі, прямий ніс, запалі щоки, волосся коротке, хвилясте. Одягнутий в габіт, підперезаний не широким поясом. Обличчя монаха є молодим і симпатичним, без харизматичного виразу експресії, як є в інших скульптурах. Домініканець має традиційно вистрижену тонзуру на голові і зображає святого Домініка. Права рука виставлена вбік і справляє враження закороткої. Долоня руки дуже тонка, як штучна – не майстерно зроблена, як ніби причеплена.

Надійшла до ДІАЗ у 1996 р. Скульптура покрита фарбою. Відсутня кисть лівої руки, пальці правої, сторони обох ніг; сильно облущена фарба, облущений левкас, тріщини на скульптурі, низом надбита лента, що спадає поверх габіту. Розмір скульптури 178 см.

Різко змодельована, сильно мотивована, незалежна від матеріального тіла скульптура Осинського нагадує майже абстрактні форми, як кристал. Далеко не реалізм розвиває анатомічні частини – обличчя і рук, надмірно виснажених і іноді спотворених. Співвідношення фігур – подовжені, із занадто довгими ногами, занадто короткими тілами і головами - порушуються. З іншого боку, скульптор зміг уловити дух різьблених фігур, зазвичай жорстоких, які виражали релігійний екстаз [16].

Сьогодні костел Св. Антонія з комплексу бернардинського монастиря в Збаражі – пам'ятка національного значення та один з об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». У храмі збереглися фрагменти вівтарі зі скульптурними оздобленнями XVIII ст.

Цикл скульптур для вівтарів костелу св. Антонія при монастирі бернардинів у Збаражі (1756-1759 рр.) відносять до найвищих досягнень Осинського. Ймовірно, саме Потоцький запросив Антона Осинського на той час уже знаного львівського

митця, для оздоблення вітварів. Інтер'єр костелу відзначається майстерно різьбленими вітварями і амвоном.

У побудові вітварів А. Осинський використовує загальноприйняті алегоричні та біблійні образи, що є центральними в структурі декору, оточені крилатими голівками янголів, путті, сонячними променями, декоративними хмарками – драперіями. Однак, ще у XVIII ст., великий вітвар, оздоблений скульптурами А. Осинського, згорів, збереглася лише верхня частина вітваря і дві скульптури, висота яких до двох метрів. Вогонь проник і в середину костелу, унаслідок чого постраждав головний вітвар і окремі фрагменти бічних. Твори А. Осинського збереглися тільки на бічних вітварях [7, с. 105] і амвоні.

Антон Осинський був львівським міщанином і у своєму короткому житті виконав багато оздоблювальних робіт для бернардинських костелів в Leszniowie, Zbarażu, Leajsku, і також для домініканського костела у Львові. За найбільший комплекс скульптур цього майстра, збережених до цього дня, вважається фігури бічних вітварів у збараському монастирському комплексі отців Бернардинів. У Збаражі творив, як подають архівні матеріали, від половини років 50-х рр. XVIII ст. Даний скульптор володів власною майстернею і напевно мав учнів (помічників). Z. Hornung згадував постать одного з них, – Стефана Grodzickiego, який спільно з ним міг створювати унікальний інтер'єр збараської святині, а після смерті А.Осинського і відновлювати втрачені елементи після пожеж і інших руйнувань, які часто нищили дерев'яну скульптуру і вітварі сакральної споруди.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адамович Н.В. Сакральна скульптура із фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля». / Н.В.Адамович // Матеріали Міжнародної наукової конференції: «Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення». – Львів, 2013. – С.131.
2. Збараж.800. – Тернопіль: ТОВ “Новий колір”, 2011. – 132 с.
3. Мандрик О.Є Храми міста. Рушник, літературно-мистецький збірник. – Збараж: Обрій, 2006. Випуск 2. – 211с.
4. Лабінський М.Г. Словник художників України / упоряд.: М.Г.Лабінський, – Київ,1973. – 272 с.
5. Перець Е.М. Костел оо.Бернардинів в м.Збаражі. Іст.-краєзнавчий нарис. – Збараж, 1992. –14 с.
6. Стецько В. Таїна Пінзеля. / В.Стецько – Київ: Майстер книг, 2012. – С.59.
7. Стецько В. Антон Осинський в пластиці українського бароко: дослідження та атрибуція. / В.Стецько // Наукові Записки №4. Національного заповідника «Замки Тернопілля». Збараж, 2014.
8. Betlej A. Kóściół oo.Bernardynów w Zbarażu. – 1995. – 175 s.
9. Kachel Jozef. Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628-1946). – Kalwaria Zebrzydowska, 2001. – 602 s.
10. Klasytopy bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. / Dyjeło zbiorowe pod redakcją Ks.Heronima Eug. Wyczawskiego OFM. – Kalwaria Zebrzydowska: „Calvarianum”, 1985. – 681s.
11. Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. / T. Mańkowski. – Lwów, 1937. – С.114.
12. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kościół Ojców Bernardynów w Zbarazu. / Lucjan Piotr Hozer. –Kalwaria Zebrzydowska, 2005. – С. 33.
13. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-hiztoryczny po Ukrainu zachodniej. Dolina Serety od Tarnopola do Trembowli. Cz.1. – S. 150-153.
14. Szustakowski M. Wspomnienia Zbarskie i inne. –Wrocław, 2006. – 560 s.
15. Zlat M. Polnische Kunst /Mieczysław Zlat // edit. Harald. Keller.- Berlin, 1971. – Т.10. – (Propylaen Kunstgeschichte).
16. Антони Осиньски [електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://culture.pl/pl/tworca/antoni-osinski>
17. Барокко в Україні // [електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ebk.net.ua>

*Рис.1. Амвон і вівтар роботи Антона
Осинського*

*Рис. 2. Скульптури у виставковому залі
Збаразького замку*

Рис. 3. Св. Домінік

Рис. 4. Св. Франциск

Рис. 5. Скульптури з головного вівтаря костелу св. Антонія

Рис. 6-9. Скульптури ангеликів з головного вівтаря костелу св. Антонія

Марія Довгаль

ЗАМОК У С. ПІДЗАМОЧОК: ДО ПИТАННЯ ПЕРЕХОДУ ВЛАСНОСТІ

Історія села Підзамочка та замку, який тут знаходиться, буде неповною, якщо не згадати їхніх власників. Як місто Бучач так і село Підзамочок зі своїми замками мали своїх господарів, котрі у різній мірі долучились до їх побудови, розбудови, а також до заснування та розвитку культових споруд міста Бучача та його околиць, зокрема села Підзамочок.

Першим, хто побудував замок у Підзамчі близько 1600 року був польський шляхтич гербу Пилява, дипломат Ян Кшиштоф Буцацький-Творовський (1572 - 1602 р.н.). За даними польського геральдиста Адама Бонецького [9, с.221] і кс. Садока Баронча, був сином шляхтича Миколая Буцацького-Творовського та його дружини, княжни Анни-Магдалени Радзивілл – доньки Миколи Христофора Радзивілла (Чорного), віленського маршалка і канцлера великого литовського. Баронч вказував, що народився в 1572 році [6, с.46]. Батьки були кальвіністами.

В юності вирушив на навчання до Риму. Вивчав звичаї поляків, литвинів; подорожуючи, звичаї країн, в яких перебував. До 1594 р. був досить відомим. Ймовірно, в цей час перейшов на католицький обряд. Був вправним військовиком, зокрема, брав участь у боях з турками на території Угорщини, з татарами під Галичем, в Молдавії проти військ Михая Хороброго.

Ставши дітичем Бучача, повернув для використання католикам (до цього був кальвінським збором) старий фарний костел, запровадив *nabożeństwo św. Rożańca*. Цього ж 1600 року був фундатором побудови замку в Підзамочку [6, с.47].

Помирає у 1602 році в Бучачі. Був похований у старому фарному костелі Бучача [4].

Каспер Несецький подав інформацію, що Ян Кшиштоф Буцацький-Творовський помер неодруженим. Не маючи дітей все його майно переходить до його сестри Катерини (пом. 1627 р.) та її чоловіка Андрія Потоцького (бл. 1555-1609) – польський шляхтич, військовик, урядник Корони Польської в Речі Посполитій. Другий син стражника польного коронного Миколая Потоцького і його дружини Анни з Черменських. Вихований у кальвінському обряді.

Як ротмістр, разом з братами, брав участь в битвах з румунами, молдаванами, турками; брав участь в молдовському поході 1595 року, битві під Сучавою 12 грудня 1595 р. До 1599 р. володів частиною Потоку [17, с.243].

У шлюбі Андрія Потоцького та Катерини Буцацької-Творовської було двоє синів – Кшиштоф та Теодорик. Від другого шлюбу Андрія Потоцького з Зофією з П'ясецьких гербу Забава була дочка – Анна, яка стала вірною РКЦ, сприяла переходу на католицизм братів Єжи, Якуба. Померла у 30 років (пом 1612 р.), була похована у Корці [16, с.688]. Чоловіком Анни Потоцької був Станіслав Гольський (бл. 1553 - 1612 р.) – польський шляхтич, військовий, урядник в Українських землях Речі Посполитої. Воєвода подільський (з 1599-го), руський (з 1603-го).

Здійснив подорож до Франції, Англії, Іспанії, Італії (1607–1611). Повернувшись до Речі Посполитої 1611 р., командував коронним військом замість хворого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, займався відбудовою замку у Чорткові, зруйнованого 1610 р. татарами. Був гарантом збереження скарбу брацлавського воєводи Стефана Потоцького у своєму замку в Підгайцях, перевезеного туди Марією Амалиєю Могилянкою перед походом чоловіка в Молдавію в 1612 р., який став невдалим [17, с.31].

Шлюб Анни Потоцької та Станіслава Гольського був бездітний, тому спадкоємцем стає брат Станіслава - Ян Гольський (пом. 1613 р.) – польський

шляхтич, військовик та урядник Речі Посполитої, який перебуває у шлюбі з Софією з Замехова. А вже по смерті Яна – власницею усього майна стає Софія з Замехова (бл. 1590 - 1635 рр.) - за версією Каспера Несецького була представницею роду Замеховських гербу – Гриф, походила із Замехова (село біля Перемишля) [16, с.663]. У 1611 фундувала дерев'яний костел у Янові. Після смерті чоловіка у 1613 році стала дожиттєвою посідачкою значних маєтностей у Руському воєводстві, які перейшли до Яна Гольського 1612 року після смерті його брата - воєводи Руського Станіслава, у тому числі, міста Бучач з Підзамочком та місто Підгайці.

На той час припадає і відновлення старої справи про підгаєцькі скарби дружини Стефана Потоцького – Марії Амалії Могили. В 1615 році з турецької неволі повернувся Стефан Потоцький і вирішив повернути коштовності з так званого підгаєцького скарбу.

В 1618 році Стефан Потоцький зібравши невеликий військовий загін напав на Голгочі і після довгої облоги зайняв двір, а пізніше рушив на Підгайці, зайняв довколишні села і почав регулярну облогу. Софія Замеховська, яка тимчасом повернулась з Любліна і була "притиснута до муру", була змушена піти на угоду з Потоцьким. Уявні підгаєцькі скарби вона оплатила величезною частиною земель, тому що відступила три містечка з замками: Бучач, Чортків, Вербів, а також 23 волості, що належали до бучацького ключа. До того ж вона була зобов'язана сплатити суму близько 20 тисяч злотих [18].

Стефан Потоцький (1568 – 05.03.1631 р. н.) – з 1599 року ротмістр королівський, з 1612 року писар польний коронний, генерал землі подільської, з 1628 року воєвода брацлавський, староста летичівський, фелінський, люцинський.

Стефан Потоцький був одружений з Марією Амалією Могилою (шлюб від 1606 р.).

У шлюбі народилось троє доньок – Катерина, Анна, Софія та четверо синів – Петро, Павло, Януш і Домінік. Стефан Потоцький помер 5 березня 1631 року і був похований у Золотому Потоці [17].

При розподілі маєтків Бучач призначається наймолодшому синові Воєводи Брацлавського (згідно з однією з тодішніх традицій). Потоцький Ян (XVII ст. - 1676 р.) третій син Стефана Потоцького Воєводи Брацлавського і Марії Могилянки. Один з авторів од, які мали прославляти королівську пару – Владислава та Цецилію Ренату – під час їх в'їзду до Кракова. Був ревним католиком, досить нетерпеливо ставився до представників інших християнських конфесій, зокрема, православних – 1652 року віддав православний василіянський монастир Святої Трійці з церквою в Бучачі (при житті опікувалась його мати, до наших днів не зберігся) католицькому монашому ордену домініканців [4, с.44]. Монахів силою вигнали з монастиря.

Помер залишивши з Терезою Цетнер, донькою каштеляна галицького, доньку Терезу, яка вийшла заміж за Яна Гніньського – Воєводу Брацлавського, а потім за Томаша Замойського Ордината. А також двох синів: Домініка, який помер Каноніком віленським 1685 року і Стефана діди́ча Бучача [6, с.53].

Стефан Потоцький (XVII ст. – 1726 р.) – польський шляхтич, державний діяч Речі Посполитої. У 1680-х роках сприяв частковій відбудові бучацької фортеці [20, с.65]. В 1690-х роках багато часу приділяв військовим справам, керував відділком, що розвідував ситуацію в околицях Кам'янця-Подільського. Король Ян III Собеський зараховував його до кола осіб, які найкраще знають турецько-татарську проблему. Політично був пов'язаний з майбутнім великим гетьманом коронним Адамом Миколаєм Сенявським.

2 січня 1695 року відбувся його шлюб з Йоанною Сенявською, якому перечив А. М. Сенявський який вважав, що майбутній швагер (своєк) домагається тільки великого посагу (приданого) [14, с.178].

У лютому 1695 р. Стефан Потоцький вирушив під Львів, обложений татарами: отримав сильне поранення плеча [17, с.243] – залишився скаліченим до кінця життя. Після відступу татар разом з дружиною проживав у володіннях, ведучи збір розвідданих, утримував полк з 9 корогв панцерних. З 1703 р. присвятив частину часу власним володінням, зокрема, 19 серпня видав список прав шевського цеху Золотого Потоку.

З 1717 р. почав часто хворіти, що зумовило ослаблення його політичної активності. З очільниками клану Потоцьких – Юзефом, Теодором, Міхалом – не мав тісних стосунків. З 1720 р. жив в основному в Бучачі та Золотому Потоці, намагаючись відбудувати їх [6, с.54].

Його першою дружиною була вдова Анна Харленська. З нею він не мав дітей. Вдруге одружився з Йоанною Сенявською, донькою Воєводи волинського, з котрою мав три дочки: Теофілію, Терезу і Магдалену, також сина Миколая [6, с.53].

Микола Василій Потоцький (1712 - 1782 р. н.). 1733 році померла його мама, після котрої отримав у спадщину Бучач. Як заможний пан і безмірно корисний, був захоплений різними публічними справами [8, с.55].

Подружнє життя Миколи Потоцького оповите таємницями. Уже немолодим він одружився з такою собі Маріанною. Її батько, галицький стольник Дабровський, служив у Миколи-Василя економом. Зрозуміло, що приданого магнат не отримав. Брак виявився невдалим, згодом вони роз'їхалися: Микола мешкав у Бучачі, а Маріанна у сусідньому Підзамочку. Згодом жінка втікає до Львова, де хорониться у шпиталі кармелітів. Вдруге Маріанна заміж так і не вийшла. Вона померла 23 січня 1783 року й похована у костелі отців францисканців у Львові. Дітей подружжя не мало [6, с.55].

25 вересня 1778 року на свято Воздвиження Чесного Хреста прибув Фундатор з гостями, який був на Службі, а потім на обіді у трапезній. Це були вже останні відвідини Бучача, бо відбувши до Почаєва вже більше сюди не повернувся [6, с.67-68].

8 листопада 1764 року Миколою Потоцьким у Львові було оформлено акт дарування «Миколая на Бучачі, Потоці, Городенці, Печеніжині Потоцького воєводи́ча белзького» (відпис знаходиться в архіві домініканців у Кракові). За ним: місто Бучач з палацом, передмістями, селом Підзамочок та 14 сіл, належних до цього Бучацького «ключа», отримували міхал Антоній Потоцький (1702-1766 р.н.) – польський шляхтич, військовик, урядник, дипломат, мемуарист, меценат і його брат – львівський каштелян Юзеф Потоцький (бл. 1695-1764 р.н.). Нові діди́чі Бучача Юзеф та Міхал Антоній Потоцькі зобов'язувались змурувати нову церкву в місті, бо стара руйнувалась [11, с.788].

Юзеф Потоцький був одружений двічі. Перша дружина – Констанція з Морштинів, дитина Маріана. Друга дружина – донька тлумацького старости Єжи Потоцького. З нею Юзеф Потоцький мав сімох синів: близнюків Каєтана і Павла, Ігнація, Йозефа Макарія, Домініка (отця Марцелія), Петра і Яна Потоцького (XVIII ст. - після 1799 р.), який як законний спадкоємець отримав у 1779 році у спадщину Бучач [6, с.70], відповідно і Підзамочок.

У 1764 році, після смерті батька, разом з братами Каєтаном та Павлом Ян «опинився» у Львівському колегіумі єзуїтів. Ельжбета Александровська вказує, що разом з братами Павлом та Каєтаном під опікою кс. Г. Пірамовіча виїхали в

«освітню подорож» до Франції, Італії восени 1767. Прибули до Риму, де навчалися в колегіумі єзуїтів у Римі [5, с.530].

Посаду канівського старости отримав 1773 року. Новим власником Бучача та прилеглих сіл, в тому числі і Підзамочка став згідно із заповітом Миколи Василя Потоцького В 1786 році Бучач потрапив під секвестр за рішенням трибуналу (причина невідома) [6, с.35].

1786 р. графиня Йоанна Потоцька права на дідицтво міста Бучача з навколишніми селами, в тому числі і Підзамочком передала рідному брату чоловіка – каноніку Кастанові Потоцькому (1751-1814 р.н.) [6, с.35].

Після смерті Кастана всі землі переходить до його рідного брата – Павла Потоцького (XVIII ст.-1818р.). В 1818 році спадщину отримує син брата Домініка – Марцелій Потоцький (1781 -1851 р. н.). Він був офіцером гусарів австрійського війська.

За даними Єжи Дуніна-Борковського, Марцелій Потоцький – «пан на Бучачі з прилеглистями [10, с. 764] . Дружиною останнього була Тереза Оборська гербу Пешхала. У шлюбі народилось троє дітей: Адам, Едмунд, Клементина [15].

В подальшому маєтки переходять до Адама Потоцького (1804 - 1890 р. н.) Певний час власником Бучача після нього був граф Матеуш Мьончинський, його швагро (брат дружини), після чого ці права знову були в Адама Потоцького [6, с.38]. Не виключено, що це було пов'язане з позикою, яку надав йому Мьончинський, а маєтності були заставою.

Помер Адам Потоцький 27 грудня 1890 року в селі Підпечерах Тлумацького повіту, нині Тисменицького району Івано-Франківської області.

Документ «Najnowszysskowiedz ...» у 1886 році табулярними власниками Підзамочка називає Артура, Емілія і Оскара Потоцьких. Вони ж є власниками села ще у 1902 р. А вже у 1904 р. власником Підзамочка є лише Еміль Потоцький[8]. Оскільки, в останнього не було спадкоємців, то маєтки перейшли на його племінника (сина Артура Потоцького 1839 р. н.) – Артура Потоцького (14.11.1893 - 14.07.1974 р. н.), а далі всі маєтки переходять до сина останнього – Якуба Потоцького (1924 - 1942/43 р. н.). Останній власник маєтків Бучача [12].

Отже, в даному дослідженні вдалося узагальнити інформацію про власників міста Бучача та навколишніх сіл, зокрема села Підзамочок. Була зроблена спроба простежити хід переходу бучацьких маєтків від одного власника до іншого. Замком у Бучачі та Підзамочку володіли представники трьох великих родин: Бучацькі, Гольські та Потоцькі. Кожен власник замку вніс свою лепту у розвиток міста. Представники родини Потоцьких долучились до перебудови замку, його зміцнення та відновлення, після частих ворожих нищень. До того ж у часи панування Потоцьких, замок у Підзамочку був перетворений на панську резиденцію. Одні з останніх власників замку Павло та Кастан Потоцькі, почали розбирати його на будівельний матеріал а згодом Павло продає замок.

Попри те, що вдалося заповнити ряд існуючих прогалин у історії власників замку, однак, на сьогоднішній день, виник ряд нових питань, котрі потребують подальшого дослідження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ковальчук М. Потоцький Стефан // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т., 2008. – Т. 3: П – Я. – С.125.
2. Леп'явко С. Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети – К.: Варта, 1994. – С. 63.
3. Люди пов'язані з Бучачем [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ossowce.blogspot.com/2017/03/blog-post_28.html

4. Стоцький Я. Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712-1996). — Львів: Місіонер, 1997. — 144 с.
5. Aleksandrowska E. Piramowicz Grzegorz Wincenty // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1981. — T. XXVI. — S. 530.
6. Barącz, S. Pamiątki buczackie. — Lwów: Drukarnia Gazety narodowej, 1882. — S. 38
7. Bazawłaściciele i dóbrziemskich [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/gka5BHr>
8. Bigo J. Najnowszy Skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi... [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/Vksago7>.
9. Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa : Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1900. — Cz. 1. — t. 2. — S. 221
10. Dunin-Borkowski, J. Almanach błękitny: genealogia żyjących rodów polskich. — Lwów, Warszawa, 1908. — S. 764
11. Grosfeld B. Potocki Antoni Michał h. Pilawa (1702—1766) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. — T. XXVII/4. — Zeszyt 115. — 1983. — 625—831 s. — S. 788.
12. Jakub Potocki [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://genealogia.grocholski.pl/>.
13. Jan Krzysztof Buczacki-Tworowski h. Pilawa [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sejm-wielki.pl/b/2.581.42>
14. Link-Lenczowski A. Potocki Stefan h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław— Warszawa—Kraków—Gdańsk— Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985 T. XXVIII/2. — Zeszyt 117. — 177—368 s. — S. 178
15. Marcel Potocki. Genealogia dynastyczna [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://genealogia.grocholski.pl/>.
16. Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami... — Lwów, 1740. — t. 3. — 938 s. — S. 688
17. Skrzypecki T. H. Potok Złoty na tle historii polskich kresów południowo-wschodnich. — Opole: Solpress, 2010. — 256 s. — S. 243.
18. Wojewodzina Golska [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/5ksaYaW>.
19. Żychliński, T. Potoccy herbu Pilawa // Złota księga szlachty polskiej. — Poznań, 1892. — Rocz. XIV. — S. 96

Рис. 1. Портрет Стефана Потоцького [5]

Рис. 2. Портрет Марії Амалії Могиланки [5]

Рис. 3. Портрет Миколи Василя Потоцького

Рис. 4. Портрет Адама Потоцького

Надія Макарчук

ІОАН ГЕОРГ ПІНЗЕЛЬ – ОСНОВОПОЛОЖНИК НОВОЇ ЕКСПРЕСИВНОЇ ПЛАСТИКИ ДР. ПОЛ. XVIII СТ.

У музеї Пінзеля, який розташований у пам'ятці архітектури XVIII ст., колишньому костелі Кларисок у Львові, на питання, звідки почати мандрівку, щоб краще зрозуміти майстра, нам нададуть відповідь: з Бучача, що на Тернопільщині. Логічно. Виходячи з документальних свідчень, тут скульптор жив, мав сім'ю, тут була його майстерня, місто яке стало його другою батьківщиною. Бучач невеликий для його дослідження вистачить і одного дня, чого не скажеш про славетного бучачанина, маестро Пінзеля, життя якого щойно почали досліджувати по-справжньому, творчість якого зараховують до пізнього рококо та бароко.

Величезні пізньобарокові монументальні комплекси, які збереглися в нашому краї з далекого XVIII ст., малюють в уяві портрет величного скульптора. Хто він – таємничий геній, що творив під ім'ям Пінзель чи Пільзе? З'явився в місті Бучач в кінці 40-х рр. XVIII ст. на «фабриках» графа, канівського старости Миколи Потоцького і відповів своєму часові величезними бароковими пам'ятками, що ставлять його в один рівень з найвидатнішими європейськими майстрами того часу, чия творчість визначає цілий період у розвитку нової пластики українського експресивного бароко.

У костелі та монастирі сестер кларисок у Львові відкрито музей Іоанна Пінзеля, так придумав його творець Борис Возницький, такі відомості подає генеральний директор Львівської Національної мистецької галереї Тарас Возняк.

У 30-х рр. львівські мистецтвознавці наново відкрили забутого на 200 років Пінзеля для мистецької, переважно польської, публіки. В Україні повернення Пінзеля відбувалося завдяки професору Володимиру Овсійчуку, мистецтвознавцю Володимиру Вуйцику та директору Львівської картинної галереї Борису Возницькому.

Майстер Пінзель ставить усіх дослідників в його творчості у дуже складну ситуацію. Ми нічого не знаємо про нього самого, чи приховав він своє справжнє

ім'я, а також першу частину свого життєвого та творчого шляху. Загадка його імені – Іоанн Георгій Пінзель, а можливо Йоганн Георг Пільзе, чи Ян Георг Пельце, або навіть екзотично Джованні Джорджі Поцці? Ще одне джерело подає відомості, що Пінзель – це псевдонім Антона Брауна, племінника найвидатнішого чехословацького скульптора Матея Брауна з міста Плізень.

13 травня 1751 р. у старому костелі Бучача укладено шлюб за римокатолицьким обрядом між шляхетним Іоанном Георгієм Пільзе, скульптором вівтарним та Маріаною Ельжбетою Кайтовою, вдовою (дівоче прізвище якої до першого шлюбу Маєвська). Двоє синів охрещені також у Бучачі. У книзі хрещень Бучацького парафіяльного костюлу записано, що «Альберт Собецький охрестив дитину іменем Бернард – сина шляхтича Григорія Пільзе і Маріанни законного подружжя. Тримали при святій купелі – видатний пан Бернард Меретин, архітектор найсвітлішого ясновельможного пана М. Потоцького і Сосновська з Бучача». А 3 червня 1759 р. охрестили і другого сина «Іоана Пільзе і Маріани», якого назвали Антоном. Це всі біографічні штрихи, які поки що вдалося заповнити до біографії великого скульптора.

Останні архівні знахідки польських дослідників Пьотра Красного та Я.К. Островського, зокрема записи, зроблені у церковній книзі шлюбів парафіяльного костюлу у Бучачі, свідчать, що «24 жовтня 1762 р. вдова по Пінзелю одружується в третє за Іоанна Беренсдорфа», підтверджують, що І.Г. Пінзель помер або трагічно загинув у кінці 1761 р. Записів про смерть Пінзеля поки що не виявлено, як і не вдалося відшукати могилу майстра у Бучачі.

Явище модифікації запису імені і прізвища Іоанна Георгія Пінзеля існує в різних варіантах – «Іоанн Георгій Пільзі», в іншому випадку вівтарний скульптор з Бучача «Григорій Пільзі», у книжках рахункових виплат – «Пінзель».

Відомий дослідник рококової пластики Дмитро Кравич припускає, що Пінзель може бути і українцем, вихідцем із Закарпаття, який здобув освіту у Шлезьку і звідти приїхав до Львова. Бо як веде далі дослідження, «в Ужгороді є ціла династія греко-католицьких священників з прізвищем Пінзель, мало того, це прізвище у регіоні Закарпаття фігурує у варіантах – «Пензель», «Понзель». Тобто воно, як припускають дослідники – українське.

Восени 1999 р. на Баварському мистецькому ринку з'явилися шість бозетто, які вважали «чеськими». Німецький науковець Петер Фольк одразу ж звернув на них увагу, адже стилістика пластичних рішень дуже нагадувала скульптури Пінзеля. Твори одразу ж закупили для Баварського національного музею у Мюнхені. Уже в процесі досліджень було простежено ряд аналогій між бозетто і творами Пінзеля, виконаними на теренах Західної України. Є офіційна згадка про Пінзеля 1906 р. де він згадується як автор скульптур собору святого Юра у Львові. Як з'явилися ескізи до творів Пінзеля у Німеччині? Припускають, що їх могла вивезти дружина Еліжбета з дітьми після його смерті, або ж вони збереглися ще з часів перебування Пінзеля у Європі.

Нові знахідки породжують нові гіпотези стосовно біографії скульптора.

Творчість Пінзеля зараховують до пізнього рококо та бароко. Вона характеризується рухом, експресивністю. Руку Пінзеля легко розпізнати за численними ніби розвіяними вітром складкам и одержі, динамічними, непропорційними тілами, неприродно покрученими пальцями і виразом страждань на ликах його скульптур.

Нічого невідомо про ранні твори – пінзелівську спадщину складають лише роботи зрілого майстра.

Скульптор І.Г. Пінзель працював над спорудами які декоровані його скульптурами – це Собор Юра у Львові, Костел Непорочного зачаття Діви Марії та Успенська церква у Городеці, ратуша у Бучачі, придорожні статуї Яна Непомуки та Діви Марії, церква Покрови Пресвятої Богородиці, костел Успіння Богородиці у Бучачі, парафіяльний костел Усіх Святих у Годовиці, та костел Вознесіння Пресвятої Діви Марії у Монастириській.

Геніальному майстрові в результаті перехрещень багатьох європейських художніх традицій із традиціями місцевої ремісничої та професійної різьби вдалося витворити новий феномен пластики, який увійшов в європейський контекст як українська експресивна пізньобарокова пластика другої половини XVIII ст.

Поява високомистецьких споруд творів стала можливою завдяки щедрим меценатам, які вкладали кошти в будівництво архітектурних проєктів. Це був час розвою архітектурних ансамблів пишно декорованих скульптурними композиціями. Одним із найщедріших меценатів який підтримував усі нові віяння творців був граф, канівський староста Микола Потоцький. Який неодноразово бував у Європі, як у державницьких справах, так і в особистих цілях. Графа полонили величні європейські зразки архітектурних та скульптурних комплексів, формували його смаки і визначили його подальшу діяльність як активного фундатора та мецената на теренах Західної України.

Тож у XVIII ст. Бучач сформувався як місто-музей архітектурних пам'яток та скульптурних шедеврів, над оздобленням яких працював І.Г. Пінзель. На цей час появи Пінзеля у Бучачі на будівельних «фабриках» М. Потоцького, уже працював відомий архітектор Бернард Меретин. Припускають, що він знав Пінзеля ще раніше, можливо вони працювали у Європі, тож для втілення масштабних задумів фундатора Миколи Потоцького архітектор запросив до співпраці талановитого скульптора. Відтоді вони творили разом аж до 1759 р. – року смерті Меретина.

Дослідник Микола Голубець подає відомості про встановлення місця проживання Пінзеля до приїзду у Бучач (бо існувало багато різних гіпотез). Цікавою є така: «1759 р. заангажовано до різьбярських робіт шлезького різьбяр Яогана Пінзеля, що між іншим вирізьбив статуї святого Лева і святого Атанасія при церковному вході та святого Юра на церковному фронтоні». Це перше в мистецтвознавчій літературі повідомлення, у якому прізвище скульптора було подане разом з іменем – до того завжди писали «майстер Пінзель».

Фундатор Микола Потоцький завжди підтримував архітектора Б. Меретина і Пінзеля надавав їм свободу у творчості і саме це сприяло появі нових художньо-стильових формул пізньобарокової пластики, що привело до її справжнього вибуху в Західній Україні. Саме завдяки такому творчому союзу – замовник, архітектор, скульптор, створився новий мистецький напрям якому не було аналогів у Європі.

Уже одні з перших замовлень, які виконав Пінзель у камені, перші на наших теренах, придорожні статуї Яна Непомука (1750 р.) та Діви Марії (1751 р.) свідчать про високий фаховий рівень володіння різьбою в камені. На обох скульптурах викарбувана дата, вирізьблено картуші із зображенням герба «ПИЛЯВА» та ініціали графа Миколи Потоцького. Після Другої світової війни, в часи руйнації культурної спадщини українського народу, скульптури були демонтовані, залишились лише постаменти. А тільки за роки проголошення незалежності України городяни, які зберегли фрагменти статуй перенесли їх на зберігання до Бучацького костьолу Пресвятої Богородиці.

Дослідник Збігнев Горнунг підтверджує, що Пінзель прибув до Бучача будучи уже зрілим майстром, у творчості якого простежувалися засади ідейної спорідненості із скульптурою чеської школи першої половини XVIII ст. –

витворами Матея Брауна, Ігната Плятцера, Лазаря Відмана. Дослідник подає навіть версію, що Пінзель, не тільки відчував вплив чеської школи, але й певний час брав участь у її розвитку.

У 1751 р. Бернارد Меретин та І.Г. Пінзель зводять одну із кращих пам'яток рококо – ратушу на центральні площі Бучача. Вона належить до найдосконаліших зразків архітектури XVIII ст. Оздоблена роботами майстра – «Нептун з тризубом, який вгамовує хвилі», «Давид у двобої з велетнем Голіафом», «Самсон, який роздирає пашу лева», «Геракл, що вбиває пернейську гідру». На фронтоні Богиня правосуддя Феміда, невідомий – закутий селянин, запорожець, що спокійно сидить і курить люльку. Всього Пінзель виготовив для оздоблення ратуші близько 20 фігур.

Для скульптур, які прикрашали інтер'єри будівель, Пінзель використовував і дерево. Особливо липу – як більш легкий матеріал для декору храмів – церков та костьолів. Зокрема у Бучацькому костьолі Успіння Богородиці Пінзель виконав вівтар Тадея, і святого Миколая, а також майстер різьбить фігури св. Франциска Борджіа, Вікентія та Яна Непомуки. У Покровській церкві Пінзель вирізьбив алегоричні постаті Віри, Мудрості і Мужності. Роботи пофарбовані в білий колір, а на деяких елементах використав позолоту. А також антепендії: «Чудо святого Миколая», «Відрішення голови Іоанна Предтечі» – зберігається у фондах ТЗКМ.

Роботи Пінзеля також прикрашали костел Непорочного Зачаття Діви Марії у Городенці, який виконав п'ять вівтарів, майже 30 скульптур. Вражає в центрі головного вівтаря образ Богоматері над якою скульптур розмістив янголів. А у нижньому ярусі – фігури св. Йосипа, Анни, Єлизавета та Якима.

У вівтарі «Святої Трійці» встановлено скульптурну композицію «Жертвопринесення» та рельєф Спасителя. У нефі – скульптури св. Вінцента із пристоячими Богородицею та св. Іоаном. На амвоні – композиція «Розіслання Христом апостолів» і рельєф «Ісус у Єрусалимському храмі» з чотирма фігурами євангелістів. Усі ці хвилюючі фігури – висотою понад 2 метри – вражали експресією та монументалізмом. Обличчя святих з психологічним драматизмом. За емоційною напругою не було рівних центральному вівтарю з парафіяльного костелу Усіх святих у Годовиці, Львівського каноніка Щепана Мікульського скульптор виконав скульптурні групи: «Жертвопринесення Авраама», «Самсон, що розриває пашу леву», «Розп'яття з пристоячими Богоматір'ю, Іоаном та янголами». Серед найбільш емоційних образів – постать Богоматері, яка заглиблена у своє горе.

Найхарактернішим для Пінзеля є мотив «Розп'яття». Сьогодні авторству Пінзеля приписують розп'яття у Годовиці, Городенки та Лопатина. Це високомистецькі твори – шедеври творення образу Сина Божого. В них – експресія краси, краси неземної, високодуховної. Образ монументально величний, сповнений спокоєм після виконання важливої місії – спасіння людства на Землі.

Одна з останніх робіт майстра – скульптури св. Онуфрія – справжній шедевр кам'яної пластики. Робота була вмонтована в ніші над входною брамою церкви святого Онуфрія в с. Рукомиш поблизу Бучача. Скульптура довгий час не привертала уваги бо була прихована під багаточисельним навісом, яке майже згладило її поверхню. Скульптор відтворив образ пустельника у драматичному пориві молитви: старий піднявши очі в небо одухотворено спілкується з Богом.

Після смерті архітектора Бернарда Меретина Пінзель повертається до Бучача де працює над замовленням для костьолу Вознесіння Пресвятої Діви Марії у Монастирській разом із Львівським сницарем Антоном Штілем. За ці роботи І.-Г. Пінзель отримав платню на початку 1761 року, і мабуть ці виплати були останніми в творчій спадщині скульптора, бо як подає книга виплат, за окремі роботи вже

одержувала винагороду дружина. Сьогодні більша частина творів Пінзеля зберігаються у фондів збірках музеїв Львова, Тернополя, Івано-Франківська куди вони потрапили у 60-80 рр. ХХ ст., завдяки пошуковій роботі наукових експедицій. Їх вдалося врятувати в період тоталітарного режиму, в часи боротьби з сакральним мистецтвом. Однак чимало пам'яток, переважно кам'яної пластики, втрачено назавжди.

Усього близько 55 скульптур Іоанна Георга Пінзеля які на сьогодні вдалося атрибутивати – це твори з Годовицького та Городенківського комплексів, з Бучача та Монастириська. Творчість Іоана Георга Пінзеля справила великий вплив на розвиток західноукраїнської скульптури. Учні продовжили їх після смерті майстра – це Антон Осинський, Іоанн Гертнер, Антон Штіль, інші. Бучацька ратуша у співпраці Пінзеля з Бернардом Меретином, увійшла до переліку ста номінантів акції «7 чудес України».

Сьогодні, науковці не мають сумнівів, що майстер Пінзель, був найвпливовішою постаттю Львівської скульптурної школи, а польський дослідник Ян Островський називає його великим митцем європейського бароко, чим підкреслює його світове значення.

Цей геніальний Пінзель, загадковий скульптор – які ще невідомі таємниці пов'язані з ним, ще чекають на свій час...

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Збірник праць. Том 8. Музей Тернопільщини. Тернопіль, 2013. – 476 с.
2. В.І. Стецько. Майстер Пінзель – український Мікеланджело. Образотворче мистецтво 1993. – №2.
3. Незалежний культурологічний часопис «І», 25-й рік видання, – 2013, 197 с.
4. Мистецький альбом «Таїна Пінзеля. В-ва Майстер книг. Віра Стецько. – Київ, 2012, – 166 с.

Оксана Пришляк

РІД САДОВСЬКИХ І ЇХ ВКЛАД В ІСТОРІЮ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ

Чортків – місто без сумніву старовинне, хоча й точної дати свого народження не знає. День міста чортківчани відзначають 12 липня, беручи за початок відліку 1522-й – рік надання Чорткову магдебурзького права.

Отримання магдебурзького права у 1522 р. сприяло зростанню чисельності міста, розвитку торгівлі й ремесел, розвою Чорткова. Дещо призупинився розвиток міста через перешкоди природні – нищівна пожежа у 1637 р. спалила вцілілі будівлі, та людський фактор – у 1640 р. те, що не вдалося зруйнувати вогню, знищили ординці й забрали місцевий люд у полон.

У роки національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького Чортків перебував у вирі подій: чортківчани поповнювали ряди повстанців, у 1648 р. здобули замок та звільнили місто козацькі полки, потім знову побували в Чорткові у 1649 р., але після встановлення Зборівського миру (1649 р.) козаки змушені були залишити чортківські землі, до влади вкотре прийшли поляки. Козаки ще раз повернуться на наші землі, вже у 1655 р., та знову-таки ненадовго.

З 1672 р. по 1683 р. протягом одинадцяти років на чортківських землях господарювали турки. Чортків був центром нахії (округу) Османської імперії, а

місцевий замок – резиденцією турецького субпаші. Пізніше Чортків вкотре потрапляє під владу Речі Посполитої.

У 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої Чортків увійшов до складу Австрії. Протягом шести років (з 1809 по 1815 р.) Чортків належав до Російської імперії, а згодом повернувся до складу Австро-Угорщини. Від серпня 1914 до липня 1917 р. у Чорткові перебували російські окупаційні війська. Незабаром об'єднані австро-німецькі війська відбили місто у росіян, але ненадовго. У листопаді 1918 року була встановлена влада Західноукраїнської Народної Республіки. У червні-липні 1919 р. перебував з урядом Президент ЗУНР Євген Петрушевич, а Чортків став тимчасовою столицею Західноукраїнської Народної Республіки. Потім ним володіли поляки, Червона армія, а з вересня 1920 року Чортків став повітовим містом Другої Речі Посполитої.

З 1939 р. до утвердження Української держави у 1991 р. у місті панувала радянська влада (лише з липня 1941 р. по березень 1944 р. тут перебували німецькі війська).

Історія міста Чортків та замку, що тут знаходиться, буде неповною, якщо не згадати їхніх власників. Як і будь-яке інше містечко на Поділлі Чортків теж мав своїх господарів, котрі у різній мірі долучились до його розбудови, а також до заснування та розвитку культових споруд міста та околиць.

Першим власником тоді ще села Чартковіче став Єжи Чартковський (Jerzy Czartkowski, h. Korab) (р.н. – 1540 р.). Згідно привілею короля Сигізмунда I селище у 1522 році отримало німецьке право, згідно з яким воно стало містом з відповідними правами і було перейменоване на Чортків [5; с. 185]. Замок у Чорткові споруджено саме з ініціативи Єжи Чартковського. Спочатку укріплення було дерев'яним і мали призначення стримувати напади кримських татар і волохів.

Наступним власником містечка став Станіслав Гольський (Stanislaw Golski, h. Rola) (XVI ст. – 1612 р.) – воєвода руський з 1603 року та подільський з 1599 року, з 1594 року каштелян галицький, староста барський і летичівський, посол і дипломат, власник Чорткова і Бучача [4].

Чортків перейшов у власність Станіслава Гольського у 1597 році [8]. Однак невідомо у кого він придбав містечко чи у вдови Єжи Чартковського, а чи у Яна Сенявського.

Саме на долю Станіслава Гольського випало будівництво нового мурованого замку у Чорткові, яке було здійснене у 1610 році.

Замок складений з піщаника, п'ятисторонній, укріплений наріжними баштами. Збереглися оборонні мури, три башти і руїни палацу. Первісно був периметрально забудований мурованими будинками, зовнішні стіни яких були одночасно і оборонними; від цих будівель залишилися численні підвали.

Палац займає західну частину замку, прямокутний в плані, обома торцями примикає до кутових башт замку, які після перебудови фактично стали його ризалітами. Збудований у ренесансовому стилі, мав на дворовому фасаді аркадні галереї по двом поверхам.

Дві башти виступають за лінію мурів. Південно-західна п'ятигранна, має два яруси з підвалом. Північно-західна – чотиригранна, має один ярус з підвалом. Перекриття не збереглися. По зовнішньому фасаду палацу між баштами влаштована тераса з підвалами, яка виходить аркадою на зовнішній бік. Південна чотиригранна башта збереглася на рівні першого ярусу.

Під час подій визвольної війни українського народу у 1655 році в замку були оточені окремі частини польських військ та місцевої шляхти на чолі з брацлавським воєводою Павлом Потоцьким. В 1672 році ці землі захопили турки і панували тут

11 років. Замок став резиденцією субпаші Чортківської нахії Кам'янецького ейялету Подільського пашалику.

Помер Станіслав Гольський у 1612 році і був похоронений у костелі Св. Станіслава міста Чортків.

Згідно заповіту, маєтності Станіслава Гольського, по його смерті в 1612 році перейшли до рук його рідного брата Яна Гольського (Jan Golski) (XVI ст. – 1616 р.) – кам'янецького каштеляна. Це, зокрема: Бучач, Підгайці, Чортків. Однак ця власність недовго залишалась у родині.

Втрата маєтків родиною Гольських була зумовлена авантюрою зі скарбами підгаєцького згімку, яку здійснила дружина Яна Гольського – Софія Замеховська.

Таким чином «маєтки» з рук родини Гольських потрапила до магнатів Потоцьких. Останні володіли Чортковом до 1777 року.

Наступним власником Чорткова і замку став син Стефана Потоцького – Йоахім Потоцький (Joachim Potocki, h. Pilawa Zlota) (~1700 р. – 1764 р.). Староста львівський у 1729-54 роках, з 1745 року полковник артилерії коронної, з 1750 року генерал-майор військ коронних, генерал-лейтенант військ коронних з 1754 року, генеральний комендант фортець.

Перед 1748 роком Йоахім Потоцький одружився з Євою Канєвською. У подружжя народилось четверо доньок – Христина, Маріанна, Францішка, Констанція та син – Вінцентій Гавел Потоцький [4].

Останній власник замку з родини Потоцьких Вінцентій Гавел був одружений з Анною Міцельською від 1787 року ('Wincenty Gawel Potocki, h. Pilawa Zlota) (XVIII ст. – перед 1789 р.).

Рідна сестра Вінцентія Гавела Францішка вийшла заміж, як подає Генеалогія династична [4], за невідомого Садовського (XVIII ст.). Виходячи з інформації, яку знаходимо у книзі М. Сцісляка та у документах "Про продаж маєтків" [2], можна припустити, що Францішка Потоцька вийшла заміж за Станіслава Садовського, який і придбав Чортків у Вінцентія Гавела Потоцького. Таким чином у 1777 році місто Чортків і замок змінили своїх власників.

Наступним власником замку став Ієронім Садовський (Hieronim Sadowski) (р.н.н. – 1854 р.), котрий був його останнім господарем, і останнім чоловічим нащадком лінії Садовських. Після його смерті згідно заповіту замок разом з іншими маєтками був переданий Згромадженню сестер шариток. Зі смертю останнього власника замку, ця твердиня завершила свою величну історію і поступово руйнувалась.

Замком у Чорткові володіли представники чотирьох родин: Чартковські, Гольські, Потоцькі та Садовські. Кожен власник міста та замку вніс свою лепту у розвиток міста. Так, зокрема, Єжи Чартковський перетворив своє селище на місто з відповідними правами. Станіслав Гольський, зважаючи на постійну ворожу загрозу, спорудив у місті новий мурований замок і разом з дружиною став фундатором костелу та монастиря оо. Домініканців у Чорткові. Представники родини Потоцьких долучились до перебудови замку, його зміцнення та відновлення, після частих ворожих нищень. До того ж у часи панування Потоцьких, замок у Чорткові був перетворений на великопанську резиденцію. У цей час місто також добре розвивалось, хоча переживало неодноразово і пожежі, і нищення, і спустошення. Останній власник замку, Ієронім Садовський, не залишивши по собі нащадків, передав усі свої маєтки на благодійність, і розпорядником фонду призначив сестер Милосердя (шариток), однак після його смерті у 1861 році право на користування фондом, згідно із заповітом, певний час ще належало сестрі та племінниці – аж до

дня їх смерті. Тож тільки 10 серпня 1894 року сестри Милосердя почали офіційно розпоряджатися фондом.

До складу фонду входило дві тисячі моргів землі і 138 тисяч рейнських злотих. Це було дуже багато..

Монахині спочатку жили в будинку Садовських на Долішній Вигнанці разом з настоятелькою с. Мальвіною Дихдалєвіч. З метою спорудження будинків, потрібних фонду, настоятелька викупила у графа Волянського 200 моргів земель, віддалених від міста. Там восени 1895 року закладено фундамент майбутнього будинку сиротинця. Будівництво тривало впродовж 1896-1897 років [7].

А восени 1898 року сиротинець вже почав приймати перших підопічних.

Заповітом, датованим 1854 роком, він подарував все своє майно, насамперед фільварки на Долішній Вигнанці та в Старому Чорткові, фонду «на утримання дійсно убогих, хворих, калік, сиріт, які залишилися без засобів на життя і утримання, незалежно від статі, як чоловіків, так і жінок, двох обрядів – латинського і русинського, завжди релігії римської католицької, в рівній половині, як одних, так і других, стільки ж чоловіків і стільки ж жінок».

Палац «Старий Двір» на Долішній Вигнанці, в якому жив останній володар міста, був подарований міській громаді, як музей, у якому зберігалися родинні реліквії, картини, портрети, нумізматики, порцеляна, колекція старовинної зброї та інші цінності. Однак, буревії історії призвели до занепаду «Гостинного Двору» і Чортківського замку. Сьогодні ми бачимо лише руїни палацу і слідкуємо за реконструкцією замку.

Більш прихильною виявилася доля до фамільного палацу Садовських-Боровських. Пані Марія Боровська померла 1863 року, палац покинуто пустою простояв 15 літ, доки його не викупив рабин Давид Мойша Фрідман.

Саме тоді, у першій половині XIX ст. у Чорткові побудовано класичний палац, у якому кілька десятків років мешкала сестра Героніма Садовського – Марія Борковська. Територія палацу охоплювала 4 морги землі. Цей панський маєток потопав у розкішному саду, висадженому за кращими зразками європейського арково-садового мистецтва. На унікальному природному ландшафті долини р. Серет було створено самобутній парковий ансамбль з оранжереями, містками, оглядовими майданчиками [7].

На жаль, після смерті останнього власника, замок почав занепадати.

Реставрацією Чортківського замку почали займатися лише у 2010 році, коли він увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Чортків, у силу свого географічного розташування, лежав на стику торгових шляхів, що з'єднували північ із півднем, захід зі сходом. Тому тут відбувся симбіоз різних культур і народів. Ця культурна спадщина позначилася на архітектурі міста. В архітектурному розвитку й окрасі велику роль відіграли шляхетські роди Гольських, Потоцьких, Садовських. Навіть лихоліття війн не зруйнувало архітектурної привабливості; Чортків, як той міфічний Фенікс, знову відроджувався, відбудовувався, ставав кращим.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гольський Станіслав // – [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Гольський_Станіслав
2. Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському. – Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 146. – Оп. 86. – Од. зб. 1899. – Арк. 230-240.
3. Czołowski A. Dawne zamki i twierdzy na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – 70 s.
4. Genealogia Dynastyczna // – [Електронний ресурс]: <http://www.jurzak.pl>
5. Hecht G. Czortków // Ziemia. Dwutygodnik krajoznawczy ilustrowany. Organ Polskiego Towarzystwa krajoznawczego. Z naszych krajobrazów. – Warszawa, 15 czerwca 1926. – s. 185-188.

6. Niesiecki K. Herbarz Polski. – W Lipsku, 1839. – T. IV. – 468 s.
7. Ostrowski J. K. Czortków. Wiadomości na temat miasta i jego zabytków // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Kraków : «Antykwa», drukarnia Skleniarz, 2009. – Cz. I. – T. 17. – 508 s., 806 il. – S. 85–89.
8. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993 // . – [Електронний ресурс]: <http://chortkiv.net/our-history/history-chortkiv/69-zamek-w-czortkowie>
9. Stefan Potocki // . – [Електронний ресурс]: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_\(marszałek_narodowy_korony\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_(marszałek_narodowy_korony))
10. Stefan Potocki // . – [Електронний ресурс]: [pl.rodovid.org/wk/Osoba: 214106 Wojewodzina Golska](http://pl.rodovid.org/wk/Osoba:214106_Wojewodzina_Golska) // – [Електронний ресурс]: <http://www.epubbud.com/read.php?g=D2CAJGFT&p=51>

ЗМІСТ

І. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ПРОБЛЕМИ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ»

1.	Наталія Адамович До питання консервації замку XIV-XVIII ст. у Скалі-Подільській (за матеріалами Державного архіву Тернопільської області)	4
2.	Оксана Брегін Роль Христофора Віхровського в розбудові замку у місті Скалаті	8
3.	Наталія Ганусевич Об'єкти комплексу монастиря оо. бернардинів: їх історія, дослідження та реставрація	10
4.	Тетяна Герасимчук Дослідження використання будинку по вул. Гунській в м. Кам'янці-Подільському	14
5.	Богдан Гринюка Малодосліджений бастіон села Коцюбинці	19
6.	Ольга Деревінська Козацький цвинтар у Кременці: до питання опису та досліджень	21
7.	Ярослав Дзісяк Ревіталізація замків крізь призму філософії життя	24
8.	Тетяна Думська Досвід популяризації пам'яток культурної спадщини Подільським туристично-краєзнавчим товариством у 1930-1933 рр.	27
9.	Альона Іваночко Артилерія Хотинської фортеці XVIII-XIX ст.	30
10.	Назарій Івахів Опрілівці – місце монахів та мучеників	34
11.	Ганна Кіщенко Граф Демидов та його вклад у розвиток Вишнівецького палацу	36
12.	Ігор Кобаса Інноваційні музеї та 3D моделювання Скалатського замку XVII ст. за допомогою редактора тривимірної графіки «SKETCHUP» і вільно- завантажуваної програми «GOOGLE EARTH»	40
13.	Степан Костюк Візуалізація замків малярськими засобами Михайла Дирбавки	43
14.	Марія Мигалевич Питання Галицької спадщини у зовнішній політиці Андрія II Хрестоносця та Лешка I Білого (1205-1214 рр.)	45
15.	Володимир Місько Здобутки та перспективи співпраці історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка та НЗ «Замки Тернопілля» в сфері дослідження та збереження пам'яток історії та культури	51
16.	Руслан Нагнибіда План Сатанівського замку поч. XX ст. як надія на порятунок пам'ятки	53
17.	Тетяна Немічева Колекція пічних керамічних кахлів з фонду ДІАЗ «Хотинська фортеця»	55

18.	Володимир Парацій Архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки як об'єктивна складова автентичної реставрації: Бережанський замок у дослідницьких традиціях і перспективах	59
19.	Алла Перепелиця Каплиця святої Покрови в Чигирині (кін. XX-поч. XXI ст.)	67
20.	Руслан Підставка Збаразький замок у XIX ст.: іконографічні та наративні джерела реновації пам'ятки	76
21.	Денис Позняков Мечеть Валіде-Султан Хотинської фортеці	78
22.	Ольга Поліщук Замок XVII ст. у місті Чорткові в контексті відродження фортець Західного Поділля	84
23.	Тетяна Полякова Швейцарський будинок у м. Корсуні-Шевченківському – пам'ятка архітектури XIX ст.: історія і сьогодення	88
24.	Лілія Свінцицька Садібний будинок М. Римського-Корсакова в с. Голоскові на Поділлі	91
25.	Валентин Терещенко Регіональні особливості фортифікаційного будівництва в Галичині XVI - XVII ст.	96
26.	Віктор Травінський Башта верхньої польської брами XIV – XVII ст. (литовська башта) в місті Кам'янці-Подільському	99
27.	Ірина Чепурна Тетяна Шульженко Проблеми охорони та збереження маловідомих об'єктів культурної спадщини Чигиринщини	102
28.	Юлія Шанайда Стан замків Львівщини	108
29.	Любов Шиян Відкриття Дзеркальної зали – важливий етап відновлення Вишневецького палацу	110
30.	Марина Ягодинська Літописна Теребовля в контексті наукової діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля»	113

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ»

1.	Валентина Брега Культурно-мистецька спадщина Вишневецького палацу на Волині. Особливості інтер'єрів	116
2.	Ольга Деревінська Вишневецькі та Кременець: фундація родини через призму часу	121
3.	Ганна Кіщенко Михайло Серватій Вишневецький в історії України	125
4.	Людмила Клочко Історія садібних гнізд та їх власників на прикладі Наталівки	128

5.	Катерина Кравченко Палацові інтер'єри садиб Лівобережної України як складова дворянської культури кін. XVIII – поч. XX ст. На прикладі Качанівської садиби	136
6.	Мар'яна Мавдюк Культурно-освітня діяльність Михайла-Сервація Вишневецького	144
7.	Олександр Мірошніченко Каплиця-усипальниця поч. XX ст. в с. Воргол (Кролевецького району)	147
8.	Марина Пономаренко Історико-культурний комплекс «Качанівка» у радянську добу: перерваність на історичному шляху	150
9.	Любов Шиян Колекціонування як спосіб самоідентифікації власників Вишневецького палацу	155

ІІІ. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ТА МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМКИ ВІД СЕРЕДИНИ XIV ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»

1.	Олександр Борисюк Заходи щодо збереження Михайлівської і Георгіївської церков – пам'яток архітектури XVII та XX ст..	160
2.	Наталія Ганусевич Історико-архітектурні та фортифікаційні дослідження замку XVI-XVIII ст. в смт. Микулинці	166
3.	Тетяна Герасимчук Дослідження та паспортизація будівель фінансово-кредитних установ поч. XX ст. м. Хмельницького на прикладі будинку об'єднаного банку	171
4.	Ярослав Дзісяк Теребовлянщина в час Російської окупації Першої світової війни	175
5.	Тетяна Думська Сучасні аспекти збереження пам'яток культурної спадщини: замок XIV-XVII ст. у Теребовлі в складі Національного заповідника «Замки Тернопілля»	178
6.	Данута Іванкович Музейно-меморіальний комплекс «Рідна Хата» ім. Патріарха Йосифа Сліпого як науковий, культурний центр та осередок духовності. Організація та проведення екскурсій, розвиток прочанської і туристичної діяльності комплексу	182
7.	Ганна Кіщенко Йосип Сліпий – меценат, діяч культури та освіти	184
8.	Степан Костюк Замково-сакральна (культова) архітектура Теребовлянщини: фотоматеріали Тернопільського обласного краєзнавчого музею	188
9.	Тетяна Крохмальна Новодосліджена перша писемна згадка про замок в місті Теребовля	190
10.	Богдан Макогін Кам'яний замочок XVI ст. (церква Вознесіння Господнього с. Жабиня на Зборівщині)	193

11.	Ярослава Мигаль Легенди Тереховлянщини: аксіологічний вимір	197
12.	Наталія Михно Мистецькі резиденції як простір промоції культурної спадщини громади	201
13.	Роман Могитич Локалізація втрачених історичних об'єктів Тереховлі на підставі архівних планів та описів XVIII – XIX ст.	203
14.	Світлана Павленко Музей історії Дніпра: від теорії та концепції до практичного створення	207
15.	Володимир Парацій Бережанський замок, як об'єкт краєзнавчого пізнання Мауриція Мацішевського	211
16.	Ірина Плекан «Микулинці – моя маленька Батьківщина»: організація і проведення пішохідних екскурсій селищем та околицями для школярів	218
17.	Володимир Салук Пам'ятки Стрілецької Слави та Української Революції 1917-1921 рр. на Тереховлянщині	223
18.	Ольга Сивак-Найчук Костел Пресвятої Трійці в Микулинцях: історико-архітектурний нарис	230
19.	Валентин Терещенко Конструктивні особливості Микулинецького замку: західноєвропейські впливи та місцева специфіка	233
20.	Іван Тицький Леон Городиський Софія Хшановська – героїчна постать Тереховлянщини	237
21.	Ярослав Ткачук Пам'ятки історико-культурної спадщини Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»	239
22.	Наталія Цвях Олександр Балабан і його роль в розбудові замку XVII ст. в м. Тереховля	243
23.	Любов Шиян Битва з турками під Тереховлею 2 липня 1524 р. в поемі Миколи Гусовського	246
24.	Мар'яна Юхимчук Релігійний часопис «Почаївський Листок», як джерело дослідження «Козацьких Моги́л»	250
25.	Ярослав Ярошевський Світлина старої Тереховлі: хобі, історія, дослідження	256

IV. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ БОРЩІВЩИНИ, ЯК ФОРПОСТ ОБОРОНИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ТА ПАМ'ЯТКИ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ»

1.	Микола Бандрівський Подружжя вірність в минулому: погляд археолога	260

2.	Наталія Ганусевич Пристосування частини східних казематів Микулинецького замку під музей пивоваріння Тернопільщини	264
3.	Володимир Данилейко Дослідження надшанцевої частини південного белюарду першої лінії оборони Збаразького замку в 2020 р.	268
4.	Ігор Креховецький Олег Мельничук Допоміжні оборонні укріплення Галицького замку XVI – XVII ст.	273
5.	Мар'яна Мавдюк Вишнівецький палац як пам'ятка Національного заповідника «Замки Тернопілля»	277
6.	Зоряна Мазуранчик Проблеми дослідження та вивчення пам'ятки. Літописний Збараж	279
7.	Олександр Сватик Поняття белігеративні ландшафти та їх збереження. Белігеративні ландшафти на території Національного заповідника «Давній Галич»	284
8.	Ольга Станкевич Замок у смт. Скала-Подільська: велика біографія й історична доля	288

V. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РОЛЬ ШЛЯХТИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАМКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА БУЧАЧЧИНІ»

1.	Юлія Бунда Роль Е.Острозької у економічному та культурному житті Язловця XVII ст.	291
2.	Марія Вельгій Власники замку у Золотому Потоці та їх роль у розвитку фортеці	293
3.	Наталія Ганусевич Сакральна дерев'яна скульптура сер. XVIII ст.	300
4.	Марія Довгаль Замок у с. Підзамочок: до питання переходу власності	306
5.	Надія Макарчук Іоан Георг Пінзель – основоположник нової експресивної пластики др. пол. XVIII ст.	311
6.	Оксана Пришляк Рід Садовських і їх вклад в історію становлення та розвитку Чортківського замку	315

УДК-929
ББК-83-3(4Укр.)

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Наукове видання

Збараж 2020

Національний заповідник "Замки Тернопілля"
вул. Б. Хмельницького 6, м. Збараж Тернопільська обл. 47302
тел. (03550) 2 47 02
e-mail: zapovidnil_zbarazh@ukr.net
Офіційний сайт: <https://zamky.te.ua/>

Макет та верстка:
Тетяна Думська, Зоряна Мазуранчик, Наталія Марціяш-Дир

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір і достовірність наведених фактів, цитат, власних імен, назв і стилістику тексту.

ISBN 966-636-013-6
©Національний заповідник «Замки Тернопілля»
©«ВІК», 2020

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
тел.: (03550) 2-42-47
zapovidnik_zbarazh@ukr.net